

SECOND BOOK OF SANSKRIT,

BY

DR. RÂMKRISHNA GOPÂL BHÂNDÂRKAR,

M. A., PH. D., C. I. E., &c. &c.

(TENTH EDITION.)

TRANSLATED INTO GUJARATI

BY

KAMALÂS'ÂNKARA PRÂÑAS'ÂNKARA TRIVEDI, B. A.,

PRINCIPAL, PREMCHAND RÂYACHAND TRAINING COLLEGE,

AHMEDÂBÂD, AND HONORARY FELLOW OF THE

UNIVERSITY OF BOMBAY.

THIRD EDITION.—2,000 COPIES.

(*Registered for Copyright under the Government of India's
Act XXV. of 1867.*)

PUBLISHERS

N. M. TRIPÂTHÎ & Co.,

KÂLBÂDEVÎ ROAD,

Bombay.

1905.

(All rights reserved).

Price Rs. 1-4-0.

BOMBAY:

PRINTED AT JĀVAJI DĀDĀJI'S "NIRŪPA-SAGARA" PRESS.

સંસ્કૃત બીજ ચોપડી.

રચનાર,

ડૉક્ટર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાણુડારકર,

એમ. એ., પીએચ. ડી., સી. આઈ. ઈ., વગેરે, વગેરે.

(દસમી આવૃત્તિ ઉપરથી).

ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરનાર,

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, બી. એ.,

અમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ,
અને મુંબઈની યુનિવર્સિટીના ઑનરરિ ફેલો.

ત્રીજી આવૃત્તિ ૨,૦૦૦ પ્રત.

પ્રકાશક,

એન. એમ. ત્રિપાઠી અને કમ્પની,
કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.

મુંબઈ.

સન ૧૯૦૫.

આ પુસ્તકસંગ્રહી સર્વ હક સ્વાધીન રાખેલા છે.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

સુંબઈ.

“ નિર્ણયસાગર ” છાપખાનામાં છાપ્યું છે.

PREFACE TO THE THIRD EDITION.

THIS is not a mere reprint of the last edition, but is very carefully revised throughout.

AHMEDÂBÂD,
October, 1905.

K. P. TRIVEDI.

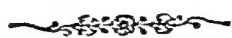
P R E F A C E.

THE study of Sanskrit being included in the curriculum of the Training Colleges in Gujarat and Kathiâwâd, Ambâlâl Sâkarlâl Desâi Esquire, M. A., LL. B. was entrusted by the Bombay Educational Department with the work of translating Dr. Bhândârkar's Sanskrit Second Book into Gujarati. In the course of time, however, as Dr. Bhândârkar's Sanskrit Second Book ran through a number of editions, and as a good many additions and improvements were made in it, Mr. Ambâlâl's translation required to be completely re-cast. The Director of Public Instruction, Bombay, thereupon, entrusted to me the work of preparing a Gujarati Translation of the latest edition of the Sanskrit Second Book. The chief difficulty in the work is the want of appropriate equivalents for the technical terms "Conjugational Tenses," "Non-Conjugational Tenses," and "Strong" and "Weak" Terminations. The terms "ગણકાલ્પવિશિષ્ટ," "ગણકાલ્પરહિત," "વિહારક," and "અવિહારક" have been adopted for them by me, as being very suggestive and significant. I have added a good deal of new matter, in some places to explain the rules more clearly, and in others to supply the very few omissions in the original. To facilitate the study of the Declensional Irregularities which beginners generally find difficult, I have declined some irregular words all through, and given an almost exhaustive foot-note on Rule 7, Lesson XVI.

AHMEDÂBÂD,
April, 1889.

K. P. TRIVEDI.

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

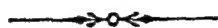

આ ગઈ આવૃત્તિની માત્ર પુનરાવૃત્તિ નથી, પરંતુ એમાં લક્ષ-
પૂર્વક સુધારો કરી છાપવામાં આવી છે.

અમદાવાદ,
ઓક્ટોબર, ૧૯૦૫.

ક. પ્રા. ત્રિવેદી.

પ્રસ્તાવના.

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સંસ્કૃત ભાષાનો
અભ્યાસ દાખલ કરવામાં આવ્યો તે ઉપરથી વિદ્યાર્થી ભાણુડારકરની
સંસ્કૃત બીજી ચોપડીનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ રા. રા.
અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, એમ. એ., એલ એલ. બી. ને કેળવણી-
ખાતા તરફથી સોંપવામાં આવ્યું. પણ કાલપરત્વે સંસ્કૃત બીજી ચોપડીની
ઘણી આવૃત્તિ થઈ જવાથી તથા તેમાં ઘણો સુધારોવધારો થવાથી રા. રા.
અંબાલાલભાઈના જૂની આવૃત્તિ પરથી કીધેલા તરજુમામાં તદ્દન ફેરફાર
કરી નવુંજ ભાષાન્તર કરાવવાની જરૂર જણાઈ. તેથી મહેરબાન સુંબઈ
ઈલાકાના કેળવણીખાતાના અધ્યક્ષે સંસ્કૃત બીજી ચોપડીની છેલ્લી
આવૃત્તિ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ મને સોંપ્યું. કેટ-
લેક ઠેકાણે નિયમો સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી તેનાં પ્રત્યુદાહરણ આપવામાં
આવ્યાં છે. મૂલ ગ્રંથમાં જે થોડાક નિયમો રહી ગયલા ભાસ્યા તે પણ
દાખલ થીધા છે. વળી વિભક્તિમાં નિયમભંગ વિષેનો ૧૬ મો પાઠ નવા
અભ્યાસીઓને કડણ માલમ પડે છે, તેથી તેમાંના કેટલાક નિયમવિરુદ્ધ
શબ્દોનાં બધાં રૂપાખ્યાન આપવામાં આવ્યાં છે: તેમજ એ પાઠનો ૭ મો
નિયમ ઘણી સ્પષ્ટ રીતે ઉદાહરણપ્રત્યુદાહરણથી સમજાવવામાં આ-
વ્યો છે.

અમદાવાદ,
એપ્રિલ, ૧૮૮૯.

ક. પ્રા. ત્રિવેદી.

અનુક્રમણિકા.

—૦૦૫૦૦—

પાઠ	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	પહેલા, ચોથા, છઠ્ઠા, અને દસમા ગણુને લગતા નિયમભંગ	૧
૨	પાંચમા અને આઠમા ગણુ વિષે. વર્તમાનકાળ ...	૧૪
૩	પાંચમા અને આઠમા ગણુ વિષે (જરી). હસ્તનભૂતકાળ ...	૨૧
૪	પાંચમા અને આઠમા ગણુ (જરી). આજ્ઞાર્થ તથા વિધ્યર્થ. ...	૨૫
૫	નવમો ગણુ. વર્તમાનકાળ તથા આજ્ઞાર્થ... ...	૩૧
૬	નવમો ગણુ (જરી). હસ્તનભૂતકાળ તથા વિધ્યર્થ ...	૩૭
૭	બીજો ગણુ. વર્તમાનકાળ અને આજ્ઞાર્થ... ...	૪૧
૮	બીજો ગણુ (જરી). હસ્તનભૂતકાળ અને વિધ્યર્થ ...	૫૩
૯	બીજો ગણુ (જરી)	૫૯
૧૦	બીજો ગણુ (જરી)	૭૦
૧૧	ત્રીજો ગણુ	૭૫
૧૨	સાતમો ગણુ	૮૫
૧૩	ગણુકાર્યરહિતકાળ. પરોક્ષભૂતકાળ ...	૯૩
૧૪	પરોક્ષભૂતકાળ (જરી)	૧૦૩
૧૫	શ્વસ્તન લવિષ્યકાળ, સામાન્ય લવિષ્યકાળ, અને ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ	૧૧૪
૧૬	વિલક્ષિતામાં નિયમભંગ	૧૨૪
૧૭	સંખ્યાત્મક શબ્દો	૧૪૬
૧૮	વિશેષણનાં અધિકતાદર્શક અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપો વગેરે ...	૧૫૫
૧૯	સમાસ-દ્વન્દ્વ અને તત્પુરુષ	૧૬૩
૨૦	બહુવ્રીહિ અને અવ્યયીલાવ સમાસ	૧૭૩
૨૧	પ્રેરકલેદ... ...	૧૮૧
૨૨	અઘતનભૂતકાળ પ્રકાર પહેલો, બીજો, અને ત્રીજો ...	૧૮૬
૨૩	અઘતનભૂતકાળ (જરી). છઠ્ઠો અને સાતમો પ્રકાર ...	૧૯૭
૨૪	અઘતનભૂતકાળ (જરી). ચોથો અને પાંચમો પ્રકાર. આશીર્વાદાર્થ	૨૦૨
૨૫	ધ્વજાદર્શક રૂપ	૨૧૫
૨૬	ધાતુસાધિત શબ્દો... ...	૨૨૨
૨૭	મનોયલ માટે ચૂંટી કાઢેલા પાઠ ...	૨૨૯
	સંસ્કૃત શબ્દોનો સામાન્ય કોશ ...	૨૪૩
	ગુજરાતી શબ્દોના સંસ્કૃત પર્યાયો ...	૨૯૫

સંક્ષિપ્ત રૂપો.

પુ. પુલ્લિંગ.

સ્ત્રી. સ્ત્રીલિંગ.

ન. નપુંસકલિંગ.

એ. વ. એકવચન.

દ્વિ. વ. દ્વિવચન.

અ. વ. અહુવચન.

પ્રં વિં પ્રથમા વિભક્તિ.

દ્વિં વિં દ્વિતીયા વિભક્તિ.

તૃં વિં તૃતીયા વિભક્તિ.

ચં વિં ચતુર્થી વિભક્તિ.

પં વિં પચ્ચમી વિભક્તિ.

ષં વિં ષષ્ઠી વિભક્તિ.

સં વિં સપ્તમી વિભક્તિ.

સં સંબોધન.

પ. પરસ્મૈપદી.

આ. આત્મનેપદી.

ઉ. ઉભયપદી.

ગ. ગણ.

પૃ. પૃષ્ઠ.

પા. પાઠ.

કર્તરિ પ્ર. કર્તરિ પ્રયોગ.

કર્મણિ પ્ર. કર્મણિ પ્રયોગ.

ભાવે પ્ર. ભાવે પ્રયોગ.

૧ લો પુ. ૧ લો પુરુષ.

૨ જો પુ. ૨ જો પુરુષ.

૩ જો પુ. ૩ જો પુરુષ.

ત્રી. પુ. ત્રીજો પુરુષ.

અ. અન્યથ.

ક્રિ. વિ. ક્રિયાવિશેષણ.

કે. અ. કેવલપ્રયોગી અવ્યય.

સં સર્વનામ.

ભૂ. કૃ. ભૂત કૃદન્ત.

વ. કૃ. વર્તમાન કૃદન્ત.

માર્ગોપ. માર્ગોપદેશિકા.

ભૂ. કા. ભૂતકાળ.

વિશે. વિશેષણ.

મૂળ. મૂળરૂપ વિશેષણ.

અધિક. અધિકતાદર્શક રૂપ.

શ્રેષ્ઠ. શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપ.

સંસ્કૃત બીજી યોપડી.

પાઠ ૧.

પહેલા, ચોથા, છઠ્ઠા, અને દશમા ગણને લગતા અપવાદ.

૧. ગુપ્ 'રક્ષણ કરવું' પ., ધૂપ્ 'તપાવવું' પ., વિચ્છ્ 'જવું' અથવા 'પાસે આવવું' પ., પળ્ પ., 'સ્તવન કરવું' અર્થ હોય તો, અને પન્ 'સ્તુતિ કરવી' પ., આ બધા પહેલા ગણના ધાતુઓને વિકરણની પૂર્વે આય્ લગાડાય છે; જેમકે પળાયતિ, ધૂપાયતિ વગેરે. આ આય્ લાગે છે ત્યારે ગુપ્ના ડનો ગુણ થાય છે, જેમકે ગોપાયતિ. ગણકાર્યરહિત* કાળમાં આય્ વિકલ્પે કાયમ રહે છે. જ્યારે આ આય્ લાગતો નથી ત્યારે પળ્ અને પન્ આત્મનેપદ પ્રત્યયો લે છે, જેમકે પળતે.

૨. આશ્ આ., શ્લાશ્ આ., અમ્, કમ્, ક્લમ્, ત્રસ, લષ, અને યસ્ (ઉપસર્ગરહિત હોય અથવા સમ્પૂર્વક હોય ત્યારે), આ સર્વે પરસ્મૈપદી ધાતુઓ, પહેલા તથા ચોથા ગણના ગણાય છે, અને ક્રુદ્ પ. ચોથા તથા છઠ્ઠા ગણનો ગણાય છે, જેમકે આશતે અથવા આશ્યતે.

૩. ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં ક્રમ્ને જ્યારે પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લાગે છે ત્યારે તેના ઉપાન્ત્ય ડનો આ થાય છે, જેમકે ક્રામતિ અથવા ક્રામ્યતિ; પાણ્ આ. આક્રમતે; એજ પ્રમાણે ક્લમ્નો, અને આ ઉપસર્ગપૂર્વક હોય ત્યારે ચમ્ ૧ ગ. નો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

૪. અક્ષ, અને તક્ષ (વાચ્યાર્થ 'છોલવું' હોય ત્યારે, લક્ષ્યાર્થ

* સંસ્કૃતમાં કાળોના બે મુખ્ય વિભાગ થઈ શકે છે. કેટલાક કાળોમાં તે તે કાળના પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુમાં વિકરણ પ્રત્યય ઉમેરવામાં આવે છે, અથવા ગણકાર્ય થાય છે; અને કેટલાક કાળોમાં ગણકાર્ય થતું નથી, કાળવિશિષ્ટ પ્રત્યયજ લાગે છે. પહેલા પ્રકારના કાળોને આ ગ્રંથમાં ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળ કહ્યા છે. વર્તમાનકાળ, આજ્ઞાર્થ, પ્રથમભૂત અથવા હસ્તનભૂતકાળ અને વિધ્યર્થ આ પ્રકારમાં આવે છે. બાકીનાને ગણકાર્યરહિત કાળો કહ્યા છે.

‘છોલવું’ હોય ત્યારે નહિ) પહેલા અને પાંચમા ગણના ગણાય છે, જેમકે અક્ષતિ અથવા અક્ષ્ણોતિ.

૫. ધ્મા ‘ધમવું’, ઘ્રા ‘મુંઘવું’, જ્ઞા ‘વિચારવું’, ઋ ‘જવું’, સ્ (‘દોડવું’ અર્થે હોય ત્યારે), ચમ્ ‘દાખમાં રાખવું’, અને શદ્ ‘નાશ પામવો’, આ સર્વે પહેલા ગણના ધાતુઓ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં અનુક્રમે ધમ્, જિઘ્, મન્, ઋચ્છ, ઘૌ, ચચ્છ અને શીચ્ આદેશો ધારણ કરે છે; જેમકે ધમતિ, જિઘ્રતિ ઇત્યાદિ. આમાંનો છેલ્લો શદ્ ધાતુ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં આત્મનેપદી છે.

૬. ગૂહનો ઉપાન્ત્ય ડ વિકરણપ્રત્યય અને સ્વરાદિ કોઈ પણ ગુણકારક પ્રત્યય પહેલાં દીર્ઘ થાય છે, જેમકે ગૂહતિ.

૭. દંશ પ., સજ્ઞ પ., સ્વજ્ઞ આ., અને રજ્ઞ ઉ., આ સઘળા પહેલા ગણના ધાતુઓ, વિકરણપૂર્વે અનુનાસિકનો લોપ કરે છે, જેમકે દશતિ, સ્વજતે વગેરે.

૮. જ્યારે ધાતુનો ઋ (દીર્ઘ) ગુણ કે વૃદ્ધિ પામે નહિ ત્યારે તેનો ઇર્ થાય, અને તેની પહેલાં ઓષ્ઠસ્થાની અક્ષર અથવા વ્ આવે તો ડર્ થાય. ઇર્ અથવા ડર્ ની પછી વ્યંજન આવે તો તેમાંનો ઇ અને ડ દીર્ઘ થાય; જેમકે જૃ ૪ ગ. જીર્યતિ એવું રૂપ ધરે છે. કૃ ૬ ગ. કિરતિ, અને કૃત્ ૧૦ ગ. કીર્તયતિ એવાં રૂપ ધરે છે.

૯. યોથા ગણના ઓકારાન્ત ધાતુઓ વિકરણપૂર્વે ઓનો લોપ કરે છે, જેમકે સોનું સ્યતિ, દોનું ઘતિ, અને છોનું છ્યતિ થાય છે.

૧૦. દિવ્, ણિવ્, શમ્, તમ્, દમ્, શ્રમ્, અને મદ્, એટલા યોથા ગણના ધાતુઓનો, અને અમ્ તથા ક્ષમ્ યોથા ગણમાં વાપરવાના હોય ત્યારે તેમનો સ્વર ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં દીર્ઘતા પામે છે, જેમકે દીવ્યતિ, આમ્યતિ અથવા અમતિ ઇત્યાદિ. અમ્નું અમ્યતિ રૂપ પણ થાય છે.

૧૧. યોથા ગણનો વ્યઘ્ ધાતુ એ ગણના ચની પૂર્વે વિઘ્ એવું રૂપ ધરે છે, જેમકે વિઘ્યતિ.

૧૨. અન્ત્ય ઇ અથવા ડ (હસ્વ કે દીર્ઘ) છટ્ટા ગણના વિકરણ અની પહેલાં હોય તો તેનો અનુક્રમે ઇચ્ અથવા ડચ્ થાય છે (પાઠ ૭ નો નિયમ ૨ જુઓ), જેમકે રિ-રિયતિ, નૂ-નુવતિ, ધૂ-ધુવતિ.

૧૩. ઋજ્ઞ અને વ્રજ્ઞ એ બે ઇકા ગણના ધાતુઓ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળમાં મૃજ્ઞ અને વૃજ્ઞ રૂપ ધરે છે, જેમકે મૃજ્ઞતિ, વૃજ્ઞતિ.

૧૪. મસ્જ અને સસ્જ ના ઉપાન્ત્ય સ્ત્રોત લોપ ન થાય ત્યારે તેનો જ થાય (૯ પા. ૧૦).

૧૫. લુપ્, લિપ્, ચિદ્, કૃત્, અને પિશ્ એટલા ઇકા ગણના ધાતુઓ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં અન્ત્ય વ્યંજન પહેલાં અનુનાસિક છે, જેમકે લિમ્પતિ.

૧૬. દશમા ગણના ડેટલાક ધાતુઓ માત્ર આત્મનેપદીજ છે, જેવા કે તન્ન, ચિત્, મત્સ્ય, મન્ન, તર્જ, વિદ્ ઇત્યાદિ. તન્નયતે, ચેતયતે ઇત્યાદિ.

૧૭. ઘણા ધાતુઓ વિકલ્પે પહેલા કે દશમા ગણના ગણાય છે, જેવા કે યુજ, પૃચ, સહ, વૃજ, વૃ, જૃ, રિચ, તપ, તૃપ, દૃમ્, અર્હ ઇત્યાદિ. યોજતિ-યોજયતિ વગેરે.

वैषम्यमपि प्राप्ता धैर्यधनाः साधव आत्मनः सच्चरणव्रतं गोपायन्ति ।
स्वजनवियोगेन व्यथितं मे मनो निष्ठाशून्यं भ्रमतीव ।

मार्गे वन्यानां कुसुमानामामोदमुपजिघ्रन्तौ तौ दम्पती ऋषेराश्रमम-
गच्छताम् ।

अयं शीत आकाशवायुस्तव मुखे घर्मजान्स्वेदलवानाचामति ।
नदतः सिंहस्य स्वनं श्रुत्वा यथा सर्वे मृगास्त्रसन्ति तथैव भीमस्य
शब्दं श्रुत्वा सर्वे योधा अत्रस्यन् ।

गगनमध्यमारूढस्य सवितुः प्रचण्डेन तापेन क्लान्तोऽयं शिखी तरो-
रालवाले स्थितं शीतमुदकं पर्याप्तमाचामति ।

निदाघेऽल्पैरपि तोयैर्માલાકારેण યા તરોઃ પુષ્ટિર્વિરચ્યતે સા કિમ-
નલ્પાન્યપિ તોયાનિ વિશ્વતો વિકિરતા વારિદેન જનયિતું શક્યા ।

શ્રોત્રિયાયાભ્યાગતાય વત્સતરીં મહોક્ષં મહાજં વા નિર્વપન્તિ ગૃહમે-
ધિનઃ । તં હિ ધર્મ ધર્મસૂત્રકારાઃ સમામનન્તિ ।

પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ પ્રાપ્તાં ક્રિયાં કર્તું વ્યવસ્યતિ ॥

एतान्यनीकानि महानुभावं गूहन्ति मेघा इव रश्मिसन्तम् ॥

યાવત્પ્રતાપનિધિરાક્રમતે* ન માનુ-

રહાય તાવદરુણેન તમો નિરસ્તમ્ ॥

વ્યતિષજતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોઽપિ હેતુ-

ર્ન ચ્છલુ વહિરુપાધીન્ પ્રીતયઃ સંશ્રયન્તે ॥

લિમ્પતીવ તમોઽજ્ઞાનિ વર્ષતીવાઙ્મનં નમઃ ।

અસત્પુરુષસેવેવ દૃષ્ટિર્નિષ્ફલતાં ગતા ॥

ત્વં તેનાભિહિતઃ+ પથ્યં કિં કોપં ન નિયચ્છસિ ॥

‡તદ્વિદ્વિષાં જરતિ ચેતસિ ભોગતૃષ્ણા

તેષાં વપૂંષિ વિપિનેષુ ચ જારયન્તિ ॥

સહતે શસ્ત્રસંપાતં સહતિ શ્રમમાહવે ।

ઉત્સાહયતિ તચ્ચિત્તમપિ જેતું શચીપતિમ્ ॥

પૂજામર્હતિ સર્વેષામૃષીણામાશ્રમેઽપ્યસૌ ।

અર્હયત્યર્ચસત્કારં મધુપર્કં ચ પાવનમ્ ॥

ન ક્ષામ્યતિ ક્ષિતીશાનામપરાધલવાનપિ ।

અપરાધસહસ્રાણિ ક્ષમતે યો દ્વિજન્મનામ્ ॥

* આપૂર્વક ક્રમ્ ધાતુ સ્વર્ગીયપદાર્થના (નક્ષત્ર, તારા, ગ્રહમણ્ડળ વગેરે ન્યોતિના) ‘ હૃદય થવા ’ ના અર્થમાં આત્મનેપદી ગણાય છે.

† દુહ્યાન્પચ્દન્ડૂરુષિપ્રચ્છિચિન્નશાસુજિમથ્મુષામ્ ।

કર્મયુક્ત્યાદકર્થિતં તથા ત્યાન્નીહકૃષ્વહામ્ ॥

અત્રે ગણાવેલા ધાતુઓ અને એના સમાનાર્થ ધાતુઓ સામાન્ય નિયમે દ્વિકર્મક ગણાય છે, એટલે તેઓને બે કર્મ હોય છે, એક પ્રધાન અને બીજું અપ્રધાન અથવા ગૌણ. કર્મેણિ પ્રયોગમાં કારિકામાંના દુહૃથી સુષ્પર્યન્ત ધાતુઓ અને તેના સમાનાર્થ ધાતુઓનું ગૌણ કર્મ પ્રથમા વિશક્તિમાં વપરાય છે, અને પ્રધાન કર્મ દ્વિતીયામાં મૂકવામાં આવે છે; અને ની, હ, કૃષ્ અને વહ્, અને તેના સમાનાર્થ ધાતુઓનું પ્રધાન કર્મ પ્રથમામાં વપરાય છે અને ગૌણ કર્મ દ્વિતીયામાં મુકાય છે. ઉદાહરણ:—વલિં યાચતે વસુધામ્ કર્તરિ પ્ર૦ ‘ તે બલિ પાસેથી પૃથ્વી માગે છે,’ વલિર્યાચ્યતે વસુધામ્ કર્મેણિ પ્ર૦. શતં જયતિ દેવદત્તમ્ કર્તરિ પ્ર૦. ‘ તે દેવદત્ત પાસેથી સો (સિક્કા) જીતે છે,’ શતં જીયતે દેવદત્તઃ કર્મેણિ પ્ર૦. ગ્રામમજાં નયતિ કર્તરિ પ્ર૦, ગ્રામમજા નીયતે કર્મેણિ પ્ર૦.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અભિહિત શબ્દ અભિપૂર્વક ધા ધાતુનો કર્મેણિ ભૂ. ક્ર. છે અને એ ધાતુ વ્રૂલેનો અર્થ ‘કહેવું’ અથવા ‘બોલવું’ થાય છે તેનો સમાનાર્થ છે.

‡ આ અને એની પછીના નવ શ્લોકો કૃષ્ણ નામના રાજાને લાગુ પડે છે.

નાહિર્દશયતે કંચિત્તદ્દેશે ગરુડાજ્ઞયા ।
 યદિ પ્રમાદાદશતિ તસ્મિન્ન ક્રમતે* વિષમ્ ॥
 ન તર્જતિ રુષા કંચિન્નીચમપ્યુપકારિણમ્ ।
 પરં તર્જયતે દુષ્ટાન્ સમન્તાત્સંગતાન્મિથઃ ॥
 કોટિભિઃ પળતે નિત્યં રાષ્ટ્રે તસ્ય વણિગ્જનઃ ।
 યક્ષાશ્ચાપિ પળાયન્તિ તદ્વિભૂતિં ગૃહે ગૃહે† ॥
 સર્વોઽભિલષતિ શ્રીમાનિન્દ્રિયાર્થોપસેવનમ્ ॥
 અભિલષ્યત્યસૌ યોગી તેભ્ય એવં નિવર્તનમ્ ॥
 લુમ્પતિ પ્રતિપક્ષાણાં સ લક્ષ્મીં બાણવૃષ્ટિભિઃ ।
 ન લુમ્પતિ મતિસ્તસ્ય સકલેઽપ્યર્થસંશયે ॥
 અર્જતે ધર્મમેવૈકમર્થં ધર્માર્થમર્જતિ ।
 અર્જયત્યૂર્જિતાંલોકાન્ સ ધર્મેણૈવ શાશ્વતાન્ ॥
 સર્વસ્ય જાયતે માનઃ સ્વહિતાન્ન પ્રમાદ્યતિ ।
 વૃદ્ધૌ ભજતિ ચાપથ્યં નરો યેન વિનશ્યતિ ॥
 ભજન્તિ વિપદસ્તૂર્ણમતિક્રામન્તિ સંપદઃ ।
 તાન્મદાન્નાવતિષ્ઠન્તે‡ યે મતે ન્યાયવાદિનામ્ ॥
 પ્રાજ્ઞાસ્તેજસ્વિનઃ સમ્યક્પશ્યન્તિ ચ વદન્તિ ચ ।
 તેઽવજ્ઞાતા મહારાજ ક્લામ્યન્તિ વિરમન્તિ§ ચ ॥
 જીર્યન્તિ જીર્યતઃ કેશા દન્તા જીર્યન્તિ જીર્યતઃ ।
 જીવનાશા ધનાશા ચ જીર્યતોઽપિ ન જીર્યતિ ॥
 અહો સ્વલભુજઙ્ગસ્ય વિચિત્રોઽયં વધક્રમઃ ।
 અન્યસ્ય દશતિ શ્રોત્રમન્યઃ પ્રાણૈર્વિયુજ્યતે ॥

* ‘અસર કરવી’ અથવા ‘લાગુ થવું’ એવા અર્થમાં ક્રમ્ ધાતુ આત્મનેપદી ગણાય છે.

† પ્રાતિપદિક (વિભક્તિરહિત રૂપ) અથવા પદ (વિભક્ત્યન્ત રૂપ) નો દ્વિર્ભાવ થાય તો તેમાં ‘પ્રત્યેક’ નો અર્થ આવે છે, જેમકે ગૃહે ગૃહે ‘દરેક ઘર,’ દિને દિને ‘પ્રતિદિવસ’, ‘દરરોજ’.

‡ સમ્, અવ, પ્ર, અથવા વિપૂર્વક સ્થા આત્મનેપદ પ્રત્યયો ગ્રહણ કરે છે.

§ વિ, આ, પરિ, અથવા ઉપપૂર્વક રમ્ પરસ્મૈપદી છે.

વિઘ્નૌ વિધ્યતિ સક્રોધે વર્મ ધર્મઃ શરીરિણામ્ ।
 સ એવ કેવલં તસ્માદસ્માકં જાયતાં ગતિઃ ॥
 વિહિતસ્યાનનુષ્ઠાનાન્નિન્દિતસ્ય ચ સેવનાત્ ।
 અનિગ્રહાન્નિન્દ્રિયાણાં નરઃ પતનમૃચ્છતિ ॥

૧. ઇશ્વરની શક્તિથીજ આ સંસારચક્ર ફરે છે (અમ્).

૨. તેની નિમકહરામીથી ક્રોધાયમાન થયલા તેણે તેને કઠોર શબ્દો વડે વિંધી નાખ્યો (સમ્ + તક્ષ).

૩. તે સભામાં ઉતાવળથી ઊઠતા ઘણા રાજાઓની કણ્ઠીઓ એક બીજ સાથે અથડાવાથી તૂટી (ત્રુદ).

૪. શું ક્ષમા ન કરનારો (ખારીલો) સાપ પોતાના પગ વડે પુરુષને સ્પર્શ કરીને તેને લોહીની ઇચ્છાથી ઢંખે છે (દંશ)?

૫. ઇક્ષ્વાકુઓના કુળના આચાર્ય વસિષ્ઠને પ્રથમ નમીને રામ પોતાના ભાઈઓને ભેટ્યો (સ્વજ્ઞ).

૬. ઇન્દ્રજિત મરી ગયો એટલે તેના કવેળાના મોતને લીધે શોકે રાવણને અગ્નિની પેઠે આળ્યો (અસ્જ).

૭. જે વડે હું જીવું છું તે લઈ લેતો તું મારી જીવંતી લઈ લેવા ચલ કરે છે (યસ).

૮. તે દીવાની જોતથી ખેંચાયલું પતંગિયું એકદમ તે પર પડ્યું અને મૃત્યુ પામ્યું (મૃત્યુ ની દ્વિ. વિ. સાથે ઋ).

૯. તે હાથીને પાછા ફેરવવાનું ઇચ્છતા અને તેને આણુ વડે વિંધ્યો (વ્યધ્).

૧૦. રાક્ષસો સાથે યુદ્ધમાં રામે શત્રુઓના ઘણા સેંકડાઓને તીક્ષ્ણ આયુધો વડે કાપ્યા (વશ્).

૧૧. રામનો આત્મા સીતાના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયલા શોકમાં ગરક થયો (મસ્જ).

૧૨. કૃષ્ણની યેન, તારી સ્ત્રી પાંચાલીને, હોડમાં મૂકે (પણ) એમ

ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ યુધિષ્ઠિરને, જ્યારે એના સિવાય દરેક ચીજ તેઓથી તેની પાસેથી જીતાર્થ* ત્યારે, કહ્યું.

૧૩. તે પક્ષીથી ઝુંટવાયલા રતની પુનઃપ્રાપ્તિ માટે મેં ઘણી મેહેનત લીધી (પ્રત્યક્ષ).

૧૪. મોટાઓ સાથે જે વેર કરે છતાં તરત નાશ પામે છે (શદ્).

૧૫. હજારો અપરાધો મારાથી દરેક ક્ષણે કરાય છે. અરે ઈશ્વર તે સર્વે માફ કર (ક્ષમ).

૧૬. અહો આ કુમારિકાની અવહૃત શક્તિ કે જે પદાર્થો ચેતનાવાળા છે (ચિત્) તેઓ એને સેવે છે એટલુંજ નહિ પણ જેઓ ચેતનાવાળા નથી તેઓ પણ!

૧૭. તે સમીપવર્તી નદીના જળકણથી ભીનો આ પવન આગમાં અતિમુક્તવેલાને ધીમે કમ્પાવે છે (ધૂ).

૧૮. જ્યારે અજે પોતાનો શંખ વગાડ્યો (ધ્મા) ત્યારે તેના યોદ્ધાઓ નાસી ગયા હતા તે પાછા આવ્યા અને શત્રુઓનાં લશ્કરોને સુતેલાં બેંચાં.

શબ્દકોશ ૧.

ધાતુ.

અજ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. મેળવવું.
અર્હ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. ઘટવું,
છાજવું.

ઋજ ૧ ગ. આ. પ્રાપ્ત કરવું.

કૃત્ ૬ ગ. પ. કાપવું.

કૃ ૬ ગ. પ. વિખેરવું; વિ બેઠે, પાથરવું.

કૃત્ ૧૦ ગ. તારીફ કરવી, વખાણવું,
સ્તુતિ કરવી.

ક્રમ્ પ. ચાલવું; પગલું ભરવું; આ.
લાગુ થવું, અસર કરવી; આ બેઠે,
પાસે જવું, ઉપર થઈને ચાલવું,
ઊગવું, ઊંચે ઊગવું; અત્તિબેઠે, પેલી
તરફ ચાલવું અથવા જવું, જુદા
પડવું.

ક્રમ્ પ. થાકવું, થાકી જવું, પરિશ્રમ

* પૃ ૪ નોંધ જુઓ.

† અહિં વૈર ન. ‘શત્રુવટ’ પરથી થયેલો નામધાતુ વૈરાય્ આ. વાપરે. એ ધાતુનાં રૂપાળ્યાન પહેલા ગણના ધાતુની પેઠે થાય છે; જેમકે વૈરાયત્તે વ. ત્રિ. પુ. એ. વ.

પામવો, નરમ પડવું, ઉદાસીમાં
હોવું.

ક્ષમ્ ૪ ગ. પ. માફ કરવું.

ગુહ્ ૧ ગ. છુપાવવું.

ગ્રા ૧ ગ. પ. ઉપ જોડે, સુંઘવું.

ચમ્ ૧ ગ. પ. ચાટી જવું, પીવું.

ચિત્ ૧૦ ગ. આ. ચેતન હોવું, ગતિ
હોવી.

જનય જન્નો પ્રેરક, ઉત્પન્ન કરવું,
ઉપજાવવું. જનયિતુમ્ હેત્વર્થે કૃ.

જૃ ૧ અને ૪ ગ. પ. અને ૧૦ ગ.
ઘરડા થવું, ક્ષીણ થવું, ઘસાઈ જવું.

તક્ષ ૧ ગ. પ. છોલવું, કાપી નાખવું;
સમ્ જોડે, કકડા કરવા, ઘાયલ
કરવું, શબ્દો વડે વિંધવું, નિર્ભ-
ર્ત્સના કરવી.

તર્જ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. આ.
ધમકાવવું, ધાસ્તી આપવી, ઠપકો
દેવો.

ત્રસ પ. કાંપવું, બીવું.

તુદ્ ૫. ભાગવું, તૂટવું, કડાકે દઈ
કકડા થવા.

દંશ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. આ. ક-
ડવું, દંખ દેવો, દંખવું.

ધૂ ૬ ગ. પ. ધુળવવું, હલાવવું.

નદ્ ૧ ગ. પ. શબ્દ કરવો, ગાજવું,
ગર્જવું.

નશ્ વિ જોડે, નાશ પામવો.

પળ્ ૧ ગ. સ્તવન કરવું, રમતમાં હોડ
બકવી, સરત મારવી, ઘૂત રમવું.

અમ્ પ. ભટકવું, ફરવું.

અસ્જ ૬ ગ. ઉ. ભુંજવું, ખાળવું.

જ્ઞા ૧ ગ. પ. મનમાં ફરી જોઈ જવું,
મનન કરવું; સમ્પૂર્વક આ જોડે,
વારંવાર મનન કરવું, પરંપરાથી
આલતી રીતપ્રમાણે પઠન કરવું,
નિયમ કરવો, શાસ્ત્ર કરવું.

યમ્ ૧ ગ. પ. દાખમાં રાખવું, પાછું
ખેંચવું, કબજામાં રાખવું; નિ જોડે.

ચસ ૪ ગ. પ. યત કરવો, કોશીશ
કરવી, પ્ર જોડે.

યુજ્ વિ જોડે, ગોઠવવું, સંપાદન કરવું,
કરવું.

રચ્ વિ જોડે, રચવું, કરવું.

રમ્ વિ જોડે, અંધ પડવું.

લષ્ પ. ઇચ્છવું, અમિ જોડે, ઇચ્છવું,
લોભ કરવો, માગવું.

લિપ્ ૬. ગ. ઉ. લેપ કરવો, ચો-
પડવું.

લુપ્ ૪ ગ. પ. નાશ પામવો, અલોપ
થવું, અદૃશ્ય થવું.

લુપ્ ૬ ગ. ઉ. લઈ લેવું, ચોરવું,
ભૂટવું, છીનવી લેવું.

વપ્ ૧ ગ. ઉ. કાતરવું, કાપવું, વાવવું,
નિર્ જોડે, યજ્ઞાન્ન અથવા બળિ-
દાન આપવું.

વૃષ્ ૧ ગ. પ. વરસાવવું, વૃષ્ટિ કરવી,
ધાર પાડવી.

વ્યઘ્ ૪ ગ. પ. વિંધવું, જખમી
કરવું.

શ્ર ૬ ગ. પ. કાપવું, વાઢવું, શાડવું.
શ્વ ૧ ગ. પ. નાશ પામવો, ક્ષીણ
થવું.

શ્રિ સમ્ જોડે આશ્રય લેવો, આધાર
રાખવો, વિશ્વાસ રાખવો.

સહજ્ જોડે, સમર્થ થવું, યોગ્ય થવું.
સજ્જ ૧ ગ. પ. વળગવું, લાગી રહેવું.

વિપૂર્વક અતિ જોડે(વ્યતિષન્જ)જો-
ડવું, એકત્ર કરવું.

સો ૪ ગ. પ. છેડો આણવો, પુરું
કરવું, નાશકરવો; વિપૂર્વક અવજોડે,
નિશ્ચય કરવો, પ્રયત્ન કરવો,
ઉદ્યોગ કરવો.

સ્થા અવ જોડે, રહેવું, વસવું.

અજ્ઞ ન. અવયવ.

અજ્ઞન ન. મેસ, કાળજી.

અનનુષ્ઠાન ન. (અનુષ્ઠાન ન. કરવું, સા-
ધવું) ન કરવું, ન કીધાનો દોષ.

અન્ય સર્વં પુ. સ્ત્રી. ન. બીજું.

અનિગ્રહ પુ. (નિગ્રહ પુ. દાબ) દાબમાં
ન રહેવું તે, નિરંકુશપણું.

અનીક ન. સૈન્ય.

અપથ્ય ન. કોઈ પણ પ્રકૃતિ બગાડે
એવી અથવા અવગુણકારક
ચીજ.

અપરાધસહસ્ર ન. (સહસ્ર ન. હજાર)
એક હજાર અપરાધો.

અભિહિત અભિ+ધાનો કર્મણિ ભૂ.કૃ.,
બોલાયલું.

અભ્યાગત અભિ+આ+ગમ્ નો ભૂ.કૃ.,
આવેલું. પુ. પરોણો.

અરુણ પુ. સૂર્યનો સારથિ.

અર્ઘ્યસત્કાર પુ. (સત્કાર પુ. માન)
અર્ઘ્યથી એટલે અતિથિની
પૂજા કરવાનાં અથવા તેને માન

આપવાનાં સાહિત્યથી આપેલું
માન.

અર્થસંશય પુ. (સંશયપુ. શક, ભય)
ધનને લગતો ભય.

અલ્પ પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું, ઓછું; અનલ્પ
પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું, ઘણું.

અવજ્ઞાત અવ+જ્ઞા નો કર્મણિ ભૂ.કૃ.,
ધિક્કારાયલું, અવગણના કરાયલું,
ન મનાયલું.

અસત્પુરુષસેવા સ્ત્રી. (સત્ પુ. સ્ત્રી. ન.
સારું, સેવા સ્ત્રી. ચાકરી) જે
પુરુષ સારો નથી તેની ચાકરી,
દુષ્ટ પુરુષની સેવા.

અહિ પુ. સાપ.

અહ્વાય અ. કિ. વિ. તત્ક્ષણ,
તરતળ.

આકાશવાયુ પુ. આકાશમાંનો પવન.
આન્તર પુ. સ્ત્રી. ન. અંદરનું.

આમોદ પુ. સુગન્ધ, સુવાસ, ખુશબો.
આરુઢ આ+રુઢ નો ભૂ.કૃ., ચઢેલું.

આલવાલ ન. ઝાડના મૂળની આસ-

પાસ પાણી ભરી મૂકવા માટે
ક્રીધેલું હુણ્ણુ, ક્યારો.

આહવ પુ. યુદ્ધ.

ઇન્દ્રિયાર્થોપસેવન ન. (ઇન્દ્રિય ન.
ઇન્દ્રિ, અર્થ પુ. પદાર્થ, ઉપસેવન
ન. આશ્રય કરવો તે, ઉપભોગ)
ઇન્દ્રિયવિષયનો ઉપભોગ કરવો
તે, વિષયીપણું, વિષયલમ્પટ-
પણું.

ઉપકારિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપકાર
કરનારું.

ઝજિત પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું, શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ.

કેશ પુ. વાળ.

કોટિ સ્ત્રી. કરોડ.

કોપ પુ. ગુસ્સો.

ક્ષાન્ત ક્ષમ્ નો ભૂ. કૃ., થાકી ગયેલું,
લોથ થયેલું, નિર્ગત થયેલું, કર-
માયેલું, ગ્લાનિ પામેલું.

ક્ષિતીશ પુ. (ક્ષિતિ સ્ત્રી. પૃથ્વી)
પૃથ્વીપતિ, રાજા.

ક્ષલમુજઙ્ગ પુ. (ક્ષલ પુ. ઠગ, હરામી,
ખળ, મુજઙ્ગ પુ. સર્પ) ખળરૂપી
સર્પ.

ક્ષલુ અ. નક્કી, બેશક.

ગગનમધ્ય પુ. ન (ગગન ન. આકાશ
મધ્ય પુ. ન. વચ્ચેનો ભાગ) આકા-
શનો મધ્ય ભાગ.

ગતિ સ્ત્રી. આશ્રય, આશરો.

ગરુડાજ્ઞા સ્ત્રી. સર્પવર્ગના શત્રુ ગરુ-
ડનો હુકમ.

ગૃહમેધિન્ પુ. ગૃહક્રિયા કરનાર ગૃ-
સ્થ, ગૃહસ્થધર્મ પાળનાર.

ઘર્મજ પુ. સ્ત્રી. ન. (ઘર્મ પુ. ધાર્મ
ઉપણતા, ગરમી) ધાર્મથી ક્રિષ્
થયેલું.

ચેતસ ન. મન.

જીવનાશા સ્ત્રી. (જીવન ન. જીવવું તે,
જીવન, આશા સ્ત્રી. ઉમેદ,
ધૃતિ) જીવવાની ધૃતિ.

તદ્દેશ પુ. તેનો દેશ.

તદ્વિદ્વિષ પુ. તેનો શત્રુ.

તદ્વિમૂતિ સ્ત્રી. તેનો ઉદ્ધવ.

તાપ પુ. ગરમી, તાપ.

તાવત્ ક્રિ. વિ. તે દરમિયાનમાં, તેટ-
લામાં.

તૂર્ણમ્ ક્રિ. વિ. જલદીથી.

તેજસ્વિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. તેજસ્વી, પ્ર-
કાશમાન, ચક્રચક્રિત, દમ અથવા
હોશવાળું.

તોય ન. જળ.

દન્ત પુ. દાંત.

દુષ્ટ પુ. સ્ત્રી. ન. નિર્દય.

દમ્પતી પુ. ક્રિ. વ. સ્ત્રીપુરુષ.

દ્વિજન્મન્ પુ. (દ્વિ બે, જન્મન્ ન.
જન્મ) જેને બે જન્મ હોય તે,
પહેલી ત્રણ વર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય) માંની કોઈ પણ વર્ણમાંનો
એક, બ્રાહ્મણ.

દ્વિજિહ્વ પુ. (જિહ્વા સ્ત્રી. જીભ) જેને
બે જીભ હોય તે, સર્પ.

દ્વિષ* પુ. શત્રુ.

ખનાશા સ્ત્રી. ધનની ધચ્છા.

ધર્મસૂત્રકાર પુ. (ધર્મ પુ. કાયદો, સૂત્ર ન. સૂત્ર, વચન) કાયદાનાં વચન બનાવનાર, ધર્મશાસ્ત્ર લખનાર, ધર્મસંબંધી નિયમ બાંધનાર.

ધૈર્યધન પુ. સ્ત્રી. ન. (ધૈર્ય ન. ધિરજ, સહનશક્તિ) જેનું ધન ધૈર્ય છે તે.

નિદાઘ પુ. ગરમીની ઋતુ, ઉનાળો. નિન્દિત નિન્દ્ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., નિન્દાયલું, નિન્દાપાત્ર, ઠપકાલાયક.

નિરસ્ત નિર્ + અસ્ 'રેકવું' નો કર્મ-ણિ ભૂ. કૃ., વિખેરી નખાયલું, દૂર કરેલું.

નિવર્તન ન. અટકવું, દૂર રહેવું, વગર રહેવું.

નિષ્ઠાશૂન્ય પુ. સ્ત્રી. ન. નિષ્ઠા સ્ત્રી. એક ઠેકાણે ચોંટી રહેવું તે, સ્થિરતા, શૂન્ય પુ. સ્ત્રી. ન. રહિત) સ્થિરતારહિત. અસ્થિર, ચંચળ.

નિષ્ફલતા સ્ત્રી. નિષ્ફળપણું, વ્યર્થતા. નીચ પુ. સ્ત્રી. ન. નીચું, હલકું, હલકી સ્થિતિનું, અપ્રતિષ્ઠિત.

ન્યાયવાદિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. (ન્યાય પુ. જે ખર્ચ હોય તે) જે ખર્ચ હોય તે બોલે તે, ખર્ચ બોલનાર. પતન ન. પડવું, સદુણ્ણથી ભ્રષ્ટ થવું, ભ્રષ્ટતા, નાશ.

પથ્ય ન. આરોગ્યને કાયદો કરનારું, હિતકારક.

પદાર્થ પુ. ચીજ, વસ્તુ.

પરમ્ ઉ. અ. પણુ, પરંતુ.

પર્યાસમ્ ક્રિ. વિ. સંપૂર્ણરીતે આત્મા તૃપ્ત થાય ત્યાંમુધી, ધચ્છાનુરૂપ.

પાવન પુ. સ્ત્રી. ન. પવિત્ર કરનારું, પવિત્ર, સ્વચ્છ.

પુષ્ટિ સ્ત્રી. પોષણ.

પ્રચ્છન્ડ પુ. સ્ત્રી. ન. ગરમ, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ.

પ્રતાપનિધિ પુ. (પ્રતાપ પુ. ગરમી) તાપનો ભંડાર.

પ્રતિપક્ષ પુ. શત્રુ.

પ્રત્યુત્પન્નમતિ પુ. સ્ત્રી. ન. (પ્રત્યુત્પન્ન પ્રતિ + ઉદ્ + પદ્ નો ભૂ. કૃ.) હા જરજબાની, ચપળ, ચંચળ.

પ્રમાદ પુ. ભૂલ.

પ્રાણ પુ. (અ. વ.) જીવ.

વહિરુપાધિ પુ. (રૂપાધિ પુ. ધર્મ, વિશેષગુણ, આસપાસની અથવા વિંટલાયલી બાબતો) બાહ્ય ગુણ, બાહ્ય હેતુ.

વાણવૃષ્ટિ સ્ત્રી. (વૃષ્ટિ સ્ત્રી. વરસાદ) બાણનો વરસાદ.

માનુ પુ. સૂર્ય.

મોગતૃષ્ણા સ્ત્રી (મોગ પુ. સાંસારિક સુખ, તૃષ્ણા સ્ત્રી. તરસ, ધચ્છા) સાંસારિક સુખની ધચ્છા.

* અન્ય ષ્ નો પ્રથમાના એકવચનમાં અને વ્યજનાદિ પ્રલયો પર છતાં દ્ અથવા હ્ થાય છે.

મત ન. અભિપ્રાય, શિખામણ,	વર્મન ન. કવચ.
સલાહ.	વારિદ પુ. જળ આપનાર, વાહણ,
મધુપર્ક પુ. આવેલા અતિથિને મધ,	મેઘ.
દહીં વિગેરેનું અર્પણ.	વિચિત્ર. પુ. સ્ત્રી. ન. અન્યથા જેવું,
મહાજ પુ. મોટો બકરો.	તરેહવાર.
મહાનુભાવ પુ. સ્ત્રી. ન. મોટાઈ	વિપિન ન. જંગલ, વન.
વાળું, મોટા પ્રભાવવાળું.	વિશ્વતઃ† કિ. વિ. સર્વ દિશામાં.
મહારાજ પુ. મોટો રાજ.	વિહિત વિ + ઘા નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.,
મહોક્ષ* પુ. (હક્ષન્ પુ. વૃષભ,	શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ, શાસ્ત્રમાં બતાવેલું.
આખલો) મોટો વૃષભ.	વૃદ્ધિ સ્ત્રી. ઉદય.
માન પુ. અભિમાન, ગર્વ.	વૈષમ્ય ન. મુશ્કેલી, સંકટ.
માલાકાર પુ. માળી.	વ્યથિત વ્યથ નો ભૂ. કૃ., દુઃખિત.
મિથઃ કિ. વિ. અરસ્પરસ, સાથે.	શક્ય પુ. સ્ત્રી. ન. બની શકે એવું.
ચાવડ કિ. વિ. જે દરમ્યાનમાં, જે	શત્રીપતિ પુ. શત્રીનો વર, ઇન્દ્ર.
વખતમાં.	શનૈસ કિ. વિ. ધીમે.
રણ ન. લડવાની જગ્યા, યુદ્ધભૂમિ.	શબ્દ પુ. અવાજ, બોલ.
રશ્મિમત્ પુ. (રશ્મિ પુ. કિરણ)	શરીરિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. શરીરવાળું; પુ.
સૂર્ય.	મનુષ્ય, માણસ.
રાષ્ટ્ર ન. રાજ્ય, પ્રજા.	શસ્ત્રસંપાત પુ. (શસ્ત્ર ન. આયુધ
રુષ સ્ત્રી. ક્રોધ.	હથિયાર, સંપાત પુ. ઉપર પડવું
લક્ષ્મી સ્ત્રી. ધનની અને સૌન્દર્યની	તે) હથિયારનો ઘા અથવા ઝ-
દેવી, શોભા, વૈભવ.	પાટો, આયુધનો પ્રહાર.
વણિગ્જન પુ. (વણિજ પુ. વેપારી)	શિલ્પિન્ પુ. મોર.
વેપારીવર્ગ, વેપારીઓ.	શીત પુ. સ્ત્રી. ન. થંડું.
વત્સતરી સ્ત્રી. વાછરડી.	શ્રમ પુ. થાક.
વઘક્રમ પુ. મારવાની રીત.	શ્રોત્ર ન. કાન.
વન્ય પુ. સ્ત્રી. ન. વનને લગતું.	શ્રોત્રિય પુ. વેદ શીખેલો બ્રાહ્મણ,
વપુસ ન. શરીર.	વેદજ્ઞ.

* સમાસમાં હક્ષન્ તું હક્ષ થયું છે.

† નામને તત્ત્વ પ્રત્યય ઉમેરવામાં આવે ત્યારે તેમાં પંચમીનો અને ક્રીડક વખત સપ્તમીનો અર્થ આવે છે.

સંગત સમ્ + ગમ્ નો ભૂ.કૃ., એકદું
થયલું.

સકલ પુ. સ્ત્રી. ન. આખું, સઘળું.

સક્રોધ પુ. સ્ત્રી. ન. ક્રોધસહિત, ક્રો-
ધયુક્ત, ગુસ્સે થયલું.

સચ્ચરણવ્રત ન. (વ્રત ન. વરત, મા-
નતા) સારી અથવા સદ્ગુણી
ચાલરૂપી માનતા.

સઘસ અ. ક્રિ. વિ. એકદમ.

સમન્તાત્ ક્રિ. વિ. બરોબર રીતે,
સારી પેઠે.

સેવન ન. સેવવું અથવા ચાકરી ક-
રવી તે, આશ્રય લેવો, આચરવું.
સ્થિત સ્થા નો ભૂ. કૃ., રહેલું, હોયલું,
હયાત રહેલું.

સ્વજનવિયોગ પુ. પોતાનાં માણસો
અથવા સગાંથી જુદા પડવું તે.
સ્વન પુ. અવાજ, ગર્જના.

સ્વહિત ન. પોતાનું કદ્યાણ.

સ્વેદલવ પુ. (સ્વેદ પુ. પરસેવો)
પરસેવાનો લેશ અથવા છાંટો,
ઘર્મબિંદુ.

હેતુ પુ. કારણ.

અજ (એક પુરુષનું નામ,) અજ પુ.

અતિમુક્તવેલો અતિમુક્તલતા સ્ત્રી.

અવણ્ય અનિર્વચનીય પુ. સ્ત્રી. ન.,

અનિર્વર્ણનીય પુ. સ્ત્રી. ન., કિમ્

+ અપિ પુ. સ્ત્રી. ન.

ઇક્ષ્વાકુઓ (રામના કુળના રા-

જાઓ) ઇક્ષ્વાકુ પુ. (બ. વ.

માંવપરાય છે.)

ઇચ્છા કાઢ્યા સ્ત્રી.

ઇન્દ્રજિત (રાવણનો પુત્ર) ઇન્દ્ર-
જિત પુ.

ઉતાવળથી સસંભ્રમ ક્રિ. વિ.

એકદમ સહસા ક્રિ. વિ.

એક બીજા સાથે અથડાવવું તે પર-
સ્પરસંઘટ્ટન ન.

કઠોર પરુષ પુ. સ્ત્રી. ન., (શબ્દો)

પરુષાક્ષર પુ. સ્ત્રી. ન.

કણ્ઠી હાર પુ.

કૃષ્ણની યેન કૃષ્ણા સ્ત્રી.

ક્રોધાયમાન થયલું ક્રુદ્ધ (ક્રુધ નો
ભૂ. કૃ.).

ક્ષમા ન કરનારું (ખારીલું) અમર્ષણ
પુ. સ્ત્રી. ન.

ખેંચાયલું વિલોમિત (વિ + હુમ્
નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ.).

જળકણ કણ પુ., સીકર પુ.

જોત શિષ્યા સ્ત્રી.

ઝુંટવાયલું આક્ષિપ્ત (આ ર્ આક્ષિપ્ત નો
કર્મણિ ભૂ. કૃ.).

ધીમે મન્દમ્ ક્રિ. વિ.

નિમકહરામી કૃતવ્રતા સ્ત્રી.

પતંગિયું પતંગ પુ.

પાંચાલી (પાંચાલ દેશની રાજકુ-
મારી) પાન્ચાલી સ્ત્રી.

પુનઃપ્રાપ્તિ (ફરીથી મેળવવું તે)	શક્તિ પ્રમાણ પુ.
પ્રત્યાગમ પુ.	સમીપવર્તી સંનિહિત, સન્ + નિ + ધા
ભીનું આર્દ્ર પુ. સ્ત્રી. ન.	નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.
લોહી શોણિત ન.	

પાઠ ૨.

પાંચમા અને આઠમા ગણ વિષે.

સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદના કાળ અને અર્થ મળીને દશ વિભાગ થાય છે. એમાંના ચાર વિભાગમાં ક્રિયાપદોનાં રૂપમાં વિશેષ ફેરફાર થાય છે અને તેના સંબંધમાં તેઓના નવ ગણવર્ગ * પાડેલા છે. એ ચાર વિભાગોને ગણકાર્યવિશિષ્ટ, અથવા વિશેષ, કાળ અને અર્થ કહે છે.

૧. એ વિભાગના સંબંધમાં સંસ્કૃત વૈયાકરણો ધાતુઓના જે દશ ગણ પાડે છે તેના એ વર્ગ પાડી શકાય. પહેલા વર્ગમાં પહેલા, ચોથા, છઠ્ઠા ને દશમા ગણનો સમાવેશ થાય; અને બીજા વર્ગમાં બાકી રહેલા ગણો આવે. પહેલા વર્ગનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે તેમાં અંગને † અન્તે અ આવે છે, અને બીજાનું એ કે તેમાં અંગને અન્તે અ આવતો નથી.

બીજા વર્ગના ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળો વિષે સામાન્ય નિયમો.

૨. અમુક પ્રત્યય પહેલાં ધાતુ તથા વિકરણમાં વિશેષ ફેરફાર થાય છે આ ફેરફારો ઉપર નજર રાખી પ્રત્યયના એ વર્ગ કરેલા છે, તેમાંના એકને વિકારક અને બીજાને અવિકારક ‡ એવું નામ આપેલું છે.

* સંસ્કૃત વૈયાકરણો દશ ગણ માને છે, પણ દશમા ગણમાં મૂળ ધાતુને જે અર્થ વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે તે માત્ર મૂળમાં (અન્યમાં) બતાવેલા ચાર કાળ અને અર્થમાંજ નહિ પણ બીજા કેટલાકમાં પણ માલમ પડે છે.

† નામનાં અથવા ક્રિયાપદનાં જે રૂપને પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે તે રૂપને અંગ કહે છે.

‡ કેટલાક પ્રત્યયો અંગમાં વિકાર અથવા ગુણ, વૃદ્ધિ વગેરેથી થતો ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે, અને કેટલાક અંગમાં એવો ફેરફાર ઉત્પન્ન કરતા નથી. પહેલા પ્રકારના પ્રત્યયોને આ અન્યમાં વિકારક અને બીજા પ્રકારના પ્રત્યયોને અવિકારક કહેવા છે. ધ્યાનમાં રાખવું કે અવિકારક પ્રત્યયો બીજાકુલ વિકાર કરતા નથી એમ નહિ. તેઓ અંગમાં ગુણ અથવા વૃદ્ધિરૂપી વિકાર કદી કરતા નથી, પણ કોઈક વખત સંપ્રસારણ વગેરે વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. તેવે પ્રસંગે અવિકારક એટલે રૂપદ્વિકારક અથવા થોડો ફેરફાર કરનારા એમ સમજવું.

પરસ્મૈપદ.

૩. એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક છે.

અપવાદ:—વિધ્યર્થના એકવચનના પ્રત્યયો તથા આજ્ઞાર્થના બીજા પુરુષનો એકવચનનો પ્રત્યય વિકારક નથી.

૪. દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયો અવિકારક છે.

અપવાદ:—આજ્ઞાર્થમાં પહેલા પુરુષના દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયો અવિકારક નથી.

એટલે વર્તમાનકાળ અને હસ્તનભૂતકાળના* બધા પુરુષોના એકવચનપ્રત્યયો અને આજ્ઞાર્થ પહેલા પુરુષનાં બધાં વચનના પ્રત્યયો અને ત્રીજા પુરુષનો એકવચનનો પ્રત્યય એટલા વિકારક છે અને બાકીના અવિકારક છે.

આત્મનેપદ.

૫. બધા પ્રત્યયો અવિકારક છે.

અપવાદ:—આજ્ઞાર્થના પહેલા પુરુષના પ્રત્યયો અવિકારક નથી.

૬. વિકારક પ્રત્યય પર છતાં અંગના અન્ય સ્વરનો અને ઉપાન્ય-હસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

વર્તમાનકાળ.

૭. બીજા વર્ગના ગણોમાં વર્તમાનકાળના પરસ્મૈપદપ્રત્યયો પહેલા વર્ગના વર્તમાનના જેવાજ છે, પણ આત્મનેપદપ્રત્યયો પહેલા વર્ગનાથી બુદ્ધા પડે છે:—

(૧) માર્ગોપદેશિકામાં આપેલા આત્મનેપદપ્રત્યયોમાંના કેટલાકમાં હ આપે છે તેને બદલે આ થાય છે.

(૨) પહેલા પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય એ છે.

(૩) ત્રીજા પુરુષના બહુવચનના પ્રત્યયમાંના નૂનો લોપ થાય છે. એટલે પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	ए	वहे	महे
૨ જો „	से	आथे	ध्वे .
૩ જો „	ते	आते	अते

* હસ્તનભૂતકાળ એટલે ‘પ્રથમભૂત’ માર્ગોપદેશિકામાં કહ્યો છે તે.

૮. ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળમાં પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુને પાંચમા ગણમાં નુ અને આઠમા ગણમાં ઙ વિકરણો લાગે છે.

૫ મો ગણ.

ચિ ઉ. એકદું કરવું.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	ચિનોમિ	ચિનુવ:-ચિન્વ:	ચિનુમ:-ચિન્મ:
૨ લે ,,	ચિનોષિ	ચિનુથ:	ચિનુથ
૩ લે ,,	ચિનોતિ	ચિનુત:	ચિન્વન્તિ

અહિં ચિ ધાતુને નુ લગાડ્યાથી અંગ ચિનુ થાય છે, તેના અન્ત્ય ઙનો મિ, સિ, અને તિ વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ઓ થાય છે, એટલે ચિનુ નું ચિનો થાય છે, પણ વસ, મસ વગેરે અવિકારક પ્રત્યયો પર છતાં ઙ નો ફેરફાર થતો નથી.

(અ) વ અને મ્ પર છતાં વિકરણના ઙ નો પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન ન આવ્યો હોય તો વિકલ્પે લોપ થાય છે; જેમકે ચિનુવ:-ચિન્વ:, ચિનુમ:-ચિન્મ: (ઉપલાં ૩૫ જુઓ); અને ચિનુવહે-ચિન્વહે, ચિનુમહે-ચિન્મહે (નીચલાં ૩૫ જુઓ); પણ આપ્ ધાતુનાં આમુવ:, આમુમ: એ ૩૫માં ઙ નો લોપ થતો નથી.

૧ લો પુ.	ચિન્વે	ચિનુવહે-ચિન્વહે	ચિનુમહે-ચિન્મહે
૨ લે ,,	ચિનુષે	ચિન્વાથે	ચિનુધ્વે
૩ લે ,,	ચિનુતે	ચિન્વાતે	ચિન્વતે

અહિં અધા પ્રત્યયો અવિકારક હોવાથી નુ નો કોઈ પણ સ્થળે નો થતો નથી.

આપ્ ૫. મેળવવું.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	આપ્રોમિ	આપ્રુવ:	આપ્રુમ:
૨ લે ,,	આપ્રોષિ	આપ્રુથ:	આપ્રુથ
૩ લે ,,	આપ્રોતિ	આપ્રુત:	આપ્રુવન્તિ

(આ) આ ગણમાં સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં વ્યંજનાન્ત ધાતુઓ પછી નુ ના ઙ નો સ્વ થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે ઉપલાં રૂપોમાં આસુવન્તિ રૂપ થયું છે; કેમકે આપ્ ધાતુ વ્યંજનાન્ત છે, એટલે એને છેડે વ્યંજન છે.

૮ મો ગણ.

તન્ ડિ. તાણીને લાંબું કરવું.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	તનોમિ	તનુવ:-તન્વ:	તનુમ:-તન્મ:
૨ જો ,,	તનોષિ	તનુથ:	તનુથ
૩ જો ,,	તનોતિ	તનુત:	તન્વન્તિ

૧ લો પુ.	તન્વે	તનુવહે-તન્વહે	તનુમહે-તન્મહે
૨ જો ,,	તનુષે	તન્વાથે	તનુધ્વે
૩ જો ,,	તનુતે	તન્વાતે	તન્વતે

૧૬. પૃ૦ (અ) પ્રમાણે તનુવ: અથવા તન્વ: વગેરે રૂપો થયાં.

૯. ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં ક્ કરવું ૮ ગ. ડિ. નું વિકારક પ્રત્યય પર છતાં કર્ રૂપ થાય છે અને અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં કર્ થાય છે.

પ.

આ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	કરોમિ	કુર્વ:	કુર્મ:	કુર્વે	કુર્વહે	કુર્મહે
૨ જો ,,	કરોષિ	કુરુથ:	કુરુથ	કુરુષે	કુર્વાથે	કુરુધ્વે
૩ જો ,,	કરોતિ	કુરુત:	કુર્વન્તિ	કુરુતે	કુર્વાતે	કુર્વતે

(અ) ક્ ધાતુમાં વ્ અને મ્ પર છતાં ઙ નો નિત્યલોપ થાય છે; આ નિયમ પ્રમાણે કુર્વ:, કુર્મ: વગેરે રૂપો થાય છે.

ચક્ષુષુ સોમં સુન્વતેઽધ્વર્યવ: ।

શ્વત્યહં પ્રાતરુત્થાયોપવનં ચ ગત્વા પુષ્પાણ્યવચિનોમિ ।

મહાત્મનાં યશાંસિ દિક્ષુ પ્રતન્વન્તિ કવય: ।

દુઃખપીડિતામપિ માં હૃદયમર્મચ્છિદ્ધિર્વચનૈઃ કિં પુનર્દુનોષિ ।

દ્વાઃસ્થૌ પુરુષૌ રાજકુલસ્ય દ્વારમપાવૃણ્વાતે ।

પુણ્યકૃતઃ સ્વેષાં સુચરિતાનાં ફલં સ્વર્ગલોકેઽશ્નુવતે ।

આર્યાઃ સંસારસુખાનિ ત્યક્ત્વા કિમર્થમરણ્યવાસમઙ્ગીકુરુધ્વે ।

શ્રુતિમનોહરાંશ્ચિત્રાલાપાઞ્જ્ઞાનમઃ ।

આકાશં મેઘા વૃણ્વતે ।

હે જગન્નાયક ન વયં ચર્મચક્ષુષા તવ વિભૂતિમુપવીક્ષિતું શક્તુમઃ ।

યત્ત્વં કુરુષે તદન્યથા વિધાતું કઃ શક્નોતિ ।

કેનાપિ રક્ષસા હૃતમસ્માકં તુરગં વયં વિચિનુમઃ ।

વારંવારમીશ્વરસ્યારાધનાં સાધવઃ કુર્વન્તિ ।

સત્કૃતિર્મનુષ્યસ્ય કીર્તિં સર્વેષુ દેશેષુ તનોતિ ।

*ન દુનોતિ દયાલુત્વાદ્વચસા કંચિદપ્યસૌ ।

દુરુતૈરપિ દીનાનાં મનસ્તસ્ય ન દૂયતે ॥

સોમં સુનોતિ યજ્ઞેષુ સોમવંશવિભૂષણઃ ।

પુરઃ સુવતિ સંગ્રામે સ્યન્દનં સ્વયમેવ સઃ ॥

દુરાપમપિ લોકેઽસ્મિન્ યદ્યદ્વસ્ત્વભિવાઞ્છતિ ।

તત્તદાપ્રોતિ મેઘાવી તસ્માત્કાર્યઃ સમુદયમઃ ॥

૧. તમે તમારી મનની લાગણીઓને વશ કરવાને શક્તિમાન નથી (શક્).
૨. અમે દરવરસ કાશીની બત્રાઓ કરીએ છિયે (ક).
૩. ચાતક પાણી યાચે છે (વન્), પણ તે પામતું નથી (આપ).
૪. જે હું કહું છું તે તું સાંભળે છે (શ્રુ) ?
૫. હું તે વિચાર કહી દેખાડતો નથી (વિ+વૃ); કારણકે તે પાપી છે.
૬. હું તે મહેલના દરવાજા બંધ કરું છું (સમ્+વૃ).
૭. તે એ શિક્ષકો પોતાના શિષ્યોને ન્યાયના મૂળ વિચારો સમજાવે છે (વિ+વૃ).

* આ અને એની પછીના શ્લોકો ગયા પાઠના એવાજ શ્લોકોની જેઠે દૃષ્ટિ વામના રાજાને લાગુ પડે છે.

૮. એમ કરવાથી* માત્ર તમે તમારી પોતાની હલકાઈ ઉઘાડી પાડો છો (આવિસ+ક્ર).

૯. કદરીઓ પૈસો સંઘરી મૂકે છે (સમ્+ચિ).

૧૦. સમજી માણસો પોતાની મતલબો સહેલાઈથી પાર પાડે છે (સાધ્).

૧૧. મેં એક પશુ દીધું. તેને એક જાડી પુંછડી છે અને તે વારંવાર હલાવે છે (હુ).

શીખડકોશ ૨.

પાંચમા ગણના ધાતુ.

અશ્ર આ. મેળવવું, ભોગવવું, વ્યાપવું.

આપ પ. મેળવવું, સંપાદન કરવું.
ચિ ઉ. એકતું કરવું; વિ જોડે, શો-
ધવું, ખોળવું, ઢૂંઢવું; સમ્ જોડે,
સંઘરી મૂકવું.

હુ પ. હુઃખ દેવું, પજવવું, પીડવું.
હુ અથવા ધૂ ઉ. ધુળવવું.

ઘષ પ. હામ ભીડવી, હોડ બકવી,

કોઈની સામા છાતી ચલાવવી.
વૃ ઉ. ઢાંકવું; અપ+આ જોડે, ઉઘા-
ડવું; વિ જોડે, સમજવવું, કહી દે-
ખાડવું; સમ્ જોડે, અંધ કરવું; આ
જોડે, કમળ રાખવું, દાખ રાખવો.

શક્ પ. શક્તિમાન થવું, શકવું.
શ્રુ (શ્ર)† પ. સાંભળવું, સૂણવું.
સાધ્ પ. પાર પાડવું, સાધવું.

સુ ઉ. સોમરસ કાઢવો.

આઠમા ગણના ધાતુ.

ક્ર ઉ. કરવું; વક્ષી જોડે જીતવું, વ-
શ કરવું, અક્ષી જોડે, કણુલ કરવું,
અંગીકાર કરવો; આવિસ જોડે, ઉ-
ઘાડું કરવું, ખુલ્લું કરવું, તિરસ
જોડે, ધિક્કારવું, તિરસ્કાર કરવો.

પ્રતિ જોડે, વેર લેવું, સામા થવું.
તન્ ઉ. તાણવું, પાથરવું, જેમકે, યજ્ઞ
પાથરવો એટલે કરવો; પ્ર જોડે,
પાથરવું.

વન્ આ. માગવું, યાચવું.

* અત્રે 'તમે' નો ગુણ બતાવતો વર્તમાન કૃદન્ત વાપરો.

† કેટલાક ધાતુઓના ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં જે આદેશ થાય છે તે કૌંસમાં આપેલા છે.

અધ્વર્યુ પુ. અગ્નિદાન તૈયાર કરી દે-
વતામાં હોમવાં એ જેનો ધર્મ છે
એવો યાજ્ઞિક ગોર.

અન્યથા અ. એમ નહિ તો, બીજી
રીતે.

અરણ્યવાસ પુ. (અરણ્ય ન. વન, અને
વાસ પુ. રહેઠાણ) વનમાંનું રહેઠાણ.

આરાધના સ્ત્રી. પૂજા.

કાર્ય પુ. સ્ત્રી. ન. કરવા લાયક, કરવા
યોગ્ય.

ચર્મચક્ષુષ્ ન. (ચર્મન્ ન. ચામડું,
ચામડી, અને ચક્ષુષ્ ન. આંખ)
ચામડાની આંખ, શારીરિક દષ્ટિ.
(માનસિક દષ્ટિ નહિ તે.)

ચિત્રાલાપ પુ. (ચિત્ર તરેહતરેહનું,
વિવિધ, અને આલાપ પુ. વાત)
વિવિધ વિષય ઉપર વાતચીત.

જગન્નાયક પુ. (જગત્ ન. જગત્,
વિશ્વ, નાયક પુ. ધણી) વિશ્વનો
નાથ.

તુરગ પુ. ઘોડો.

દયાલુત્વ ન. દયાલાવ, માયાળુપણું.
દીન પુ. સ્ત્રી. ન. ગરીબ, દરિદ્રી,
હુઃખી.

હુઃખપીડિત પુ. સ્ત્રી. ન. હુઃખથી
પીડાયેલું.

દુરાપ પુ. સ્ત્રી. ન. મેળવવું મુશ્કેલ
પડે એવું, દુષ્પ્રાપ્ય.

દુરુક્ત ન. અનુચિત વચન, સારી
રીતે નહિ બોલેલા શબ્દો, દુર્ભાષણ.

દૂ ૪ ગ. આ. હુઃખ પામવું, હુઃખિત
થવું.

દ્વાઃસ્થ પુ. સ્ત્રી. ન. બારણે ઉભેલું,
દ્વારપાળ.

દ્વાર ન. બારણું.

પુણ્યકૃત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (પુણ્ય ન. પૂન,
અને કૃ કરવું) પુણ્ય કરનાર,
પુણ્યશાળી.

પ્રત્યહમ્ અ. (પ્રતિ દરેક, અને અહન્
ન. દિવસ) દરરોજ, પ્રતિ-
દિવસ.

યજ્ઞ પુ. જગત, યજ્ઞ.

રાજકુલ ન. (રાજન્ પુ. અનેકુલ ન.
ઘર, મહેલ) રાજમહેલ.

વારંવારમ્ ક્રિ. વિ. વારેવારે, વારંવાર.
વિભૂતિ સ્ત્રી. શક્તિ, મોટાઈ.

શ્રુતિમનોહર પુ. સ્ત્રી. ન. (શ્રુતિ સ્ત્રી.
કર્ણ, કાન, અને મનોહર પુ. સ્ત્રી.
ન. રમણીય, મનહરણ કરે એવું)
કાનને રમણીય લાગે એવું.

સંગ્રામ પુ. યુદ્ધ.

સંસારસુખ ન. (સંસાર પુ. દુનિયામાં
હોવું તે, દુનિયાની સ્થિતિ, સુખ
ન.) દુનિયાની સ્થિતિનું સુખ.

સત્કૃતિ સ્ત્રી. પુણ્યકર્મ, રૂઠું કામ.
સમુદયમ પુ. ઉદ્યોગ.

સૂ ૬ ગ. પ. હડસેલવું, આગળ
ચલાવવું.

સોમવંશવિમૂષણ પુ. સ્ત્રી. ન. સોમ પુ.
(ચંદ્ર) ચંદ્રવંશને શોભાવનાર,

ચંદ્રવંશનો (ચંદ્રવંશના રાજા-
ઓનો) અલંકાર.
સ્યન્દન પુ. રથ.
સ્વયમ્ અ. પોતે, જાતે.
હૃદયમર્મચ્છિદ્ પુ. સ્ત્રી. ન.(હૃદય ન.

હૃદયું, મર્મન્ ન. જેમાં મારવાથી
જીવ જાય એવા ભાગો, મર્મ-
સ્થાન અને છિદ્ કાપવું) હૃદયના
મર્મસ્થાનને છેદનારું.

કંઠરી કદર્ય પુ.
કારણ કે યતઃ અ., હિ અ.
જાડી સ્થૂલ પુ. સ્ત્રી. ન., વિપુલ પુ.
સ્ત્રી. ન.
જાત્રા યાત્રા સ્ત્રી.
દરવરસ પ્રતિસંવત્સરમ્ ક્રિ. વિ. અ.
દરવાજો દ્વાર ન.
પાપી, પાપવાળું પાપ પુ. સ્ત્રી. ન.
પોતાનું સ્વીય પુ. સ્ત્રી. ન.

મતલબ કાર્ય ન.
મૂળ વિચાર તત્ત્વ ન., નય પુ.
વારંવાર અનિશમ્ ક્રિ. વિ.
વિચાર સંકલ્પ પુ., બુદ્ધિ સ્ત્રી.
શિક્ષક અધ્યાપક પુ, સ્ત્રી. ન.
સમજી દૂરદર્શિન્ પુ. સ્ત્રી. ન.,
ચતુર પુ. સ્ત્રી. ન.
સહેલાઈ સૌકર્ય ન.
હલકાઈ લઘુતા સ્ત્રી.

પાઠ ૩.

પાંચમા અને આઠમા ગણ વિષે (જારી).

હિસ્તનભૂતકાળ,

૧. પરસ્મૈપદપ્રત્યયો પહેલા વર્ગના કહ્યા છે તેના તેજ છે. આત્મને-
પદપ્રત્યયો પણ પહેલા વર્ગના જેવાજ છે, પણ હતામ્ અને હથામ્ ના
હ ને બદલે આ થાય છે (૧૫ પૃ૦ (૧) જુઓ); અને ત્રી. પુ. બ. વ. નો
પ્રત્યય અત છે.

એટલે પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	હ	વહિ	મહિ
૨ જો ,,	થાસૂ	આથામ્	ધ્વમ્
૩ જો ,,	ત	આતામ્	અત

૫ મો ગણ.

આપ્ ૫. મેળવવું.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
૧ લો પુ.	આપ્રવમ્	આપ્રુવ	આપ્રુમ
૨ લે "	આપ્રોઃ	આપ્રુતમ્	આપ્રુત
૩ લે "	આપ્રોત્	આપ્રુતામ્	આપ્રુવન્

અશ્ આ. વ્યાપવું.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
૧ લો પુ.	આશ્નુવિ	આશ્નુવહિ	આશ્નુમહિ
૨ લે "	આશ્નુથાઃ	આશ્નુવાથામ્	આશ્નુધ્વમ્
૩ લે "	આશ્નુત	આશ્નુવાતામ્	આશ્નુવત

પરસ્પૃષ્ટ એકવચનના પ્રલયો વિકારક હોવાથી એ ત્રણ એક-વચનનાં રૂપાખ્યાનમાં નુ નો નો થાય છે. આપ્રુવન્, આશ્નુવિ વગેરે રૂપોમાં ૧૭ પૃ૦ (આ) પ્રમાણે એ નુ નાં ૩ નો ઉચ્ચ થાય છે એટલે નુ ને બદલે નુવ્ થાય છે.

ચિ આ. એકકું કરવું.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
૧ લો પુ.	અચિન્વિ	અચિનુવહિ-અચિન્વહિ	અચિનુમહિ-અચિન્મહિ
૨ લે "	અચિનુથાઃ	અચિન્વાથામ્	અચિનુધ્વમ્
૩ લે "	અચિનુત	અચિન્વાતામ્	અચિન્વત

૮ મો ગણ.—તન્ ૫.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
૧ લો પુ.	અતનવમ્	અતનુવ-અતન્વ	અતનુમ-અતન્મ
૨ લે "	અતનોઃ	અતનુતમ્	અતનુત
૩ લે "	અતનોત્	અતનુતામ્	અતન્વન્

આ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
૧ લો પુ.	અતન્વિ	અતનુવહિ-અતન્વહિ	અતનુમહિ-અતન્મહિ
૨ લે "	અતનુથાઃ	અતન્વાથામ્	અતનુધ્વમ્
૩ લે "	અતનુત	અતન્વાતામ્	અતન્વત

૧૬. પૃ૦ (અ) પ્રમાણે અચિન્વહિ, અતન્વ, અતન્વહિ વગેરે રૂપો થાય છે. ક્રનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧ લો. પુ.	અકરવમ્	અકુર્વ	અકુર્મ
	*	*	*

૧૭. પૃ. ૯ અને (અ) પ્રમાણે એ રૂપો થાય છે.

દેવા વૈ યજ્ઞમતન્વત તાંસ્તન્વાનાનસુરા અભ્યગચ્છન્ ।
 હે સંજય કુરુક્ષેત્રે મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચ કિમકુર્વત તત્કથય ।
 રામાદીનાનેતું દૂતાનયોધ્યાં પ્રાહિણોજ્જનકઃ ।
 એકસ્મિન્નિવિડેડરણ્યે વસન્ફલમૂલાદીનામશનેન વૃત્તિમકુર્વિ ।
 કથય નો યાઃ કથા વૃદ્ધેભ્યસ્ત્વમશૃણોઃ ।
 રામં યુદ્ધેડધૃષ્ણુવન્રાક્ષસાઃ ।
 હ્યમં કુર્વન્નપિ ફલં નૈવાપ્રવં તસ્માદ્ભવિતવ્યતૈવાત્રોપાલભ્યા ।
 ર્દૈદૃશૈઃ કર્મભિર્મહત્પુણ્યં ત્વં સમચિનુથાઃ ।
 ભો ભો અધ્વર્યવઃ સોમં યૂયમસુનુધ્વં ન વેતિ પૃચ્છતિ હોતા ।
 રામલક્ષ્મણૌ સીતામરણ્યેડન્વિષ્યન્તૌ મહાન્તં કાલં* સમીહિતં નૈવા-
 શ્નુવાતામ્ ।
 આપતિતા આપદઃ પ્રત્યકુર્મ ભવતાં સાહાય્યેન ।

૧. તે રાજના શત્રુઓએ તેની જોડે લડવાને હોડ બધી (દૃષ્ટ).
 ૨. દશરથે સરયૂના કિનારાઓ ઉપર યજ્ઞ કર્યો (તન્).
 ૩. રાજના પ્રધાનોએ મને શત્રુની હીલચાલ તપાસવા મોકલ્યો.
- (પ્રમહિ).

૪. અમે તે કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડ્યા (અપ+આ+ઘ).
૫. તેં જે કર્યું (કૃ) તે હજી પણ તારા મિત્રોને પળવે છે (દુ).
૬. હું તે પર્વતના શિખર ઉપર ચડવાને શક્તિમાન થયો નહિ (શક્).
૭. જે અન્યો ખોવાયલા હતા તે તમે ક્યાં શોધ્યા (વિ+ચિ) ?

* કાલમર્યાદા (મુદત) બતાવનાર નામને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

૮. તે એ છોકરીઓએ પોતાને માટે કાલે તે વાડીમાં ફૂલો ચુંટ્યાં*
(અવ+ચિ).

૯. તેઓએ પોતાની ઇચ્છાઓ, ક્રોધ, અને લોભ, યતો વડે
કુબળ ક્રીધાં (આ+વૃ) અને બ્રહ્મચિન્તન કરતાં નિત્યસુખ પ્રાપ્ત ક્રીધું
(આપ).

૧૦. બબ્બુવાહને અર્જુનને તીર વડે છાતીમાં ઘાયલ ક્રીધો (ક્ષણ
અથવા ક્ષિણ).

૧૧. તે લગાઈમાં જોડાઓના ઘોડાઓ મરાયા, પણ તેઓએ
બીજા મેળવ્યા (આપ) અને ફરીથી લડ્યા.

૧૨. તેં અને રામે પાપ ક્રીધું (કૃ) અને તેને માટે તમે બન્ને શિક્ષાને
પાત્ર છો.

શબ્દકોશ ૩.

ક્ષણ, ક્ષિણ ૮ ગ. પ. ઘાયલ કરવું. | હિ પ ગ. પ. જવું; પ્ર જોડે મોકલવું.

અન્વિગ્યત્ (અનુ+ઙ્ઘ [૪ ગ.પ.]

નો વ. કૃ.) શોધતું, શોધતાં.

અજ્ઞાન ન. ખાવું તે, ભોજન.

ઈદશ પુ. સ્ત્રી. ન. આવું.

ઉપાલમ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. ઠપકાલાયક,
દોષપાત્ર.

કુરુક્ષેત્ર ન. કુરુઓ લડ્યા તે સ્થ-
ળનું નામ.

રામ્ અભિ જોડે, હુમલો કરવો.

નિબિઙ્ગ પુ. સ્ત્રી. ન. શટ કે ચીરાવગ-
રતું, ઘટ, ઘાડું.

ફલમૂલાદિ પુ. સ્ત્રી. ન. (મૂલ-કન્દ),

ફળ, મૂળ વગેરે.

મવિતવ્યતા સ્ત્રી. નસીબ, પ્રારબ્ધ.

મામક પુ. સ્ત્રી. ન. માફ.

રામાદિ પુ. (રામ સંજ્ઞાવાચક નામ
છે, અને આદિ આરંભ) રામ
અને બીજાઓ, રામ વગેરે.

વૃત્તિ સ્ત્રી. ગુજરાત, ઉપજીવિકા,
આજીવિકા.

વૃદ્ધ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘરડું.

વૈ અ. પાદપૂરણ અથવા વાક્યભૂષા
માટે વાપરેલો શબ્દ.

સંજય પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

* આ કેકાણે ધાતુનું આત્મનેપદી રૂપ વાપરવું. ન્યારે ધાતુ ઉભયપદી હોય
ત્યારે ક્રિયાનું ફળ કર્તૃગામી હોય, એટલે કર્તાને મળવું હોય, તો આત્મનેપદી રૂપ
વાપરવું અને બીજાને મળવું હોય તો પરસ્મેપદી રૂપ વાપરવું.

સમીહિત પુ. સ્ત્રી. ન. જે ધર્યેલું
હોય તે.
સાહાય્ય ન. દોસ્તી, મદદ.

હે કે. અ. સંબોધનાર્થ અવ્યય, અરે.
હોતુ પુ. જેનો ધર્મ મન્ત્ર લાણવાનો
છે એવો યાજ્ઞિક ગોર.

ધર્યશ કામ પુ.
કિલો દુર્ગ પુ.
ખોવાયલું નષ્ટ ભૂ. કૃ.
તપાસવા નિરૂપયિતુમ્ (નિ+રૂપ
૧૦ ગ. નો હેતુવર્થ કૃદન્ત).
નિત્ય જ્ઞાન્વત પુ. સ્ત્રી. ન.
અભ્રુવાહન (પાણ્ડવ અર્જુનનો
પુત્ર) વન્નુવાહન પુ.

મરાયું હત (કર્મણિ ભૂ. કૃ.)
લડવા યુદ્ધાય, યુદ્ધે, યોદ્ધુમ્.
લોભ લોભ પુ.
શિક્ષા દણ્ડ પુ.
સરયૂ (અયોધ્યા પાસેની નદી)
સરયૂ સ્ત્રી.
સુખ સુખ ન.
હીલચાલ વ્યાપાર પુ.

પાઠ ૪.

પાંચમા અને આઠમા ગણો (જારી).

પરસ્પૈપદ.

આજ્ઞાર્થ.

૧. ખીજ વર્ગના ગણોમાં આજ્ઞાર્થ રૂપના ખીજ પુરુષના એકવચ-
નમાં હિ પ્રત્યય લાગે છે. પાંચમા ગણના સ્વરાન્તધાતુઓ અને આઠ-
મા ગણના બધા ધાતુઓનાં રૂપોમાં એ હિનો લોપ થાય છે.

એટલે પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	આનિ	આવ	આમ
૨ જો „	હિ	તમ્	ત
૩ જો „	તુ	તામ્	અન્તુ

આપ્ પ ગ.

૧ લો પુ.	આપ્રવાનિ	આપ્રવાવ	આપ્રવામ
૨ જો „	આપ્રુહિ	આપ્રુતમ્	આપ્રુત
૩ જો „	આપ્રોતુ	આપ્રુતામ્	આપ્રુવન્તુ

સુ ૫ ગ.

૧ લો. પુ.	સુનવાનિ	સુનવાવ	સુનવામ
૨ જો. ,,	સુનુ	સુનુતમ્	સુનુત
૩ જો. ,,	સુનોતુ	સુનુતામ્	સુન્વન્તુ

આ રૂપોમાં પહેલા પુરુષના ત્રણે વચનના પ્રત્યયો વિકારક હોવાથી નુનો નો થયો છે અને નોની પછી પ્રત્યયોનો આદિસ્વર આ આવવાથી નોનો નવ્ થયો અને તેમાં આ મળી નવા થયો છે, એટલે આમ્-વાનિ, આમ્વાવ વગેરે રૂપો થયાં છે.

બીજા પુરુષના અધા પ્રત્યય અવિકારક છે, તેમજ ત્રીજા પુરુષના દ્વિવચન અને અહુવચનના પ્રત્યયો પણ અવિકારક છે.

વિધ્યર્થ.

૨. હસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયોની પૂર્વે ચા મૂકવાથી વિધ્યર્થના પ્રત્યય થાય છે. ત્રીજા પુરુષના અહુવચનનો પ્રત્યય યુસ્ છે.

પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો. પુ.	ચામ્	ચાવ	ચામ્
૨ જો. ,,	ચાઃ	ચાતમ્	ચાત
૩ જો. ,,	ચાત્	ચાતામ્	યુઃ

ચિ ૫ ગ.

૧ લો. પુ.	ચિનુયામ્	ચિનુયાવ	ચિનુયામ
૨ જો. ,,	ચિનુયાઃ	ચિનુયાતમ્	ચિનુયાત
૩ જો. ,,	ચિનુયાત્	ચિનુયાતામ્	ચિનુયુઃ

અહિં અધા પ્રત્યયો અવિકારક હોવાથી કોઈ પણ રૂપમાં ગુણ થતો નથી.

આત્મનેપદ.

આજ્ઞાર્થ.

૩. બીજા વર્ગના ગણમાં વર્તમાનકાળ અને હસ્તનભૂતકાળમાં

થાય છે તે પ્રમાણે આજ્ઞાર્થના આત્મનેપદ પ્રત્યયોમાંના ફનો આ થાય છે અને ત્રીજા પુરુષના બહુવચનના પ્રત્યયમાંના નનો લોપ થાય છે.

એટલે પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

		એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો.	પુ.	એ	આવહૈ	આમહૈ
૨ જો	„	સ્વ	આથામ્	ધ્વમ્
૩ જો	„	તામ્	આતામ્	અતામ્
<hr/>				
૧ લો.	પુ.	ચિનવૈ	ચિનવાવહૈ	ચિનવામહૈ
૨ જો	„	ચિનુષ્વ	ચિન્વાથામ્	ચિનુધ્વમ્
૩ જો	„	ચિનુતામ્	ચિન્વાતામ્	ચિન્વતામ્
૧ લો.	પુ.	અરનવૈ	અરનવાવહૈ	અરનવામહૈ
૨ જો	„	અરનુષ્વ	અરનુવાથામ્	અરનુધ્વમ્
૩ જો	„	અરનુતામ્	અરનુવાતામ્	અરનુવતામ્

આત્મનેપદ પ્રત્યયોમાં આજ્ઞાર્થના પહેલા પુરુષના ત્રણે વચનોના પ્રત્યયોજ માત્ર વિકારક છે, એટલે એ રૂપોમાં જુનો ગુણ થઈ નો થાય છે અને પછી નવ થઈ ઉપર પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

વિધ્યર્થ.

૪. વિધ્યર્થના આત્મનેપદ પ્રત્યયો પહેલા વર્ગના ગણોના વિધ્યર્થ આત્મનેપદ પ્રત્યયો જેવાજ છે.

		એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો.	પુ.	ચિન્વીય	ચિન્વીવહિ	ચિન્વીમહિ
૨ જો	„	ચિન્વીથા:	ચિન્વીયાથામ્	ચિન્વીધ્વમ્
૩ જો	„	ચિન્વીત	ચિન્વીયાતામ્	ચિન્વીરન્
૧ લો.	પુ.	અરનુવીય	અરનુવીવહિ	અરનુવીમહિ
૨ જો	„	અરનુવીથા:	અરનુવીયાથામ્	અરનુવીધ્વમ્
૩ જો	„	અરનુવીત	અરનુવીયાતામ્	અરનુવીરન્

આ અર્થમાં રૂપોમાં જુનો નવ થયો છે તેને માટે ૧૭ પૃ૦ (આ)યાદ રાખો.

૫. આઠમા ગણના ધાતુઓનાં ૩પો ચિનાં ૩પો બેવાં છે. ૧૨ માત્ર એટલોજ છે કે પાંચમા ગણમાં વિકરણ નુ ઉમેરાય છે અને આઠમા ગણમાં ફક્ત ૩ લાગે છે. ચૂથી ૨૩ થતા વિધ્યર્થ પ્રત્યયો પર છતાં કુના ૩ વિકરણનો લોપ થાય છે.

આજ્ઞાર્થ.

આ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	ત્રિ.વ.
૧ લો પુ.	તનવૈ	તનવાવહૈ	તનવામહૈ
૨ બે ”	તનુષ્વ	તન્વાથામ્	તનુધ્વમ્

૫.

૧ લો પુ.	તનવાનિ	તનવાવ	તનવામ
૨ બે ”	તનુ	તનુતમ્	તનુત

વિધ્યર્થ ૫.

૧ લો પુ.	કુર્યામ્	કુર્યાવ	કુર્યામ
૨ બે ”	કુર્યાઃ	કુર્યાતમ્	કુર્યાત
૩ બે ”	કુર્યાત્	કુર્યાતામ્	કુર્યુઃ

તન્વીય વિધ્યર્થ આ. ૧ પુ. એ.વ.

તનુયામ્ ” ૫. ” ”

કુર્વીય ” આ. ” ”

કરવાણિ આજ્ઞાર્થ ૫. ૧ પુ. એ.વ.

કુરુ ” ” ૨ પુ. ”

કરવૈ ” આ. ૧ પુ. ”

ઉપલાં કેટલાંક ૩પોમાં ૧૭ પૃં ૯ પ્રમાણે કુનો કર થયો છે.

खादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः खादिरेणैव वै यूपेन देवाः स्वर्गं लोकमजयन्स्तथैवैतद्यजमानः खादिरेण यूपेन स्वर्गं लोकं जयति । दुःखसन्तापेन पच्यन्त इव मेऽङ्गान्युत्कथ्यत इव हृदयं प्लुष्यत इव

* બે કોઈ નામના અથવા ક્રિયાપદના ૩પને અન્તે ણ, ણે, ઓ, કે ઔ આવે અને તેની પછી બે કોઈ પણ સ્વર આવે તો તેને ઠેકાણે બે અય્, આય્, અવ્ અને આવ્, એ આદેશો, અનુક્રમે થાય છે તેમાંના ચ અને વ્ વિદ્ધયે લેવાય છે.

દષ્ટિર્જ્વલતીવ શરીરમ્ । અત્ર યત્પ્રાપ્તકાલં તત્કરોતુ ભવાન્ ।

વત્સ પ્રસન્નોઽસ્મિ તે કથય કિં તે પ્રિયં કરવાણિ ।

હે ઋત્વિજોઽય સુત્યાદિને સોમં સુનુધ્વમ્ ।

કથં નામ પ્રભોરાદેશમુલ્લઙ્ઘયિતું શક્તુયામ્ ।

એતૈરાલાપૈરાત્મનઃ કાર્પણ્યં માપાવૃણુષ્વ ।

રાજન્યનુરાગમાવિષ્કુર્વતાં જના યતસ્તેષાં સંકટાનિ નશ્યેયુઃ ।

આત્મનઃ પુત્રાણાં પ્રવૃત્ત્યુપલબ્ધયે દાસં શ્રીનગરં પ્રહિણુ ।

રાજન્પ્રીતાઃ સ્મઃ શુશ્રૂષયા તવૈતયા તસ્માત્સર્વૈર્ગુણૈરુપેતં પુત્રમવામુહિ ।

શૃણુત રે પૌરાઃ । અયં વસન્તસેનાઘાતકશ્ચારુદત્તો વધસ્તસ્મં નીયતે

તદ્યદીદૃશં કર્મ કેઽપિ કુર્વારન્દણ્ડમપ્યેતાદૃશં પ્રાપ્સ્યુઃ ।

મૃતં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠલોષ્ટસમં ક્ષિતૌ ।

વિમુખા બાન્ધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥

તસ્માદ્ધર્મ સહાયાર્થે નિત્યં સંચિનુયાચ્છનૈઃ * ।

ધર્મેણ હિ સહાયેન તમસ્તરતિ દુસ્તરમ્ ॥

પૂર્વે વયસિ તત્કુર્યાદ્યેન વૃદ્ધઃ સુખં વસેત્ ।

યાવજ્જીવેન તત્કુર્યાદ્યેનામુત્ર સુખં વસેત્ ।

શ્વઃકાર્યમય કુર્વાતિ પૂર્વાહ્ને ચાપરાહ્નિકમ્ ।

ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥

૧. ચાકર જમીનને શેત્રંજીઓથી ઢાંકે (સ્ત્રુ).

૨. બ્રાહ્મણો જગત્માં ભમે અને નળને શોધી કાઢે (વિ + ચિ).

૩. જો તે મને ફરમાવે તો હું તે કહું (ક્રુ).

૪. તમારા શત્રુઓને ધિક્કારો મા (તિરસ + ક્રુ); કારણ કે તેઓ શક્તિમાન છે.

૫. દુર્બળ માણસોએ જો પોતે ડાહ્યા હોય તો બળવાન માણસોની સામા છાતી ચલાવવી નહિ (દષ્ટ).

* જ્યારે કોઈ પદને અન્તે વર્જના પહેલા ચાર વ્યંજનમાંનો કોઈ પણ વ્યંજન આવ્યો હોય અને તેની પછી જ આવે તો જ્ઞનો સ્વર, અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક વ્યંજન પર છતાં વિકલ્પે જ થાય છે.

૬. સોમયજ્ઞમાં ગોરલોકેએ સોમછોડવાનો રસ કાઢવો જોઈએ (સુ).

૭. તે શું કહે છે તે સાંભળ (શ્રુ); તે કહે છે કે તું મૂર્ખ છે.

૮. કેળવણીને માટે તમે તમારા દીકરાઓને ઈંગ્લિંડ મોકલો (પ્ર + હિ) એવું હું ઇચ્છું છું.

૯. ત્યાંસુધી એ આપણા ઉપર કૃપાશીલ છે ત્યાંસુધી આપણે આપણાં કામ પાર પાડો (સાધ).

૧૦. પેલા નિરાપરાધી પક્ષીઓને પંજવો નહિ (દુ).

શબ્દકોશ ૪.

અનુરાગ પુ. પ્રીતિ, મહેરબાની.

અમુત્ર કિ. વિ. પરલોકમાં.

આપરાહ્નિક પુ. સ્ત્રી. ન. પાછલા પ-
હોરને લગતું, ઊતરતા દિવસને
લગતું.

આલાપ પુ. વાતચીત.

ઈક્ષ પ્રતિ જોડે, જોવું, સંભાળ લેવી.

ઉપેત ઉપ + ઇનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., જો-
ડાયલું, યુક્ત.

ઋત્વિજ પુ. યાજ્ઞિક ગોર.

ઘ્તાદૃશ પુ. સ્ત્રી. ન. આ તરેહનું, આકું.

ઘર્ષણ્ય ન. નીચપણું.

ઘાટલોષ્ટસમ પુ. સ્ત્રી. ન. કાષ્ટ ન.

લાકડું, લોષ્ટ પુ. અને ન. માટીનું
ઢેકું, અને સમ જોવું) લાકડાં અને
માટીના ઢેકાં જોવું.

ઋત્ ૧ ગ. પ. ઉદ્ સાથે, ઉકાળવું.

ક્ષિતિ સ્ત્રી. પૃથ્વી.

સ્નાદિર પુ. સ્ત્રી. ન. ખદિર એટલે

ખેર નામના લાકડાનું.

ચારુદત્ત પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

દુસ્તર પુ. સ્ત્રી. ન. ઓળંગાય નહિ
એવું, અલંઘ્ય.

દુઃખસંતાપ પુ. (દુઃખ ન. દુઃખ અ-
ને સંતાપ પુ. તાપ) દુઃખનો તા-
પ, શોક, પીડા.

પૂર્વાહ્ન પુ. દિવસનો પૂર્વભાગ.

પ્રસન્ન પ્ર + સદ્નો ભૂ. કૃ., ખુશ થ-
યલું, સાનુકૂળ.

પ્રવૃત્ત્યુપલબ્ધિ સ્ત્રી. (પ્રવૃત્તિ ખખર-
અંતર, અને ઉપલબ્ધિ પ્રાપ્તિ)
ખખર અંતરની પ્રાપ્તિ.

પ્રાસકાલ પુ. ન. (પ્રાસ પ્ર + આપ
નો ભૂ. કૃ., મેળવેલું, અને કાલ
પુ. વખત) જેનો [જે કરવાનો]
વખત આવ્યો છે તે, વખતને
અનુસરતું, કાલયોગ્ય.

પ્રીત પ્રીનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ખુશ થયલું.
પ્લુષ ૧ ગ. પ. બાળવું.

યજમાન પુ. યજ્ઞ કરનાર.

યાવજીવેન કિ. વિ. જીવનપર્યન્ત,
જીંદગી પહોંચે ત્યાંસુધી.

ચૂપ પુ. યજ્ઞમાં પશુને બાંધવાનો
ખીલો.

લઘ્વ ૧ ગ. અને ૧૦ ગ. ઉ. જવું,
હેડ જોડે, તોડવું, ઉઘંધન કરવું.

વધસ્તમ્ભ પુ. (વધ મારી નાખવું,
અને સ્તમ્ભ પુ. થાંભલો) ફાંસી
દેવાનો થાંભલો.

વસન્તસેનાઘાતક પુ. (વસન્તસેનાસ્ત્રી.
સંજ્ઞાવાચકનામ, અને ઘાતક પુ.
મારી નાખનાર) વસન્તસેનાનો
ઘાત કરનાર.

વિમુક્ષ પુ. સ્ત્રી. ન. આહું મુખ કરનાર.

શનૈઃ ક્રિ. વિ. ધીમે ધીમે, હળવે હળવે.
શુશ્રૂષા સ્ત્રી. ચાકરી, સેવા, પરિસેવન.

શ્વઃકાર્ય ન. કાલની ફરજ, અથવા
કાલનું કામ.

સહાય પુ. મદદગાર, સોબતી.

સુત્યાદિન ન. સોમયજ્ઞમાં સોમરસ
પીવાનો દિવસ.

સ્તુ ૫ ગ. ઉ. ઠાંકવું, પાથરવું,
સમૂ જોડે.

સ્વર્ગકામ પુ. સ્ત્રી. ન. સ્વર્ગની ઇચ્છા
કરનાર, સ્વર્ગેચ્છુ.

ઉપર, તરફ પ્રતિ (એની સાથે વપ-
રાતાં નામને દ્વિતીયા વિભક્તિ
લાગે છે).

કૃપાશીલ સ્ત્રિઘ્ન (સ્ત્રિહ્નો ભૂ. ફ્ર.),
સસ્નેહ પુ. સ્ત્રી. ન., કૃપાશીલ પુ.
સ્ત્રી. ન.

કેળવણી અધ્યયન ન., વિનયન ન.
જમીન ભૂમિ સ્ત્રી.

નળ (એક રાજનું નામ છે) નલ પુ.

નિરપરાધી અનપકારિન પુ. સ્ત્રી. ન.,

નિરપરાધિન પુ. સ્ત્રી. ન.

ફરમાવવું આ+દિશ ૬ ગ.

રસ રસ પુ.

શેત્રંજી કુથ પુ.

પાઠ ૫.

નવમો ગણ.

વર્તમાનકાળ તથા આજાર્થ.

૧. નવમા ગણમાં ધાતુ અને પ્રત્યયની વચ્ચે ના આવે છે. વ્યં-
જનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં નાનું ની રૂપ થાય છે, અને સ્વરાદિ
અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ન રૂપ થાય છે.

ખીજ વર્ગના ગણોના પ્રત્યય પાછલા ત્રણ પાઠોમાં બતાવેલા છે.

ગ્રીણાતિ યઃ સુચરિતૈઃ પિતરં સ પુત્રો
 યદ્વર્તુરેવ હિતમિચ્છતિ તત્કલત્રમ્ ।
 તન્મિત્રમાપદિ સુખે ચ સમક્રિયં ય-
 દેતત્ત્રયં જગતિ પુણ્યકૃતો લભન્તે ॥

૧. પવન ઝાડોનાં શિખરોને હલાવે છે (ધૂ).
૨. તું પૈસા ચોર મા (સુષ); કારણ કે રાજના અધિકારીઓ જેઓ એમ કરે છે તેમને શિક્ષા કરે છે.
૩. અમો અપવાસોને દહાડે કશું પણ ખાતા નથી (અશ).
૪. હાલ આદ્યણો મ્હેઓ પાસેથી પણ દક્ષિણા લે છે (ગ્રહ).
- ૫ મારે માટે મુંબઈમાં ધાનના મોટા ઢગ ખરીદ કર (ક્રી).
૬. ગોવિન્દ તે ઝાડની ડાળીઓ કાપી નાખે છે (લ્હ).
- ૭ નારાયણ પોતાનો ધડો તળાવે પાણીથી ભરે (પૃ).
૮. તું તેમનાં કાવતરાં બાણતો નથી (જ્ઞા).
૯. જે તૃષ્ણાઓ તેમને વારંવાર આડે રસ્તે લઈ જાય છે તેઓને તેઓ કબજ રાખે (નિ+ગ્રહ).
૧૦. મારે ઘેર આવતા દરેક આદમીને હું હમેશાં ખુશ કરું છું (પ્રી).
૧૧. હું અહિં બહુ વાર સુધી રહ્યો છું, મને જવા દો (અનુ+જ્ઞા).
૧૨. ઓ દેવો ! પાપી જનો માત્ર તમને સમરે છે એટલે તમે તેમને પાવન કરો છો (પૃ).

શબ્દકોશ ૫.

નવમા ગણના ધાતુ.

અશ ૫. ખાવું.

ક્રી ૭. ખરીદવું.

ક્ષિશ ૫. રીખવું, દુઃખ દેવું.

*ક્રુમ્ ૫. આકુળવ્યાકુળ કરવું.

†ગ્રન્થ ૫. ગુંથવું, એકઠું કરવું.

* આ ધાતુનાં રૂપોમાં વિકરણ નૂનો ન્ થતો નથી.

† આ ગણમાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય અનુનાસિકનો લોપ થાય છે.

ગ્રહ (ગૃહ) ઉ. લેવું, નિ જોડે, ક-
અળ રાખવું.
જ્ઞા (જા) ઉ. જાણવું, અનુ જોડે,
રત્ન આપવી.
ગુપ્ત પ. પાળવું, પોષણ કરવું.
ક્રી ઉ. પ્રેમ રાખવો, ખુશ કરવું.
હ્રુપ્ત પ. આળવું.
બન્ધુ પ. બાંધવું, જડવું.
મી ઉ. નાશ કરવો.
મુષ્ત પ. ચોરવું.
શ્રી ઉ. રાંધવું.
સ્તમ્ભ પ. અટકાવવું, વળે નહિ એવું
અથવા અક્કડ થવું, ગર્વિષ્ઠ થવું.

*પૂ ઉ. પવિત્ર કરવું, પાવન કરવું.
લી પ. ઓગળવું, પીગળી જવું,
ગરક અથવા લીન થવું, વિ જોડે,
ઓગળી જવું.
લૂ ઉ. કાપવું, કાપી નાખવું.
સ્તુ ઉ. ઢાંકવું; આજોડે, ઢાંકવું, પાથરવું.
કૃ ઉ. મારવું, નાશ કરવો. [જવું.
જૃ પ. ઘરડું થવું, જીર્ણ થવું, ઘસાઈ
ગૃ પ. સમૂ જોડે, ખોલવું.
ધૂ ઉ. હલાવવું, ધુળવવું.
પૃ પ, ભરવું.
દૃ પ. ફાડવું.
વૃ ઉ. પસંદ કરવું.

અગ્નિતપ્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (અગ્નિ અને
તપ્ત તપેલું) દેવતાથી તપેલું.
અનાદ્યનન્ત પુ. સ્ત્રી. ન. અનાદિ જેનો
આરંભ નહિ તે, અને અનન્ત
જેનો છેડો નહિ તે) આરંભ
અને છેડા વગરનું.
અપેક્ષિત ન. અપ + ર્દૃષ્ટનો કર્મણિ ભૂ.
કૃ., જે ઇચ્છેલું હોય તે, ઇચ્છેલું.
અશોક પુ. એક જાતનાં ઝાડનું ના-
મ, આશાપાલાનું ઝાડ.
આજિ પુ. સ્ત્રી. લડાઈ, યુદ્ધ.
ઉત્તરીય ન. ઉપલું વસ્ત્ર, ઉપરનો
પોશાક.
ઉદ્ધતમ્ ઉદ્ + હન્ નો ભૂ. કૃ. (કિ. વિ.

પેઠે વપરાયલું છે) બેરીકરાઈથી,
ઉદ્ધતાઈથી.
ઉર્વી સ્ત્રી. પૃથ્વી.
કરિન્ પુ. હાથી.
કલત્ર ન. ભાર્યા.
કૃ પ. ગ. ઉ. મારવું.
કૃપાલ પુ. સ્ત્રી. ન. માયાળુ, મહેર-
આનીવાળું.
ક્ષણધ્વંસિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. (ક્ષણ પુ. પળ,
ધ્વંસિન્ નાશમાન.) ક્ષણભંગુર.
ક્ષિતીશ પુ. (ક્ષિતિ સ્ત્રી. પૃથ્વી)
પૃથ્વીપતિ, રાત્ન.
ગલિત ગલ્લનો ભૂ. કૃ., પડેલું.

* પૂ અને તેની પછીના દશ ધાતુનો અન્ય સ્વર ગણકાર્યવિશિષ્ટ કે
જોમાં હરવ થાય છે.

નૃ ૬ ગ. પ. ગળવું, સમ્ જોડે આ.
વચન આપવું.

ચન્દનમન્જરી સ્ત્રી. (ચન્દન પુ. સુ-
ખડનું ઝાડ, મન્જરી સ્ત્રી. ફૂલ
અથવા મોર) ચન્દનના ઝાડનું
ડીઝડું, ફણગો, મોર, ફૂલ વગેરે.
ચમ્પકપુષ્પરેણુ પુ. (ચમ્પક આં-
પાનું ઝાડ, રેણુ પુ. પુષ્પરજ)
આંપાના ફૂલોની રજ.

ચમ્પકવન ન. આંપાના ઝાડનો સ-
મૂહ અથવા ઘટા.

ચૂત પુ. આંખાનું ઝાડ, આમ્રવૃક્ષ,
ન. આમ્રવૃક્ષનું ફળ.

તચ્છિરસ ન. તેનું માથું.

તત્કાનન ન. (કાનન ન. જંગલ,
વૃક્ષની ઘટા) તેનું વન, તેની
વૃક્ષઘટા.

તીર્થોદક ન. (તીર્થ ન. પવિત્ર વસ્તુ
જેવી કે નદી, અને ઉદક ન.
પાણી) પવિત્ર પાણી.

તૃણરાજફલ ન. (તૃણરાજ પુ. તાડ-
ખજૂરીની જાતનું ઝાડ) તાડ-
ખજૂરીની જાતના ઝાડનું ફળ.
ત્રય ન. ત્રણ (વસ્તુ) નો સમૂહ.
દત્તવા, દા 'આપવું' નો અવ્યય ભૂ.કૃ.,
આપીને.

દર્પ પુ. અભિમાન.

દોહનકાલ પુ. (દોહન ન. દોહવું, કાલ
પુ. વખત) દોહવાનો વખત.

ધૂ (ધૂન્) ૧૦ ગ. વિ જોડે, ધુળવવું.
ધૂ ૧ ગ. ડિ. ધુળવવું, હલાવવું,
ગતિમાન કરવું.

પર સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. બીજનું, બીજ
પક્ષને લગતું.

પરમેશ્વર પુ. જગત્નો શ્રેષ્ઠ રાજકર્તા,
મોટો ઈશ્વર, ઈશ્વર.

પાદય (પદ્મનો પ્રેરક) પ્રતિ જોડે,
હવાલે કરવું, આપવું.

પાપકૃત પુ. સ્ત્રી. ન. (પાપ ન. પાપ,
અને કૃત જેણે કીધું છે તે)
જેણે પાપ કીધું છે તે.

પાવક પુ. અગ્નિ.

પુષ્પસ્રજ સ્ત્રી. (પુષ્પ ન. અને સ્રજ
સ્ત્રી. હાર) ફૂલનો હાર.

પ્રાયસ અ. ઘણું કરીને, ઘણીખરી
બાબતોમાં.

વાળજાલ ન. (જાલ ન. સમૂહ)
બાણનો સમૂહ.

મનુજ પુ. માણસ.

મહાજવ પુ. સ્ત્રી. ન. (મહત્ત્વ મોટું
અને જવ પુ. વેગ) મોટા વેગવાળું.

*યુવન્ પુ. જુવાનીઓ, જુવાન
પુરુષ.

યૌવન ન. જુવાની.

રુદ્ર પુ. શિવ, મહાદેવ.

લી ૪ ગ. આ. વળગવું, જોરથી
વળગી રહેવું, લીન અથવા ગરક
થવું, ખીગળવું.

વહિ પુ. અસિ.
 વિવાહવિધિ પુ. (વિવાહ પુ. લગ્ન,
 અને વિધિ પુ ક્રિયા) લગ્નની ક્રિયા.
 વિસ્મય પુ. આશ્ચર્ય, અચંબો.
 વીરવરુથિની સ્ત્રી. (વરુથિની સ્ત્રી.
 સેના) વીરોની અથવા જોદ્ધા-
 ઓની સેના.
 શરમણ્ડપ પુ. ન. આણનો માંડવો.
 સદાચાર પુ. (સન્ પુ. સ્ત્રી. ન. સાં
 અને આચાર પુ. ચાલ) સારી
 ચાલ.
 સમક્રિય પુ. સ્ત્રી. ન. (સમ સરખું,
 અને ક્રિયા સ્ત્રી. કરણી) સરખી

કરણીવાળું, સરખી રીતે વર્તનારું,
 નિષ્પક્ષપાત.
 સુવર્ણશત ન. (સુવર્ણ પુ. સોનાનો
 સિક્કો, અને શત ન. સો)
 સોનાના સો સિક્કા.
 * સ્તમ્ભ ૧ ગ. આ. અને ૫ ગ.
 ૫. ચોટી જવું, વળે નહિ એવું
 થવું, મગરૂથ થવું.
 સ્તમ્ભ પુ. થાંભલો.
 સ્ત ૫ ગ. ડિ. ઠાંકવું, પાથરવું, વિખેરવું.
 સ્ફુટિતાતિમુક્ત ન. ખીલેલું અતિમુ-
 ક્ત નામનું ફળ.
 સ્વમ્ પુ. સમણું, સ્વપ્નું.
 હય પુ. ઘોડો.

અપવાસનો દહાડો ઉપવાસદિન ન.
 (ઉપવાસ પુ. અપવાસ, અને
 દિન ન. દિવસ).
 આડે રસ્તે ઉત્પથમ્ ક્રિ. વિ.
 કાવતરું કપટપ્રબન્ધ પુ.
 ઘડો કુસ્મ પુ.

ડાળી શાખા સ્ત્રી.
 માત્ર કેવલમ્ ક્રિ. વિ.
 મલેછ, મ્લેચ્છ યવન પુ., મ્લેચ્છ પુ.
 રહેવું સ્થા, રહું સ્થિત ભૂ. કૃ.
 રાજનો અધિકારી રાજપુરુષ પુ.
 હાલ સમ્પ્રતિ ક્રિ. વિ. અ.

પાઠ ૬.

નવમો ગણ (જરી).

લૅસ્તનભૂતકાળ.

પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	ક્રિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	અક્રીણામ્	અક્રીણીવ	અક્રીણીમ
૨ જો ,,	અક્રીણાઃ	અક્રીણીતમ્	અક્રીણીત
૩ જો ,,	અક્રીણાત્	અક્રીણીતામ્	અક્રીણન્

* નવમામાં થાય છે તેમ પાંચમા ગણમાં પણ આ ધાતુનાં અતુનાસિકનો
 ગણદાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં લોપ થાય છે (૩૪ પૃ. ૧ ટીપ જુઓ).

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	અક્રીણિ	અક્રીણીવહિ	અક્રીણીમહિ
૨ લે ,,	અક્રીણીથા:	અક્રીણાથામ્	અક્રીણીધ્વમ્
૩ લે ,,	અક્રીણીત	અક્રીણાતામ્	અક્રીણત

વિધ્યર્થ.

પરસ્મૈપદ.

૧ લો પુ.	ક્રીણીયામ્	ક્રીણીયાવ	ક્રીણીયામ
૨ લે ,,	ક્રીણીયા:	ક્રીણીયાતમ્	ક્રીણીયાત
૩ લે ,,	ક્રીણીયાન્	ક્રીણીયાતામ્	ક્રીણીયુ:

યાદ રાખો કે વિધ્યર્થના પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો અવિહારક છે. તેઓ વ્યંજનાદિ છે. તેથી નાનો ૩૧ પૃં ૧. પ્રમાણે ની થાય છે.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	ક્રીણીય	ક્રીણીવહિ	ક્રીણીમહિ
૨ લે ,,	ક્રીણીથા:	ક્રીણીયાથામ્	ક્રીણીધ્વમ્
૩ લે ,,	ક્રીણીત	ક્રીણીયાતામ્	ક્રીણીરન્

મન્ય પ. નો હસ્તનભૂતકાળ ૧. પુ. અમશામ્-અમશીવ-અમશીમ (૩૪ પૃં + ટીપ બુઓ). લ્ પ. અલુનામ્-અલુનીવ-અલુનીમ ૩૫ પૃં *ટીપ બુઓ) આ. અલુનિ-અલુનીવહિ-અલુનીમહિ વગેરે.

કાર્તિક્યેકાદશ્યાં કથયત કાન્પદાર્થાનાશ્રીત ।

ક તાનિ વસ્ત્રાણિ યાન્તિ ત્વમક્રીણીથા: ।

રે પરિચારક કિમર્થમદ્ય ભૂમિં કટૈર્નાસ્તૃણા: ।

યજ્ઞાંસ્તન્વાના વયં વહૂન્પશૂન્યૂપે દેવેભ્યોઽવશ્રીમ ।

તસ્મિન્દેશે મયા સાર્ધં યોદું વહવો મટા આગતાસ્તાનહમેકાકી શ-
સ્ત્રાસ્ત્રૈરમૃદ્ધામ્ ।

ન કન્યાયા: શુલ્કં ગૃહીયાદિતિ શાસ્ત્રપ્રતિષેધે સત્યપિ કેચિદુદરંભર-
યો વ્રાહ્મણા ગૃહ્ણન્ત્યેવ ।

દમયન્ત્યાઃ સ્વયંવરકાલે વહવો રાજાનો મામિયં વૃણીત મામિયં
વૃણીતેતિ મન્યમાનાઃ કુણ્ડિનપુરમાગતા રજ્ઞં પ્રાવિશન્ । નલં વુવૂર્ણુ-
ર્દમયન્તી રજ્ઞાગતાનૃપાન્પ્રેક્ષમાણા નલતુલ્યાકૃતીન્પશ્ચ પુરુષાન-
પશ્યત્ । તતઃ સંદેહાન્નાભ્યજાનાન્નલં નૃપમ્ । તેષાં ચત્વારો નલરૂપ-
ધારિણ ઇન્દ્રાદયો દેવા इति જ્ઞાત્વાભાષત । કથં દેવાજ્ઞાનીયાં કથંચ
નલં નૃપં બોધેયમ્ । યદા સા દેવાઞ્શરણં ગતા તદા તે સ્વીયાનિરૂપાણ્યા-
વિરકુર્વન્ । પશ્ચાન્નલં નૃપં દમયન્ત્યવૃણીત । અનન્તરં દેવાનાં કોપં
પ્રતિકર્તુ તાવુભૌ સ્તુતિભિસ્તાનપ્રીણીતામ્ । તતો દેવા નલં વરૈરન્વગૃહ્ણન્ ।
યત્કૃતેડરીન્ વ્યગૃહ્ણીમ સમુદ્રમતરામ ચ ।
સા હતેતિ વદન્ રામમુપાતિષ્ઠન્મરુત્સુતઃ ॥

૧. મન્દાર પર્વતને પોતાની રવૈ કરીને દેવોએ સમુદ્રને વલોવ્યો
(મન્થ).

૨. મેં મારાં પુસ્તક તથા સરસામાન વેચ્યો (વિ+ક્રી), પણ બહુ ધન
પ્રાપ્ત કર્યું નહિ.

૩. ઇન્દ્રે પોતાનો શત્રુ વૃત્ર કે જે બ્રાહ્મણ હતો તેના ચુરેચુરા કરી
નાખ્યા (મૃદ્); આ પ્રમાણે તેણે બ્રહ્મહત્યાનું પાપ કર્યું અને તે પાપમાંથી
અમે તેને શુદ્ધ કીધો નહિ (પૂ).

૪. ઋષીઓનાં વચન તેં ક્યારે એકઠાં કર્યાં (ગ્રન્થ)?

૫. જે તમે લક્ષ્મી દેવોને ખુશ કરો (પ્રી)તો તેઓ તમારા
ઉપર કૃપા કરે (અનુ+ગ્રહ).

૬. આ વનમાં રામ અને લક્ષ્મણ સીતા જોડે રહેતા, અને કૃષ્ણો અને
મૂળો ખાતા (અશ).

૭. મેં ના કહ્યાં છતાં* તમે વાડીમાં ડાખળી પરથી ફૂલો શા માટે
તોડ્યાં (વિ+પ્ર+લૂ)?

૮. જોહું ગોવિન્દની ચોપડીઓ લઉં (ગ્રહ) તો ગુરુ મને ઠપકો દે.

૯. વિરાટદેશમાં પાણ્ડવો એક વરસ સુધી† રહ્યા તે તમે જાણતા
નહોતા (જ્ઞ)?

* અહિં અનાદરપદ્ધિ વાપરે.

† ૨૩ પૃઠ * નોંધ જુઓ.

આ રૂપોમાં ધાતુમાં કેઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. રૂપો માત્ર ધાતુને પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. જ્ઞા, રા, લા, પા 'રક્ષણ કરવું,' જ્ઞા, મા, મા, પ્તા, શ્રા, અને દા 'કાપવું' આ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

આકારાન્ત સિવાય આ ગણના લગભગ બધા ધાતુઓ નિયમવિરુદ્ધ છે. એમાંના ઘણાખરાનાં વિશેષ લક્ષણો નીચે લખ્યાં છે.

૨. અસ ધાતુના અનો અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે.
જેમકે સ્તઃ ૩. પુ. ક્રિ. વ., સન્તિ ૩. પુ. બ. વ.
પરસ્મૈપદ. વર્તમાન.

	એ.વ.	ક્રિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	અસ્મિ	સ્વઃ	સ્મઃ
૨ જો ,,	અસિ	સ્થઃ	સ્થ
૩ જો ,,	અસ્તિ	સ્તઃ	સન્તિ

આ રૂપોમાં બીજા પુરુષનું એકવચનનું રૂપ જે નિયમ પ્રમાણે અસ્મિ થવું જોઈએ તેમાંનો એક સ લોપાય છે.

પરસ્મૈપદ. આજ્ઞાર્થ.

	એ.વ.	ક્રિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	અસાનિ	અસાવ	અસામ
૨ જો ,,	અધિ	સ્તમ્	સ્ત
૩ જો ,,	અસ્તુ	સ્તામ્	સન્તુ

પહેલા પુરુષનાં ત્રણે રૂપોમાં પ્રત્યયો વિકારક હોવાથી અનો લોપ થતો નથી. અધિ ૨. પુ. એ વ. નિયમવિરુદ્ધ છે.

બ્યારે કેટલેક પ્રસંગે આ ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે ત્યારે વર્તમાનકાળનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧ લો પુ.	હે	સ્વહે	સ્મહે
૨ જો ,,	સે	સાથે	ધ્વે
૩ જો ,,	સ્તે	સાતે	સતે

આ રૂપોમાં બધા પ્રત્યયો અવિકારક હોવાથી અનો લોપ થાય છે. સનો ૧. પુ. એ વ. માં હૂ થાય છે અને ધ્વે પર છતાં નીચલા નિયમ પ્રમાણે લોપ થાય છે.

૧. ઘૃથી શઙ્ થતા પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનો સ હ્રસ્વ થાય છે.

૨. શી 'સુધિ રહેવું' એ ધાતુનો અન્ત્ય સ્વર બધા પુરુષવાચક પ્રત્યય પહેલાં ગુણ પામે છે.

આ ધાતુમાં ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાં પ્રત્યયપૂર્વે રૂ મૂકવામાં આવે છે.

આત્મનેપદ. વર્તમાન.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	શયે	શેવહે	શેમહે
૨ જો "	શેષે	શયાથે	શેધ્વે
૩ જો "	શેતે	શયાતે	શેરતે

આત્મનેપદ. આશ્રય.

૧ લો પુ.	શયૈ	શયાવહૈ	શયામહૈ
૨ જો "	શેષ્વ	શયાથામ્	શેધ્વમ્
૩ જો "	શેતામ્	શયાતામ્	શેરતામ્

જીનો ઉપલા નિયમ પ્રમાણે જો થાય છે અને તેનો સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં શઙ્ થાય છે, એટલે શયે, શયાથે વગેરે રૂપો થાય છે.

૨, અતે અને અત્તામ્ની પૂર્વે મૂક્યાથી રતે અને રતામ્ પ્રત્યયો થાય છે.

૪ વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનો અન્ત્ય ઙ (હ્રસ્વ) વદ્ધિ પામે છે એટલે તેનો ઔ થાય છે.

૨. ધાતુને અન્તે (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) ઙ કે ઙ હોય અને તેની પછી સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય આવે તો ઙ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) નો ઙ્ થાય, અને ઙ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) નો ઙ્ થાય છે.

નુ પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

૧ લો પુ.	નૌમિ	નુવઃ	નુમઃ
૨ જો "	નૌષિ	નુથઃ	નુથ
૩ જો "	નૌતિ	નુતઃ	નુવન્તિ

પરસ્મૈપદ. આશ્રય.

૧ લો પુ.	નવાનિ	નવાવ	નવામ
૨ જો "	નુહિ	નુતમ્	નુત
૩ જો "	નૌતુ	નુતામ્	નુવન્તુ

મિ, સિ વગેરે વિકારક પ્રત્યયો પૂર્વે નૌમિ, નૌષિ, વગેરે રૂપો થાય છે; કારણ કે તે વ્યંજનાદિ છે, પણ આજ્ઞાર્થના પહેલા પુરુષના પ્રત્યયો વિકારક છે તોપણ સ્વરાદિ છે માટે ત્યાં જુના ડનો સામાન્ય નિયમ (૧૫ પૃ૦૬.) પ્રમાણે ગુણ થઈ નો થાય છે અને સ્વરાદિ પર છતાં નોનો નવ થાય છે. યુ 'લેડવું' એ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

૫. સ્તુ અને રૂ ધાતુમાં વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પહેલાં વિકલ્પે રૂ મુકાય છે.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

એ. વ.

દ્વિ. વિ.

અ. વ.

૧ લો. પુ.	સ્તૌમિ-સ્તવીમિ	સ્તુવઃ-સ્તુવીવઃ	સ્તુમઃ-સ્તુવીમઃ
૨ જો. ,,	સ્તૌષિ-સ્તવીષિ	સ્તુથઃ-સ્તુવીથઃ	સ્તુથ-સ્તુવીથ
૩ જો. ,,	સ્તૌતિ-સ્તવીતિ	સ્તુતઃ-સ્તુવીતઃ	સ્તુવન્તિ

તિ અને બીજા વિકારક પ્રત્યયો પર છતાં ૩ ૪૩ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામે છે; પણ જ્યારે ૫. પ્રમાણે એ પ્રત્યયો પૂર્વે રૂ મુકવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ વ્યંજનાદિ રહેતા નથી અને તેથી તે અસિદ્ધાવસ્થામાં સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે ગુણ થાય છે એટલે સ્તુ નો સ્તો થાય છે; પછી સ્તવ્ થઈ સ્તવીતિ વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે અવિકારક પ્રત્યયો પહેલાં રૂ મુકાય છે ત્યારે ધાતુના અન્ત્ય ૩ નો ૪૩ પૃ૦ ૨ પ્રમાણે ડવ્ થાય છે, એટલે સ્તુવીતઃ વગેરે રૂપો થાય છે. ત્રીજા પુરુષના બહુવચનના પ્રત્યય અન્તિ માં આદિ સ્વર છે, વ્યંજન નથી, માટે તેની પહેલાં રૂ મુકાતી નથી, એટલે ત્યાં માત્ર એકજ રૂપ થાય છે.

આજ નિયમો પ્રમાણે આજ્ઞાર્થનાં રૂપો કરવાં. સ્તૌતુ -સ્તવીતુ ૩. પુ. એ. વ., સ્તુહિ -સ્તવીહિ ૨. પુ. એ. વ., સ્તવામિ ૧. પુ. એ. વ., સ્તવાવ ૧. પુ. દ્વિ. વ. વગેરે.

આત્મનેપદ રૂપો-સ્તુતે-સ્તુવીતે ૩. પુ. એ. વ., સ્તુવાતે ૩. પુ. દ્વિ. વ., સ્તુવતે ૩. પુ. અ. વ. વગેરે રૂપો આજ નિયમ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

રૂનાં રૂપો સ્તુનાં રૂપોની પેઠેજ કરવાં.

૬. ઋધાતુ પછી વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યયની પહેલાં રૂ મુકાય છે.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	બ્રવીમિ	બ્રૂવઃ	બ્રૂમઃ
૨ જો ,,	બ્રવીપિ	બ્રૂથઃ	બ્રૂથ
૩ જો ,,	બ્રવીતિ	બ્રૂતઃ	બ્રૂવન્તિ

આમાંનું છેલ્લું બ્રુવન્તિ રૂપ ૪૩ પૃષ્ઠ ૨ પ્રમાણે થાય છે.

આત્મનેપદ રૂપો—બ્રૂતે ૩. પુ. એ. વ., બ્રુવાતે ૩. પુ. દ્વિ. વ., બ્રુવતે ૩. પુ.

અ. વ. વગેરે.

આજ્ઞાર્થનાં ૧. પુ. નાં રૂપો બ્રવાણિ વગેરે થાય છે.

૭. નીચે લખેલાં પાંચ એક ખંડિત ધાતુ જેનો અર્થ ‘બોલવું’ થાય છે તેનાં વર્તમાનકાળનાં નિયમવિરુદ્ધ રૂપ છે. આહ ૩. પુ. એ. વ., આહતુઃ ૩. પુ. દ્વિ. વ., આહુઃ ૩. પુ. અ. વ., આથ ૨. પુ. એ. વ., આથુઃ ૨. પુ. દ્વિ. વ.

૮ સૂ ‘પ્રસવવું’, ‘જન્મ આપવો’ એના આજ્ઞાર્થના પહેલા પુરુષના પ્રત્યયો અવિકારક સમજવા.

આત્મનેપદ વર્તમાનકાળ—સૂતે ૩. પુ. એ. વ., સુવાતે ૩. પુ. દ્વિ. વ., સુવતે ૩. પુ. અ. વ. વગેરે. આજ્ઞાર્થ—સૂઘ્વ ૨. પુ. એ. વ., સુઘૈ ૧. પુ. એ. વ., સુવાવહૈ ૧. પુ. દ્વિ. વ., સુવામહૈ ૧. પુ. અ. વ.

૯. રૂઢ, સ્વપ્, શ્વસ, અન્, અને જક્ષ ધાતુઓ પછી ચૂ સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયની પૂર્વે હ મુકાય છે; જેમકે રોદિમિ, રુદિવઃ ઇત્યાદિ.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	રોદિમિ	રુદિવઃ	રુદિમઃ
૨ જો ,,	રોદિપિ	રુદિથઃ	રુદિથ
૩ જો ,,	રોદિતિ	રુદિતઃ	રુદન્તિ

આજ્ઞાર્થનાં રૂપો એજ નિયમ પ્રમાણે સમજવાં—રુદિહિ ૨. પુ. એ. વ., રોદાનિ ૧. પુ. એ. વ. વગેરે. ૯ મા નિયમમાં આપેલા બીજા ધાતુનાં રૂપાખ્યાન એજ પ્રમાણે કરવાં.

જક્ષના. ૩. પુ. બ. વ. ના પ્રત્યયમાંના નૂનો લોપ થાય છે તે વિષે આગળ કહેવામાં આવશે.

૧૦. ઇ 'જયું' એ ધાતુ ૪૩ પૃ૦ ૨ નિયમનો અપવાદભૂત છે. એની પછી સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય આવે તો એનો ય થાય છે.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	અમિ	ઇવઃ	ઇમઃ
૨ લે ,,	અપિ	ઇથઃ	ઇથ
૩ લે ,,	અતિ	ઇતઃ	યન્તિ

આજ્ઞાર્થ ૧. પુ. અયાનિ વગેરે.

અધિ+ઇ 'અભ્યાસ કરવો,' આત્મનેપદ.

વર્તમાનકાળ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	અધીયે	અધીવહે	અધીમહે
૨ લે ,,	અધીષે	અધીયાથે	અધીધ્વે
૩ લે ,,	અધીતે	અધીયાતે	અધીયતે

અધિ પૂર્વે ન મૂકતાં છેલ્લાં ત્રણ રૂપો હિતે, હિયાતે, હિયતે થાય છે. તેમાં હિનો આતે અને અતે પર છતાં હિય થાય છે, અને તેજ પ્રમાણે ખીજાં રૂપોમાં સમજવું.

આજ્ઞાર્થ. ૧. પુ. અધ્યયૈ-અધ્યયાવૈ-અધ્યયામૈ. હિનો ગુણ થઈ ય થાય છે, અને હિનો અય થઈ પ્રત્યયો સાથે મળી અયૈ વગેરે રૂપો થાય છે.

આસ આત્મનેપદ.

આજ્ઞાર્થ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	આસૈ	આસાવૈ	આસામૈ
૨ લે ,,	આસ્વ	આસાથામ્	આધ્વમ્
૩ લે ,,	આસ્તામ્	આસાતામ્	આસતામ્

૪૩ પૃ૦ ૧ પ્રમાણે ધ્વમ્ પર છતાં સ લોપાય છે.

અસ્મિન્નગતિ યે સન્તિ કવચસ્તાન્નમસ્કૃત્યૈતં ગ્રન્થમારભે ।

પૃચ્છ બાલકઃ કિં રોદિતિ ।

હે કૃપાનિધે જગદાત્મસ્ત્વાં બ્રહ્માદયઃ સર્વે દેવાઃ સ્તુવન્ત્યૃષયશ્ચ સર્વે ।

ઈદૃશં ત્વાં શરણમુપૈમિ । પ્રસીદ । પાહિ માં નરકાદ્દોરાત્ ।

અસ્યાં પાઠશાલાયાં બાલકાઃ કાવ્યમધીયતે ।

તરુષુ મધુરં રુવન્તિ પક્ષિણો વાયુશ્ચ શીતલો વાતિ તસ્માદ્રમ્યમિદં

સ્થાનમ્ । અત્રૈવ વૃક્ષમૂલે શિલામધ્યાસામહૈ* ।

મો મોઃ પૌરાઃ ક ગતોઽસ્માકં મહારાજઃ । કિં વ્રૂથ । દેવ્યા સહ ક્રીડા-

શૈલમધ્યાસ્ત ઇતિ । એવમસ્તુ । અહં તત્ર ગચ્છામિ સર્વૈશ્ચ વૃત્તં

કથયામિ ।

અકિંચનો વિતૃષ્ણશ્ચ સુખં સ્વપિતિ રાત્રૌ । યે પ્રાણન્તિ જીવન્તિ ચ

તેષાં જહાનાં ચાદિહેતું મે વ્રૂહિ ।

વત્સે સમાશ્વસિહિ સમાશ્વસિહિ । અયમાગતસ્તવ પુત્રકો યં ત્વં મૃતં

મન્યસે ।

ગોવિન્દઃ સ્મિતેનાત્મનઃ કોપમપહુતે ।

અશ્વિનૌ મદનમપિ સૌન્દર્યેઽતિશયાતે ।

રાત્રાવુદયતે ચન્દ્રો દિવોદયતિ ભાસ્કરઃ ।

ઉદેતિ સ સદૈવોગ્રં નોદીયન્તે ચ વિદ્વિષઃ ॥

પ્રાણિનામુપકારાય પ્રાણિતિ પ્રિયદર્શનઃ ।

પ્રાપ્યતે પુણ્યપુરુષઃ શ્રેયસે યશસે ચ સઃ ॥

સ સ્તૌતિ ભાસ્કરં ભક્ત્યા નૌતિ પાપહરં હરમ્ ॥

એધિ કાર્યકરસ્ત્વં મે ગત્વા પ્રવદ્ રાઘવમ્ ।

દિદૃક્ષુર્મૈથિલી રામ પશ્યતુ ત્વાવિલમ્બિતમ્ ॥

તે જન્મભાજઃ ક્ષલુ જીવલોકે યેષાં મનો ધ્યાયતિ વિશ્વનાથમ્ ।

વાણી ગુણાન્સ્તૌતિ કથાં શૃણોતિ શ્રોત્રદ્વયં તે ભવમુત્તરન્તિ ॥

* શી, આસ્, અને સ્થા ધાતુની પૂર્વે અધિ ઉપસર્ગ આવે તો જે સ્થળે ક્રિયા થઈ હોય તે સ્થળના નામને દ્વિતીયા વિભક્તિ કાગે છે.

ધર્મદૂષણ નૂનં ત્વં નાજાના નાશ્વણોરિદમ્ ।
 નિરાકૃત્ય યથા બન્ધૂલ્લઘુત્વં યાત્યસંશયમ્ ॥
 ભૂમૌ શેતે દશગ્રીવો મહાર્હશયનોચિતઃ ।
 નેક્ષતે વિહ્વલં માં ચ ન મે વાચં પ્રયચ્છતિ ॥
 સમાશ્વસિમિ કેનાહં કથં પ્રાણિમિ દુર્ગતઃ ।
 લોકત્રયપતિઘ્નાતા યસ્ય મે સ્વપિતિ ક્ષિતૌ ॥
 રોદિમ્યનાથમાત્માનં બન્ધુના રહિતસ્ત્વયા ।
 પ્રમાણં નોપકારાણામવગચ્છામિ યસ્ય તે ॥
 પાસ્તે ભગ આસીનસ્યોર્ધ્વસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ ।
 શેતે નિપદ્યમાનસ્ય ચરાતિ* ચરતો ભગઃ ॥
 ગાધોદકે મત્સ્ય ઇવ સુખં વિન્દેત કસ્તદા ।
 અનવાપ્તેષુ કામેષુ મૃત્યુરભ્યેતિ માનવમ્ ॥
 જાતમેવાન્તકોઽન્તાય જરા ચાન્વેતિ દેહિનમ્ ।
 અનુષક્તા દ્વયેનૈતે ભાવાઃ સ્થાવરજઙ્ગમાઃ ॥

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ।

અદ્યૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા

ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥

૧. અમે ગોવિન્દના વેણુ ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નથી (વિ+શ્વસ).
૨. જેઓ નિન્દાને પાત્ર છે તેમને તમે વખાણો છો (સ્તુ).
૩. પક્ષીઓ ગોમતીના કિનારાઓ ઉપર સુઈ રહે છે (શી).
૪. બાળક, તું રો મા (હૃદ્); આ તારી મા હાથમાં મીઠાઈ સાથે (લઈને) અહિં આવે છે (અભિ+આ+ઈ).
૫. આ એ ગાયો વરસોવરસ વાછરડાઓને જન્મ આપે છે (સૂ).
૬. જનક રામનો સસરો હતો એ તું બાણુતો નથી (અવ+ઈ)?
૭. તું અને તારો ભાઈ નિશાળમાં કઈ બાળત લાણો છો (અધિ+ઈ આ.)?

* 'ચરતિ' ને બદલે નિયમવિરુદ્ધ રૂપ, અથવા છન્દની રચના માટે રમાનાં જનું દીર્ઘ રૂપ થયું છે.

૮. ઊંચા પર્વતોનાં શિખરો ઉપર માણસો મુશ્કેલાઈથી શ્વાસ લે છે (નિ+શ્વસ).

૯. આ જગ્યાના લોકો ગરીબ છે એમ મને લાગે છે (મા).

૧૦. એવો પુરુષ છે [પ્ર+અન્] કે જે ગરીબ લોકોને અને આશ્રય વગરના લોકોને પીડા કરે છે ?

૧૧. આળસુ માણસ ઘણો વખત ઊંઘે છે (સ્વપ્).

૧૨. જેઓ સાંચા પરમેશ્વરથી બીજાને પૂજે છે (વપ+આસ) તેઓ નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત કરતા નથી.

૧૩. ઘોડો કઈ જાતનું જનાવર છે તે અમને કહો (વ્રૂ).

શબ્દકોશ ૭.

બીજા ગણના ધાતુ.

અન્ પ. શ્વાસ લેવો; પ્ર જોડે, શ્વાસ લેવો, જીવવું.

*અસ પ. હોવું.

આસ આ. એસવું; અધિ જોડે, એસવું; વપ જોડે, પૂજવું, ઉપાસના કરવી.

હ પ. જવું; શરણમ્+વપ જોડે, તાબે

થવું, શરણે જવું; અભિ જોડે, તરફ જવું; આ જોડે, આવવું; અવ જોડે, જાણવું; હ્ર જોડે, ઉગવું, આભાદ થવું, ઉદય થવો. હ અધિ જોડે, આ. અભ્યાસ કરવો, અધ્યયન કરવું.

શ્યા પ. કહેવું.

જક્ષ પ. ખાવું.

દા પ. કાપવું.

હુ પ. વખાણવું.

પા પ. રક્ષણ કરવું.

પ્સા પ. ભક્ષણ કરવું.

*વ્રૂ ઉ. બોલવું.

મા પ. દેખવું, લાસવું, પ્રકાશવું.

યા પ. જવું.

યુ પ. જોડવું.

રા પ. આપવું.

રુ પ. શોક કરવો, મોટેથી શબ્દ કરવો.

રુદ્ પ. રડવું, શોર કરવો.

લા પ. આપવું અથવા લેવું.

વસ આ. પહેરવું.

વા પ. વાવું.

*અસ અને વ્રૂ ધાતુઓ માત્ર ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળ અને અર્થમાંજ વપરાય છે.

શી આ. મુઠિ રહેવું, ઊંઘવું; અતિ
જોડે, ચઢિયાતા થવું.

આ પ. રાંધવું.

શ્વસ પ. શ્વાસ લેવો; નિ જોડે, દમ
લેવો, શ્વાસ લેવો અને કાઢવો; નિ
જોડે, માનવું, વિશ્વાસ રાખવો;
સમ્પન્ના જોડે, મન શાન્ત કરવું,
હિમ્મત આણવી.

સૂ આ. જન્મ આપવો.

સ્તુ ઉ. વખાણવું.

સ્ના પ. નાહવું.

સુ પ. ઝરવું, ટપકવું.

સ્વપ્ન પ. ઊંઘવું.

હૂ આ. સંતાડવું; અંપ અથવા નિ
જોડે, છુપાવવું.

અર્કિચન પુ. સ્ત્રી. ન. (અ નહિ અને
ર્કિચન ન. કંઈક) જેની પાસે
કંઈપણ ન હોય તે, ગરીબ.

અણ ૪ ગ. આ. શ્વાસ લેવો, જીવવું.

અનાથ પુ. સ્ત્રી. ન. લાચાર.

અનુપક્ત (અનુ અને સક્ત, સજ્જનો
કર્મણિ ભૂ. કૃ.) સાથે રહેલું, જો-
ડાયલું, યુક્ત.

અન્ત પુ. છોડો, નાશ.

અન્તક પુ. યમરાજ (નાશ કરનાર
દેવ).

અચ્ ૧ ગ. આ. ડહ જોડે, ઉગવું,
ઉદય થવો.

અવિલમ્બિતમ્ ક્રિ. વિ. વિલંબ વગર,
તરત.

અશ્વિન્ પુ. (દ્વિ. વ. માં વપરાય છે)
અશ્વિનીકુમાર, સ્વર્ગલોકના બે
વેદો (સાથે જન્મેલા).

અસંશયમ્ ક્રિ. વિ. બેશક, નકી.

આદિહેતુ પુ. મૂળ કારણ.

આસીન પુ. સ્ત્રી. ન. બેઠેલું, આસનો
વર્તમાનકૃદન્ત.

આહવ પુ. યુદ્ધ, લડાઈ.

ઙ ૧ ગ. પ. ડહ જોડે, ઉદય થવો.

ઙ ૪ ગ. આ. ઉગવું, ઉદય પામવો.

ઙમ્ ક્રિ. વિ. જોરથી, સખત, આ-
કરો, કરડો.

અપકાર પુ. પરગળુ કામ, બીજાનું
લલું કરવું તે, ઉપકાર.

અર્ધ્વ પુ. સ્ત્રી. ન. ઊલું, ઊંચું, ઉપલું.

અર્ચક પુ. સ્ત્રી. ન. (બીજાને માટે)
જે કોઈ કામ કરે તે.

કાવ્ય ન. કવિતા.

કૃ નમસ જોડે, પગે લાગવું, નમસ્કાર
કરવો.

કૃ નિસન્ના જોડે, છોડી દેવું, તજી
દેવું, નિરાકરણ કરવું.

કૃપાનિધિ પુ. (કૃપા સ્ત્રી. દયા, અને
નિધિ પુ. ભંડાર) દયાનો ભંડાર,
જે ઘણો દયાળુ હોય તે.

ક્રીડાશૈલ પુ. (ક્રીડા સ્ત્રી. રમત,
ગમત, શૈલ પુ. પર્વત) ગમતને
માટે પર્વત, મોજ કરવાનો પર્વત.
ક્ષિતિ સ્ત્રી. પૃથ્વી.

ચલુ અ. નક્કી.

ગાઘોદક ન. (ગાઘ પુ. સ્ત્રી. ન.)
છાછર, અને ડદક ન. પાણી)
છાછર પાણી.

ગોમતી સ્ત્રી. નદીનું નામ છે.
ગોર પુ. સ્ત્રી. ન. ભયંકર.
ચલ પ્ર + વિ જોડે, દૂર ખસેડવું,
ખાળુએ કરવું.

જગદાત્મન્ પુ. (જગત્ ન. વિશ્વ,
અને આત્મન્ પુ, આત્મા) વિશ્વ-
નો આત્મા, પરમાત્મા.

જહ પુ. સ્ત્રી. ન. નિર્જીવ, અચેતન.
જન્મભાજ પુ. સ્ત્રી. ન. જન્મ પામેલું;
પુ. માણસ.

જીવલોક પુ. પ્રાણીઓની દુનીઆ,
આ દુનીઆ, મૃત્યુલોક.

દરિદ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. ગરીબ.
દિદક્ષુ પુ. સ્ત્રી. ન. જોવાને આતુર.
દિવા અ. કિં. વિ. દિવસે.
દુર્ગત પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખી, કંગાળ.
દેહિન્ પુ. દેહવાળો, માણસ, શરીરી,
મનુષ્ય.

દ્વય ન. બે ચીજોનો સમૂહ.
ધર્મદૂષણ પુ. સ્ત્રી. ન. ધર્મને કલંક
લગાડનાર.

જ્યૈ ૧ ગ. પ. ધ્યાન ધરવું, મનન કરવું.
નરક પુ. નરક, નિરય.
નિપદ્યમાન (નિ + પદ્નો વ. કૃ.)
સુતેલું.
નીતિનિપુણ પુ. સ્ત્રી. ન. (નીતિ સ્ત્રી.

રાજવિદ્યા, અથવા વ્યવહારખુ-
દ્ધિ, નિપુણ પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રવીણ)
રાજવિદ્યામાં પ્રવીણ, વ્યવહાર-
માં કુશળ.

નૂનમ્ અ. નક્કી, નિશ્ચે.

ન્યાય્ય પુ. સ્ત્રી. ન. વાજખી, યોગ્ય,
અદલ, ન્યાયથી દૂર નહિ એવું.
પથઃ (પથિન્ પુ. 'રસ્તો' એ શબ્દનું
પંચમીનું એકવચન) રસ્તેથી.

પદ ન. પગલું.

પાપહર પુ. સ્ત્રી. ન. પાપ લઈ લેનાર,
પાપ હરણુ કરનાર.

પુણ્યપુરુષ પુ. પવિત્ર અથવા સદ્ગુણી
માણસ.

પ્રિયદર્શન પુ. સ્ત્રી. ન. રમણીય
દેખાવવાળું.

બ્રહ્મન્ ન. વિશ્વનું જે ઈશ્વરી કારણ
અને તત્ત્વ છે તે.

બ્રહ્માદિ પુ. (બ્રહ્મન્ પુ. અને આદિ
આરંભ) બ્રહ્મદેવ અને બીજાઓ.

ભગ પુ. નસીબ, ઉદય.

ભાવ પુ. ચીજ, પદાર્થ.

ભાસ્કર પુ. સૂર્ય.

મિત્ર પુ. સ્ત્રી. ન. બુદ્ધ.

મધુરમૃદિ. વિ, મીઠી રીતે, મધુરાધથી.

મહારાજ પુ. ઘણી, મોટો રાજા.

મહાર્હશયનોચિત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (મહાર્હ
પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણી કિંમતવાળું,
મોઢું, શયન ન. પથારી, ડચિત્ત પુ.
સ્ત્રી. ન. દેવાયલું, યોગ્ય,) મોઢી

અથવા ડિમતી પથારીમાં મુવાને
ટેવાયલું અથવા યોગ્ય.

માનવ પુ. માણસ.

મૈથિલી સ્ત્રી. મિથિલાદેશની રાજ-
પુત્રી, સીતા.

યથેષ્ટમ્ ક્રિ. વિ. મરજી મુજબ, મન-
માન્યું, ઇચ્છા પ્રમાણે.

યુગાન્તર ન. (યુગ કાળ, જુગ,
અન્તર બીજું) બીજો જુગ
અથવા કાળ.

રમ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. રમણીય, મનોહર.

રહિત પુ. સ્ત્રી. ન. વિનાનું, શૂન્ય.

રાઘવ પુ. રઘુનો વંશજ.

લોકત્રયપતિ પુ. (ત્રય ન. ત્રણ ચી-
જેનો સમૂહ, પતિ પુ. સ્વામી)

ત્રણ દુનીઆનો, એટલે સ્વર્ગ,
મૃત્યુ અને પાતાળનો, સ્વામી.

વત્સા સ્ત્રી. વહાલી, છોકરી.

વિતૃષ્ણ પુ. સ્ત્રી. ન. (વિ વિનાનું,
રહિત અને તૃષ્ણા સ્ત્રી. ઇચ્છા)

કુંઈપણ ઇચ્છારહિત.

દિશ સમ્ + આ જોડે, પ્રવેશ કરવો,
અંદર આવવું.

વિશ્વનાથ પુ. જગત્નો સ્વામી, ઇશ્વર.

વિહ્વલ પુ. સ્ત્રી. ન. ગાભરૂં, બેબાકું.

વૃક્ષમૂલ ન. (વૃક્ષ પુ. ઝાડ, અને મૂલ
ન. મુળિયું) ઝાડનું મૂળ.

વૃત્ત ન. બની ચુકેલી વાત, બનાવ.

શીતલ પુ. સ્ત્રી. ન. થંડું.

શ્રોત્રદ્વય ન. બે કાન.

સદ્ (સીદ્) ૧ ગ. પ. બેસવું; પ્ર
જોડે, મહેરબાન થવું, મહેર કરવી,
પ્રસન્ન થવું.

સાયમ્ ક્રિ. વિ. સાંજરે.

સ્થાવરજઙ્ગમ પુ. સ્ત્રી. ન. (સ્થાવર
પુ. સ્ત્રી. ન. એક સ્થળથી બીજો

સ્થળે ન લઈ જવાય એવું, અચ-
ળ, અને જઙ્ગમ પુ. સ્ત્રી. ન. એક ઠે-

કાણેથી બીજો ઠેકાણે લેવાય એવું)
ચળ અને અચળ, ચરાચર.

સ્મિત ન. હાસ્ય, મોં મલકાવવું તે.
હર પુ. શિવદેવ.

આળસુ અલસ પુ. સ્ત્રી. ન., તન્દ્રિલ
પુ. સ્ત્રી. ન.

આશ્રયવગરનું અનાથ પુ. સ્ત્રી. ન.,
અનાશ્રય પુ. સ્ત્રી. ન.

ઊંચું ઉચ્ચ પુ. સ્ત્રી. ન.

કઈ જાતિનું કીદશ પુ. સ્ત્રી. ન.

પીડા કરવી ક્રુ ૮ ગ. અપ અથવા નિ
જોડે, પીડ ૧૦ ગ.

બાબત વિષય પુ.

મુશ્કેલી અસૌકર્ય ન., કષ્ટ ન.

લઈને ગૃહીત્વા ગ્રહનો અવ્યયરૂપ
ક્રંદન્ત.

વાછરડો વત્સ પુ.

વેણ વચસ ન., વચન ન.

સસરો શ્વશુર પુ.

સાચો પરમેશ્વર, સાચો સત્યસ્વરૂપ
પુ. સ્ત્રી. ન., પરમેશ્વર પરમાત્મન પુ.

પાઠ ૮.

બીજે ગણ (જરી).

હસ્તનભૂતકાળ અને વિધ્યર્થ.

૧. આકારાન્ત ધાતુઓ પછી હસ્તનભૂતકાળના ત્રીજા પુરુષના અહુવચનનો પ્રત્યય વિકલ્પે ઉસ થાય છે, અને તેની પહેલાં અન્ત્ય સ્વરનો (આનો) લોપ થાય છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
૧ લો પુ.	અયામ્	અયાવ	અયામ
૨ જો ,,	અયાઃ	અયાતમ્	અયાત
૩ જો ,,	અયાત્	અયાતામ્	અયાન્-અયુઃ

અહિ ચાના આનો લોપ થયો અને અ આગમ એની પૂર્વે મૂક્યાથી અય થયો, અને તેમાં ઉસ પ્રત્યય મળીને અયુઃ ૩૫ સિદ્ધ થયું.

વિધ્યર્થ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
૧ લો પુ.	ચાયામ્	ચાયાવ	ચાયામ
૨ જો ,,	ચાયાઃ	ચાયાતમ્	ચાયાત
૩ જો ,,	ચાયાત્	ચાયાતામ્	ચાયુઃ

પ્રત્યયો ૨૬ પૃ. ૨ માં આપ્યા છે તેજ છે.

૨. અસ 'હોવું' એ ધાતુ પછી હસ્તનભૂતકાળના સ અને ત્ પ્રત્યયોની પહેલાં ઈ (દીર્ઘ) લાગે છે.

	આસમ્	આસ્વ	આસ્મ
૧ લો પુ.	આસમ્	આસ્વ	આસ્મ
૨ જો ,,	આસીઃ	આસ્તમ્	આસ્ત
૩ જો ,,	આસીત્	આસ્તામ્	આસન્
વિધ્યર્થ ૩ જો પુ.	સ્યાત્	સ્યાતામ્	સ્યુઃ

૩. રુદ્, સ્વપ્, શ્વસ, અન્ અને જક્ષ ધાતુઓ પછી હસ્તનભૂતકાળના સ અને ત્ એ બે પ્રત્યયો પૂર્વે ઈ અથવા અ મૂકવામાં આવે છે.

૧ લો. પુ.	અરોદમ્	અરુદિવ	અરુદિમ
૨ લે. ,,	અરોદીઃ-અરોદઃ	અરુદિતમ્	અરુદિત
૩ લે. ,,	અરોદીત્-અરોદત્	અરુદિતામ્	અરુદન્

અરુદિતામ્ વગેરે રૂપોમાં પ્રત્યયો પૂર્વે ૬ લાગ્યો છે તેને માટે ૪૫ પૃં ૬ જુઓ. જક્ષ ધાતુના હસ્તનભૂતકાળના ત્રીજા પુરુષના અહુવચનનો પ્રત્યય આગળ કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે હ્રસ્વ છે.

વિધ્યર્થ. ૩ લે. પુ. રુદ્યાત્ રુદ્યાતામ્ રુદ્યુઃ

શી { હસ્તનભૂ. કા. ૩ લે. પુ. અશેત અશયાતામ્ અશેરત
વિધ્યર્થ. ૩ લે. પુ. શયીત શયીયાતામ્ શયીરન્

એ રૂપો માટે ૪૩ પૃં ૩ જુઓ; અને પ્રત્યયો માટે ૨૧ પૃં ૧ અને ૨૭ પૃં ૪ જુઓ.

એ. વ. દ્વિ. વ. અ. વ.

હસ્તનભૂ. કા. { અસ્તૌત્ } અસ્તુતામ્ } અસ્તુવન્ પરસ્મૈપદ.
૩ લે. પુ. { અસ્તવીત્ } અસ્તુવીતામ્ }
{ અસ્તુત } અસ્તુવાતામ્ અસ્તુવત આત્મનેપદ.
{ અસ્તુવીત }
સ્તુ { વિધ્યર્થ. { સ્તુયાત્ } સ્તુયાતામ્ } સ્તુયુઃ } પરસ્મૈપદ.
{ સ્તુવીયાત્ } સ્તુવીયાતામ્ } સ્તુવીયુઃ }
૩ લે. પુ. { સ્તુવીત } સ્તુવીયાતામ્ સ્તુવીરન્ આત્મનેપદ.

આ રૂપોમાં વૃદ્ધિ થઈ છે તેને માટે ૪૩ પૃં ૪ જુઓ, અને ૬ વિ-
ક્રમે પ્રત્યય પૂર્વે મૂકવામાં આવી છે તેને માટે ૪૪ પૃં ૫ અને ત્યાં
આપેલી સમજૂતી જુઓ.

૩ { ૫. હસ્તનભૂ. કા. ૩ લે. પુ. અબ્રવીત્ અબ્રૂતામ્ અબ્રુવન્
આ. ,, ,, અબ્રૂત અબ્રુવાતામ્ અબ્રુવત
૫. વિધ્યર્થ. ,, બ્રૂયાત્ બ્રૂયાતામ્ બ્રૂયુઃ
આ. ,, બ્રૂવીત્ બ્રૂવીયાતામ્ બ્રૂવીરન્

૪૪ પૃં ૬ જુઓ.

૬ હસ્તનભૂ. કા. ૩ લે. પુ. એત્ એતામ્ આયન્

અહિં ધાતુની પૂર્વે આ આગમ લાગે છે અને તેની એકવચનમાં ધાતુ-
ના ઇ રૂપ સાથે અને બીજે ઠેકાણે ઇ રૂપ સાથે સન્ધિ કરતી વખતે એ
સ્વરને ઠેકાણે ઇ ની અથવા ઇની વૃદ્ધિ એટલે જે થાય છે (માર્ગોપ૦ પૃ૦૫૯
જુઓ). ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાં ઇ અને અન્ મળીને યન્ થાય છે
(૪૬૫૦ ૧૦. જુઓ) અને આ આગમ પૂર્વે મૂકવાથી આયન્ રૂપ સિદ્ધ થાય
છે.

इ आ. अधिपूर्वकं हिस्तनलू. ५. ३ जे पु. अधैत-अध्यैयाताम्-अध्यैयत.

આતામ્ પર છતાં ઇ નો ઇય્ થાય છે (૪૩ પૃ૦ ૨.) અને આતામ્માં
મળીને ઇયાતામ્ થાય છે, અને તેની પૂર્વે આ આગમ આવવાથી ગયા ધાતુનાં
રૂપમાં થયું તેમ ઇયાતામ્ થઈ, તેની પૂર્વે અધિ મૂકવાથી અધ્યૈયાતામ્ રૂપ સિદ્ધ
થાય છે. બીજા બધા સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં આવાજ શ્રેરક્ષર થાય છે.

विध्यर्थ ३ जे पु. એ વ. અધીયીત. એજ પ્રમાણે બીજાં રૂપો.
आस हिस्तनलू. ५. २ जे पु. आस्थाः-आसाथाम्-आध्वम्.

अहरहः स्नात्वा संध्यामुपासीत ।

दशरथस्य भार्या कौसल्या चैत्रे नवम्यां तिथौ मध्याह्ने पुत्रं रामं प्रासूत ।

पारिक्षितस्य जनमेजयस्य सत्रं सारमेयोऽभ्यैत् ।

तत्र च जनमेजयस्य त्विजस्तमताडयन् ।

सोऽरोदीद्रुदंश्च मातरमयात् ।

मातापृच्छद्वत्स किं रोदिषि ।

सोऽब्रवीज्जनमेजयस्य सत्रमायं तत्र કેડપિ માં પ્રાહરન્ ।

मातावदत्किं त्वमकरोः किं तानस्पृशः ।

सोऽभाषत नाहं मर्यादामत्यायम् ।

सरमा सत्रभूमिं गत्वोच्चैर्वाचाब्रूत ।

अयं मे पुत्रको न युष्मानस्पृશત્તત્કિમેનમનપરાધિનમતાડયત ।

તાં ન કોડપિ પ્રત્યભાષત । તેન ક્રુદ્ધા સા દેવશુની સરમા જનમેજયં

શપ્ત્વા ગૃહમયાત્ ।

द्रोणाच्छस्त्रविद्यामध्यैयत पाण्डवाः कुशलवौ वाल्मीकेरध्यैयातां क-
र्णश्च परशुरामादध्यैत ।

અભિવાદ્ય ગુરું વ્રૂયાદધીષ્વ* ભગવન્નિતિ ।

અનિષણ્ણે ગુરૌ નાસીત ।

વિદેહાનુપયન્તો વયમેકરાત્રં ગઙ્ગાયાસ્તીરેઽવસામ તત્ર ચ પૂર્વરાત્રે નાના
રમ્યાઃ કથાઃ કૃત્વાનન્તરમસ્વપિમ ।

વ્રૂયાત્ક્ષમી ગમીરોઽસીતિ વત યુધિષ્ઠિરં પ્રમું કો ન ।

કથમહં વલી સ્યાં કથં મયિ પ્રજા વિશ્વસ્યુઃ કથં ચ પ્રકૃતયો મામુ-
પાસીરન્નિત્યેવં ચિન્તયતસ્તસ્ય રાત્રિરયાત્ ।

તતઃ પ્રામુહ્યતાં વીરૌ રાઘવાવરુતાં તથા ।

ઉષ્ણં ચ પ્રાણિતાં દીર્ઘમુચ્ચૈર્વ્યાક્રોશતાં તથા ॥

યસ્ય વાઙ્મનસી સ્યાતાં સમ્યક્પ્રણિહિતે સદા ।

તપસ્ત્યાગશ્ચ સત્યં ચ સ વૈ પરમવામુયાત્ ॥

યથા કાષ્ઠં ચ કાષ્ઠં ચ સમેયાતાં મહોદધૌ ।

સમેત્ય ચ વ્યપેયાતાં તદ્વદ્ભૂતસમાગમઃ ॥

૧. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પાણ્ડુના પુત્રો સાથે છૂત રમ્યા અને તેઓ પાસેથી તેમની બધી પુંજ તેઓએ ખુંચવી લીધી. પછી પાણ્ડવો વનમાં ગયા (ઈ).

૨. ત્યાં ઘણા બ્રાહ્મણો તેમની પાછળ ગયા (અનુ+ઈ).

૩. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેઓને કહ્યું (વ્રૂ) કે તમારે અમારી પાછળ આવવું જોઈએ નહિ (અનુ+ઈ); હાલ અમે ધનવગરના છિયે (અસ) અને તમને અન્ન આપી શકતા નથી.

૪. ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા (વ્રૂ) કે અમે અમારું અન્ન કમાવાને શક્તિમાન છિયે (અસ).

૫. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેમને કાઠી મૂક્યા નહિ (પ્રતિ+આ+હ્યા).

૬. પણ બ્રાહ્મણો પોતાના અન્નને માટે મહેનત કરે તેને માટે તે ખુશી ન હતો.†

૭. ત્યારે તેણે પોતાના ગોરને પૂછ્યું કે મારે શું કરવું.

* અધિ+ઈ અહિ 'શીખવું' એ અર્થમાં વપરાયો છે.

† 'ખુશ થવું' એ અર્થનો ક્રિયાપદ ન સાથે વાપરો.

૮. તેણે તેને કહ્યું કે સૂર્યનું સ્તવન કરો (સ્તુ).

૯. યુધિષ્ઠિરે ત્યારે સૂર્યની સ્તુતિ કરી (સ્તુ), અને જ્યારે સૂર્ય ત્રુક્યો ત્યારે તે તેની પાસેથી એક થાળી પામ્યો અને તેમાંથી તેમને બેટલા અન્નની જરૂર હતી તેટલું અન્ન હમેશ મળતું.

૧૦. સગરની બર્ધરીઓએ ઘણા છોકરાઓને જન્મ આપ્યો (સૂ).

૧૧. ગઈ રાત્રે હું ઊંઘ્યો નથી (સ્વપ).

૧૨. તમે ગંગાના પાણીમાં ક્યારે નાહ્યા (સ્ના)?

૧૩. કૃષ્ણ મથુરા ગયા ત્યારે વ્રજની બર્ધરીઓ મોટેથી રોઈ (રુદ્).

૧૪. હું કાશીમાં ન્યાય ભણ્યો (અધિ + ઇ).

૧૫. જો હું હસ્તિનાપુરમાં હોઉં (અસ) તો ધૃતરાષ્ટ્રને કહું (વ્રૂ) કે પાણ્ડવો પાસેથી કપટયુક્ત જુગારથી તમે તેમની પુંજ છીનવી લીધી એ કંઈ વાજબી કીધું નહોતું.

૧૬. કોઈએ પણ દુષ્ટ માણસોનાં વચનો ઉપર ભરોસો રાખવો ન જોઈએ (વિ+શ્વસ).

શબ્દકોશ ૮.

અનપરાધિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. અપરાધ-
રહિત, ખીનતકશીરવાન, નિર્દોષ.

અનિષણ્ણ પુ. સ્ત્રી. ન. બેઠેલું.

અહરહઃ અ. દરરોજ.

આપ પ ગ. અવ બેડે, મેળવવું,
પામવું.

इ वि+अप् બેડે, બુઠું પડવું; સમ્
બેડે, એકઠું થવું, સાથે આવવું.

उच्चैः અ. કિ. વિ. મોટેથી.

उष्णम् કિ. વિ. ગરમીથી, ઊનું ઊનું.

एकरात्र ન. એક રાત.

कर्ण પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

क्षमिन् પુ. સ્ત્રી. ન. ધીરજવાન.
ગમખોર.

कुश પુ. અને લવ પુ. રામના પુત્રો.

कृश ૧ ગ. પ. વિ. + આ બેડે, ઊંચે
સ્વરે રોવું, શોક કરવો.

गभीर પુ. સ્ત્રી. ન. ઊંડું, ગંભીર.

चैत्र પુ. શાલિવાહની હિંદુવર્ષનો
પહેલો મહિનો.

जनमेजय પુ. પરીક્ષિતનો પુત્ર અને
અર્જુનનો પૌત્ર.

तद्वत् કિ. વિ. તેની પેઠે, તેજ રીતે.

तिथि સ્ત્રી. મહિનાનો કોઈપણ દિવસ.

ત્યાગ પુ. દાન લિક્ષા આપવી તે.
 દીર્ઘમ્ કિ. વિ. લાંબો વખત, ચિર-
 કાળ, ઊંડું.
 દેવગુની સ્ત્રી. દેવોની કુતરી.
 દ્વોણ પુ. સંસાવાચક નામ છે.
 નવમી સ્ત્રી. પખવાડીઆનો નવમો
 દિવસ, નોમ.
 નાના અ. લિન્ન લિન્ન, ઘણાં.
 પર પુ. ન. શ્રેષ્ઠ ચીજ, ઈશ્વર.
 પારીક્ષિત પુ. પરીક્ષિતનો પુત્ર.
 પૂર્વરાત્ર પુ. (પૂર્વ આગળનું, પહેલું,
 રાત્રિ સ્ત્રી. રાત) રાતનો પહેલો
 ભાગ, પહેલી રાત.
 પ્રકૃતિ સ્ત્રી. રૈયત, લોકો, પ્રધાનમંડળ.
 પ્રણિહિત પ્ર+નિ+ધા નો કર્મણિ ભૂ.
 કૃ. મૂકેલું, સમ્યક્ પ્રણિહિત-સા-
 રી રીતે અંકુશમાં રાખેલું, સારી
 રીતે વ્યવસ્થિત કરેલું.
 વત્ત અ. આશ્ચર્ય, ખેદ ઇત્યાદિ સૂ-
 ચક અવ્યય.
 માષ્ટ ૧ ગ. પ્રતિ જોડે, જવાબ દેવો.
 મૂતસમાગમ પુ. પ્રાણીઓનું એકતું

આવવું અથવા એકત્ર મિલન થવું.
 મધ્યાહ્ન પુ. (મધ્ય વચલું, અને મહત્ત્વ
 ન. દિવસ) બપોર, મધ્યાન.
 મર્યાદા સ્ત્રી. હદ, સીમા.
 મહોદધિ પુ. મોટો સમુદ્ર.
 મુહ પ્ર જોડે, મોહ પામવો, મૂર્છાગત
 થવું.
 વાલ્મીકિ પુ. ઋષિનું નામ છે.
 વિદેહ પુ. દેશનું નામ છે. (અ. વ.
 માં વપરાય છે).
 શપ્ ૧ ગ. શાપ દેવો; શસ્ત્ર
 અવ્યય૩૫ કૃદન્ત.
 શસ્ત્રવિદ્યા સ્ત્રી. (શસ્ત્ર અને વિદ્યા)
 યુદ્ધકળા, યુદ્ધજ્ઞાન.
 સત્ર ન. યજ્ઞનો સમારંભ; સત્રમૂર્તિ
 સ્ત્રી. યજ્ઞનું સ્થાન.
 સરમા સ્ત્રી. દેવોની કુતરીનું નામ છે.
 સંધ્યા સ્ત્રી. ઝળઝળિયું, સંધ્યાકાળ
 (સંધ્યાકાળે ગ્રાહ્યણો ઈશ્વરપ્રાર્થના
 [સંધ્યા] કરે છે).
 સારમેય પુ. સરમાનો પુત્ર, કુતરો.

અન્ન અન્ન ન.
 કપટયુક્ત બુગાર કપટચૂત ન.
 (કપટ ન. છળ, અને ચૂત ન. બુ-
 ગડું).
 કમાવું અર્જ ૧ ગ. પ.
 ખુંચવી લેવું, છીનવી લેવું, હ ૧ ગ.
 અપ જોડે.

ગઈ રાત ગતા રાત્રિ સ્ત્રી.
 ગોર ઉપાધ્યાય પુ., પુરોહિત પુ.
 જરૂર હોવી રૂંક્ષ ૧ ગ. આ. અપ
 જોડે.
 થાળી સ્થાલી સ્ત્રી.
 દુષ્ટ (પુરુષો) શઠ પુ., સ્વલ પુ.,
 દુરાત્મન્ પુ.

દૂત રમવું દિવ ૪. ગ. દીવ્યતિ વ.
તર્તમાન કાળ ૩. પુ. એ. વ.
ધનવગરનું ધનહીન પુ. સ્ત્રી. ન.
મથુરા (જગ્યાનું નામ) મથુરા સ્ત્રી.
મહેનત કરવી પરિશ્રમં કૃ ૮ ગ. ઉ.
મોટેથી વચ્ચે: અ.

વાજબી યુક્ત યુજનો ભૂ. કૃ., ઝ.
ચિત્ત પુ. સ્ત્રી. ન.
વ્રજની બધરીઓ વ્રજાજ્ઞના: સ્ત્રી.
પ્ર. બ. વ.
સગર (રાજનું નામ છે) સગર પુ.

પાઠ ૯. બીજો ગણ (જરી.)

આ ગણના બાકીના ધાતુઓને પ્રત્યય લગાડતાં કેટલાક સંધિના ફેરફાર થાય છે તે અમે નીચે નોંધીએ છીએ.

૧ ધાતુના અન્તે હ ની પછી અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન આવે અથવા તો કશુંએ આવે નહિ તો* તે હ નો દ્ થાય છે.

જેમકે લિહ્ પછી વર્તમાનકાળના ૩ જ પુ. નો તિપ્રત્યય આવ્યો એટલે ૧૫ પૃં ૬. પ્રમાણે લેહ્ + તિ થયું અને આ નિયમ પ્રમાણે લેહ્ + તિ થયું; કારણ કે તિપ્રત્યયનો ત્ અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયનું વ્યંજન છે. હવે,

૨. વર્ગીય ચોથા અક્ષર (ઘોષ મહાપ્રાણ) પછી જો પ્રત્યયનો આદિ-ભૂત ત્ અથવા થ આવે તો તે ત્ અથવા થ નો ઘ થાય.

લેહ્ નો દ્ ઘોષમહાપ્રાણ છે. માટે તિ નો ઘિ થાય છે. એટલે લેહ્ + ઘિ એવું થયું. જ્યારે દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય વ્યંજનોનો યોગ થાય ત્યારે દન્ત્ય વ્યંજનને સ્થાને અનુક્રમે મળતું મૂર્ધન્ય થાય છે (માર્ગોપં ૨૧ પૃં ૦ *નોંધ જુઓ). આ પ્રમાણે લેહ્ + ઘિ થયું. હવે,

૩. દ્ ની પછી દ્ આવે તો પહેલા દ્ નો લોપ થાય અને તેની પૂર્વેનો સ્વર જો હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય.

એવી રીતે લેહિ એવું રૂપ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે ૩ જ પુ દ્વિ. વ. નો

* ‘કશુંએ આવે નહિ’ એ શબ્દોનો અર્થ એવો છે કે હ પદને અન્તે આવ્યો હોય. એનો અર્થ એવો નથી કે વાક્યમાં એની પછી કોઈ પણ શબ્દ આવવો ન જોઈએ. એ શબ્દોને બદલે હવે પછી ‘પદાન્તે’ અથવા ‘પદાન્તે હોય’ એ શબ્દો વાપરીશું, અને તેનો અર્થ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સમજવો.

પ્રત્યય તસ લગાડવામાં આવે છે ત્યારે પદ પૃં ૧. પ્રમાણે લિદ્ + તસ, ૨. પ્રમાણે લિદ્ + ધસ, પછી લિદ્ + ઢસ અને પછી ૩. પ્રમાણે પૂર્વ દ્ લોપાઈ, હ્રસ્વ દ્ દીર્ઘ થઈ લીઢઃ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ રૂપમાં ગુણ થતો નથી; કેમકે તસ પ્રત્યય અવિકારક છે (૧૫ પૃં ૪. જુઓ). ૩ જ પુ. બ. વ. નું રૂપ લિહન્તિ થાય છે. અન્તિ પ્રત્યય સ્વરાદિ હોવાથી કંઈ સંધિનો શ્રેરકાર થતો નથી. ૨ જ પુ. એ. વ. માં સિ પ્રત્યય વિકારક હોવાથી લેહ્ + સિ થઈ. પદ પૃં ૧. પ્રમાણે લેહ્ + સિ થાય છે. હવે સિ નો માર્ગોપં ૨૧ પૃં* નોંધ પ્રમાણે વિ થાય તે પહેલાં નીચલો વિશેષ નિયમ લાગુ પડે છે.

૪. દ્ અથવા ષ નો સ્ પર છતાં ક્ થાય છે.

આ રીતે લેક્ + સિ થયું. સિ નો માર્ગોપં ૯૨ પૃં * નોંધ પ્રમાણે વિ થાય છે, એટલે લેક્ અને વિ મળી લેક્ષિ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	લેક્ષિ	લિદ્ધઃ	લિદ્ધઃ
૨ જો ,,	લેક્ષિ	લીઢઃ	લીઢ
૩ જો ,,	લેદિ	લીઢઃ	લિહન્તિ

લીઢઃ ૨. પુ. દ્વિ. વ. અને લીઢ ૨. પુ. બ. વ., આ રૂપો લીઢઃ ૩. પુ. દ્વિ. વ. ની પેઠે સિદ્ધ કરવાં. મિ, વઃ અને મઃ પ્રત્યયો પહેલાં કંઈ સંધિના શ્રેરકાર થતા નથી, કારણ કે મિ અને મઃ અનુનાસિકથી શરૂ થાય છે અને વઃ અંતઃસ્થથી શરૂ થાય છે.

આત્મનેપદ. વર્તમાનકાળ.

	લિહે	લિહ્દહે	લિહ્દહે
૧ લો પુ.	લિહે	લિહ્દહે	લિહ્દહે
૨ જો ,,	લિક્ષે	લિહ્દાયે	લીઢ્વે
૩ જો ,,	લીઢે	લિહ્દાતે	લિહ્દતે

આ રૂપો ઉપર અતાવ્યું તેજ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

૧. જ્યારે અંગને અન્તે અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ વ્યંજન આવે ત્યારે બીજા વર્ગના ગણના ધાતુઓના આસાર્થના બીજા પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય વિ સમજવો.

પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ.

૧ લો પુ.	લેહાનિ	લેહાવ	લેહામ
૨ જો ,,	લીઢિ	લીઢમ્	લીઢ
૩ જો ,,	લેઢુ	લીઢામ્	લિહન્તુ

આત્મને. આજ્ઞાર્થ.

૧ લો પુ.	લેહૈ	લેહાવહૈ	લેહામહૈ
૨ જો ,,	લિહ્વ	લિહાથામ્	લીઢમ્
૩ જો ,,	લીઢામ્	લિહાતામ્	લિહતામ્

યાદ રાખો કે ૧ લા પુરુષના ત્રણે વચનના પ્રત્યયો વિકારક છે અને પરસ્મૈપદ ૨ જા પુરુષનો એકવચનનો પ્રત્યય અવિકારક છે.

૫. ધાતુને પ્રારંભે દ્ અને અન્તે હ્ હોય અને ૧ નિયમમાં કહેલી ખીના લાગુ હોય તો હ્ નો ષ થાય.

જેમકે દુહ્ + તિ નું તિ પ્રત્યય વિકારક હોવાથી દોહ્ + તિ થઈ ઉપલા નિયમ પ્રમાણે દોષ્ + તિ થયું. પછી પદ્ પૃં ૨. પ્રમાણે દોષ્ + ધિ થયું. પછી,

૬. પદની અસિદ્ધ અવસ્થામાં વર્ગીય ત્રીજા કે ચોથા (ઘોષ અદ્વપ્રાણુ કે ઘોષ મહાપ્રાણુ) અક્ષર પર છતાં અનુનાસિક સિવાયના પૂર્વ વ્યંજનને સ્થાને તે વર્ગનો ત્રીજો (ઘોષ અદ્વપ્રાણુ) અક્ષર થાય છે. એવે પ્રસંગે ષ નો હ્ થાય છે.

એ પ્રમાણે દોષ્ + ધિ નું દોગ્ + ધિ એટલે દોગ્ધિ ૩પ સિદ્ધ થયું. દ્વિવચનનું ૩પ દુગ્ધઃ પણ એજ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવું. અહુવચનના ૩પ દુહન્તિ માં કંઈ સંધિનિયમ લાગતો નથી. ૨ જા પુ. એ. વ. નો પ્રત્યય સિ ઉમેરિયે ત્યારે નિ. ૫ પ્રમાણે દોષ્ + સ્તિ થાય. એ સ્થિતિમાં માર્ગોપં ના ૫ પૃં* નોધમાં આપેલો નિયમ લાગુ પાડતા પહેલાં નીચલો નિયમ લાગુ પડે છે.

૭. જો કોઈ ધાતુઙ્, ગ્, કે દ્ થી શરૂ થતો હોય અને તેને અન્તે ઘોષ મહાપ્રાણુ (વર્ગીય ચોથો અક્ષર) હોય અથવા તે ધાતુમાં એવીજ રીતે શરૂ થતો અને એવાજ અન્તવાળો *એકાચ્ હોય તો સ્ અથવા ઘ્ પર છતાં અથવા પદાન્તે, ઙ્ નો મ્, ગ્ નો ષ્, અને દ્ નો ષ્ થાય.

* એક સ્વર હોય એવો વર્ણસમુદાય. અચ્=સ્વર.

આ નિયમ પ્રમાણે દોષ્+સિ નું ઘોષ્+સિ થયું; પછી માર્ગોપ ૦ ૫ પૃ ૦
 *નોંધમાં આપેલા નિયમ પ્રમાણે ઘોક્+સિ, અને માર્ગોપ ૦ ૬૨ પૃ ૦
 *નોંધ પ્રમાણે ઘોક્+પિ થઈ ઘોક્ષિ રૂપ સિદ્ધ થયું, એટલે રૂપો નીચે
 પ્રમાણે થયાં.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	દોહ્તિ	દુહ્તઃ	દુહ્તઃ
૨ લે „	ઘોક્ષિ	દુગ્ધઃ	દુગ્ધ
૩ લે „	દોગ્ધિ	દુગ્ધઃ	દુહન્તિ
આત્મનેપદ. વર્તમાનકા.		૩. પુ. દુગ્ધે-દુહાતે-દુહતે.	
		૨. પુ. ધુક્ષે-દુહાથે-ધુગ્ધ્વે વગેરે.	
પરસ્મૈપદ. આજ્ઞાર્થ.		૩. પુ. દોગ્ધુ-દુગ્ધામ્-દુહન્તુ વગેરે.	
આત્મનેપદ. „		૩. પુ. દુગ્ધામ્-દુહાતામ્-દુહતામ્.	
		૨. પુ. ધુક્ષ્વ-દુહાથામ્-ધુગ્ધ્વમ્ વગેરે.	

૨. અ. અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વો ન લોપાય છે, અને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ઉપાન્ત્ય જ લુપ્ત થાય છે.

આ. આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. નું રૂપ જહિ થાય છે.

ઇ. આ ધાતુના હ ની પછી અવ્યવહિત ન આવે તો હ નો ષ થાય.

* દોષ્+સિ માં દોષ્ એ ધાતુનું રૂપ હતી સર થાય છે અને અન્તે ષ્ એ વર્ગીય ચોથો અક્ષર છે અને એની પછી સિમાંનો સ આવ્યો છે માટે નિયમ લાગુ પડ્યો અને ઘોષ્+સિ થયું.

ગર્દભમાત્વે ગર્દભયાત્તિ એ નામધાતુને ક્ષિપ્ પ્રત્યય લાગી ગર્દમ્ શબ્દ અને છે તેના પ્ર ૦ ના એ. વ. માં ગર્દમ્+સ થઈ સ નો લોપ થઈ ગર્દમ્ થયું, પછી ૬૧ પૃ ૦ ૭. નિયમનો ખીલે લાગ લાગુ પડ્યો. કેમકે ગર્દમ્ એ ધાતુમાં દમ્ એ એકાચ્ચ હતી સર થાય છે અને એને અન્તે મ્ એ વર્ગીય ચોથો અક્ષર છે અને એ પદને અન્તે છે, માટે નિયમ લાગુ પડી દ્ નો ષ્ થઈ ગર્દમ્ પ્ર ૦ એ. વ. રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

૮. પદની અસિદ્ધ અવસ્થામાં ન્ અથવા સ્ આવે તો શ, ષ, સ્, અને હ પર છતાં તેનું અનુસ્વાર થાય અને તેની (ન્ કે સ્ ની) પછી આ વ્યંજનો તથા અનુનાસિક સિવાય કોઈ વ્યંજન આવે તો તેને બદલે તે વર્ગનો અનુનાસિક થાય.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	હન્મિ	હન્વઃ	હન્મઃ
૨ જો ,,	હંસિ	હથઃ	હથ
૩ જો ,,	હન્તિ	હતઃ	ઘ્નન્તિ

આ રૂપોમાં ન્ નો ૨. પુ. દિ. વ., ૩. પુ. દિ. વ., અને ૨.પુ. અ. વ. માં લોપ થયો છે; કારણ કે પ્રત્યયો અવિકારક છે અને અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થાય છે. સિ પૂર્વે ન્ તું (૮. પ્રમાણે) અનુસ્વાર થાય છે. અન્તિ સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય હોવાથી તેની પહેલાં હન્ ના ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ થાય છે, અને હન્+અન્તિ મળીને ૨. ઈ. પ્રમાણે ઘ્નન્તિ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

ન્યારે અમુક પ્રસંગે આ ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે ત્યારે વર્તમાનકાળનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧ લો પુ.	ત્રે	હન્વહે	હન્મહે
૨ જો ,,	હસે	ત્રાથે	હધ્વે
૩ જો ,,	હતે	ત્રાતે	ઘ્નતે

ઉપર પ્રમાણે અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજન પર છતાં ન્ નો લોપ થયો છે અને સ્વર પર છતાં અ નો લોપ થઈ હ્ નો ષ થયો છે. આજ્ઞાર્થ. પરસ્મૈપદ. ૩ પુ. હન્તુ-હતામ્-ઘ્નન્તુ. ૨. પુ. એ. વ.

જહિ. ૧. પુ. એ. વ. હન્નાન્તિ.

આત્મનેપદ. ૩. પુ. હતામ્-ત્રાતામ્ વગેરે.

૩. ર્ઞશ અને ર્ઞઙ ધાતુમાં સ્ અને ધ્વ થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં ર્ઞ મૂકાય છે, પણ હસ્તનભૂતકાળના બીજા પુરુષના બહુવચનમાં ર્ઞ મૂકવામાં આવતી નથી.

૧. વ્રજ, અસ્ત્ર સ્ત્રજ, મૃજ, યજ, રાજ, આજ, અને છકારાન્ત અને શકારાન્ત ધાતુઓના અન્ત્યાક્ષરનો અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં અથવા પદાન્તે ષ થાય છે.

ईश् आत्मनेपद. वर्तमानकाल.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	ईशे	ईश्वहे	ईशमहे
૨ જો ,,	ईशिषे	ईशाथे	ईशिध्वे
૩ જો ,,	ईष्टे	ईशाते	ईशते

તે પહેલાં ईश् ના શ નો ૧. પ્રમાણે ષ થયો, પછી દન્ત્ય ત્ નો દ થઈ, તે નો ટે થયો એટલે ईष्टે ૩૫ સિદ્ધ થયું. સે અને ધ્વે ની પૂર્વે ई મૂકવાથી ईशिषે અને ईशिध्वે ૩૫ો અન્યાં.

આજ્ઞાર્થ. ૩. પુ. ईष्टाम्-ईशाताम्-ईशताम्. ૧. પુ. ईशै, વગેરે.

૪. મૃજ ધાતુનો ઉપાન્ત્ય ક્ર વિકારક પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ પામે છે, અને અવિકારક સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે વૃદ્ધિ પામે છે.

मृज् वर्तमान.

૧ લો પુ.	मार्जिम	मृज्वः	मृज्मः
૨ જો ,,	मार्क्षि	मृष्टः	मृष्ट
૩ જો ,,	मार्ष्टि	मृष्टः	मृजन्ति-मार्जन्ति

આ ધાતુના અન્ત્ય જ્ નોતિ, તસ વગેરે પ્રત્યય પર છતાં ૧. પ્રમાણે ષ થયો એટલે માર્ષ્ટિ, મૃષ્ટઃ વગેરે ૩૫ો સિદ્ધ થયાં. ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એકવચનનાં ૩૫ોમાં ક્ર ની વૃદ્ધિ થઈ આર્ થયો છે, અને ૩. પુ. અ. વ. માં વિકલ્પે વૃદ્ધિ થઈ છે. સિ પર છતાં જ્ નો ૧. પ્રમાણે ષ થયો અને ષ નો ૬૦ પૃં ૪. પ્રમાણે ક થયો અને સિ નો ષિ થયો એટલે માર્ક્ષિ ૩૫ સિદ્ધ થયું. આજ્ઞાર્થ. ૩. પુ. मार्षु-मृष्टाम्-मृजन्तु અથવા मार्जन्तु.

૨. પુ. એ. વ. મૃદ્ધિ. આ ૩૫માં ૬૦ પૃં ૧. પ્રમાણે હિ પ્રત્યયનો ષિ થયો, મૃજ્ ના જ્ નો ૧. પ્રમાણે ષ થયો અને ષ નો ૬૧ પૃં ૬ પ્રમાણે ઢ થયો.

૫. વશ ધાતુના વ્ નો અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે ણ થાય છે.

પરસ્પૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	વશ્મ	ઉશ્વઃ	ઉશ્મઃ
૨ જો ,,	વશ્મિ	ઉશ્વઃ	ઉશ્મ
૩ જો ,,	વશ્મિ	ઉશ્વઃ	ઉશન્તિ

આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. ઉઢિ.

વશ્+તિ-વશ્+તિ ૬૪ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે-વશ્+તિ માર્ગો ૫૦ ૨૧ પૃ૦*
નોધ પ્રમાણે-વશ્+તિ; વશ્+સિ-વશ્+સિ ૬૪ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે-વશ્+સિ ૬૦
પૃ. ૪. પ્રમાણે વશ્+ષિ- વશ્મિ; ઉશ્વઃ વગેરે ઉપલા નિયમ પ્રમાણે.

વશ્+ધિ ૬૦પૃ૦૧. પ્રમાણે-ઉશ્વ+ધિ-ઉશ્વ+ધિ-ઉશ્વ+ધિ માર્ગો ૫૦ ૨૧
પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે-ઉઢિ ૬૧ પૃ૦ ૬ પ્રમાણે.

૬. શાસ્+ધાતુના આનો વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ઇ થાય છે.

૭. શાસ્, જશ્, ચકાસ્, દરિદ્રા, અને જાગૃ એ ધાતુને ત્રીજા પુરુ-
ષના અહુવચનનો પ્રત્યય લગાડતાં તેનો નૂ લોપાય છે.

શાસ્નું આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. નું ૩૫ શાધિ છે, અને ચકાસ્નું
ચકાદ્ધિ અથવા ચકાધિ છે.

૧ લો પુ.	શાસ્મિ	શિષ્વઃ	શિષ્મઃ
૨ જો ,,	શાસ્મિ	શિષ્વઃ	શિષ્મ
૩ જો ,,	શાસ્તિ	શિષ્વઃ	શાસતિ

શાસ્+તસ-શિષ્+તસઉપલા ૬. પ્રમાણે-શિષ્+તસ સનો ષ થવાથી*—
શિષ્+તસ માર્ગો ૫૦ ૨૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે-શિષ્+તસ; શાસ્+અતિ ઉપલા ૭.
પ્રમાણે પ્રત્યય અતિ છે, અન્તિ નથી-શાસતિ.

જાગૃ ૫. જાગર્તિ-જાગૃતઃ-જાગૃતિ; આજ્ઞાર્થ. ૨. પુ. એ. વ.
જાગૃહિ; ૧. પુ. એ. વ જાગરાણિ.

૮. દરિદ્રાધાતુના અન્ત્ય આનો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં
લોપ થાય છે, અને વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ઇ થાય છે.

* શાસ્, વસ, અને ઘસ ધાતુના સ્ ની પૂર્વે અ અથવા આ સિવાય કોઈ
પણ સ્વર અથવા ક્ વર્ગનું કોઈ પણ વ્યંજન આવે તો તેનો ષ થાય છે.

૩. પુ. દરિદ્રાતિ-દરિદ્રિત:-દરિદ્રતિ વગેરે.

૯. વિદ્ ધાતુનાં આજ્ઞાર્થ ૩૫ વિદામ્ ને કૃનાં આજ્ઞાર્થ ૩૫ લ-ગાઘ્યાથી વિકૃત્ત્વે થાય છે.

આજ્ઞાર્થ.૩.પુ.વેત્તુ,વિદાંકરોતુ-વિત્તામ્,વિદાંકુરુતામ્-વિદન્તુ, વિદાંકુર્વન્તુ વગેરે.

વર્તમાન; ૩. પુ. વેત્તિ-વિત્ત:-વિદન્તિ વગેરે.

૧૦. જો કોઈ સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો અક્ષર સ કે ક હોય તો તે સ અથવા કનો અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં અથવા પદાન્તે લોપ થાય છે.

ચક્ષ+ત્તે આમાં ક્ષ એ સંયુક્ત વ્યંજન છે, એનો પહેલો અક્ષર ક્ છે અને એની પછી તે પ્રત્યય આવ્યો છે તેમાંનો ત્ અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક સિવાયનું વ્યંજન છે માટે ક્ લોપાય છે, એટલે ચક્ષ+ત્તે થયું. પછી ચક્ષ+ત્તેનું માર્ગોપ ૦ ૨૧ પૃ ૦ *નોંધ પ્રમાણે ચઢે ૩૫ સિદ્ધ થયું; એટલે ૩યો નીચે મુજબ થયાં.

ચક્ષ આત્મનેપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	પ.વ.
૧ લો. પુ.	ચક્ષે	ચક્ષ્વહે	ચક્ષ્મહે
૨ જો ,,	ચક્ષે	ચક્ષાથે	ચઢ્ઠે
૩ જો ,,	ચષ્ટે	ચક્ષાતે	ચક્ષતે

ચક્ષ+ધ્વે-૧૦ પ્રમાણે ચક્ષ+ધ્વે—માર્ગોપ ૦ ૨૧ પૃ ૦ *નોંધ પ્રમાણે ચક્ષ+ઢ્ઠે—અને ૬૧ પૃ ૦ ૬. પ્રમાણે ચઢ્ઠે.

આજ્ઞાર્થ. ૩. પુ. ચષ્ટામ્—ચક્ષાતામ્ વગેરે.

દ્વિષ્ વર્તમાનકાળ. ૩. પુ. એ. વ. દ્વેષ્ટિ વગેરે.

દિહ્ પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ. ૩. પુ. એ. વ. દેગ્ધિ વગેરે.

સવિતા વૈ પ્રસવાનામીષ્ટે* ।

ગોપઃ સાયં ધેનૂર્દોગ્ધિઃ પયઃ ।

અધુનાખિલં ભરતવર્ષે મહાપ્રતાપા આઙ્ગભૌમાઃ પ્રશાસતિ ।

તસ્મિન્પુષ્પે ભ્રમરૌ મધુ લીઢઃ ।

અગ્નિમીઢે પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ।

યોઽસ્માન્દ્વેષ્ટિ યં ચ વયં દ્વિષ્મસ્તં વ્રન્તિવ્રમાન્યસ્માભિઃ પઠ્યમાનાનિ
મન્વાક્ષરાણિ ।

હે જગન્નાથાખિલસ્યૈતસ્ય વસ્તુજાતસ્ય ત્વમીશિષે ।

હે દીનબન્ધો યદ્યન્મે નમ્રસ્ય પાપં ભવેત્તત્પ્રતિજહિ ।

શત્રું હન્તું શરાન્વિષેણ દેગ્ધિ ।

આચક્ષ્વ ક્ર મામેકાકિનીમત્ર વિહાયાકરુણ યાસિ ।

યં માં ધર્મમાચક્રે* તમેવ પ્રત્યહમાચરામિ ।

વત્સે ન યુક્તં તે મજ્જલકાલે રોદિતું પ્રમૃશૃઙ્ચૂણિ । અથવા સખ્યૌ
પ્રમૃષ્ટામ્ ।

ભાષ્યકૃત્પતંજલિઃ કાત્યાયનસ્ય વચનાનિ વિસ્તરતો વ્યાચષ્ટે ।

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ।

શાસ્ત્રરીન્ધર્મમાશાસ્ત્રે કીર્તિમાશંસતે પરામ્ ।

સ શંસતિ સતાં વૃત્તં વિશસત્યુત્પથાસ્થિતાન્ ॥

ઈદ્રે ત્રિવિષ્ટપાસ્થાને તત્કીર્તિં વાસવઃ સ્વયમ્ ।

ઈડયન્તિ નરેન્દ્રાશ્ચ ભૂમાવુઙ્ગતવિસ્મયાઃ ॥

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પश्यतो मुनेः ॥

ય એનં† વેત્તિ હન્તારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉમૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥

કરોતિ પાપં યોઽજ્ઞાનાન્નાત્મનો વેત્તિ ચ ક્ષયમ્ ।

પ્રદ્વેષ્ટિ સાધુવૃત્તાંશ્ચ સ લોકસ્યૈતિ વાચ્યતામ્ ॥

પ્રાપ્ય ચાપ્યુત્તમં જન્મ લઙ્ઘ્વા ચેન્દ્રિયસૌષ્ઠવમ્ ।

ન વેત્ત્યાત્મહિતં યસ્તુ સ ભવેદાત્મઘાતકઃ ॥

૧. દહાડામાં ફેટલી વાર તું ગાયો દોહે છે (દુહ) ?
૨. તે ભમરાને ફૂલ પરથી હાંકી ન મૂકો, તે પુષ્પરસ ચાટે (લિહ).
૩. જેઓ અવિચારથી પ્રાણીઓને મારે છે (હન) તેઓ કદી મુખ ભોગવતા નથી.
૪. શહેરના લોકો, જ્યારે જ્યારે પોતાના રાજાઓ શેરીઓમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ત્યારે તે શેરીઓને વાળી સાફ કરે છે (સમ્+મૃજ).
૫. રાતને છેલ્લે પહોરે ઋષિના શિષ્યો જાગે છે (જાગૃ) અને વેદો ભણે છે.
૬. મગધનું મુખ્ય શહેર રાજગૃહ કે પાટલીપુત્ર હતું તે અમે જાણતા નથી (વિદ્).
૭. સજ્જનોને મા ધિક્કારો (દ્વિષ).
૮. રાણી અને તેના વંશજો આપણા પર ચિરકાળ રાજ કરો (શાસ્).
૯. આપ સાહેબ આ સૂત્ર સમજાવે (વિ+આ+ચક્ષ).

શબ્દકોશ ૯.

બીજા ગણના ધાતુ.

ફેંદ આ. વખાણવું.	મૃજ પ. લોહવું, માજવું, સાફ કરવું;
ફેંશ આ. ધણી થવું, રાજ્ય કરવું.	પ્ર જોડે, સાફ કરી નાખવું; સમ્
ચકાશ પ. પ્રકાશવું.	જોડે, વાળવું.
*ચક્ષ આ. ખોલવું; આ જોડે, કહેવું;	લિહ ઉ. ચાટવું.
વિ+આ જોડે, સમજાવવું.	વશ પ. ધમ્મવું, પ્રકાશવું.
જાગૃ પ. જાગવું.	†વિદ્ પ. જાણવું.
દરિદ્રા પ. ગરીબ થવું.	શાસ્ પ્ર. રાજ્ય કરવું, નિયમમાં
દિહ ઉ. લેપ કરવો.	મૂકવું, નિયમિત કરવું.
દ્વિષ ઉ. ધિક્કારવું, દ્રેષ કરવો.	હન પ. મારવું.

* ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં અને પરોક્ષભૂતકાળમાંજ વપરાય છે. ગણકાર્યરહિત કાળમાં તેને સ્થાને રહ્યા ઉ. આદેશ થાય છે, અને પરોક્ષ ભૂ. કા. માં રહ્યા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

† આ ધાતુનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપો ધાતુને પરોક્ષ ભૂ. કા. ના પ્રત્યયો લગાડવાથી પણ થાય છે, જેમકે વેદ-વિદતુઃ-વિદુઃ વગેરે. (૧૩. પાઠ જુઓ.)

અકરુણ પુ. સ્ત્રી. ન. (અ નહિ, અને
કરુણા સ્ત્રી.) નિર્દય, દયારહિત.
આત્મઘાતક પુ. ન. (આત્મન્ પોતે,
અને ઘાતક મારનાર) પોતાનો
નાશ કરનાર.

આત્મહિત ન. (આત્મન્ પોતે અને
હિત ભલું) પોતાનું ભલું.
ઇન્દ્રિયસૌષ્ઠવ ન. (ઇન્દ્રિય ન. અ-
વયવ અથવા ઇન્દ્રી, અને સૌ-
ષ્ઠવ ન. ખુબસુરતી) રૂપવાળો
ઘાટ, રોગરહિત શરીર.

ઈદ્ ૧૦ ગ. વખાણવું.
ઉત્પથાસ્થિત પુ. સ્ત્રી. ન. (ઉત્પથ પુ.
ખોટો રસ્તો, દોષવાળો માર્ગ, અ-
સ્થિત આ+સ્થા નો ભૂ. કૃ. પ્રાપ્ત
થયલું) ખોટે રસ્તે ગયલું.

ઉદ્ઘૂતવિસ્મય પુ. સ્ત્રી. ન. (ઉદ્ઘૂત ઉદ્+
મૂ 'ઉત્પન્ન થયું' નો ભૂ. કૃ.)
જેનામાં અચંખો ઉત્પન્ન થયો છે તે.

ઉમ સર્વ. બન્ને.
કાત્યાયન પુ. મોટા વૈયાકરણનું નામ છે.
ક્ષય પુ. નાશ.

જગન્નાથ પુ. (જગત્ ન. દુનીઆ,
સંસાર, અને નાથ પુ. ધણી)
જગત્નો ધણી.

તત્કીર્તિ સ્ત્રી. તેની આખર.
ત્રિવિષ્ટપાસ્થાન ન. (ત્રિવિષ્ટ ન.
સ્વર્ગ, આસ્થાન ન. સભા) દિવ્ય
સભા, દેવોની સભા.

દીનબન્ધુ પુ. (દિન પુ. સ્ત્રી. ન. ગરીબ

બન્ધુ પુ. ભાઈ) ગરીબનો ભાઈ,
પરગણુ.

દેવ પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રકાશિત.
નમ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. ગરીબ સ્વભાવનું,
વિનયી.

નરેન્દ્ર પુ. રાજા.
પઘ્યમાન (પદ ૧ ગ. 'વાંચવું, મોઢે
ભણી જવું' નો કર્મણિ વ. કૃ.)
વંચાતું, પઢાતું, મોઢે ભણાતું.

પતઙ્ગલિ પુ. મહાભાષ્ય નામના
મોટા વ્યાકરણગ્રંથનો કર્તા.

પુરોહિત પુ. ગોર, દુળગોર.

પ્રપન્ન પુ. સ્ત્રી. ન. (પ્ર+પદ્ નો ભૂ. કૃ.)
શરણે થયલું.

પ્રસવ પુ. જે કંઈ ઉત્પન્ન થયું હોય
તે, પાક.

માખ્યકૃત્ પુ. ભાષ્ય અથવા અર્થને
વિસ્તારથી સમજાવનારા વ્યા-
કરણગ્રંથનો કર્તા, ટીકાકાર.

મજ્જલકાલ પુ. (મજ્જલ ન. કોઈ પણ
શુભવસ્તુ, અને કાલ પુ. વખત)
શુભ અવસર.

મન્નાક્ષર ન. પવિત્ર અથવા વૈદિક
કવિતાનો બોલ.

વસ્તુજાત ન. (વસ્તુ ન. અને જાત
ન. સમુદાય, વસ્તુસમુદાય, વ-
સ્તુનો જથ્થો.

વાચ્યતા સ્ત્રી. નિન્દાને પાત્રતા,
નિન્દ્યતા.

વાસવ પુ. ઇન્દ્રદેવ.

વિસ્તરતઃ કિ. વિ. વિસ્તારથી, વિ-
ગતવાર, તપસીલવાર.

વિહાય (વિ+હા 'છોડવું' નો અવ્ય-
ય૩ય ભૂ. કૃ.) છોડી દઈને.

શંસ આ જોડે ૧ ગ. આ. આશા
રાખવી.

શસ ૧ ગ. પ. વિ જોડે, મારવું,
નાશ કરવો.

શાસ ૨ ગ. અ. આ જોડે, ધચ્છવું.
સંયમિન્ પુ. જોણે બધી ધન્દ્રિયો

વશ કીધી છે એવો ઋષિ,
યોગી.

સર્વભૂતાનિ ન. પ્ર. અને દ્વિ. નું બ.

વ. સઘળી હયાત ચીજો.

સવિત્ર પુ. સૂર્ય.

સાધુવૃત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (સાધુ પુ. સ્ત્રી.

ન. સાઈ, અને વૃત્ત ન. વર્તાણુક)

સદાચારી.

સાયમ્ અ. સાંજરે.

હન્ત્ર પુ. સ્ત્રી. ન. મારી નાખનાર.

અવિચારથી રમસાત્, મોહાત્ કિ. વિ.

આપસાહેબ મગવાન્ અથવા મવાન્
પ્ર. એ. વ.

કદી નહિ ન કદા.

કેટલી વાર કતિકૃત્વઃ અ.

છેલ્લું ચરમ પુ. સ્ત્રી. ન.

જ્યારે જ્યારે યદા યદા—તદા તદા.

પહેર તુરીયો ભાગઃ, યામ પુ.

પાટલિપુત્ર (મગધદેશમાં એક શ-
હેરનું નામ છે) પાટલિપુત્ર ન.

ભણવું પદ ૧ ગ. પ.

ભમરો ઝમર પુ.

મુખ્ય શહેર રાજધાની સ્ત્રી.

મગધ (અમુક દેશ અથવા ત્યાંના
લોકનું નામ) મગધાઃ પુ. (અ.
વ. માં વપરાય છે).

રાજગૃહ (મગધદેશમાં એક શ-
હેરનું નામ છે) રાજગૃહ ન.

વંશજ વંશ્ય પુ. સ્ત્રી. ન., કુલજ,
અથવા વંશજ પુ. સ્ત્રી. ન.

શેરી રથ્યા સ્ત્રી.

સૂત્ર સૂત્ર ન.

હાંડી મૂકવું ચૂદ્ ૧૦ ગ. પ્ર જોડે.

પાઠ ૧૦.

બીજો ગણ (જરી).

હસ્તનભૂતકાળ.

૧. હસ્તનભૂતકાળના બીજ અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનના પ્રસયો સ અને ત ની પૂર્વે વ્યંજન આવે તો તેઓનો લોપ થાય છે-

૨. અનુનાસિક સિવાય કોઈ વ્યંજન પદને અન્તે આવે તો તેને સ્થાને તે વર્ગનો પહેલો કે ત્રીજો વર્ણ થાય, અને ષ નો દ અથવા ઙ થાય.

અ. લિહ્ ધાતુના હસ્તનભૂતકાળના ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં પ્રથમ તો અલિહ્+ત્ થયું, પછી ૧૫ પૃં ૬. પ્રમાણે અલેહ્+ત્ થયું, તનો ૭૦ પૃં ૧. પ્રમાણે લોપ થયો એટલે અલેહ્ રહ્યું, હવે ૫૯ પૃં ૧. પ્રમાણે હ્ નો દ્ થયો એટલે અલેદ્ થયું અને ઉપલા નિયમ ૨. પ્રમાણે અલેદ્ અથવા અલેદ્ થયું. એવીજ રીતે બીજા પુરુષના એકવચનનો પ્રલય સ્ લોપાય છે અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનના ૩૫માં જે નિયમો લાગ્યા તેજ નિયમ પ્રમાણે અલેદ્ અથવા અલેદ્ સિદ્ધ થાય છે એટલે ૩૫ો નીચે પ્રમાણે છે.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	ત્રિ.વ.
૧ લો. પુ.	અલેહમ્	અલિહ્	અલિહ્
૨ જો ,,	અલેદ્-હ્	અલીદમ્	અલીદ્
૩ જો ,,	અલેદ્-હ્	અલીદામ્	અલિહન્

અલીદામ્ વગેરે ૩૫ો લીઢઃ વર્તમાનકાળ ૩. પુ. દ્વિ. વ. પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે તેને માટે છેલ્લો પાઠ જુઓ.

આત્મનેપદ.

૧ લો. પુ.	અલિહિ	અલિહ્વિ	અલિહ્વિ
૨ જો ,,	અલીઢાઃ	અલિહાથામ્	અલીદ્વમ્
૩ જો ,,	અલીદ્	અલિહાતામ્	અલિહત્

આ. અદુહ્+ત્—અદોહ્+ત્ ૧૫ પૃં ૬. પ્રમાણે—અદોહ્ ૭૦ પૃં ૧. પ્રમાણે—અદોષ્ ૬૧ પૃં ૫. પ્રમાણે—અધોષ્ ૬૧ પૃં ૭. પ્રમાણે—અધોક્ અથવા અધોગ્ ઉપલા ૨. પ્રમાણે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સ્ પ્રત્યય લાગે છે ત્યારે અધોક્ અથવા અધોગ્ ૩૫ સિદ્ધ થાય છે.

૧ લો. પુ.	અદોહમ્	અદુહ્	અદુહ્
૨ જો ,,	અધોક્-ગ્	અદુગ્ધમ્	અદુગ્ધ
૩ જો ,,	અધોક્-ગ્	અદુગ્ધામ્	અદુહન્

આત્મનેપદ ૩. પુ. અદુગ્ધ—અદુહાતામ્—અદુહત્; ૨. પુ. એ. વ. અદુગ્ધાઃ અહિં થ્ નો ૫૯ પૃં ૨ પ્રમાણે થ્ થયો છે.

૪. અહન્ + ત્-અહન્ ૭૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે; અહન્ + તામ્ (દ્વિ. વ.)
 ૬૨ પૃ૦ ૨. અ. પ્રમાણે ન્ લોપાય છે એટલે અહતામ્; અહન્ + અન્
 (બ. વ.) અહન્+અન્ ૬૨ પૃ૦ ૨. અ. ના છેલ્લા ભાગમાં કહ્યા પ્રમાણે—
 અગ્નન્ ૬૨ પૃ૦ ૨. ધ. પ્રમાણે.

	એ. વ.	દ્વિ. વિ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	અહનમ્	અહન્વ	અહન્મ
૨ જો ,,	અહન્	અહતમ્	અહત
૩ જો ,,	અહન્	અહતામ્	અગ્નન્

આત્મનેપદ ૩. પુ. અહત-અગ્નાતામ્-અગ્નત વગેરે.

૪. અમૃજ્+ત્-અમાર્જ્+ત્ ૬૪ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે-અમાર્જ્ ૭૦ પૃ૦ ૧. પ્ર-
 માણે-અમાર્ષ ૬૪ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે-^{*}અમાર્દ્-ર્દ્ ૭૧ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે. એજ
 પ્રમાણે ૨. પુ. એ. વ. અમાર્દ્-ર્દ્ ૩૫ સિદ્ધ થાય છે.

૧ લો પુ.	અમાર્જમ્	અમૃજ્વ	અમૃજ્મ
૨ જો ,,	અમાર્દ્-ર્દ્	અમૃષ્ટમ્	અમૃષ્ટ
૩ જો ,,	અમાર્દ્-ર્દ્	અમૃષ્ટામ્	અમૃજન્-અમાર્જન્

૧. વિદ્, જાગૃ, શાસ્, જક્ષ, ચકાસ્ અને દરિદ્રા એ ધાતુઓનો હ-
 સ્તનભૂતકાળનો ૩. પુ. બ. વ. નો પ્રત્યય હસ છે.

દ્વિષ્ને એ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

૨. ધાતુના અન્ત્ય દ્ નો હસ્તનભૂતકાળના બીજા પુરુષના એકવ-
 ચનમાં વિકલ્પે ર્ અથવા વિસર્ગ થાય છે.

આ નિયમ પ્રમાણે અવેદ્+સન્ અવેત્-દ્ અથવા અવેઃ થાય છે.

૧ લો પુ.	અવેદમ્	અવિદ્વ	અવિદ્મ
૨ જો ,,	અવેઃ-અવેત્-દ્	અવિત્તમ્	અવિત્ત
૩ જો ,,	અવેત્-દ્	અવિત્તામ્	અવિદુઃ

૨. અન્ત્ય સ્વરનો હસ પર છતાં ગુણ થાય છે.

જાગૃ-પરસ્મૈપદ હસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. અજાગઃ-અજાગૃતામ્-અજાગરઃ
 વગેરે. અજાગૃ+ત્-અજાગર્+ત્-૭૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે અજાગર્-અજાગઃ

^{*} ર્ પહેલો વર્ણ હોય એવા સંયુક્ત વ્યંજન પદને અન્તે આવે તેના છેલ્લા
 વ્યંજનનો લોપ થતો નથી. પણ જો ર્ પહેલો વર્ણ અને સ્ છેલ્લો વર્ણ એવું સં-
 યુક્ત વ્યંજન પદને અન્તે હોય તો સ્ લોપાય છે.

૪ ધાતુના અન્ત્ય સ્ નો ત્ પ્રત્યય પર છતાં ત્ અથવા દ્ થાય છે, અને સ્ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે ત્ અથવા દ્ થાય છે.

શાસ્ત્ર પરસ્મૈપદ.

૧ લો. પુ.	અશાસમ્	અશિષ્વ	અશિષ્મ
૨ જો. „	અશાઃ-અશાત્-દ્	અશિષ્ટમ્	અશિષ્ટ
૩ જો. „	અશાત્-દ્	અશિષ્ટામ્	અશાસુઃ

અશાસ+ત્, ત્ નો લોપ થયો એટલે અશાસ થયું, અને ઉપલા ૪. નિયમ પ્રમાણે અશાત્-દ્ ૩૫ સિદ્ધ થયાં.

ईश् आ. ह्यस्तनभूतकाण ३. पु. ऐष्ट-ऐशाताम्-ऐशत; २. पु. अ. व. ऐड्ढम्.

શ નો ૬૪ પૃ૦ ૯ પ્રમાણે ષ્ થયો અને ષનો ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે હ્ થયો અને ધ્વમ્ નો ઢ્મ્ થયો.

वश् ५. ह्यस्तनभूतकाण. ३ पु. अवद्-औष्टाम्-औशन्. ताम् वगेरे प्रत्यय पर छतां व् नो उ थयो અને આ આગમ પૂર્વે મૂકી આ+ઉ ને સ્થાને ઉ ની વૃદ્ધિ ઔ થઈ.

विध्यर्थ.

दुह्.

પરસ્મૈપદ.

આત્મનેપદ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો. પુ.	દુહ્યામ્	દુહ્યાવ	દુહ્યામ	દુહીય	દુહીવહિ	દુહીમહિ
૨ જો. „	દુહ્યાઃ	દુહ્યાતમ્	દુહ્યાત	દુહીયાઃ	દુહીયાથામ્	દુહીધ્વમ્
૩ જો. „	દુહ્યાત્	દુહ્યાતામ્	દુહ્યુઃ	દુહીત	દુહીયાતામ્	દુહીરન્

हन् ३. पु. हन्यात्-हन्याताम्-हन्युः. आ. ३ पु. ग्रीत-ग्रीया-ताम्-ग्रीरन्.

शास् ५. ३. पु. शिष्यात्-शिष्याताम्-शिष्युः.

સાયં પ્રાતર્ધેનુમગ્નિહોત્રાયાધોગૃષિઃ ।

દુણ્ડકાયાં વસન્તૌ રામલક્ષ્મણૌ રક્ષસાં સહસ્રાણ્યહતામ્ ।

ચાણક્યોઽકિંચનો બ્રાહ્મણો નન્દાનદ્વેઙ્ વુદ્ધિપ્રભાવાચ્ચ તાનહન્ તે-

ષાં ચ રાજ્યં ચન્દ્રગુપ્તો નામ નૃપતિશ્ચાણક્યસ્ય શિષ્યોઽશાત્ ।

દેવાનાં સંદેશં હરન્નલો દમયન્ત્યા અન્તઃપુરં પ્રાવિશત્ । પ્રવિશન્તં ચ તં

દેવાનાં વરાદ્રક્ષિતારો નાવિદુઃ ।

કેચિદ્ભૂટવસ્તુડાગસ્ય તટમુપગતા લોઘૈર્મેકાનભ્યગ્નન્ ।

સ રાજા દિગ્વિજયાદારભ્યાત્મનઃ સર્વં વૃત્તાન્તં ગન્ધર્વકન્યાયા*

આચષ્ટ ।

યથા પાણ્ડવા રણે નાસ્માન્હન્યુસ્તથા ક્રિયતામ્ ।

કચ્છિત્કુકુરો યજ્ઞમણ્ડપં ગતો હર્વીણ્યવાલેદ્ । તત્રર્ત્વિજસ્તમાત્ર-

ન્સર્વં ચ સમુપાહૃતં યજ્ઞિયં દ્રવ્યં ત્યક્ત્વા મણ્ડપં સમમાર્જન્ ।

રાજાનો ધર્મેણ વસુધાં શિષ્યુઃ ।

૧. નન્દવંશના રાજાઓ પછી મૌર્યવંશના રાજાઓએ પૃથ્વી પર રાજ્ય કર્યું (શાસ).

૨. કલિંગના બેદ્ધાઓએ અમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું (ચક્ષ).
જે અફ્ર લોકો અમને ઘણો વખત થયાં ધિક્કારતા હતા (દ્વિષ)
તેઓએ અમારા મુલક પર હુમલો કર્યો. અમે તેઓની સાથે લડાઈ લડ્યા
અને તેઓના સરદારોને માર્યા (હન્). તેઓનો રાજ આ બાણુતો ન-
હોતો (વિદ્) અને તેથી તે લડાઈની જગ્યાએ જાતે આવ્યો. પણ
પોતાનાં માણસોને મુએલાં બેઠેને તે પોતાને મુલક પાછો કર્યો.

૩. તમે ગઈ કાલે ગાયો હોહી (હુહ) ?

૪. હરિ આખી રાત વેદ બાણુતો બગતો હતો (જાગૃ).

૫. માણસે દરરોજ સવારે પોતાનું મોઢું સાફ કરવું બેઈ
(પ્ર + મૃજ્).

શબ્દકોશ ૧૦.

અગ્નિહોત્ર ન. અગ્નિદેવતાનો યજ્ઞ,	મેક પુ. દેડકો.
અગ્નિદેવતાને આપેલો યજ્ઞ.	મળ્ડપ પુ. માંડવો.
કુકુર પુ. કુતરો.	યજ્ઞમળ્ડપ પુ. યજ્ઞને માટે તૈયાર કરેલો માંડવો.
ગન્ધર્વકન્યા સ્ત્રી. ગન્ધર્વની છોકરી.	યજ્ઞિય પુ. સ્ત્રી. ન. યજ્ઞને લગતું, યજ્ઞ-સંબંધી.
ચન્દ્રગુપ્ત પુ. રાજાનું નામ છે.	રણ ન. લડાઈ.
ચાણક્ય પુ. પુરુષનું નામ છે.	વસુધા સ્ત્રી. પૃથ્વી.
તટ પુ. સ્ત્રી. ન. કિનારો, કોર.	વૃત્તાન્ત પુ. હેવાલ, બનાવ.
દિગ્વિજયપુ. (દિશ સ્ત્રી. દિશ, વિજય પુ. જીત) દિશાઓની અથવા અધા દેશની જીત.	સમુપાહત (સમ્+ઉપ+આ જોડે હ નો ઈર્મણિ ભૂ. કૃ.) એકઠું કીધેલું.
દ્રવ્ય ન. ચીજ, વસ્તુ.	સહસ્ર ન. હજાર.
નન્દ પુ. રાજવંશનું નામ છે. એ વંશનો કોઈ પુરુષ.	હન્ અભિ અથવા આ જોડે, મારતું.
વદ્ પુ. છોકરો.	

અંગદેશ અથવા અંગલોકો અજ્ઞાન:	મૌર્યવંશ અથવા મૌર્યવંશનો કોઈ
(અ. વ. માં વપરાય છે.).	પણ પુરુષ મૌર્ય પુ.
કલિંગદેશ અથવા કલિંગ લોકો	મોઢે લણવું પદ ૧ ગ. ૫.
કલિંગા: (અ. વ. માં વપરાય છે.).	લડાઈની જગ્યા રણભૂમિ સ્ત્રી.
જાતે સ્વયમ્ અ.	સરદાર ચમૂપતિ પુ., સેનાપતિ પુ.
પાછા ફરવું નિ+વૃત્ ૧ ગ. આ.	હુમલો કરવો અભિ+દ્રુ ૧. ગ. ૫.
મુલક વિષય પુ.	

પાઠ ૧૧.

ત્રીજો ગણ.

૧. આ ગણમાં પ્રારંભના વ્યંજનસહિત સ્વર એવડાય છે, અને જો એકથી વધારે સ્વર હોય તો પ્રારંભના વ્યંજનસહિત પહેલો સ્વર એવડાય છે; અને સ્વરાદિ ધાતુ હોય તો એકલો સ્વર એવડાય છે. એવડ થયા પછી ધાતુને પ્રત્યય લાગે છે.

૨. અ. દ્વિર્ભાવ અથવા એવડના સામાન્ય નિયમો.

ધાતુના અઘોષ મહાપ્રાણ (વર્ગીય ખીજે અક્ષર) નો અભ્યાસમાંઃ
અઘોષ અદ્યપ્રાણ (તેજ વર્ગનો પહેલો અક્ષર) થાય છે, અને ઘોષ મ-
હાપ્રાણ (વર્ગીય ચોથો અક્ષર) નો અભ્યાસમાં ઘોષ અદ્યપ્રાણ (તેજ
વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર) થાય છે.

ઉદાહરણ:—ફલ ધાતુનો દ્વિર્ભાવ ૭૫ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે ફફલ થયો,
અને ઉપલા નિયમના પૂર્વ ભાગ પ્રમાણે ફફલ થયો. ધા-ધાધા-દધા
ઉપલા નિયમના ઉત્તર ભાગ ત. ૨. ઉ. પ્રમાણે; મી-મીમી-વિમી.

આ. ધાતુમાં ઇંડસ્થાની અક્ષર હોય તો તેને બદલે ઉપરનો નિયમ
ધ્યાનમાં રાખી તાલવ્ય અક્ષર મૂકવો અને હૂ ને બદલે જ મૂકવો.

ચન્-ચ્ચન્ ૭૬ પૃ૦ પ્રમાણે—છચન્ ૨. આ.પ્રમાણે—ચચન્ ૨.અ.
પ્રમાણે હા-હાહા ૭૬ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે-હહા ૨. ઉ. પ્રમાણે-જહા ઉપલા
નિયમ પ્રમાણે.

ઘ. જે ધાતુને પ્રારંભે સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો માત્ર પહેલા વ્યં-
જનનો સ્વરસહિત દ્વિર્ભાવ થાય છે.

હ્રી-હ્રીહ્રી ઉપરના નિયમ પ્રમાણે—જિહ્રી ૨. આ. ને ૨. ઉ. પ્રમાણે.

ઘ. અપવાદ:—જે સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો વર્ણ શ, ષ, કે સ્ હોય અ-
ને ખીજે અઘોષ હોય તો અઘોષ વર્ણ દ્વિર્ભાવ પામે છે, જેમકે સ્પર્શ નો
દ્વિર્ભાવ પસ્પર્શ થાય છે.

ઉ. ધાતુના દીર્ઘ સ્વરનો અભ્યાસમાં હ્રસ્વ સ્વર થાય છે અને ક્ર
નો અ થાય છે; જેમકે હ્રી-જિહ્રી; દા-દદા; અને ક્ર-ચક્ર.

૩. ત્રીજા ગણના વિશેષ નિયમો:—

મા, હા ‘જવું,’ મૃ, પૃ અથવા પૃ, અને ક્ર આ ધાતુના અભ્યાસના
સ્વરનો હ થાય છે અને નિજ, વિજ અને વિષ્ ધાતુઓનો અભ્યાસનો
સ્વર ગુંણ પામે છે.

૪. ક્ર ધાતુના અભ્યાસના હ નો હ્રય્ થાય છે (૧૩ પૃ૦ ૮. બ્રુઓ).

૫. પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાંથી ન્ નો
લોપ થાય છે.

* દ્વિર્ભાવ કરતાં ધાતુની પૂર્વે જે એકાચ મૂકવામાં આવે છે તેને અભ્યાસ
કહે છે; જેમકે સિમા, જિહાં, પપા આમાં મિ, જિ અને વ ને અભ્યાસ કહે છે.

૬. હસ્તનભૂતકાળના પરસ્મૈપદના ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય હસ છે; અને તે પર છતાં ધાતુને છેડે આ હોય તો તે લોપાય છે અને જો (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) હ, ઝ, કે ઋ હોય તો તેનો ગુણ થાય છે (૭૨ પૃ૦૧. અને ૨. જોડે સરખાવો).

મૃ પરસ્મૈપદ.

વર્તમાનકાળ.

	એ. વ.	કિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	વિભર્મિ	વિમૃવઃ	વિમૃમઃ
૨ જો ,,	વિભર્ષિ	વિમૃથઃ	વિમૃથ
૩ જો ,,	વિભર્તિ	વિમૃતઃ	વિમૃતિ

હસ્તનભૂતકાળ.

૧ લો પુ.	અવિભરમ્	અવિમૃવ	અવિમૃમ
૨ જો ,,	અવિભઃ	અવિમૃતમ્	અવિમૃત
૩ જો ,,	અવિભઃ	અવિમૃતામ્	અવિમરુઃ

આસાર્થ.

૧ લો પુ.	વિભરાણિ	વિભરાવ	વિભરામ
૨ જો ,,	વિમૃહિ	વિમૃતમ્	વિમૃત
૩ જો ,,	વિમર્તુ	વિમૃતામ્	વિમૃતુ

વિધ્યર્થ.

૧ લો પુ.	વિમૃયામ્	વિમૃયાવ	વિમૃયામ
૨ જો ,,	વિમૃયાઃ	વિમૃયાતમ્	વિમૃયાત
૩ જો ,,	વિમૃયાત્	વિમૃયાતામ્	વિમૃયુઃ

વિમૃ ૧., ૨ અ અને ૩. પ્રમાણે. વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ગુણનો નિયમ યાદ રાખો (૧૫ પૃ૦ ૬.). વિમૃતિ ૭૬ પૃ૦૫. પ્રમાણે.

હસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. એ. વ. અવિમૃ+ત્-અવિમર્ત્ ૧૫ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે; અવિમરુ-અવિભઃ ૭૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે; ૩. પુ. અ. વ. અવિમરુઃ ૬ પ્રમાણે.

આત્મનેપદ વર્તમાનકાળ ૩. પુ. વિમૃતે વિભ્રાતે વિભ્રતે
 ,, હસ્તનભૂતકાળ ,, અવિમૃત અવિભ્રાતામ્ અવિભ્રત
 હી પ. વર્તમાનકાળ ૩. પુ. જિહેતિ જિહીતઃ જિહિયતિ
 (૪૩ પૃ. ૨ પ્રમાણે)

,, હસ્તનભૂતકાળ ,, અજિહેત્ અજિહીતામ્ અજિહ્યુઃ (૬.)

૭. મા અને હા 'જવું' એ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ઈ થાય છે, અને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે.

મા આ. વર્તમાનકાળ ૩. પુ. મિમીતે મિમાતે મિમતે
 એજ પ્રમાણે હા આ. 'જવું' ,, ,, જિહીતે જિહાતે જિહતે
 હસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. { અમિમીત અમિમાતામ્ અમિમત
 અજિહીત અજિહાતામ્ અજિહત

૭૬ પૃ૦ ૩. પ્રમાણે મા નો દ્વિર્ભાવ મિમા થયો, તે પ્રત્યય વ્યંજનાદિ અવિકારક હોવાથી મા ધાતુના આ નો ઈ થયો, અને એ પ્રમાણે મિમીતેરૂપ સિદ્ધ થયું. આતે, અતે વગેરે પ્રત્યયો પર છતાં પ્રત્યયો સ્વરાદિ અવિકારક છે માટે ધાતુના આ નો લોપ થાય છે.

૮. હા 'ભાગ કરવો' એ ધાતુના આ નો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેજ ફેરફાર થાય છે. પણુ ઈ નો વિકલ્પે હ્રસ્વ થઈ ઈ થાય છે. ચ થી શરૂ થતા વિધ્ય-ર્થના પ્રત્યયો પર છતાં આ ધાતુના આ નો લોપ થાય છે અને આજ્ઞાર્થના બીજા પુરુષના એકવચનમાં આ વિકલ્પે કાયમ રહે છે; એટલે ત્યાં જહાહિ, જહિહિ, જહીહિ એવાં ત્રણ રૂપ થાય છે.

હા 'ભાગ કરવો' પરસ્મૈપદ.

વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	જહામિ	જહિવઃ-જહીવઃ	જહિમઃ-જહીમઃ
૨ ભે ,,	જહાસિ	જહિથઃ-જહીથઃ	જહિથ-જહીથ
૩ ભે ,,	જહાતિ	જહિતઃ-જહીતઃ	જહતિ

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
હ્યસ્તન ભૂ. કા. ૩ ને પુ. અજહાત્	અજહિતામ્-અજહીતામ્	અજહુઃ	
આજ્ઞાર્થ	જહાતુ	જહિતામ્-જહીતામ્	જહતુ
વિધ્યર્થ	જહ્યાત્	જહ્યાતામ્	જહ્યુઃ

૯. વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં મીનો ર્ઙ વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

૧. ને અંગ અનેકાચ્ હોય (એટલે ને તેમાં એક કરતાં વધારે સ્વર હોય) અને ને ધાતુના ર્ઙ (-હ્રસ્વ કે દીર્ઘ)ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું હોય તો તે ર્ઙ નો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ચ્ થાય છે.

વિમ્બી + અતિ = વિભ્યતિ; કેમકે વિમ્બી અંગમાં એ સ્વર હોવાને લીધે અનેકાચ્ છે; પણ જિહ્વી + અતિ નું જિહ્વિયતિ થાય છે; કેમકે હ્રી માંના ર્ઙ ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન ર્ઙ આવ્યું છે.

વર્તમાનકાળ ૩. પુ. વિમ્બેતિ વિમ્બિતઃ-વિમ્બીતઃ વિભ્યતિ પરસ્મૈપદ.

હ્યસ્તનભૂતકાળ , , અવિમ્બેત્ અવિમ્બિતામ્- } અવિમ્બયુઃ , ,
અવિમ્બીતામ્ }

આજ્ઞાર્થ ૧ લો. પુ. વિમ્બયાનિ વિમ્બયાવ વિમ્બયામ , ,

૧૦. અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ઢા અને ઘા એ એ ધાતુના અન્ય સ્વરનો લોપ થાય છે, અને સ, ધ્વ, ત્, અને ચ્ પર છતાં ઘા ધત્ ૩૫ ધારણ કરે છે. પરસ્મૈપદી આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. નાં ર્ઙ પો દેહિ તથા ઘેહિ થાય છે.
ઘા મૂકવું અથવા કરવું.

પરસ્મૈપદ.

આત્મનેપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
વર્તમાન કાળ.	દધામિ	દધ્વઃ	દધ્મઃ	દધે	દધ્વહે	દધ્મહે
	દધાસિ	ધત્થઃ	ધત્થ	ધત્સે	દધાથે	ધદ્ધ્વે
	દધાતિ	ધત્તઃ	દધતિ	ધત્તે	દધાતે	દધતે
હ્યસ્તન-ભૂ. કા.	અદધામ્	અદધ્વ	અદધ્મ	અદધિ	અદધ્વહિ	અદધ્મહિ
	અદધાઃ	અધત્તમ્	અધત્ત	અધત્થાઃ	અદધાથામ્	અધદ્ધ્મ
	અદધાત્	અધત્તામ્	અદધુઃ	અધત્ત	અદધાતામ્	અદધત
આજ્ઞા-ર્થ.	દધાનિ	દધાવ	દધામ	દધૈ	દધાવહૈ	દધામહૈ
	ધેહિ	ધત્તમ્	ધેત્ત	ધત્સ્વ	દધાથામ્	ધદ્ધ્વમ્
	દધાતુ	ધત્તામ્	દધતુ	ધત્તામ્	દધાતામ્	દધતામ્

વિધ્ય- { દધ્યામ્ દધ્યાવ દધ્યામ્ | દધીય દધીવહિ દધીમહિ
ર્થ. { દધ્યાઃ દધ્યાતમ્ દધ્યાત | દધીયાઃ દધીયાથામ્ દધીધ્વમ્
{ દધ્યાત્ દધ્યાતામ્ દધ્યુઃ | દધીત દધીયાતામ્ દધીરન્

ઘદ્ધ્વમ્ વગેરે રૂપોમાં ત નો દ્ થાય છે; કેમકે તેની પછી અનુના-
સિક્ક સિવાય ઘોષ વ્યંજન આવેલું છે. અદધુઃ રૂપમાં આ નો ૭૭ પૃં ૬.
પ્રમાણે લોપ થયો છે. એ પ્રત્યય સિવાય આજ્ઞાર્થના પ્રથમ પુરુષના પ્રત્યયો
આ થી શરૂ થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

દા નાં રૂપાખ્યાન આજ પ્રમાણે કરવાં.

૧૧. સ્વરાદિ વિકારક પ્રત્યય પર છતાં આ ગણમાં ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ
સ્વરનો ગુણ થતો નથી; જેમકે નેનિજાનિ આજ્ઞાર્થ ૧. પુ. એ. વ.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ ૩. પુ. નેનિક્તિ-નિનિક્તઃ-નેનિજતિ;

આત્મનેપદ. નેનિક્તે-નેનિજાતે-નેનિજતે.

તિ પર છતાં જ નો ક થયો છે (માર્ગોપં ૯૧ પૃં *નોધ પ્રમાણે.)

પરસ્મૈપદ. હ્યસ્તનભૂતકા. ૧. પુ. અનેનિજમ્ અનેનિજ્વ અનેનિજ્મ
આત્મનેપદ. ” ” અનેનિજિ અનેનિજ્વહિ અનેનિજ્મહિ

પરસ્મૈપદ આજ્ઞાર્થ, ” ” નેનિજાનિ નેનિજાવ નેનિજામ

આત્મનેપદ. ” ” નેનિજૈ નેનિજાવહૈ નેનિજામહૈ

વર્તમાનકાળ.

હ્યસ્તનભૂતકાળ.

હુ ૫. ૩. પુ. જુહોતિ જુહુતઃ જુહ્વતિ | અજુહોત્ અજુહુતામ્ અજુહ્વઃ
આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. જુહુધિ. આ રૂપમાં હિ ને સ્થાને ધિ પ્રત્યય વિશેષ
નિયમ પ્રમાણે આવ્યો છે.

હુ ધાતુના ૩ નો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ૪૩ પૃં ૨.
પ્રમાણે ઉવ્ થતો નથી, પણ વ્ થાય છે.

વર્તમાનકાળ.

હ્યસ્તનભૂતકાળ.

મા આ. ૩. પુ. મિમીતે મિમાતે મિમતે | અમિમીત અમિમાતામ્ અમિમત

૭૮ પૃં ૭ જુઓ.

હા ” ”	જિહીતે જિહાતે જિહ્વતે		અજિહીત અજિહાતામ્ અજિહ્વ
પૃ ૫. ”	પિપર્તિ પિપૃતઃ પિપ્રતિ		અપિપઃ અપિપૃતામ્ અપિપરુઃ
પૃ ” ”	પિપર્તિ પિપૂર્તઃ પિપુરતિ		અપિપઃ અપિપૂર્તામ્ અપિપરુઃ
ઋ ” ”	ઇયર્તિ ઇયૃતઃ ઇયૃતિ		એયઃ એયૃતામ્ એયરુઃ

પૃ ધાતુના ઋ નો ૨ પૃ ૮. પ્રમાણે ડર થાય છે. ઋ-ઋઋ ૭૫ પૃ ૦૧.
પ્રમાણે-હ્રઋ ૭૬ પૃ ૦ ૩. પ્રમાણે-હ્રૃ ૭૬ પૃ ૦ ૪. પ્રમાણે. આ+હ્રૃ=઼ૈયૃ.
વિજ્ પ. ૩. પુ. વેવેક્તિ વેવિક્તિઃ વેવિજતિ | અવેવિજમ્ અવેવિજ્વ
અવેવિજ્મ (૧. પુ.).

આ. „ વેવિક્તે વેવિજાતે વેવિજતે }
વિષ્ { પ. „ વેવેષ્ટિ વેવિષ્ટઃ વેવિષતિ } વર્તમાનકાળ.
આ. „ વેવિષ્ટે વેવિષાતે વેવિષતે }

ધાન્યં મિમીતે કુહવેન ।

અગ્રૌ સમિધો જુહોત્યધ્વર્યુઃ ।

યથા મે પિતા ધર્મં ન પ્રજહાતુ તથા મે વરં દેહિ ।

*યેભ્યઃ સર્વે લોકા અભિમયુસ્તાન્રાક્ષસાનરણ્યે રામોડહન્ ।

ભર્ત્રા સહ પિતુઃ સમીપં ગચ્છન્તી જિઙ્હેમીત્યવદચ્છકુન્તલા ।

કૃષ્ણશ્ચક્રમવિભરાંર્જુનો ગાળ્ડીવં દુર્યોધનભીમસેનૌ ગદામવિશ્રુતા-
મન્યે સર્વે યોધાઃ સાધારણં ધનુરવિભરુઃ ।

બ્રાહ્મણોડબ્રાહ્મણો વા યઃ કોડપિ નિર્ધનોડશક્તશ્ચ ભવેત્તસ્મૈ ધનં દત્ત ।
રામભાર્યા જહાહિ જહિહિ જહીહીતિ ત્રિર્વિભીષણો રાવણમુપાદિશત્ ।
યસ્મિન્કન્યામલંકૃત્ય વરમાહૂય તસ્મૈ તાં દદતિ સ બ્રાહ્મો વિવાહ ઉત્ત-
મફલકઃ ।

હરિચરણયોઃ પ્રક્ષિપ્તોડયં પુષ્પાણામજ્જલિર્નઃ કલ્યાણં વિધન્તામ્ ।

પુરોહિતાસ્તેષાં ગૃહં ગત્વા પ્રથમં પાદાનવાનેનિજુઃ પશ્ચાત્સમન્ત્રકં કર્મ
વ્યદધુઃ ।

દદાતિ દ્રવિણં ભૂરિ દાતિ દારિદ્ર્યમાર્થિનામ્ ।

સોડવદાયતિ કીર્તિં ચ શિરોડવદ્યતિ વિદ્વિષામ્ ॥

સંદધાતિ ધનુર્જ્યાયાં યદૈવેષૂન્ રુષાન્વિતઃ ।

તદૈવ તં ભયાક્રાન્તાઃ સંધિયન્તિ ધરાધિપાઃ ॥

* ‘ભય પામવો’ અને ‘ભયમાંથી રક્ષણ કરવું’ એ અર્થના ધાતુઓ (મી,
ત્રૈ અને સમાનાર્થ ધાતુઓ) પ્રયુક્ત હોય તો ભયાંથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે ભય-
હેતુ બતાવનાર શબ્દ પંચમી વિભક્તિમાં વપરાય છે.

† માર્ગોપ ૦ ૭ પૃ ૦ ‡ નોંધ જુઓ.

ન જહાતિ સદાચારં સ સદા ચારણસ્તુતઃ ।
 ડજિહીતે જગજિત્વા તસ્ય કીર્તિઃ સુરાલયમ્ ॥
 ન ક્લામ્યતિ દિનં કૃત્સ્તં દદાનોઽપિ ધનં વહુ ।
 ન ચ ક્લામતિ સંગ્રામે નિગ્નન્ગજઘટાશતમ્ ॥
 ન્યાયપ્રવૃત્તો નૃપતિરાત્માનમપિ ચ પ્રજાઃ ।
 ત્રિવર્ગેણોપસંધત્તે નિહન્તિ ધ્રુવમન્યથા ॥
 અધર્માન્નાત્રસઃ પાપ લોકવાદાન્ન ચાભિભેઃ ॥
 દૈવાદ્વિભીહિ કાકુત્સ્થ જિહીહિ ત્વં તથા જનાત્ ।
 સિઞ્ચ્યા *મામભિસંક્રુધ્યન્નવશાં શત્રુણા હૃતામ્ ॥
 આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિભેતિ કદાચન ॥
 યદ્દદાસિ વિશિષ્ટેભ્યો યચ્ચાશ્રાસિ દિને દિને ।
 તત્તે વિક્તમહં મન્યે શેષં કસ્યાપિ રક્ષસિ ॥
 ન વિભેતિ યદા ચાયં યદા ચાસ્માન્ન વિભ્યતિ ।
 યદા નેચ્છતિ ન દ્વેષ્ટિ બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥

૧. ધૃતરાષ્ટ્રના દીકરાઓએ ગાયોને છોડી (હા) અને લડાઈને સ્થાનેથી નાહા.

૨. રામે શિવનું ધનુષ વાળ્યું, માટે જનકે તેને પોતાની દીકરી સીતા દીધી (દા).

૩. શરા માણસો પોતાના શત્રુઓથી ખીતા નથી (ખી).

૪. રાજાનાં માણસો માઝું ધન લઈ ન જાય માટે મે તે પેલા વરમાં નાખ્યું (નિન્ધા).

૫. તમારા બળવાન શત્રુઓ જોડે સલાહ કરો (સમન્ધા) કે તમારો બધો દેશ ક્ષય પામેલો થાય નહિ.

૬. તું નાગો કરતાં લાજતો નથી (હી)?

૭. સ્મૃતિઓ વિધવાઓનાં પુનર્લગ્નની આજ્ઞા કરે છે (વિન્ધા).

* કુષ્ઠ અને દ્રુહ ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યા હોય તો જે પુરુષ અથવા વસ્તુ તરફ દીધ અને દોહની વૃત્તિ બતાવવામાં આવે તે પુરુષ અથવા વસ્તુ નાનકડું શબ્દ દ્વિતીયા વિબક્તિમાં વપરાય છે, અનુર્થામાં વપરાતો નથી.

૮. જ્યારે ગોવિન્દ વાત કહેતો હતો ત્યારે તે તારા કાન કેમ બંધ કર્યા [(પિ+ધા) અથવા (અપિ+ધા)] ?

૯. સ્ત્રીઓ શરીરે ઘરેણાં પહેરે છે (પરિ+ધા).

૧૦. માણસે ટેકમાંથી તોછડાઈ ઓળખી કાઢવી જોઈએ [ટેક અને તોછડાઈનો ભેદ જાણવો જોઈએ] (વિ+વિજ).

૧૧. તારા હાથ અને પગ ધો (અવ + નિજ) અને પછી તારું સં-
ધ્યાપૂજન શરૂ કર.

૧૨. રાજના અધિકારીઓએ તે જમીનની લંબાઈ માપી (મા).

૧૩. જતીઓ તળાવે પાણીથી પોતાનાં કમંડળ ભરે છે (વૃ કે પૃ).

શબ્દકોશ ૧૧.

ત્રીજા ગણના ધાતુ.

દા ઉ. આપવું.

ધા ઉ. ધરવું, પકડવું, મૂકવું; વિ
જોડે, અમલકરવો, કરવું, (ધર્મ-
પુસ્તકમાં) આજ્ઞા કરવી, વિધાન
કરવું; પરિ જોડે, પહેરવું; સમ્ જોડે,
સમાધાન કરવું, લગાડવું, ચોટા-
ડવું; અપિ કે પિ જોડે, બંધ કરવું;
નિ જોડે, મૂકવું, રાખી મૂકવું; અવ
જોડે, ધ્યાન દેવું.

નિજ ઉ. સ્વચ્છ કરવું; અવ જોડે, ધોવું.
વૃ અથવા પૃ પ. ભરવું.

મી પ. બીવું.

મૃ ઉ. આશ્રય આપવો, લઈ જવું.
મા આ માપવું.

વિજ ઉ. જુદું પાડવું, ભેદ જાણવો,
વિ જોડે.

વિષ ઉ. ઘેરી લેવું.

હા આ. જવું, ડહ જોડે, ઊંચે જવું,
ઊંચે ચઢવું.

હા પ. ત્યાગ કરવો, તજવું.

હ્રી પ. શરમાવું, લાજવું.

હુ પ. હોમવું, આહુતિ આપવી.

અઙ્ગલિ પુ. ખોખો.

અન્યથા કિ. વિ. નહિ તો.

અન્વિત અનુ+ ઇ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.
યુક્ત, સહિત, ભરેલું.

અર્થિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. માગનાર, યાચક,
ભિક્ષુક.

અવશ પુ. સ્ત્રી. ન. આશ્રયરહિત,
અનાશ્રય, લાચાર.

અશક્ત પુ. સ્ત્રી. ન. નબળું, અશ-
ક્તિમાન.

ઉત્તમફલક પુ. સ્ત્રી. ન. (ઉત્તમ પુ.
સ્ત્રી. ન. સુંદર, શ્રેષ્ઠ, ફલન. ફળ,

અને ક પ્રત્યય) સારા ફળવાળું,
 સારા પરિણામવાળું.
 કાકુત્સ્થ પુ. કકુત્સ્થના વંશમાં જ-
 ન્મેલો પુરુષ, રામ.
 કુઢવ પુ. અનાજનું માપું.
 ક્ક અલમ્ જોડે, શણુગારવું.
 ક્ષત્ત્વ પુ. સ્ત્રી. ન. આખું.
 ક્રુધ્ અમિ+સમ્ જોડે, ગુસ્સે થવું.
 ગજઘટાશત ન. (ઘટા સ્ત્રી. રચના, સ-
 મૂહ, સમુદાય, શત ન. સો) હાથી-
 ઓની સો હાર, સેકડો હાથીઓ.
 ગદા સ્ત્રી. ગદા.
 ગાળ્ડીવ ન. અર્જુનના ધનુષનું
 નામ છે.
 ચારણસ્તુત પુ. સ્ત્રી. ન. (ચારણ પુ.
 ભાટ) ભાટોથી વખણાયલું.
 ત્રિઃ ક્રિ. વિ. ત્રણ વાર.
 ત્રિવર્ગ પુ. ધર્મ (પુણ્ય) અર્થ(પૈસો)
 અને કામ (ધન્ય અથવા ધ-
 ય્ધાનું સફળ થવું) એ ત્રણ
 વસ્તુઓનો સમૂહ.
 દિને દિને ક્રિ. વિ. દરરોજ, દહાડે
 દહાડે.
 દુર્યોધનભીમસેનૌ પુ. દ્વિ. વ. દુર્યોધન
 અને ભીમસેન (સમાસ છે).
 દૈ ૧. પ. અવ જોડે, સ્વચ્છ કરવું,
 સાફ કરવું.
 દો ૪ ગ. પ. અવ જોડે, કાપવું, કાપી
 નાખવું.
 દ્રવિણ ન. દ્રવ્ય, પૈસો.

ધનુર્જ્યા સ્ત્રી. (જ્યા સ્ત્રી. દોરી [કામ-
 ઠાની]) ધનુષની દોરી.
 ધરાધિપ પુ. (ધરા સ્ત્રી. પૃથ્વી, અધિપ
 પુ. ધણી) પૃથ્વીપતિ, રાજા.
 ધિ ૬ ગ. પ. સમ્ જોડે, સલાહ
 કરવી, સમાધાન કરવું.
 ધ્રુવસ્ ક્રિ. વિ. નિશ્ચે, નક્કી.
 નિર્ઘન પુ. સ્ત્રી. ન. ધનરહિત, ગરીબ.
 ન્યાયપ્રવૃત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (ન્યાય પુ.
 ઈનસાફ, પ્રમાણિકપણું, પ્રવૃત્ત
 પ્ર+વૃત્ત ' આગળ ચાલવું,' પ્ર-
 વર્તવું ' નો ભૂ. કૃ.) વાજબી
 અથવા પ્રમાણિક વર્તણૂકવાળું,
 ધનસાફ પ્રમાણે ચાલનારું.
 પદ્ ૪ ગ. આ. સમ્ જોડે, થવું.
 પ્રાદુસ ક્રિ. વિ. કેનામયોગી (ઉપ-
 સર્ગની પેઠે ક્રિયાપદ સાથે વપ-
 રાય છે) દેખીતું, ખુદલું.
 વિમીષણ પુ. રાવણના ભાઈનું નામ છે.
 બ્રાહ્મ પુ. બ્રાહ્મણમાં ચાલતું અમુક
 પ્રકારનું લસ.
 મયાક્રાન્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (આક્રાન્ત
 આ+ક્રમ્ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. જી-
 તાયલું, વશ કરાયલું) લયને વશ.
 મિથ્યા અ. ક્રિ. વિ. ખોટી રીતે,
 શ્રેંગટ.
 રામભાર્યા સ્ત્રી. રામની સ્ત્રી.
 રુષ્ સ્ત્રી. ગુસ્સો.
 લોકવાદ પુ. લોકોની નિન્દા.
 વિદ્વસ વિદ્ ' જાણવું ' નો વર્તમાન
 કૃદન્ત, જાણતું.

વિશિષ્ટ પુ. સ્ત્રી. ન. આબરૂદાર
(માણસો).

ચ્યાસ પુ. મહાભારત નામના વીર-
રસ કાવ્યનો પ્રખ્યાત રચનાર.

શકુન્તલા સ્ત્રી. દુષ્યન્ત રાજાની વહુ.

શોષ પુ. ન. બાકી રહેલું.

સમન્તકમ્ કિ. વિ. મન્ત્રસહિત
એટલે મન્ત્ર પઠીને.

સમિધ્ સ્ત્રી. ઉડુંબર જેવા કોઈ પણ

પવિત્ર ઝાડની હોમાગ્નિમાં ના-
ખવાની નાની ડાળીઓ.

સાધારણ પુ. સ્ત્રી. ન. મધ્યમ પં.
ક્ષિતું, સાધારણ.

સુરાલય પુ. (સુર પુ. દેવ, આલય
પુ. રહેવાની જગ્યા, સ્થાન) દે.
વોને રહેવાની જગ્યા, સ્વર્ગ.

હન્ નિ જોડે, મારવું, નાશ કરવો,
અન્ત લાવવો.

કમંડળ કમળડલ પુ.

ક્ષય પામેલું ધ્વસ્ત ધ્વંસ નો ભૂ. કૃ.,

ઉચ્છિન્ન ઉદ્+છિદ્ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.

જતી વાનપ્રસ્થ પુ., યતિ પુ.

ટેક સ્વાભિમાન પુ.

તોછડાઈ અવિનય પુ.

નાણું નમ્ર પુ. સ્ત્રી. ન.

નાસવું અચ્ આ. ૧ ગ. પરા જોડે

(પરા નું પલા થાય છે).

પુનર્લગ્ન પુનરુદ્વાહ પુ.

લડાઈનું સ્થાન રણભૂમિ સ્ત્રી.

લંબાઈ આયામ પુ.

વાઠયું નામિત નમ્ ના પ્રેરકરૂપનો
કર્મણિ ભૂ. કૃ. રામે ધનુષ વાઠયું

માટે રામેણ ધનુષિ નામિતે.

શરીર શરીર ન., દેહ પુ.

સંધ્યાપૂજન સંધ્યાવન્દન ન.

પાઠ ૧૨.

સાતમો ગણ.

૧. આ ગણમાં વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનો સ્વર અને અન્ત્ય
વ્યંજન એ બેની વચમાં ન મૂકવામાં આવે છે અને અવિકારક પ્રત્યય
પર છતાં ન મૂકવામાં આવે છે. પ્રત્યય લગાડતી વખતે ૯ મા અને ૧૦
મા પાઠમાં આપેલા સંધિનિયમો ધ્યાનમાં રાખવા.

૨. ધાતુના મૂળ અનુનાસિકનો લોપ થાય છે.

૩. વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પર છતાં તૂઠ્ઠ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણની
પહેલાં ન ને બદલે ને મૂકવામાં આવે છે.

પરસ્મૈપદ.

વર્તમાનકાળ.—રુઘ્ ‘અટકાવતું’.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	ત્રિ.વ.
૧ લો પુ.	રુણધ્મિ	*રુન્ધ્વઃ	રુન્ધ્મઃ
૨ જો ,,	રુણત્સિ	રુન્દ્વઃ	રુન્દ્વ
૩ જો ,,	રુણદ્વિ	રુન્દ્વઃ	રુન્ધન્તિ

રુઘ્ + તિ-રુણધ્ + તિ ૮૫ પૃં ૧. પ્રમાણે-રુણધ્ + ધિ ૫૬ પૃં ૨. પ્રમાણે-રુણધ્ + ધિ અથવા રુણદ્વિ ૬૧ પૃં ૬. પ્રમાણે; રુન્દ્વઃ વગેરે રૂપો એજ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. રુણત્સિ રૂપમાં ધ્ નો ત્ માર્ગોપં ૫ પૃં ૧ નોધ પ્રમાણે થયો છે.

હસ્તનભૂતકાળ.

૧ લો પુ.	અરુણધમ્	અરુન્ધ્વ	અરુન્ધ્મ
૨ જો ,,	અરુણઃ-ણત્-દ્	અરુન્દ્વમ્	અરુન્દ્વ
૩ જો ,,	અરુણત્-દ્	અરુન્દ્વામ્	અરુન્ધન્

૩. પુ. એ. વ. અરુણધ્ + ત્-અરુણધ્. ત્ પ્રત્યયનો ૭૦ પૃં ૧. પ્રમાણે લોપ થયો-અરુણત્-દ્ ૭૧ પૃં ૨. પ્રમાણે. ૨ પુ. એ. વ. માં દ્ નો ૭૨ પૃં ૩. પ્રમાણે વિકલ્પે વિસર્ગ થાય છે. અરુન્દ્વામ્ વગેરે રુણદ્વિની માફક સિદ્ધ થાય છે.

આજ્ઞાર્થ.

૧ લો પુ.	રુણધાન્તિ	રુણધાવ	રુણધામ
૨ જો ,,	રુન્દ્વિ	રુન્દ્વમ્	રુન્દ્વ
૩ જો ,,	રુણદ્વુ	રુન્દ્વામ્	રુન્ધન્તુ

૧૫ પૃં ૪, અને ૬૦ પૃં ૧. બુઓ.

વિધ્યર્થ.

૧ લો પુ.	રુન્ધ્યામ્	રુન્ધ્યાવ	રુન્ધ્યામ
૨ જો ,,	રુન્ધ્યાઃ	રુન્ધ્યાતમ્	રુન્ધ્યાત
૩ જો ,,	રુન્ધ્યાત્	રુન્ધ્યાતામ્	રુન્ધ્યુઃ

* નૂ ની પછી ન્યારે દન્તસ્થાનનું કોઈ પણ વ્યંજન આવ્યું હોય ત્યારે તેનો જ થતો નથી; જેમકે કુર્વન્તિ.

આત્મનેપદ.

વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો. પુ.	રુન્ધે	રુન્ધ્વહે	રુન્ધ્મહે
૨ જો. ,,	રુન્ત્સે	રુન્ધાથે	રુન્ધ્વે
૩ જો. ,,	રુન્દ્વે	રુન્ધાતે	રુન્ધતે

હસ્તનભૂતકાળ.

૧ લો. પુ.	અરુન્દિ	અરુન્ધ્વહિ	અરુન્ધ્મહિ
૨ જો. ,,	અરુન્દ્યા:	અરુન્ધાથામ્	અરુન્ધ્વમ્
૩ જો. ,,	અરુન્દ્	અરુન્ધાતામ્	અરુન્ધત

આજ્ઞાર્થ.

૧ લો. પુ.	રુળધૈ	રુળધાવહૈ	રુળધામહૈ
૨ જો. ,,	રુન્ત્સ્વ	રુન્ધાથામ્	રુન્ધ્વમ્
૩ જો. ,,	રુન્દ્યામ્	રુન્ધાતામ્	રુન્ધતામ્

વિધ્યર્થ.

૧ લો. પુ.	રુન્ધીય	રુન્ધીવહિ	રુન્ધીમહિ
૨ જો. ,,	રુન્ધીયા:	રુન્ધીયાથામ્	રુન્ધીધ્વમ્
૩ જો. ,,	રુન્ધીત	રુન્ધીયાતામ્	રુન્ધીરન્

અજ્ઞ વર્તમાનકાળ ૩. પુ. એ. વ. અનક્તિ. એ રૂપમાં અનુનાસિકનો ૮૫ પૃં ૨. પ્રમાણે લોપ થયો છે, અને જ નો માર્ગોપં ૮૧ પૃં* નોધ પ્રમાણે ક્ થયો છે.

હસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. એ. વ. આનક્-ગ; આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. અદ્ધિ.

પિષ્ વર્તમાનકાળ ૩. પુ. એ. વ. પિનષ્ટિ. એમાં તિ પ્રત્યયનો માર્ગોપં ૨૦ પૃં* નોધ પ્રમાણે ટિ થયો છે.

આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. પિષ્ + ધિ ૬૦ પૃં ૧. પ્રમાણે-પિન્ષ્ + ધિ ૮૫ પૃં ૧. પ્રમાણે-પિન્ષ્ + ઠિ માર્ગોપ. ૨૦ પૃં *નોધ પ્રમાણે-પિન્દ્ + ઠિ ૬૧ પૃં ૬. પ્રમાણે-પિન્ઠિ ૬૩ પૃં ૮. પ્રમાણે.

હસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. એ. વ. અપિનષ્ + ત્-અપિનષ્ ૮૫ પૃં ૧. અને ૭૦ પૃં ૧. પ્રમાણે-અપિનદ્-હ ૭૧ પૃં ૨. પ્રમાણે.

रिच् प. वर्तमानकाण ३. पु. ऐ. व. रिणच्+ति-रिणक्+ति
भागांप० ८१ पृ. नोध प्रमाणे-रिणक्ति. आशार्थ २. पु. ऐ. व. रिङ्गि ह-
स्तनभूतकाण. ३. पु. ऐ. व. अरिणक्-ग.

भिद् प. वर्तमानकाण ३. पु. ऐ. व. भिनक्ति. आशार्थ २. पु. ऐ. व.
भिन्दि. हस्तनभूतकाण २. पु. ऐ. व. अभिनत्-द् अथवा अभिनः.

हिसं प. आशार्थ २. पु. ऐ. व. हिन्धि. ऐ ३५भां स ४३ पृ. १. प्रमाणे
लोपायो छे. हस्तनभूतकाण ३. पु. ऐ. व. अहिनत्-द् २ पु. ऐ. व.
अहिनः, अहिनत्-द् ७३ पृ० ४. प्रमाणे.

तृह ३. पु. ऐ. व. तृणेह्+ति ८५ पृ० ३. प्रमाणे—तृणेह्+ति-
तृणेह्+धि-तृणेह्+ढि-तृणेढि ६० पृ० लेढिनी पेठे; तृणः द्वि. व.; तृ+
नृ+ह्+ अन्ति-तृहन्ति ६३ पृ० ८. प्रमाणे. ऐ० प्रमाणे अतृणेह्, अलेह्-
नी पेठे.

दीनाय याचमानाय धनं ददतं मांसा रुन्दि पापमेव तस्मात्त्वामाश्रयेत् ।
किमोरस्य शरीरं चूर्णवदपिनङ्गीमसेनः ।

रिपोः करिणां गण्डस्थलान्यभिन्दत वीराः ।

अद्यप्रभृति त्वां कोशागारे नियुनक्ति तदात्मनोऽधिकारेऽग्रमत्तो भव ।
तस्यां तवानुरागमस्माकं पुरो व्यर्थं किं व्यनक्ति किं तेन लभेथाः ।

तामेव गच्छ ।

अरण्ये केचित्पशवोऽन्यानिहसन्यतस्तानिहस्रान्नुवन्ति ।

रे रे पान्था जाले निपतितोऽहम् । अत्रागत्य मे पाशांश्छिन्त ।

यत्किंचिल्लभसे तद्बुद्धीथाः । अन्यस्य कस्यचिद्धनं मा गृह्य ।

न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानीत्येतं विधिमक्षरशो जैना अनुसरन्ति ।

स्वगृहेऽर्थिनमागतं रघुः कियद्वस्त्रिष्यते त्वयेत्यन्वयुङ्क्त ।

रात्रौ नाभुञ्जि मह्यं किंचिद्भक्षयितुं देहि ।

वेत्ति सर्वाणि शास्त्राणि गर्वस्तस्य न विद्यते ।

विन्दते धर्मं सदा सद्भिस्तेषु पूजां च विन्दति ॥

वृणक्ति वृजिनैः सङ्गं वृक्ते च वृषलैः सह ।

वर्जयन्तार्जवोपेतैः स वर्जयति दुर्जनैः ॥

न संपृणक्ति कृपणैः संपृक्ते न पृथग्जनैः ।

સંપર્ચતિ સદાચારૈઃ સંપર્ચયતિ પણ્ડિતૈઃ ॥
 નિયુક્તે ગુલ્મપાલાન્ સ નિયોજતિ નિયોગિનઃ ।
 નિયોજયત્યનીકસ્થાન્ સ્વયં ચાત્મનિ યુજ્યતે ॥
 ન હિનસ્તિ વૃથા જન્તૂંસ્તૃણાન્યપિ ન હિસતિ ।
 તમેવ હિંસયત્યેકં યસ્તદાજ્ઞા વિલઙ્ગતે ॥
 યિદ્યતેઽસૌ ન ભૃત્યેષુ યાચકેષુ ન ચિન્દતિ ।
 ચિન્તે તેષ્વેવ યે દ્રવ્યં દીયમાનં ન ગૃહ્ણતે ॥
 પ્રણિદ્ધે દક્ષિણીયાનાં વિપ્રાણાં ચરણૌ ચ સઃ ।
 યત્પાદૌ મુકુટઙ્ગોત્સનાજલૈર્નેનેત્તિ રાજકમ્ ॥
 છિનન્તિ સંશયં શાસ્ત્રે વિદુષાં સૂક્તિભિઃ સદા ।
 હેદયત્યસિધારાભિર્વિદ્વિષાં મસ્તકં ચ સઃ ॥
 મનો નોદ્વિજતે તસ્ય દદતોઽર્થમહર્નિશમ્ ।
 ઉદ્વિનન્તિ તુ સંસારાદસારાત્તત્ત્વવેદિનઃ ॥
 કેચિદ્ દ્યુમ્નાય ધાવન્તિ પ્રદ્યુમ્નાય ચ કેચન ।
 નોદ્યુક્તે કોઽપિ ધર્માય સર્વાભિપ્રેતહેતવે ॥
 પીઢાકરમમિત્રાણાં કર્તવ્યમિતિ શક્રજિત્ ।
 અબ્રવીત્ સ્વજ્ઞકૃષ્ણ તસ્યા મૂર્ધાનમચ્છિન્નત્* ।
 તૃણેહિ દેહપ્રાત્મીયં ત્વં વાચં ન દદાસિ ચેત્ ॥

કામાન્દુરધે વિપ્રકર્પત્યલક્ષ્મીં
 કીર્તિં સૂતે દુષ્કૃતં યા હિનસ્તિ ।
 તાં ચાપ્યેતાં માતરં મજ્જલાનાં
 ધેનું ધીરાઃ સૂતૃતાં વાચમાહુઃ ॥

૧. જો હરિ 'મને અટકાવે નહિ (રુધ્) તો હું એ ઝાડની ડાળી કાપી નાખું (છિદ્).
૨. પોતાના માંદા ભાઈને આપવાને માટે તેણે એ ઓસડીઆં આંડ્યાં (ક્ષુદ્).

* છ ની પૂર્વે સ્વર આવ્યો હોય તેનો છ્ થાય છે. જો છ નો પૂર્વ-સ્વર દીર્ઘ હોય અને પદને અન્તે હોય તો એ ફેરફાર વિહત્થે થાય; પણ મા (નિષેધાર્થ અવ્યય) અને આ (ઉપસર્ગ) પછી છ આવે તો તેનો છ્ નિત્ય થાય છે.

૩. છેલ્લા બ્રાહ્મણરાજ સાથે વિશ્રામમેહેલમાં ઘણા બ્રાહ્મણો દર-
રોજ જમતા (મુજ).

૪. વંદોળીઓ ઝાડોને અને ઘરોને તોડી પાડે છે (મજ્).

૫. મેં મારાં દુખડાં તેની આગળ ઉઘાડાં કર્યાં (વિ+અજ્);
અને તેનું હૈયું દયાથી પીગળ્યું.*

૬. આપ તેને સેનાધિપતિની જગોએ ઠરાવો (નિ+યુજ): તે
હોંશીઆર અને શરો માણસ છે.

૭. તમે મને કાશી જતાં શા માટે અટકાવો છો (રુષ)?

૮. તું ધણુંખરું કર્યાં અને કર્યારે જમે છે (મુજ)?

૯. હિંદુસ્તાનમાં આપણે હાથવતી અનાજ દળીએ છીએ (વિષ);
વિલાયતમાં સંચાથી દળે છે.

૧૦. હું મંત્રીના હોદ્દા ઉપર કોને ઠરાવું (નિ+યુજ)?

૧૧. હું હવે જુદી જુદી જાતનાં જનાવરોને વિગતવાર વર્ણવું છું.
(વિ+શિષ).

૧૨. ચઢતીની તેની બધી આશા ભાગી ન પાડે (મન્જ).

૧૩. તે યવને સાકેતને ઘેરો ઘાલ્યો (રુષ).

શબ્દકોશ ૧૨.

સાતમા ગણના ધાતુ.

અજ્ પ. તેલ ચોપડવું; વિ જોડે, ખુલ્લું
કરવું, ઉઘાડું કરવું.

હન્ધ આ. સળગાવવું, ચેતાવવું.

ક્રુદ્ ઉ. ખાંડવું, ચૂરો અથવા ભૂકો
કરી નાખવો.

ત્વિદ્ આ. ખેદ પામવો, નાખુશ
થવું, માંડું લાગવું.

છિદ્ ઉ. કાપવું.

તૃહ્ પ. મારવું, નાશ કરવો.

વિષ્ પ. દળવું.

ષ્ટ્ પ. સમ્ જોડે, સંબન્ધમાં આ-
વવું, જોડાવવું.

મજ્ પ. નાશ કરવો, ભાંગવું.

મિદ્ ઉ. ચીરવું.

મુજ પ. લોગવવું; આ. જમવું, ખાવું.

યુજ ઉ. જોડવું; અન્ન જોડે, પૂછવું; નિ

જોડે, નીમવું; ઝદ્ જોડે, પ્રયત્ન

કરવો, ઉદ્યોગ અથવા ઉદ્યમ

કરવો.

રિષ્ ઉ. ખાલી કરવું.

* સંસ્કૃત ભાષાશાસ્ત્ર પ્રમાણે ‘દયાથી ભીંનયું.’

રૂઢ ઉ. અડચણ કરવી, રોકવું,
ઘેરો ઘાલવો.
વિદ્ પ. હડ્ જોડે, ધૂળવું, ખીવું,
કંટાળી જવું.
વિદ્ આ. વાદ વિવાદ કરવો, તકરાર
કરવી.

વૃજ પ. વેગળાં રહેવું, વળવું.
શિષ્ પ. ભેદ કરવો; વિ જોડે, વિગ-
તવાર કહેવું.
હિંસ પ. મારવું, હિંસા કરવી.

અક્ષરજ્ઞ: કિ. વિ. અક્ષરે અક્ષર.
અગાર ન. ઘર.
અદ્યપ્રમૃત્તિ કિ. વિ. (અદ્ય આજ,
પ્રમૃત્તિ માંડીને) આજથી માંડીને.
અધિકાર પુ. જગ્યા, અખતીઆર,
હોદ્દો.
અનાર્જવોપેત પુ. સ્ત્રી. ન. (અન્
નહિ, આર્જવ ન. પ્રમાણિકપણું,
ઉપેત ઉપ + ઇ નો કર્મણિ
ભૂ. કૃ. યુક્ત) પ્રમાણિકપણા
વગરનું, અપ્રમાણિક.
અનીકસ્થ પુ. સ્ત્રી. ન. (અનીક ન.
સૈન્ય. સ્થા ઉભા રહેવું) લશક-
રમાં ઉભો રહેનાર, સિપાઈ.
અન્ય સર્વ. ખીજું, ઇતર.
અપ્રમત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (અ, અને પ્રમત્ત
એકીકરું) એકીકરું નહિ તે,
સાવચેત.
અર્થિન્ પુ. ગરજવાન, જાચક.
અલક્ષ્મી સ્ત્રી. ખોટું નસીબ, દુર્દૈવ,
દરિદ્રતા.
અસાર પુ. સ્ત્રી. ન. (સાર પુ. જીવ,
તત્ત્વ) તત્ત્વ વગરનું, જીવવગરનું,
ફાયદા વગરનું, નકામું.

અસિધારા સ્ત્રી. (ધારા સ્ત્રી. ધાર)
તલવારની ધાર. [રાતદહાડો.
અહર્નિશમ્ કિ. વિ. દહાડો ને રાત,
આત્મીય પુ. સ્ત્રી. ન. પોતાનું.
કામ પુ. ઇચ્છા.
કિયત્ પુ. સ્ત્રી. ન. કેટલું.
કિર્મીર પુ. રાક્ષસનું નામ છે.
કૃપણ પુ. સ્ત્રી. ન. નીચ, કદરી,
નાના મનવાળું, હલકા મનવાળું.
કૃષ્ ૧ ગ. પ. ખેંચી કાઢવું; વિ + પ્ર
જોડે, વધારે ખરાબ કરવું, નરસું
કરવું, કમી કરવું.
કોશાગાર ન. કોઠાર, તીજેરી, જા-
મદારખાનું.
સ્વજ્ઞકૃષ્ટ પુ. સ્ત્રી. ન. (સ્વજ્ઞ પુ. તલ-
વાર) જેણે તલવાર ખેંચી કાઢી
છે તે.
સ્વિદ્ ૪. ગ. આ., ૬. ગ. પ. ખેદ પા-
મવો, નાખુશ થવું, માઠું લાગવું.
ગણ્ડસ્થલ ન. હાથીનાં લમણાં.
ગુલ્મપાલ પુ. (ગુલ્મ પુ. કિલ્લો)
કિલ્લાનો રક્ષક.
ગૃધ્ ૪ ગ. પ. અતિલોભ કરવો,
લલુતા રાખવી.

ચૂર્ણ પુ. ન. ધૂળ, ભૂકો; ચૂર્ણવત્
ધૂળજેવું, ધૂળખરોખર.

ચેત્ અ. જ્ઞે.

છિદ્ ૧૦ ગ. કાપી નાખવું, ભાગ
કરવા.

જૈન પુ. જનનો ચેલો, શ્રાવક.

તત્ત્વવેદિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. તત્ત્વ એટલે
ખરી ફિલસુફી જાણનાર.

દક્ષિણીય પુ. સ્ત્રી. ન. દક્ષિણને પાત્ર.

દીન પુ. સ્ત્રી. ન. ગરીબ.

દુષ્કૃત ન. દુષ્કર્મ, ઘાતકીકામ, પાપ.

દુન્ન ન. પૈસો.

નિજ્ ૨ ગ. આ., પ્ર જોડે, ધોવું,
સાફ કરવું.

નિયોગિન્ પુ. પ્રધાન, અમલદાર.

પાન્થ પુ. મુસાફર.

પાશ પુ. જાળ, ફાંસ.

પીઢાકર પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખકારક,
ઘેલ કરનાર.

પૃષ્ ૧. ગ. પ., ૨ ગ. આ. અને
૧૦ ગ. સમ્ જોડે, સંબંધમાં
આવવું, જોડાવવું, મળી જવું.
પૃથગ્જન પુ. હલકો માણસ, નીચ
પુરુષ.

પ્રથુન્ન પુ. કામદેવ.

મજ્જલ ન. કલ્યાણ, ભલું, પવિત્ર
હોય તે.

મસ્તક પુ. ન. માથું.

મુકુટજ્યોત્સ્નાજલ ન. (મુકુટ ન.
મુગટ) મુગટોની દીપ્તિ અથવા
પ્રકાશરૂપી જળ.

મૂર્ધન્ પુ. માથું.

યત્પાદ પુ. જેનો પગ.

યુજ ૪ ગ. આ. પોતાનું મન કબજ
કરવું.

યુજ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. એકકું
કરવું; નિ સાથે, નીમવું.

રાજક ન. રાજસમુદાય, સઘળા
રાજાઓ.

વિજ્ ૧ ગ. આ. હ્દ જોડે, કાંપવું,
ખીવું, કંટાળવું.

વિપ્ર પુ. બ્રાહ્મણ.

વૃજ્ ૧ ગ. પ., ૨ ગ. આ. અને
૧૦ ગ. દૂર રહેવું, વર્જવું.

વૃજિન પુ. નિર્દય માણસ.

વૃથા ક્રિ. વિ. શેગટ, નકામું.

વૃષલ પુ. શૂદ્ર, પાપી, વહી ગયલું
માણસ.

શકજિત્ પુ. શક અથવા ઇન્દ્રનો
જીતનાર, રાવણનો પુત્ર.

શ્રિ ૧ ગ. ઉ. આ જોડે, વળગી
રહેવું, પાસે જવું, આશ્રય લેવો.

સદાચાર પુ. સ્ત્રી. ન. (સત્ પુ. સ્ત્રી.
ન. સાઈ, આચાર પુ. ચાલચલગત,
વર્તાણક) સારી વર્તણૂકવાળું.

સર્વાભિપ્રેતહેતુ પુ. (અભિપ્રેત અભિ +
પ્ર સાથે હ નો કર્મેણિ ભૂ. ફે.
ધરછેલું, ઇષ્ટ) સઘળી ઇષ્ટ વસ્તુનું
(પ્રાપ્ત કરવાનું) કારણ.

સૂત્રત પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રિય, આનંદકારી.

સૂક્તિ સ્ત્રી. (સુ સાઈ, છટાદાર, ઝક્તિ

સ્ત્રી. વાણી) સારી વાણી, સારું
વચન, ખરીરીતે પ્રસિદ્ધ કરવું
તે, શુદ્ધ વિવરણ.

હિંસ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. હિંસા
કરવી, નાશ કરવો.
હિંસ પુ. સ્ત્રી. ન. ખૂની, માંસાહારી.

ઓસડીઆં ઓષધિ સ્ત્રી.
ઘણુંખરું પ્રાયેણ અ. ક્રિ. વિ. પ્રાયઃ
અ. ક્રિ. વિ.
જગ્યા (હોદો) પદ ન.
જનાવર પશુ પુ.
જુહું જુહું વિવિધ પુ. સ્ત્રી. ન.
ડાળી જાણા સ્ત્રી.
દયા દયા સ્ત્રી.; દયાથી પીગળેલું
દયાર્દ્ર પુ. સ્ત્રી. ન.

બ્રાહ્મણરાજ બ્રાહ્મણરાજ પુ.
મંત્રી મંત્રિન્ પુ., ધીસચિવ પુ.
માંદું રુગ્ણ પુ. સ્ત્રી. ન.
વંટોળીઓ ચક્રવાત પુ., જ્ઞાન્નાવાતપુ.
વિશ્રામમેહેલ વિશ્રામગ્રાસાદ પુ.
સાકેત (શહેરનું નામ છે) સાકેત ન.
હોદો અધિકાર પુ.
હોંશીઆર ચતુર પુ. સ્ત્રી. ન., કુશલ
પુ. સ્ત્રી. ન.

પાઠ ૧૩.

ગણકાર્યરહિતકાળ.

પરોક્ષભૂતકાળ.

૧. સામાન્ય નિયમ—ગણકાર્યરહિત કાળના પ્રત્યયોમાંના જે પ્રત્ય-
યોની પ્રારંભે ચ્ સિવાય બીજાં કોઈ વ્યંજન હોય તેવા પ્રત્યયોની પૂર્વે
કેટલાક મૂળ* ધાતુઓ પછી રૂ લાગે છે. જે ધાતુઓ પછી આ પ્રમાણે
રૂ લાગે છે તેઓને સેદ્ કહીશું, અને બાકીનાઓને અનિદ્ કહીશું. અનિદ્
ધાતુઓની સંખ્યા કરતાં સેદ્ ધાતુની સંખ્યા ઘણી વધારે છે, પરંતુ અનિદ્
ધાતુઓ વધારે ઉપયોગી છે અને કાવ્યાદિ પુસ્તકોમાં તેઓનો પ્રયોગ
વધારે સાધારણ છે†.

૨. પરોક્ષભૂતકાળના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

* એટલે માત્ર એકાન્ત ધાતુઓ. ૧૦ ગણના ધાતુઓ (જેવાકે ચોરચ,
કથચ), પ્રેરકભેદો વગેરે સાધિત ધાતુઓ છે તે હમેશાં સેદ્ હોય છે.

† નીચેની કારિકાઓમાં સેદ્ અને અનિદ્ ધાતુઓ પૃથક્ પૃથક્ આપેલા
છે. એ કારિકાઓ શિષ્યવર્ગે પાઠે કરવી; કેમકે લાંબી લાંબી ટીપો કરતાં એ
યાદ રાખવી સહેલી પડશે:—

ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्षुशीस्तुनुक्षुश्चिडीइश्चिभिः । वृद्धवृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः
स्मृताः ॥ અર્થ:—સ્વરાન્ત ધાતુઓમાં જેને છેડે ક્ત અને ક્ત્ (દીર્ઘ ક્ત અને

૪. શીખનારને માલમ પડશે કે ત્રીજા પુરુષના એકવચન અને બહુવચન વગર બીજા બધા પ્રત્યયો બીજા વર્ગના ગણોના વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો જેવા છે. ૬ રહિત ધ્વે (પૂર્વે ૬ આગમ ન આવ્યો હોય એવા ધ્વે) ની પૂર્વે અ અથવા આ સિવાય કોઈ સ્વર આવ્યો હોય અથવા ય, ર, લ, વ, કે હ આવ્યો હોય તો તેનો નિત્યે ઢે થાય. જો ધ્વેની પૂર્વે ૬ આગમ આવ્યો હોય અને તે ૬ની પૂર્વે ય, ર, લ, વ, કે હ આવ્યો હોય તો આ ફેરફાર વિકલ્પે થાય.

૫. જે પ્રત્યયો ૬ લઈ શકે એવા છે તે બધા પ્રત્યયો ઉપરના આઠ વગર બીજા બધા ધાતુઓ પછી ૬ લે છે.

૬. ગુપ્, ત્રપ્, સિષ્ ૧ ગ. ‘માઙ્લ્યકારકે થવું’ અથવા ‘શાસન કરવું,’ ‘વ્યવસ્થા કરવી,’ ક્ષમ્, મૃજ્, ક્લિન્ડ, અજ્, સ્યન્ડ, ક્લૂપ, ગુહ્, ગાહ્, રષ્, નશ્, ત્પ, દ્વપ્, દ્રુહ્, મુહ્, સ્તુહ્, સ્તિહ્, અશ્ ‘વ્યાપવું’ વગેરે જે ધાતુઓ બધા ગણકાર્યરહિત કાળમાં વિકલ્પે સેદ્ (વેદ) છે તે પરોક્ષભૂતકાળમાં પણ વેદ છે. †સ્વૃ, સ્ ૨ અને ૪ ગ. અને ધૂ ૫ અને ૯ ગ. પણ વેદ છે, પણ પરોક્ષભૂતકાળમાં જ સિવાય બીજા પ્રત્યયો પૂર્વે તેઓ નિત્ય ૬ લે છે.

૭. અંગ. ૧૧ માં પાઠમાં આપેલા નિયમો પ્રમાણે પછીના સ્વર-સહિત પ્રારંભના વ્યંજનનો દ્વિર્ભાવ થાય છે. પ્રારંભે સ્વર હોય તો તે એકલાનોજ દ્વિર્ભાવ થાય છે, પછીના વ્યંજનસહિતનો દ્વિર્ભાવ થતો નથી.

૮. અભ્યાસમાંના ૬ અને ૩ પછી અસવર્ણ સ્વર આવે તો ૬નો ૬ય્ અને ૩નો ૩ય્ થાય, અને સવર્ણ સ્વર આવે તો એ સ્વર એકઠા થઈ (દીર્ઘ) ઈ અને (દીર્ઘ) ઝ થાય.

૬ ‘જવું’ એ ધાતુનો અભ્યાસનો ૬ પરોક્ષભૂતકાળના અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થાય છે.

જેમકે ડચ્-ડડચ્ ઉપલા ૭. પ્રમાણે-ડઓચ્ નીચલા ૯. પ્રમાણે-ડઓચ્ આ ૮. પ્રમાણે. એમજ ઇષ્-ઈષ્-ઈષ્-ઈષ્ જ્યારે ગુણ થતો નથી ત્યારે ડચ્-ડડચ્-ડચ્ અને ઇષ્-ઈષ્-ઈષ્ થાય છે. વળી ઇ-ઈ-ઈ-ઈ અને છેલ્લા ૬નો ૪૬ પૃ. ૧૦. પ્રમાણે ય્ થયો એટલે ઈચ્; ઈચ્: એ રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

* જ્યારે આ ધાતુ ૬ પામતો નથી ત્યારે ૧. યુ. દ્વિ વ. અને બ. વ. ચક્ષ-ગ્વહે, ચક્ષગ્મહે થાય છે, એટલે મ્ નો ન્ થાય છે. એનો નિયમ એ છે કે ધાતુના અન્ય મ્ પછી વ્ અથવા મ્ આવે તો તેનો ન્ થાય.

† દ્વિતીય લવિષ્યકાળ અને ક્રિયાતિપત્યર્થમાં સ્વૃ નિત્ય સેદ્ છે.

૯. પરસ્મૈપદ દ્વિવચન અને બહુવચન પ્રત્યયો અને આત્મનેપદ અધા પ્રત્યયો અવિકારક છે, અને પરસ્મૈપદ એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક છે.

(અ) વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે, અને

(આ) અન્ત્ય સ્વરની અને ઉપાન્ત્ય અ ની પહેલા પુરુષના એકવચનમાં વિકલ્પે અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે. (ઇ) બીજા પુરુષના એકવચનમાં અન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે અને ઉપાન્ત્ય અ એમનો એમ રહે છે.

બુધ પરસ્મૈપદ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	બુબોધ	બુબુધિવ	બુબુધિમ
૨ જો ,,	બુબોધિથ	બુબુધથુઃ	બુબુધ
૩ જો ,,	બુબોધ	બુબુધતુઃ	બુબુધુઃ

બુધ-બુબુધ ૭. પ્રમાણે—બુબોધ ૯. (અ) પ્રમાણે—બુબોધ, બુબુધિવ

૯૪ પૃં ૩. આ બુઓ.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	બુબુધે	બુબુધિવહે	બુબુધિમહે
૨ જો ,,	બુબુધિષે	બુબુધાથે	બુબુધિધ્વે
૩ જો ,,	બુબુધે	બુબુધાતે	બુબુધિરે

ક પરસ્મૈપદ.

૧ લો પુ.	ચકાર-ચકર	ચક્રવ	ચક્રમ
૨ જો ,,	ચકર્થ	ચક્રથુઃ	ચક્ર
૩ જો ,,	ચકાર	ચક્રતુઃ	ચક્રુઃ

ક-ક્રક્ર-ચક્ર ૭૬ પૃં ૨. આ. અને ૨. ઉ. પ્રમાણે—ચકાર-ચક્ર ઉપલા

૯. (આ) પ્રમાણે—ચકાર-ચકર ચક્રવ, ચકર્થ વગેરે ૯૪ પૃં ૩. (અ) પ્રમાણે.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	ચક્રે	ચક્રવહે	ચક્રમહે
૨ જો ,,	ચક્રષે	ચક્રાથે	ચક્રદ્વે
૩ જો ,,	ચક્રે	ચક્રાતે	ચક્રિરે

૬ માટે ૯૫ પૃં ૪. બુઓ.

ની પરસ્મૈપદ.

૧ લો પુ.	નિનાય-નિનય	નિન્યિવ	નિન્યિમ
૨ ભે ,,	નિનયિથ-નિનેથ	નિન્યથુ:	નિન્ય
૩ ભે ,,	નિનાય	નિન્યતુ:	નિન્યુ:

ની-નીની ૯૫ પૃં ૭. પ્રમાણે-નિની ૭૬ પૃં ૨. ઉ.પ્રમાણે-નિને ૯૬ પૃં ૯.
(આ) પ્રમાણે-નિનાય ૩. પુ. એ. વ. નિની-નિન્યતુ: ૭૯ પૃં ૧. પ્રમાણે.
નિનયિથ-નિનેથ ને માટે ૯૪ પૃં ૩. (ઈ) અને ઉપલો ૯. (ધ) ભુઓ.
આત્મનેપદ. ૧. પુ. નિન્યે-નિન્યિવહે-નિન્યિમહે.

ગદ્ ૩. પુ. જગાદ-જગદતુ:-જગદુ:.

૧૦. જે ધાતુઓને અન્તે સંયુક્તવ્યંજન પૂર્વે હોય એવો ઋ આવે
અને જે ધાતુઓને અન્તે ઋ (દીર્ઘ) આવે તે ધાતુઓનો અને જાગૃ
અને ઋ ધાતુઓનો અન્ત્ય સ્વર આ કાળના અવિકારક પ્રત્યય પર
છતાં પણ ગુણ પામે છે, એટલે તેનો અર્થ થાય છે. જૂ, દૂ અને પૂ ના
અન્ત્ય સ્વરનો વિકલ્પે ગુણ થાય છે અને ગુણ થતો નથી ત્યારે સ્વર
હ્રસ્વ થાય છે. ઋચ્છના પણ આદિસ્વરનો ગુણ થાય છે.

સ્મૃ

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	સસ્માર-સસ્મર	સસ્મરિવ	સસ્મરિમ
૨ ભે ,,	સસ્મર્થ	સસ્મરથુ:	સસ્મર
૩ ભે ,,	સસ્માર	સસ્મરતુ:	સસ્મરુ:

૭૬ પૃં ૨. ઈ. અને ૯૪ પૃં ૩. (આ) અને (ધ) ભુઓ. શશાર,
શશરતુ:-શશ્રતુ:, શશરુ:-શશ્રુ: ઇત્યાદિ.

૧૧. છઠા ગણના કેટલાક ધાતુઓ જેવા કે કુદ, સ્ફુદ, વ્રુદ,
સ્ફુદ, નૂ અને ધૂ પરોક્ષભૂતકાળના ૧. પુ. એ. વ. અને ૩. પુ. એ.
વ., પ્રેરકભેદનો અર્થ, અને અદ્યતન ભૂતકાળના કર્મણિ ૩૫ ૩. પુ. એ.
વ. નો પ્રત્યય ઇ, આટલા પ્રત્યયો સિવાય બીજા વિકારક પ્રત્યયો પર
છતાં પણ ગુણ કે વૃદ્ધિ પામતા નથી. તુત્રોદ, તુત્રુદિથ.

૧૨. કેટલાક ધાતુઓ જેવા કે અસ અને ઋ અંડિત છે, અને
ગણકાર્યરહિત કાળમાં તેમનાં રૂપજ નથી.

૧૩. બે ધાતુને છેડે આ હોય તો (અ) પરસ્મૈપદ પહેલા અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનના પ્રત્યય અ નો ઔ થાય. (આ) બે અવિ-કારક પ્રત્યયો સ્વરાદિ છે અથવા બે પ્રત્યયો હ પામે છે તેવા પ્રત્યયો-ની પૂર્વે અન્ત્ય આ લોપાય છે.

જ્ઞા

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્ર. વ.
૧ લો પુ.	જજ્ઞૌ	જજ્ઞિવ	જજ્ઞિમ
૨ બે ,,	જજ્ઞિથ-જજ્ઞાથ	જજ્ઞથુઃ	જજ્ઞ
૩ બે ,,	જજ્ઞૌ	જજ્ઞતુઃ	જજ્ઞુઃ

જ્ઞા-જજ્ઞા અને અ નો ઔ થયો એટલે જજ્ઞૌ. દ્વય પર છતાં (૯૪ પૃ૦ ૩. (ઈ) બુબો) અને સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં આ નો લોપ થયો એટલે જજ્ઞ+દ્વથ-જજ્ઞિથ અને વળી જજ્ઞથુઃ વગેરે રૂપો થયાં.

૧૪. ગણકાર્યવિશિષ્ટકાળ અને વર્તમાનકૃદન્તના પ્રત્યયો સિવાય બીજા અધા પ્રત્યયો પર છતાં ધાતુઓના અન્ત્ય ણ, ણે, અને ઓ નો આ થાય છે.

૨૧૯ ૩. પુ. જગલૌ-જગલતુઃ-જગલુઃ; ૨. પુ. જગલિથ-જગલાથ વગેરે.

૧૫. (અ) મૂ નો દ્વિભાવ બમૂવ થાય છે. (આ) પરોક્ષભૂતકાળમાં જિના જનો ગ્ર થાય છે, હિના હ્નો ઘ થાય છે અને ચિના ચ્ નો વિકલ્પે ક્ થાય છે.

બમૂવ, બમૂવિથ; જિગાય-જિગય, જિગિયવ, જિગેથ-જિગયિથ. ૯૪ પૃ૦ ૩. (ઈ); જિઘાય; ચિકાય અથવા ચિચાય.

૧૬. ગમ્, હન્, જન્, યન્ અને ઘસ્ એટલા ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય અ નો અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. હ્નો અધાં રૂપોમાં ઘ થાય છે અને અ નો લોપ થયા પછી જન્ અને ઘસ્ ને અદ્ભે યથાક્રમ જ્ઞ અને ક્ષ થાય છે.

હન્

	જઘાન-જઘન	જઘિવ	જઘિમ
૧ લો પુ.	જઘાન-જઘન	જઘિવ	જઘિમ
૨ બે ,,	જઘનિથ-જઘનથ	જઘનથુઃ	જઘન
૩ બે ,,	જઘાન	જઘનતુઃ	જઘનુઃ

૧૭. અધિ ઉપસર્ગપૂર્વક ઇ ધાતુ જેનો અર્થ ‘ અભ્યાસ કરવો’ થાય છે તેનું અંગ પરોક્ષભૂતકાળમાં અધિજગા થાય છે.

અધિજગે-અધિજગાતે-અધિજગિરે ઇત્યાદિ.

૧૮. (અ) સૃજ્ અને દ્રશ્ એ બેની પછી જ્યારે વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યયો આવે ત્યારે તેના ઋ નો ર થાય છે, એટલે સ્વજ્ અને દ્રશ્ થાય છે.

(આ) થ પ્રત્યય પર છતાં આ ધાતુઓ વિકલ્પે ઇ લે છે.

સૃજ્ સૃસૃજ્-સસૃજ્-સસૃજ્+થ-સસૃજ્+થ ઉપલા પ્રમાણે-સસૃષ્+થ ૬૪૫૦
૧. પ્રમાણે-સસૃષ્+ઠ, માર્ગોપ૦ ૨૧૫૦ *નોંધ પ્રમાણે-સસૃષ્. એજ પ્રમાણે દદ્રઘ.વળી સંસર્જિથ અને દદર્શિથ પણ રૂપો થાય છે. પ્રચ્છ-પ્ર-ચ્છિથ-પ્રપ્રષ્ ૯૪ ૫૦ ૩. (ઈ) પ્રમાણે.

૧૯. પરોક્ષભૂતકાળમાં અદ્ને ઠેકાણે વિકલ્પે ઘસ આદેશ થાય છે. આ આદેશભૂત ઘસ થ પૂર્વે નિત્યે ઇ પામે છે. અવિકારક પ્રત્યયો લાગી ટેવાં રૂપો થાય છે તેને માટે ઉપલો ૧૬. જુઓ.

૨૦. પરોક્ષભૂતકાળ એવું બતાવે છે કે ક્રિયાને બન્યાને બહુ કાળ થઈ ગયો અથવા તો તે કહેનારે બેઠો નથી. સાધારણ રીતે આ કાળ ઘણા પુરાતન કાળની કથાઓ કહેવામાં વપરાય છે; અને પહેલા પુરુષમાં બોલનારે જે વાત બેશુદ્ધિમાં કરી હોય અથવા જે વાત ઉલટું બોલી છુપાવવા માગતો હોય તે દર્શાવવામાં વપરાય છે.

बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ।

कलिङ्गेष्ववसः । नाहं कलिङ्गाञ्जगाम ।

પુરા કિલ દુષ્યન્તો નામ રાજા વમૂવ । સ એકદા મૃગયાં કર્તુ વન-મિયાય । તં તસ્ય સૈનિકા અમાલ્યાશ્વાનુજગમુઃ । તસ્મિન્કાનને દુષ્યન્તો વહૂન્મૃગાઞ્જગામ । એકં મૃગં પલાયમાનમનુસરન્માર્ગે દિવ્યાશ્રમપદં દદર્શ । તસ્ય સૈનિકાઃ પૂર્વસ્મિન્નેવ સ્થાને તસ્થુઃ । કળ્વસ્યાયમ્-પેરાશ્રમ ઇતિ જ્ઞાત્વા તં પ્રવિવેશ । પ્રવિશ્ય ચ કો નુ મો અત્રેતિ પપ્રચ્છ । કળ્વસ્ય કૃતિકા દુહિતા શકુન્તલાશ્રમાદ્વહિરાગત્ય દુષ્યન્તં સ્વાગતં વ્યાજહાર । શકુન્તલાં ચારુસર્વાઙ્ગીં દૃષ્વા દુષ્યન્તસ્તાં ચક્રમે । તસ્યાઃ પાણિં ગાન્ધર્વેણ વિધિના રાજા જગ્રાહ । અનન્તરં કંચિત્કાલં

તાવુભૌ તસ્મિન્નાશ્રમે ચિક્રીહતુઃ । રમમાણં રાજાનં પ્રેક્ષ્ય સૈનિકાઃ
પુરં નિવવૃત્તિરે । રાજાપિ પશ્ચાત્સ્વં નગરમુપયયૌ ।

કિયદ્વસુ બ્રાહ્મણેભ્યો યૂયં દદ્ । ન વયં તેભ્યઃ કિંચિદ્દદિમ્ ।

ઝન્માદં વીક્ષ્ય પદ્માનાં કુમુદાનાં ચ મન્દતામ્ ।

ક્ષણિકત્વં વિભૂતીનાં ચેતસા નિશ્ચિકાય સઃ ॥

શુશ્રાવ રામસ્તત્સર્વં પ્રતસ્થે ચ સસૈનિકઃ ॥

તસ્તનુર્જજ્વલુર્મસ્તુર્જગ્લુર્લુઠિરે ક્ષતાઃ ।

મુમૂર્છુર્વવમૂ રક્તં તત્પુષ્પોભયે ભટાઃ ॥

જમ્બુમાલી જહૌ પ્રાણાન્ ગ્રાઘ્ના મારુતિના હતઃ ॥

વભાણ સ ન મે માયાં જિગાયેન્દ્રોઽપિ કિં નૃભિઃ ॥

૧. ગાધિ નામના રાજાએ પોતાની દીકરી ભૃગુના દીકરા ઋચીકને દીધી (દા).

૨. તેણે (તે દીકરીએ) જમદગ્નિ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો (સુ).

૩. જમદગ્નિ રેણુકાને પરણ્યો (પરિનિ *).

૪. એક દહાડે તે તેના (સ્ત્રીના) અવિવેકે તેના ઉપર બહુ ક્રોધ્યો (ક્રુષ), અને તેના દીકરાઓને ફરમાવ્યું (દિશ) કે એને મારી નાખો.

૫. તેના સૌથી નાના દીકરા પરશુરામ સિવાય બીજા કોઈએ એ કામ કર્યું નહિ (કૃ).

૬ તેણે કોવાડી વતે તેનું માથું કાપી નાખ્યું (છિદ્).

૭. જમદગ્નિ એ કૃત્યથી ખુશ થયો (તુષ) અને બોલ્યો (અભિ+ધા આ.) કે દીકરા, વરદાન માગ.

૮. પરશુરામે માગ્યું (વૃ) કે મારી મા પાછી ભવતી થાય અને પાપમાંથી છૂટી થાય.

* નર્દ, નદ, ૧૦ગ. નાથ, નાધ, નન્દ, નક્, નૃ, અને નૃત્ આટલા ધાતુ સિવાયના ન્ થી શરૂ થતા ધાતુઓની પૂર્વે જોમાં ર્ હોય એવો ઉપસર્ગ આવે તો તેના ન્ નો ણ્ થાય. ર્ અને નૃની વચ્ચે માર્ગોપ૦ ૧૫ પૃ૦ ॥ નોધમાં કહેલા વર્ણોના આવે તો ચાલે. બીજા વર્ણો આવવા જોઈએ નહિ. કેટલાકના મત પ્રમાણે નાઘ, નૈ અને નર્દ ધાતુઓ અપવાદમાં આવતા નથી.

૯. ત્યારે જમદગ્નિ બોલ્યો (વિ+આ+હ આ.) કે એમ થાયો એટલે રેણુકા જીવતી ઉભી થઈ (ઉદ્+સ્થા).

૧૦. કેટલાક કાળ પછી કાર્તવીર્ય રાજ આશ્રમ વિષે આવ્યો (આ+ગમ્).

૧૧. તેણે અને તેના સિપાઈઓએ બધાં ઝાડ તોડી પાડ્યાં (મજ્જ); જમીનને ખેદાનમેદાન કરી (ઉત્સન્નાં કૃ) અને ઋષિની ગાયો લઈ ગયા (અપ+હ). પરશુરામ ઘેર ન હતો (મૂ). જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે તેણે કાર્તવીર્ય બેડે યુદ્ધ કર્યું (યુધ્ આ.) અને તેને મારી નાખ્યો (હન્).

૧૨. જ્યારે કાર્તવીર્યના દીકરાઓએ આ સાંભળ્યું (શ્રુ) ત્યારે તેઓ ઘણા ગુસ્સે થયા (ક્રુધ્) અને આશ્રમ વિષે ગયા (ગમ્).

૧૩. જમદગ્નિને એકલો બેઠો તેઓએ તેના ઉપર તીર છોડ્યાં (ક્ષિપ્ અથવા મુચ્) અને તેને મારી નાખ્યો.

૧૪. જ્યારે પરશુરામ ઘેર પાછો આવ્યો (નિ + વૃત્) ત્યારે તે ક્રોધાચ્છાન થયો અને તેણે ક્ષત્રિયોને જડમૂળથી કાપી નાખવાનો સંકલ્પ કર્યો (નિસ + ચિ).

૧૫. તેણે કાર્તવીર્યના પુત્રોને પૂછ્યું (પ્રચ્છ અથવા અનુ+યુજ્) કે તમે મારા બાપને મારી નાખ્યો? તેઓએ કહ્યું (ગદ્) કે ના અમે કદી માર્યો નથી.

૧૬. પણ પરશુરામ જાણતો હતો (જ્ઞા) કે આ અપરાધી છે તેથી તેણે તેઓને તથા બધા ક્ષત્રિયોને મારી નાખ્યા.

શબ્દકોશ ૧૩.

ઉચ્ચ ૧૦ ગ. પ. જવું
ઉન્માદ પુ. હર્ષ, પ્રકૃષ્ઠિત થવું તે,
વિકાસ.
ઉપરિ ક્રિ. વિ. ઉપર.
ઉભય સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. બન્ને પક્ષને
લગતું.
કળ્પ પુ. ઋષિનું નામ છે.
કમ્ ૧૦ ગ.*આ. પ્રીતિ કરવી, ધૃષ્ટ્યું.

કલિંગ પુ. દેશનું નામ છે.
કાનન ન. વન.
કુમુદ ન. રાત્રે ખીલતું કમળ.
કૃતિકા સ્ત્રી. દત્તક કરેલી.
ક્રુધ્ ૪ ગ. પ. ક્રોધવું, ગુસ્સે થવું.
ક્ષણિકત્વ ન. ક્ષણભંગુરપણું.
ક્ષત, ક્ષણ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. ધાયલ
થયલું.

* ગણકાર્યરહિત કાળમાં આ ધાતુના ૧૦ મા ગણના અર્થ નો વિકલ્પ લેવા
ધાય છે. પરસ્પૃષ્ટી આશીર્વાદાર્ય અને અધતનભૂતકાળ સિવાયના ગણકાર્યરહિત
કાળમાં આ ગણના ખીજ બધા ધાતુઓને અર્થ કાયમ રહે છે પણ તેનો
અન્ય અર્થ જોતો રહે છે.

ગદ્ ૧ ગ. પ. બોલવું.

શાન્ધર્વ પુ. એક પ્રકારની લશ્કરિયા છે. એ ક્રિયા પ્રમાણે વરકન્યાની પરસ્પર અનુમતિ થઈ એટલે લગ્ન થાય, બીજું કશું જોઈએ નહિ.

ગુપ્ ૧ ગ. રક્ષણ કરવું.

ગ્રાવન્ પુ.. પથ્થર.

ઘસ ૧ ગ. ખાવું.

ચારુસર્વાંગી સ્ત્રી. (ચારુ સુંદર સર્વાંગ સઘળા અવયવો) જેના અધા અવયવ સુંદર હોય તેવી સ્ત્રી.

નિસ + ચિ નિશ્ચય કરવો, સંકલ્પ કરવો.

જમ્વુમાલિન્ પુ. રાક્ષસનું નામ છે.

જ્વલ્ ૧ ગ. પ. ધગધગવું, બળવું, તપવું.

તૃષ્ ૪ ગ. પં. તરસ્યા થવું.

દિવ્યાશ્રમપદ ન. (દિવ્ય દેવલોકી, સુંદર, આશ્રમપદ ન. મઠ) સુંદર મઠ.

દૃષ્ ૪ ગ. પ. ગર્વ ધરવો.

દ્રુ ૧ ગ. પ. દોડવું.

લુ અ. શંકા અથવા વિતર્કદર્શક અવ્યય.

પન્ન ન. દિવસે બીલતું કમળ.

પલાયમાન પરા જોડે અર્થ ૧ ગ. આ.

‘જવું’ નો વર્તમાન કૃદન્ત. રા નો લા થાય છે) દોડવું.

પુરસ્તાન્ ક્રિ. વિ. આગળ, મોટા આગળ.

પૂર્વ સર્વ. પૂર્વવું, અગાઉનું (પુરુષ અથવા વસ્તુ).

વહિસ ક્રિ. વિ. બહાર.

મળ્ ૧ ગ. પં. બોલવું.

મન્દતા સ્ત્રી. સુસ્તી, કરમાયલી સ્થિતિ.

માયા • સ્ત્રી. નદુવિદ્યા, ઠગાઈ, ઇન્દ્રનલ.

મૂર્છ્ ૧ ગ. પ. મૂર્છા પામવી, બેશુદ્ધ થઈ જવું.

મૃગયા સ્ત્રી. શિકાર.

મ્લૈ ૧ ગ. પ. થાકી જવું, નરમ થઈ જવું, લોથ પોથ થઈ જવું.

રક્ત ન. લોહી, રૂધિર.

રઘ્ † ૪ ગ. પ. ઇન્ન કરવી.

લુહ ૧ ગ. આ. ભૂમિ પર આળોટવું.

વમ્ ૧ ગ. પ. વમન કરવું, ઉલટી થવી.

વિમૂત્તિ સ્ત્રી. પૈસો, ચઢતી, ઐશ્વર્ય.

સસૈનિક પુ. સ્ત્રી. ન. સિપાઈસહિત.

સિષ્ ૧ ગ. પ. શાસન કરવું, વ્યવસ્થા કરવી, માંગલ્યકારક થવું.

* ગણકાર્યરહિત કાળમા આ ધાતુને અને ૧ પૃ૦ ૧ લી કલમમાં ગણાવેલા બીજા ધાતુઓને વિકલ્પે આર્થ લગાડવામાં આવે છે.

† સ્વરાદિપ્રત્યય પર છતાં રઘ્ અને જમ્ માં અ પૂર્વે ન્ મુકાય છે, જેમકે રરન્ધ પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩. પુ. એ વ. અહિં સ્વર વૃદ્ધિ પામતો નથી, કારણ કે ન્ મૂકીએ છિયે એટલે સ્વરનું ઉપાન્ત્યપણું બંધ થાય છે.

સ્તન્ ૧ ગ. પ. બૂમ પાડવી, ગ-
ર્જના કરવી.
સ્તિહ્ ૪ ગ. પ. સ્નેહ રાખવો.

સ્તુ ૨ ગ. પ. વહેવું.
સ્તુ ૧ ગ. પ. સ્વર કરવો.
હત્ત હન્નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. મરાયલું.

અવિવેક વ્યભિચાર પુ.

ઋચીક (ઋષિનું નામ છે) ઋચીક પુ.

કદી નહિ નૈવ અ., ન કહિંચિત્ અ.

કાર્તવીર્ય (એક રાત્રનું નામ છે. એને

પરશુરામે માર્યો હતો) કાર્તવીર્ય પુ.

કોવાડી પરશુ પુ.

ગાધિ (રાત્રનું નામ છે) ગાધિ પુ.

ઘણું મૃદામ્ કિ. વિ.

છૂટી મુક્ત મુચ્ચ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.,

મુક્તા સ્ત્રી.; છૂટા થવું મુચ્ચ (ક-

ર્મણિ રૂપ વાપરો).

જડમૂળથી કાપી નાખવું મૂલ ૧૦ ગ.

ઉદ્ જોડે. ઉન્મૂલયિતુમ્ હેત્વર્થ

કૃદન્ત.

જમદગ્નિ (ઋષિનું નામ છે)

જમદગ્નિ પુ.

જીવતી જીવન્તી જીવ નો કર્તારિ વર્ત-

માન કૃદન્ત. સ્ત્રી. સજીવા સ્ત્રી.

(જીવ પુ. જીવગી, અને સ [સહ

ને ઠેકાણે] અ. સાથે).

નામનું નામ અ., નામ્ના તૃ. એ. વ.

(નામન્ શબ્દ ઉપરથી).

નાનામાં નાનું કનિષ્ઠ પુ. સ્ત્રી. ન.

પાછાં જીવતાં થવું જીવ પુનર્ જોડે.

ભૃગુ (ઋષિનું નામ છે) મૃગુ પુ.

રેણુકા (જમદગ્નિની વહુ અને પર-

શુરામની મા) રેણુકા સ્ત્રી.

સિવાય ક્રતે અ.

પાઠ ૧૪.

પરોક્ષભૂતકાળ (જરી).

૧. જો કોઈ ધાતુમાં એ મૂળ (અસંયુક્ત) વ્યંજન વચ્ચે અક્ષર
હોય અને વળી પહેલા વ્યંજનનો અભ્યાસમાં ફેરફાર થતો ન હોય
તો અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં અને પૂર્વે જ આગમ આવ્યો હોય
એવા પરસ્મૈપદ ૨. પુ. એ. વ. ના પ્રત્યય થ પર છતાં તે અ ને
બદલે એ મૂકાય છે અને અભ્યાસનો લોપ થાય છે.

તન્

૧ લો. પુ.

૨ જો "

૩ જો, "

એ. વ.

તતાન-તતન

તેનિથ

તતાન

દ્વિ. વ.

તેનિવ

તેનથુ:

તેનતુ:

અ. વ.

તેનિમ

તેન

તેનુ:

તત્ત્વ ધાતુમાં નિયમમાં કહેલી બધી શરતો પાર પડેલી છે; નન્દમાં એમ નથી, કેમકે એ ધાતુમાં સંયુક્ત વ્યંજન છે, ગદ્ માં અને મળ્ માં પણ નિયમ બધી રીતે લાગુ પડતો નથી, કેમકે અભ્યાસમાં તેઓના પહેલા વ્યંજનના અનુક્રમે જ અને વ્ થાય છે. એટલે રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૩. પુ.	નનન્દ	નનન્દતુ:	નનન્દુ:
"	જગાદ	જગદતુ:	જગદુ:
"	વભાળ	વભળતુ:	વભળુ:

પણ નેન્દતુ:, ગેદતુ:, મેળતુ:, વગેરે થતું નથી.

પદ્ ૨. પુ. એ. વ. પેચિથ-પપચ્ચ; શક્ ૨. પુ. એ. વ. શેકિથ-શશચ્ચ; ૯૪ પૃં ૩ (ઈ). પ્રમાણે અહિં થ્ ની પૂર્વે વિકલ્પે હ્ મૂકાય છે. જ્યારે હ્ લાગે છે ત્યારે ઉપલો નિયમ લાગુ પડે છે, નહિ તો લાગુ પડતો નથી. ચ્ નો ક્ માર્ગોપં ૯૧ પૃં *નોંધ પ્રમાણે થયો છે.

૨. ત્, ફલ્, મજ્, ત્રપ્, અને રાષ્, ('ઈન્ડ કરવી,' 'દ્રોહ કરવો' એવો અર્થ થતો હોય ત્યારે) એટલા ધાતુના અ અથવા આ ને બદલે એન્ પ્રમાણે (ઉપલા નિયમમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે) ણ થાય છે; વળી જૃ, ઞ્રમ્, ઞ્રસ, ફળ્, રાજ્, આજ્, આશ્, મ્લાશ્, સ્યમ્ અને સ્વન્ ધાતુમાં આ ફેરફાર વિકલ્પે થાય છે.

અહિં ગણાવેલા ધાતુઓને ૧ લો સામાન્ય નિયમ લાગુ પડતો નથી.

ત્-તદ્ ૭૬ પૃં ૨ ઉ. પ્રમાણે-તત્તર્ +અતુ: ૯૭ પૃં ૧૦. પ્રમાણે-અને ઉપલા નિયમ પ્રમાણે તેરતુ:, એમન્ ત્રેપે, ત્રેપાતે વગેરે. વઞ્રામ-વઞ્રમતુ; અથવા ઞ્રમતુ:-વઞ્રમુ: અથવા ઞ્રમુ: વગેરે.

૩. શશ્, દદ્, અને વાદિ (વ્ થી શઙ્ થતા) ધાતુઓમાં આ ફેરફાર થતો નથી.

વમ્ ૩. પુ. વવામ-વવમતુ:-વવમુ:.

૪. ઘણું કરીને અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં નીચે લખેલા તથા બીજાં દેટલાક ધાતુઓના ચ્, વ્ તથા ર્ ના યથાક્રમ હ્, ઙ અને ઋ થાય છે--*વચ્, યજ્, વપ્, વહ્, વસ ૧ ગ., વે, વ્યે, હ્વે, શ્ચિ, વદ્, સ્વપ્, જ્યા, વશ્, વ્યચ્, પ્રચ્છ, વ્રશ્ચ, અસ્જ, ગ્રહ્, અને વ્યધ્. પરોક્ષભૂતકાળમાં આ ટીપમાંથી પ્રચ્છ, વ્રશ્ચ

* મૂળ ગ્રન્થમાં વર્ણવેલા પહેલા ૧૧ ધાતુ પછી ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળના અવિકારક પ્રત્યય આવે તો તેમાં એ ફેરફાર થતો નથી.

અને અસ્તુ ને કાઢી નાખવા. આ ઐરકારને અથવા તો ય, વ અને ર ના આદેશભૂત હ, ઝ અને ઞ ને સંપ્રસારણ કહે છે.

૫, પરીક્ષભૂતકાળના વિકારક પ્રત્યય પર છતાં સંપ્રસારણ માત્ર અભ્યાસમાં જ થાય છે. વ્યથ નો અભ્યાસ બધાં રૂપોમાં વિ થાય છે.

૬. સંપ્રસારણ પછી સ્વર આવે તો તે લોપાય છે.

૭. જ્યારે સંયુક્ત વ્યંજનના બન્ને વ્યંજનો સંપ્રસારણ લઈ શકે એવાં હોય ત્યારે માત્ર છેલ્લામાં જ એ ઐરકાર થાય છે.

યજ

પરસ્મૈપદ.

આત્મનેપદ.

એ.વ.

દ્વિ.વ.

અ.વ.

એ.વ.

દ્વિ.વ.

અ.વ.

૧ લો. પુ. ઇયાજ-ઇયજ 'ઈજિવ ઈજિમ ઈજે ઈજિવહે ઈજિમહે
૨ જો,, ઇયજિથ-ઇયષ્ઠ ઈજથુઃ ઈજ ઈજિપે ઈજાથે ઈજિધ્વે
૩ જો,, ઇયાજ ઈજતુઃ ઈજુઃ ઈજે ઈજાતે ઈજિરે

યજ-યયજ-ઇઅયજ ૫. પ્રમાણે-ઇયજ ૬. પ્રમાણે-ઇયાજ. યજ્-ઇજ ૪. અને ૬. પ્રમાણે-ઇજ-ઈજ + અતુઃ-ઈજતુઃ. યજ્-ઇયજિથ અથવા ઇયજ + થ ૯૪ પૃ૦ ૩.(ઈ) પ્રમાણે-ઇયષ્ + થ ૬૪ પૃ૦ ૯. પ્રમાણે-ઇયષ્ + ઠ-ઇયષ્ઠ માર્ગો ૫૦ ૨૧ પૃ૦ *નોંધ પ્રમાણે. વ્યધ્-વ્યવ્યધ્-વિઅવ્યધ્ ૫. અને ૭. પ્રમાણે-વિવ્યધ્ ૬. પ્રમાણે-વિવ્યાધ્. સ્વપ્-સ્વસ્વપ્-સુસ્વપ્-^{*}સુવ્વપ્ + અ-સુવ્વાપ્. વ્યધ્-વિધ્-વિવિધ્ + અતુઃ-વિવિધતુઃ. સ્વપ્-સુપ્-સુપુપ્ + અતુઃ-સુપુપતુઃ. વચ્ ૫. ૩. પુ. ઉવાચ્-ઝચતુઃ-ઝચુઃ-૨. પુ. એ. વ. ઉવચિથ અથવા ઉવચ્થ. આ. ઝચે-ઝચાતે ધ્યાદિ.

૧. (અ) અનુનાસિક અથવા અંતઃસ્થ સિવાય બીજા કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં અથવા પદાન્તે હોય ત્યારે ક્રુહ્, મુહ્, સ્તુહ્, અને સ્તિહ્ ના હ નો વિકલ્પે વ થાય છે, એટલે વ અથવા દ થાય છે.

મુમોહિથ, મુમોહ્ + થ ૯૫ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે—મુમોદ્ + થ અથવા મુમોષ્ + થ-મુમોદ્ અથવા મુમોગ્ધ.

* જે ધાતુનું આદિ વ્યંજન સ્ હોય અને તે સ્ ની પછી સ્વર કે દન્ત્ય વ્યંજન આવ્યું હોય તે ધાતુઓ અને સ્વઙ્, સ્વિઙ્, સ્વદ્, સ્વઙ્ઙ, સ્વપ્ અને સ્મિ ધાતુઓના સ્ ની પૂર્વે સામાન્ય રીતે એકજ પદમાં અ અથવા આ સિવાય કોઈ સ્વર અથવા કણ્ઠ્ય વ્યંજન આવ્યું હોય તો સ્ નો વ થાય છે. સેઙ્, સપ્, સજ્, સ્ત, સ્ત્, અને સ્ત્યૈ અપવાદરૂપ છે, એટલે એ ધાતુઓમાં એ નિયમ લાગતો નથી.

(૨૫) એવીજ સ્થિતિમાં નહ ના હ નો ધ થાય છે; નેહિથ, અને
નમહ + થ=નનધ + થ=નનદ્.

૨. તહ ના હ નો પદ પૃં ૩. પ્રમાણે લોપ થાય ત્યારે પૂર્વના અ
અથવા આ નો ઓ થાય છે.

તહ-વવહ-વવહ + થ-વવદ્ + થ પદ પૃં ૧. પ્રમાણે-વવદ્ + ધ. પદ
પૃં ૨. પ્રમાણે-વવદ્ પદ પૃં ૩. પ્રમાણે-અને આ નિયમ પ્રમાણે વવદ્-
ને વવદ્ને વવોદ્.

૮. (અ). વે ઉ. 'વાણુવું' એ ધાતુનું પરોક્ષભૂતકાળના વિકારક
પ્રત્યય પર છતાં ફેરફાર થઈ ઉવય્ અંગ થાય છે અને અવિકારક પ્રત્યય
પર છતાં જ્ય્ અથવા જઞ્ અંગ થાય છે. વ્યે ઉ. 'ઢાંકવું' એ ધાતુનું
પરોક્ષભૂતકાળના વિકારક પ્રત્યય પર છતાં વિવ્યય્ અંગ થાય છે અને
અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં વિવી અંગ થાય છે. ઉવય્ ને થ પૂર્વે ઇ આગમ
લાગે છે.

આ નિયમ ન હોય તો ૯૮ પૃં ૧૪. લાગુ પડે, વ્યે-વ્યેવ્યે-વ્ + ઇણ્યે
૧૦૫ પૃં ૭. પ્રમાણે-વિવ્યે ૬. પ્રમાણે-વિવ્યે + અ-વિવ્યાય. એજ પ્રમાણે
વે નાં વિકારક પ્રત્યય લગાડતાં રૂપો સમજવાં.

(આ). હૈ ઉ. 'ઓલાવવું', 'હોડ બકવી' નાં પરોક્ષભૂતકાળનાં
અર્થાં રૂપોમાં હુ થાય છે અને શ્ચિ નો શુ થાય છે.

એટલે પરોક્ષભૂતકાળના વિકારક પ્રત્યય પર છતાં પણ એ ધાતુઓ
સપ્રસારણ પામે છે. હૈ-હૈણ-હુ ૧૦૫ પૃં ૬. પ્રમાણે.

(ઇ) વે અને શ્ચિનાં રૂપો મૂળ અંગ ઉપરથી પણ થાય છે. વે-વા
૯૮ પૃં ૧૪. પ્રમાણે-વવા-વવૌ-વવતુઃ-વવુઃ, ૯૮ પૃં ૧૩. (અ) અને
(આ) પ્રમાણે.

૯. અદ્, ઋ, અને વ્યે ધાતુઓ થ પૂર્વે નિત્ય ઇ લે છે.

૨. પુ. એ. વ. આરિથ. ૩. પુ. આર-આરતુઃ-આરુઃ.

૧૦ મસ્જ અને નશ ધાતુઓમાં વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પર

દનો, અને બીજા સાધિત ધાતુઓનો અથવા સામાન્ય રીતે કહીએ તો અનેકાચ્ ધાતુઓનો પણ પરોક્ષભૂતકાળ આ રીતે થાય છે. આ રૂપને આમ્યુકત પરોક્ષભૂતકાળ કહે છે.

(૪). આત્મનેપદી ધાતુને ક્ર નાં આત્મનેપદ રૂપ લાગે છે અને પરસ્મૈપદીને પરસ્મૈપદ રૂપ લાગે છે.

ઈશ આત્મનેપદ. (અ).

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	ઈશાંચક્રે	ઈશાંચકૃવહે	ઈશાંચકૃમહે
૨ જો ,,	ઈશાંચકૃષે	ઈશાંચક્રાથે	ઈશાંચકૃઢ્વે
૩ જો ,,	ઈશાંચક્રે	ઈશાંચક્રાતે	ઈશાંચક્રિરે

૧ળી ઈશામાસ, ઈશાંબભૂવ વગેરે.

કથ ૧૦ ગ. પરસ્મૈપદ (આ).

૧ લો પુ.	કથયાંચકાર-ચકર	કથયાંચકૃવ	કથયાંચકૃમ
૨ જો ,,	કથયાંચકર્થ	કથયાંચક્રથુઃ	કથયાંચક્ર
૩ જો ,,	કથયાંચકાર	કથયાંચક્રતુઃ	કથયાંચક્રુઃ

૧ળી આ. કથયાંચક્રે, વગેરે.

ઘણાખરા ગણકાર્યરહિત કાળોમાં અચ કાયમ રહે છે. (૧૦૧ પૃ. નોંધ જુઓ).

૧૨ (અ) દચ્, અચ્, કાસ અને આસ એ ધાતુ આમ્યુકત પરોક્ષભૂતકાળનાં રૂપ નિત્ય લે છે અને ઉષ્, વિદ્ અને જાગૃ એ રૂપો વિકલ્પે પામે છે.

(આ). સી, હી, મૃ અને હુ આ ધાતુઓ પણ આમ્યુકત પરોક્ષભૂતકાળનાં રૂપ વિકલ્પે લે છે, પણ આ ધાતુના અંગનો ત્રીજા ગણમાં થાય છે તે પ્રમાણે પ્રથમ દ્વિર્ભાવ થાય છે અને પછી આમ્ અને સહાયકારક ક્રિયાપદ લાગે છે.

૧૩. આમ્ એ વિકારક પ્રત્યય છે, માટે એ પ્રત્યય પર છતાં અન્ય સ્વર અને વિદ્ સિવાયના ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે.

વિભયાંચકાર; જિહ્વાંચકાર; વિભરાંચકાર; ઇત્યાદિ.

૧૪. (અ.) અલ્યાસમાં માત્ર અજ હોય તો અ દીર્ઘ થઈ આ થાય છે.

(આ). જે ધાતુને પ્રારંભે અ અને અન્તે સંયુક્ત વ્યંજન હોય એવા ધાતુમાં તથા જેને પ્રારંભે ઋ હોય તેવા ધાતુમાં તથા અજ્ઞ ‘બ્યાપવું’એ ધાતુમાં અભ્યાસની પછી ન ઉમેરાય છે.

અર્દ્ ૩. પુ.	આનર્દ	આનર્દતુ:	આનર્દુ:
અન્ત્ ,,	આનન્ત	આનન્તતુ:	આનન્તુ:
ઋજ્ ,,	આનૃજે	આનૃજાતે	આનૃજિરે

૧૫. અઘતનભૂતકાળ અને આશીર્વાદાર્થ સિવાય બધા ગણકાર્ય-રહિત કાળમાં મૃને પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લાગે છે.

૧૬. આ એ પાઠમાં આપેલા નિયમો પ્રમાણે અંગ તૈયાર કરી કર્તરિ રૂપમાં ધાતુ પરસ્મૈપદી હોય કે આત્મનેપદી હોય તો પણ તે અંગને આત્મ-નેપદ પ્રત્યયો લગાડવાથી ધાતુનાં પરોક્ષભૂતકાળનાં કર્મણિ તથા ભાવે રૂપો થાય છે.

ગતાયાં રાત્રૌ સુપ્તા વયં કિલ વહુ વિલેપિમ ।

ચુધિષ્ટિરેણ પૃષ્ઠો લોમશોઽગસ્યસ્ય પ્રભાવં કથયામાસ ।

કૃતયુગે કાલેયા ઇતિ વિશ્રુતા દાનવા વૃત્રં સમાશ્રિત્ય મહીં સ્વર્ગ-લોકં ચ મૃશં પીડયાંચક્રુઃ । નૈતત્કર્તુમાનર્હુસ્તે ।

તાન્હન્તું સેન્દ્રા વિબુધા ન શેકુઃ ।

તે બ્રહ્માણમુપસંગમ્યોચુર્ભગવન્નખિલં ત્રૈલોક્યં દાનવૈરર્ધતે કિમત્ર કરવામહૈ ।

પરમેષ્ઠયુવાચ મો દેવા દધીચમૃષિં ગત્વા તસ્યાસ્થીનિ યાચધ્વમ્ તેષાં વજ્રં કૃત્વા વૃત્રં હત ।

તથેતિ પ્રતિજ્ઞાય તે સર્વે દધીચસ્યાશ્રમમુપયયુઃ ।

તમૃષિં દેવાઃ પ્રણેમુસ્તસ્યાસ્થીનિ ચ યયાચિરે ।

તતઃ સ મહાત્મા ત્રૈલોક્યસ્ય હિતાયાત્મનઃ પ્રાણાનુત્સર્જ ।

તસ્ય પરાસોરસ્થીનિ દેવા જગૃહુસ્ત્વષ્ટારં ચ ગત્વા તં* તેષામુગ્રં વજ્રં કારયામાસુઃ ।

તતસ્ત્વષ્ટા શક્રમુવાચૈતદ્દૃહીત્વા વૃત્રં જહિ ।

ઇન્દ્રેણ સહિતા દેવા રોદસી આવૃત્ય તિષ્ઠન્તં કાલેયૈરભિરક્ષિતં ચ
વૃત્રમાસેદુઃ । તાંશ્ચ યુદ્ધાયાજુહુવિરે ।

તૈઃ સહ દેવાનાં તુમુલં યુદ્ધં સમાપેદે । રજોભિઃ સર્વા દિશો વ્યાન-
શિરે । દાનવેભ્યશ્ચ દેવા મૃશં ત્રેસુઃ ।

ઇતસ્તતઃ પ્રધાવતાં તેષાં વેગં દેવા દૌર્બલ્યાન્ન સેહિરે ભીતાશ્ચ પલા-
યામાસુઃ ।

તાદૃશાંસ્તાન્દૃષ્ટ્વેન્દ્રો વિષ્ણું શરણં વવ્રાજ ।

તતો વિષ્ણુરાત્મનસ્તેજ ઇન્દ્રે નિદધે દેવાશ્ચ મહર્ષયશ્ચાપિ તથા વિદ્-
ધિરે ।

તતો રણધુરામેકોઽપીન્દ્ર ઉવાહ ।

સ વૃત્રસ્ય વધાય મહદ્વજ્રં મુમોચ । તેન હતો વૃત્રો ભૂમૌ સુખ્વાપ ।

કોટ્યા કોટ્યા પુરદ્વારમેકૈકં રુરુધે દ્વિષામ્ ॥

તત્કર્મ વાલિપુત્રસ્ય દૃષ્ટ્વા વિશ્વં વિસિષ્મિયે ।

સંત્રેસૂ રાક્ષસાઃ સર્વે બહુ મેને ચ રાઘવઃ ॥

સુગ્રીવો મુમુદે દેવાઃ સાધ્વિત્યૂચુઃ સવિસ્મયાઃ ।

વિભીષણોઽભિતુષ્ટાવ પ્રશશંસુઃ પ્લવંગમાઃ ॥

રાઘવો ન દયાંચક્રે દધુર્ધૈર્યં ન કેચન ।

મમ્રે પતન્નવદ્વીરૈર્હાંહેતિ ચ વિચુક્રુશે ॥

પ્રાણાઃ* દધ્વંસિરે ગાત્રં તસ્તમ્ભે ચ પ્રિયે હતે ।

ઉચ્છશ્વાસ ચિરાદ્દીના રુરોદાસૌ રરાસ ચ ॥

લોહવન્ધૈર્બવન્ધે નુ વજ્રેણ કિં વિનિર્મમે ।

મનો મે ન વિના રામાદ્યત્પુસ્ફોટ સહસ્રધા ॥

ઉત્તેરિથ સમુદ્રં ત્વં મદર્થેઽરીઞ્ જિહિંસિથ ।

મમર્થ ચાતિઘોરાં માં † ધિગ્જીવિતલઘૂકૃતામ્ ॥

* સીતાએ જ્યારે પોતાના સ્વામી રામને ઇન્દ્રેણના બાણની અસરથી મરણોત્થા ભૂમિ પર પડેલો જોયો ત્યારની સીતાની સ્થિતિને આ શ્લોક લાગુ પડે છે. નીચેના બે શ્લોકમાં તે પ્રસંગના સીતાના કંઠ શબ્દો આપેલા છે.

† ધિક્ અન્યથાને યોગે દ્વિતીયા વિભક્તિ વપરાય છે.

માલિન્યં માર્જયામાસ ચન્દ્રમાસ્તિમિરૈઃ કૃતમ્ ।

खलैर्दत्तं मृषा दोषमिव सत्पुरुषः सताम् ॥

* એન્દ્રેણ હ વૈ મહાભિષેકેણ સંવર્ત આઙ્ગિરસો મરુત્તમાવિક્ષિતમ-
ભિષેવેચ ।। તસ્માદુ મરુત્ત આવિક્ષિતઃ સમન્તં સર્વતઃ પૃથિવીં જય-
ન્પરીયાયાશ્વેન ચ મેધ્યેતેજે । † તદ્વ્યેષ શ્લોકોઽભિગીતઃ । મરુતઃ
પરિવેષ્ટારો મરુત્તસ્યાવસન્ગૃહે । આવિક્ષિતસ્ય કામપ્રેર્વિશ્વે દેવાઃ
સમાસદ્ ઇતિ ।

૧. ત્યારે કાલેયોનો આગેવાન માર્યો ગયો (હન્ કર્મણિ ૩૫) ત્યારે તેઓ
મરણિયા થઈને લધ્યા (યુધ્), પણ આખરે દેવોએ તેમને તાબે કર્યા (જિ).

૨. પછી તેઓએ મસલત કરી (મઙ્ અથવા મન્તં કૃ) અને
વિશ્વનો નાશ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો (નિસ્+ચિ).

૩. તેઓએ ધાર્યું (મન્) કે સઘળા ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણોનું મોત
અથવા નાશ એ હેતુ પાર પાડવાનું ઉત્તમ સાધન છે; કારણ કે તેઓ જે
તપ આચરે છે (તપ્ અથવા ચર્) અને જે યજ્ઞો કરે છે (તન્ અથવા
આ+હ) તેના પર વિશ્વ આધાર રાખે છે (આ+શ્રિ અથવા અવ+લમ્વ).

૪. માટે તેઓ દહાડે દરીઆમાં સંતાઈ રહેતા (ઘ+છદ્), રાત્રે બહાર
ફેરતા (ચર્), ઘણા બ્રાહ્મણોને મારી નાખતા (હન્) અને સઘળા
સોડોને દમતા (પીઢ્ અથવા અર્દ્).

૫. વસિષ્ઠ, ભાર્ગવ, અને બીજા ઋષિઓના આશ્રમે પાયમાલ કરાયા
(અવ+સાદ્ પ્રેરક૩૫) અને ઉજડ કરાયા (કૃ); પછી તેઓએ તેને
બાળી નાખ્યા (દહ).

૬. કોઈ માણસો જગન કરતા નહિ (યજ) અને દેવો બીતાં (સી
અથવા ત્રસ).

૭. આ બધું કોણ કરે છે તે તેઓ જાણતા ન હતા (જ્ઞા), તેથી
તેઓ વિષ્ણુ પાસે ગયા (ડપ+ગમ્) અને તેની મદદ માગી (યાચ).

* એન્દ્રો મહાભિષેકઃ એ એક જાતનો રાજ્યાભિષેક હતો. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રને
દેવોએ અભિષેક કર્યો હતો. એજ અભિષેક મૃત્યુલોકના રાજાઓને કરવામાં આવ-
તો ત્યારે તેઓને શસ્ત્ર ભેદી શક્તાં નહિ અને તેઓ આખી પૃથ્વી છતી શક્તા.

† ૧૩૮ પૃ૦ § નોંધ જુઓ.

‡ અહિં તદ્ એ તસ્માત્ બરોબર છે.

૮. વિષ્ણુએ તેઓને કહ્યું (કથ અથવા ચક્ષ) કે એ અધું કાલેયો રાત્રે કરે છે અને દિવસે સમુદ્રમાં સંતાર્ધ રહે છે.

૯. તેણે (વિષ્ણુએ) તેમને આજ્ઞા કરી (આ+દિશ) કે તમે અગસ્ત્ય પાસે જાઓ અને દરીઓ પી જવાની એને વિનતિ કરો.

૧૦ દેવો તે ઋષિની પાસે ગયા (ઝપ+ઙ), તેને નમ્યા (પ્ર+નમ્), અને તેના સામર્થ્યનાં વખાણ કર્યાં (સ્તુ અથવા પ્ર+શંસ).

૧૧. તેણે તેમને તેમના આવવાનો હેતુ પૂછ્યો (પ્રચ્છ).

૧૨. એ તેઓએ તેને કહ્યો (કથ). તે ઉપરથી અગસ્ત્ય સમુદ્ર ગયો (યા) અને દેવો તેની પાછળ ગયા (અનુ+ઙ અથવા અનુ+યા).

૧૩. તે સમુદ્ર પી ગયો (પા) અને કાલેયો પોતાના આશ્રયમાંથી બહાર ખેંચી કઢાયા (આ+કૃષ).

૧૪. પછી એક લડાઈ થઈ (સમ્+આ+પદ્) અને દેવોએ તેમને મારી નાખ્યા.

શબ્દકોશ ૧૪.

અગસ્ત્ય પુ. ઋષિનું નામ છે.

અતિઘોર પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું લયંકર

અથવા ક્રૂર.

અન્તતઃ ક્રિ. વિ. આખરે.

અભિગીત અભિ જોડે ગૈ ૧ ગ. પ. નો

કર્મણિ ભૂ. કૃ., ગવાયલું, ગાયલું.

અર્થ પ્ર જોડે ૧૦ ગ. આ. અરજ

કરવી.

અર્દ્ધ ૧ અને ૧૦ ગ. પીડવું, દમવું.

અજ્ઞ ૫ ગ. આ. વ્યાપવું વિ જોડે.

*અસ્થિ પુ. હાડકું.

અક્ષિરસ પુ. અક્ષિરસ નો વંશજ.

આવિક્ષિત પુ. અવિક્ષિત નો પુત્ર.

ઈ ૨ ગ. પ. પરિ જોડે, આસપાસ ફેરો ફરવો.

ઈતસ્તતઃ ક્રિ. વિ. આમતેમ, અહિથી તહિથી.

ઉ અવ્યય છે.

ઉગ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. સખ્ત, તીક્ષ્ણ, આકર્ષ.

ઉષ્ ૧ ગ. પ. બાળવું.

ઐકૈક સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. અક્ષેક, દરેક.

એન્દ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. ઇન્દ્રસંબંધી.

કામગ્રિ પુ. જેની ઇચ્છાઓ સપૂર્ણ

થઈ છે તે, કૃતાર્થ.

કારય કૃ નું પ્રેરકઅંગ, કરાવવું.

કાલેય પુ. અમુક રાક્ષસોનું નામ છે.
 કૃતયુગ ન. હિંદુશાસ્ત્રના ચાર યુગ-
 માંનો પહેલો યુગ.
 કુશ ૧ ગ. પ. વિ જોડે, ઔમ પાડવી.
 ચર ૧ ગ. જવું, છલંગે ચાલવું.
 ચિરાદ્ કિ. વિ. ઘણીવાર રહીને.
 છદ્ ૧૦ ગ. પ્ર જોડે સંતાડવું.
 જીવિતલઘ્વકૃત પુ. સ્ત્રી. ન. જીવંતીથી
 અથવા જીવતા રહેવાથી નામોશી
 ખામેલું અથવા માનભ્રષ્ટ થયલું.
 તપ ૧ ગ. પ. તપ કરવું.
 તાદૃશ પુ. સ્ત્રી. ન. તેના જેવું.
 તિમિર પુ. ન. અંધાં.
 તુમુલ પુ. સ્ત્રી. ન. જળાં, ભારે,
 સારીપેઠે ઝામેલું.
 ત્રસ સમ્ જોડે, બીવું, ત્રાસવું.
 ત્રૈલોક્ય ન. ત્રણે લોક.
 દદ્ ૧ ગ. આ. આપવું.
 દધીચ પુ. ઋષિનું નામ છે.
 દય ૧ ગ. આ. દયા આણવી.
 દાનવ પુ. રાક્ષસ.
 દિશ્ સ્ત્રી. દિશા.
 દીન પુ. સ્ત્રી. ન. નિરાશ્રય, ગરીબ.
 દોષ પુ. ઠપકો, નિન્દા, કલંક.
 દૌર્બલ્ય ન. નબળાઈ.
 ધિક્ અ. છટ્, ધિક્કારદર્શક અ-
 વ્યય.

પતંગ્ચત્ કિ. વિ. પતંગિયાંની માફક.
 પરમેષ્ટિ પુ. બ્રહ્મદેવ.
 પરાસુ પુ. સ્ત્રી. ન. મરેલું, મુએલું,
 ગતપ્રાણ.
 પરિવેષ્ટ પુ. પીરસનાર.
 પુરદ્વાર ન. શહેરનો દરવાજો.
 પ્રભાવ પુ. સામર્થ્ય, મોટાઈ.
 પ્લવંગમ પુ. વાનર.
 ફળ ૧ ગ. પ. જવું.
 ફલ ૧ ગ. પ. ફળવું.
 બહુ કિ. વિ. ઘણું, મોટીથી.
 વિમીષણ પુ. રાવણનો ભાઈ અને
 રામનો મિત્ર.
 †અસ્જ ૬ ગ. ઉ. સેકવું, જીવવું.
 આજ ૧ ગ. આ. પ્રકાશવું.
 આશ ૧ ગ. આ. પ્રકાશવું.
 જ્લાશ ૧. ગ. આ. પ્રકાશવું.
 મદર્થે કિ. વિ. મારે માટે.
 મત્ ૧૦ ગ. આ. મસલત કરવી.
 મરુત્ત પુ. રાજનું નામ છે.
 મહાભિષેક પુ. (મહત્ પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું
 અને અભિષેક પુ. રાજને મુગટ
 પહેરાવતી બખતે પાણી છાંટે છે
 તે) મોટો રાજ્યાભિષેક.
 માલિન્ય ન. અંધાં, મેલાપણું.
 મૃજ્ ૧૦ ગ. સાફ કરવું, માળવું.
 મૃષા અ. શેગટ, ખોટું.

*૧૬ પાઠમાં ૨૨ કલમ ભુલ્યા.

† આ ધાતુના આશીર્વાદાર્થ સિવાય બધા ગણકાર્યરહિત કાળમાં જે અંગ
 યાય છે, અસ્જ અને મર્જ. મસ્જ ના સ્ નો લોપ થતો નથી ત્યારે જ યાય છે
 (૬૬ પૃ ૧૦).

મેઘ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. યજ્ઞને વાસ્તે ઠરા-
વેલું અથવા લાયક.

રસ ૧ ગ. પ. ખૂમ પાડવી.

રોદસી ન. દ્વિ. વ. પૃથ્વી અને સ્વર્ગ.

લપ્ ૧ ગ. પ. વિ જોડે, વિલાપ કર-
વો, શોક કરવો.

લમ્બ અવ જોડે, ૧ ગ. આ. આધાર
રાખવો.

લોમશ પુ. ઋષિનું નામ છે.

લોહવન્ધપુ. (લોહ પુ. ન. લોહું વન્ધ
પુ. અન્ધન, એડી) લોહાની એડી.

વજ્ર પુ. ન. ઘણો કઠણ પથ્થર,
વજ્ર.

વાલિપુત્ર પુ. વાલિનામના વાનર-
સરદારનો પુત્ર.

વિબુધ પુ. દેવ.

વિશ્રુત પુ. સ્ત્રી. ન. વિ+શ્રુનો કર્મણિ
ભૂ. કૃ., પ્રખ્યાત, વખણાયલું.

વિશ્વે દેવાઃ પુ. બ. વ. બધા દેવો.

આવયું તે આગમન ન., આગમ પુ.
આશ્રય, આશરો લીધેલી જગ્યા
આશ્રયસ્થાન ન.

ઉજડ નિર્જન પુ. સ્ત્રી. ન.

ઉપાય ઉપાય પુ., અધ્યુપાય પુ.

કામં કાર્ય ન., ફલ ન. એ હેતુ પાર
પાડવાને ફલાવાસ્યે.

તપ તપાંસિ બ. વ.

નાશ ધ્વંસ પુ., નાશ પુ., અવસાદ પુ.

નાશ કરવો છિદ્ ૭ ગ. હ્રિડ્ જોડે;

વેગ પુ. ઝડપ, વેગ.

વાક્ર પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.

શ્રિ આ જોડે, આધાર રાખવો.

સંવર્ત પુ. એક ગોરનું નામ છે.

સત્પુરુષ પુ. સારો માણસ.

સમાસદ્ પુ. સભા અથવા દરબા-
રનો બેસનાર.

સમન્તમ્ કિ. વિ. ફરતું.

સર્વતઃ કિ. વિ. બધી દિશાએ.

સવિસ્મય પુ. સ્ત્રી. ન. આશ્ચર્યસહિ-
ત, અચંબો પામતું.

સહસ્રધા કિ. વિ. હજારો ભાગમાં.

સાધુ કિ. વિ. સારી રીતે.

સુગ્રીવ પુ. વાનર સરદાર અને રા-
મના મિત્રનું નામ છે.

સૂજ હ્રિડ્ જોડે, તળવું.

સેન્દ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. ઇન્દ્રસહિત.

સ્તુ અભિજોડે, વખણવું, સ્તુતિ કરવી.

સ્ફુદ્ ૬ ગ. પ. ભાગવું, શીટી જવું.

સૂદ્ ૧૦ ગ. નિ જોડે; ડચ્છેતુમ્
હેત્વર્થ કૃ. નિષૂદયિતુમ્ હેત્વર્થ કૃ.

મરણીઆ થઈને પ્રસહ્ય અ. કિ. વિ.

આત્મનિરપેક્ષમ્ અ. કિ. વિ.

સાહસેન તૃં વિ., કિ. વિ. તરીકે
વપરાયું છે.

મોત વધ પુ.

હેતુ પ્રયોજન ન.

સામર્થ્ય પ્રભાવ પુ.

પાઠ ૧૫.

ભાગ ૧.

શ્વસ્તનલવિષ્યકાળ, સામાન્યલવિષ્યકાળ અને ક્રિયાતિપત્યર્થ.

૧. શ્વસ્તનલવિષ્યકાળ.

૧. ધાતુને ત્વ પ્રત્યય લગાડવો. તે લગાડતા પહેલાં અન્ત્ય સ્વર અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે. આ પ્રમાણે જે નામ અને તેનાં પ્રથમાનાં રૂપોને ત્રીજા પુરુષનાં રૂપ લાખલ ગણવાં અને પહેલા અને બીજા પુરુષમાં અસ ધાતુનાં પરસ્મૈપદી વર્તમાનકાળનાં યથાપુરુષ રૂપ પહેલીના એકવચનમાં ઉમેરવાં. જ્યારે ધાતુ આત્મનેપદી હોય ત્યારે અસ ધાતુનાં આત્મનેપદી રૂપો ઉમેરવાં.

૨. સેદ્ધ ધાતુ પછી ત્વની પૂર્વે હ મૂકવામાં આવે છે અને વેદ્ધ ધાતુ પછી હ વિકલ્પે મૂકવામાં આવે છે. અનિદ્ધ ધાતુમાં તો હ આવતીજ નથી. રૂષ્, સહ્, લુમ્ રૂષ્ અને રિષ્ એટલા ધાતુઓને ત્વ પૂર્વે વિકલ્પે હ લાગે છે.

૩. પરોક્ષભૂતકાળ સિવાય અથવા ગણકાર્યરહિત કાળોમાં ગ્રહ ધાતુમાં પ્રત્યયની પૂર્વે આવતો હ આગમ દીર્ઘ થાય છે. વૃ, અને (દીર્ઘ) ઋકારાન્ત ધાતુઓમાં પરોક્ષભૂતકાળ, આત્મનેપદી આશીર્વાદાર્થ અને પરસ્મૈપદી અઘતનભૂતકાળ સિવાય અથવા ગણકાર્યરહિત કાળોમાં હ આગમ વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

૪. ઋ ઉપાન્ત્ય સ્વર હોય એવા અનિદ્ધ ધાતુઓના ઋ નો અઘોષ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિકારક પ્રત્યય (અંગમાં ગુણ કે વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રત્યય) પર છતાં વિકલ્પે ર થાય છે; જેમકે સ્પૃશ્-સ્પર્શ અથવા સ્પૃષ્ટા. સૃજ અને દૃશને માટે ૯૯ પૃં ૧૮. જુઓ સૃજ-સૃષ્ટા; દૃશ-દ્રષ્ટા.

૫. જ્યારે સહ્ ના દ્ નો પદ્ પૃં ૩. પ્રમાણે લોપ થાય છે ત્યારે વહ્ ધાતુમાં એવી સ્થિતિમાં થાય છે તેમજ પૂર્વના અ અથવા આનો ઓ થાય છે. (૧૦૬ પૃં ૨. જુઓ).

પરસ્મૈપદ.

મૂ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	ભવિતાસ્મિ	ભવિતાસ્વઃ	ભવિતાસ્મઃ
૨ જો ,,	ભવિતાસિ	ભવિતાસ્થઃ	ભવિતાસ્થ
૩ જો ,,	ભવિતા	ભવિતારૌ	ભવિતારઃ

સહ-સહ+તા-સદ્+તા-સદ્+ધા-સદ્+ઢા-સાઢા-સોઢા ૧૧૪ પૃ૦
૫. પ્રમાણે; વહ્નું એજ પ્રમાણે વોઢા; લભ્+તા-લભ્+ધા-લઢધા; દહ્+તા-
દઘ્+તા-દઘ્+ધા-દઘ્ધા; નહ્+તા-નઘ્+તા ૧૦૬ પૃ૦ ૧. (આ) પ્રમાણે-
નઘ્+ધા-નઢા; સૃજ્+તા-સૃજ્+તા ૯૯ પૃ૦ ૧૮. પ્રમાણે-સૃષ્+તા-સૃષ્+ઢા-
સૃષ્ઠા; સૃષ્-સર્ષા અથવા સ્સા.

આત્મનેપદ.

મુદ્.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	મોદિતાહે	મોદિતાસ્વહે	મોદિતાસ્મહે
૨ જો ,,	મોદિતાસે	મોદિતાસાથે	મોદિતાધ્વે
૩ જો ,,	મોદિતા	મોદિતારૌ	મોદિતારઃ

૪૨ પૃ૦ ૨. જુઓ.

૨. સામાન્યભવિષ્યકાળ.

૧. વર્તમાનકાળના પ્રત્યયની પૂર્વે સ્વ મૂક્યાથી આ કાળના પ્ર-
ત્યય સિદ્ધ થાય છે. ધાતુના સ્વરૂપ પ્રમાણે સ્વની પૂર્વે જ મૂકવી, અથવા
ન મૂકવી, અથવા વિકલ્પે મૂકવી. પ્રત્યય પર છતાં અન્ય સ્વરનો
અને ઉપાન્ય દ્વસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

૧. ધાતુના અન્ય સનો સથી શરૂ થતા *અપુરુષવાચક પ્રત્યય
પર છતાં ત્ થાય છે.

૨. ગમ્ પ. હન્, અને ઋકારાન્ત ધાતુઓ પછી એ ધાતુઓ
અનિદ્ છે તોપણ આ કાળમાં સ્વની પૂર્વે જ લાગે છે અને કૃત્ અને
નૃત્ સેદ્ છે તોપણ તેઓ પછી સ્વ પૂર્વે વિકલ્પે જ લાગે છે.

૩. કૃષ્, વૃત્, ષ્ઠ્, શ્ઠ્ અને સ્યન્દ સામાન્યભવિષ્યકાળમાં

* આ શબ્દોના અર્થમાં પુરુષ અને વચનદર્શક પ્રત્યયો જેવા કે સિ, સ્તિ.
તિ ઇલાદિ અને એક બે બીજા પ્રત્યયો સિવાય બધા પ્રત્યયોનો સમાવેશ થાય છે,

વિકલ્પે પરસ્મૈપદી છે અને પરસ્મૈપદી હોય ત્યારે સ્વ પૂર્વે ૬ લાગતી નથી. આ નિયમ કૃષ્ણ ને શ્વસ્તનભવિષ્યકાળમાં પણ લાગુ પડે છે.

લભ્.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	લપ્સ્યે	લપ્સ્યાવહે	લપ્સ્યામહે
૨ ને „	લપ્સ્યસે	લપ્સ્યેથે	લપ્સ્યધ્વે
૩ ને „	લપ્સ્યતે	લપ્સ્યેતે	લપ્સ્યન્તે

મૂ.

૧ લો પુ.	ભવિષ્યામિ	ભવિષ્યાવઃ	ભવિષ્યામઃ
૨ ને „	ભવિષ્યસિ	ભવિષ્યથઃ	ભવિષ્યથ
૩ ને „	ભવિષ્યતિ	ભવિષ્યતઃ	ભવિષ્યન્તિ

લભ્+સ્ય-લપ્+સ્ય+તે-લપ્સ્યતે; દિશ્+સ્ય-દેશ્-દેષ્-દેક્-દેક્+પ્યતિ-દેક્ષ્યતિ; દુહ્+સ્ય-દોહ્-દોષ્-ધોષ્-ધોક્-ધોક્+પ્યતિ-ધોક્ષ્યતિ; દશ્+સ્ય-દ્રશ્ ૯૯ પૃ૦ ૧૮. પ્રમાણે-દ્રષ્-દ્રક્-દ્રક્+પ્યતિ-દ્રક્ષ્યતિ; સ્પ્+સ્યતિ-સ્પ્ષ્યતિ અથવા સ્પ્-૧૧૪ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે-સ્પ્ષ્યતિ અથવા સ્પ્સ્યતિ; વૃષ્+સ્ય-વર્ષ્-વર્ત્-વર્ત્સ્યતિ-અથવા વર્ધિષ્યતે ઉપલા ૩. પ્રમાણે.

૩. ક્રિયાતિપત્યર્થ.*

૧. ક્રિયાતિપત્યર્થમાં વર્તમાનકાળના પ્રત્યયને બદલે હસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયો સ્થાને લાગે છે. કાળવાચક અ આગમ ધાતુની પૂર્વે આ અર્થમાં મૂકવામાં આવે છે. બીજી વાતે તો ૩૫ સામાન્યભવિષ્યકાળનાં જેવાં છે.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
૧ લો પુ.	અલપ્સ્યે	અલપ્સ્યાવહિ	અલપ્સ્યામહિ
૨ ને „	અલપ્સ્યથાઃ	અલપ્સ્યેથામ્	અલપ્સ્યધ્વમ્
૩ ને „	અલપ્સ્યત	અલપ્સ્યેતામ્	અલપ્સ્યન્ત
૧ લો પુ.	અભવિષ્યમ્	અભવિષ્યાવ	અભવિષ્યામ
૨ ને „	અભવિષ્યઃ	અભવિષ્યતમ્	અભવિષ્યત
૩ ને „	અભવિષ્યત્	અભવિષ્યતામ્	અભવિષ્યન્

૨. અધિપૂર્વકે ૬ ધાતુમાં અદતનભૂતકાળ અને ક્રિયાતિપત્યર્થમાં ૬-

* જેને ગુજરાતી વ્યાકરણમાં સંકેતભૂતકાળ કહે છે તે.

ને સ્થાને ગા આદેશ વિકલ્પે મૂકવામાં આવે છે. ગા આદેશ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનો વ્યંજન પર છતાં ગી થાય છે; જેમકે અધ્યગીયત્ત અથવા અધ્યગીયત્ત ૩. પુ. એ. ૫.

૩. ગણકાર્યરહિતકાળમાં કર્મણિ તથા ભાવે રૂપો તૈયાર થયલાં અંગને માત્ર આત્મનેપદ પ્રત્યય લગાડવાથીજ સિદ્ધ થાય છે.

૪. સામાન્યભવિષ્યકાળ સામાન્ય રીતે આવતો વખત બતાવે છે અને વિશેષે કરીને અઘતન (આજને લગતો) ભવિષ્યકાળ દર્શાવે છે.

શ્વસ્તનભવિષ્યકાળ વિશેષે કરીને અનઘતન (આજને લગતો નહિ એવો) ભવિષ્યકાળ બતાવે છે. જે સાંકેતિક વાક્યમાં એવો ભાવ હોય કે સંકેત અથવા શરત પૂર્ણ થઈ નથી, તેમાં ક્રિયાતિપત્યર્થ વપરાય છે. તે એ કાળ દર્શાવે છે, ભવિષ્ય અને ભૂત. જ્યારે તે ભૂતકાળનો સંકેત દર્શાવે છે ત્યારે તેમાંથી ક્રિયા નથી બની એવો ભાવાર્થ નીકળે છે.

हरिद्वारं गमिष्यामि तत्र च गङ्गाया उद्गमं हिमाचलं च द्रक्ष्यामि
सर्वासां देवतानां पूजां च विधाय स्वकीयं ग्रामं प्रतिनिवत्स्यामि।
यद्यत्ते हितकरं तत्सर्वं कर्तुं यतिष्ये ।

स्वामिनाविष्टોऽपि पुष्पाणि नानयसि यदानीतानि न वेति स प्रक्षयति
तदा किं प्रतिवक्ष्यसि ।

अस्माकं मित्रं हिरण्यको नाम मूषकराजो गण्डकीतीरे चित्रवने
निवસતિ સોઽસ્માકં પાશાંશ્ચેત્સ્યતિ ।

यदि मे बाणपथमायास्यस्यसंशयं मरिष्यसि ।

सुवृष्टिश्चेद्ધર્મવિષ્યત્તદા સુભિક્ષમભવિષ્યત્ ।

यदि स धर्ममत्यक्ष्यद्दुःखभाकसमवर्तिष्यत ।

कुसुमपुत्र एकस्मिन्गृहे शत्रुणा पातितमग्निं यदि कृष्णवर्मा न निर-
वापयिष्यत्तदा सर्वमेव नगरमग्निरधक्ष्यत् ।

कुम्भकर्ણસ્ય ગાત્રાણિ રામો રણે કત્સર્યતીતિ કેન સંભાવિતમ્ ।

પુષ્કરેણા બ્રાત્રા ઘૂતે જિતો નલો રાજ્યાત્પરિભ્રષ્ટો દમયન્ત્યા સહ વન-
મિત્રાય તત્રાપિ કલિના બહુવિધૈશ્છલૈઃ પીડિતો સુપ્તાં દમયન્તીમુ-
ત્સૃજ્યૈકસ્મિન્સ્થલે જગામ । ગચ્છંશ્ચ મહાન્તં દાવં દદર્શ ।
તન્મન્થ્યેકર્કોટકો નામ નાગ આસીત્ । તં સ રાજાન્નેર્મધ્યાદુઙ્ગત્ય

અનેન વાસસા ચ્છન્નઃ સ્વરૂપં પ્રતિપત્સ્યતે ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥
 एवं नलं च संदिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥

મરિષ્યામિ વિજેષ્યે વા હતાશ્ચેત્તનયા મમ ।
 हनिष्यामि रिपूंस्तूर्णं न जीविष्यामि दुःखितः ॥
 स्मेष्यन्ते मुनयो देवाः कथयिष्यन्ति चानिशम् ।
 दशग्रीवस्य दुर्नीतैर्विनष्टं रक्षसां कुलम् ॥
 मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिं
 वरतनुरथवासौ नैव दृष्टा त्वया मे ।
 यदि सुरभिर्मवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं
 तव रतिरભવિષ્યત્પુણ્ડરીકે કિમસ્મિન્ ॥
 અકરિષ્યદસૌ *પાપમતિનિષ્કરુણૈવ સા ।
 નાભવિષ્યમહં તત્ર યદિ તત્પરિપન્થિની ॥

૧. જો હું આજે નળને નહિ દેખું (દૃશ) તો અગ્નિમાં મારા આત્માને તણશ (પરિ+ત્યજ્)અને મરીશ.

૨. રાજા પોતાના મેળાપનો હેતુ મને કહેતો નથી. ઠીક છે, હું છેવટે તે જાણીશ (જ્ઞા).

૩. સુદેવ, ઋતુપર્ણ પાસે જા અને તેને કહે કે દમયન્તી નવો સ્વયંવર કરનાર છે (આ+સ્થા), ઘણા રાજાઓ અને રાજકુમારો ત્યાં જાય છે અને તે કાલે થનાર છે (પ્ર+વૃત્ત).

૪. જો તમે ઇચ્છતા હો તો કુણ્ડિનપુર એકે દિવસે જાઓ; કારણ કે સૂર્ય ઉગશે (ઉદ્+ઈ) કે તરતજ ખીજ વરને વરશે (વૃ).

૫. દમયન્તીએ પર્ણાદને બહુ ધન આપ્યું અને કહ્યું કે નળ આવશે (આ+ગમ્) ત્યારે તને વધારે આપીશ (દા). મારે માટે તે ઘણું કર્યું

* આ વાત એક ધાતકી સ્ત્રીને વિશે છે. એક જીવાન સ્ત્રીના ઘણી ઉપર ખાર રાખીને તે તે સ્ત્રીને મારી નાખવાનું ચાહતી હતી; પરંતુ આ શ્લોક જોલનારી પવિત્ર સ્ત્રીએ તેને અટકાવી.

અને નીચેના ધાતુનાં વર્તમાનકાળ તથા હાસ્તનભૂતકાળનાં કર્મેણિ
કે લાવે રૂપો લખો:—

શૂ, વપ, યજ, દૃ, વૃ, કૃ, મૃ, સ્મૃ, વ્યચ.

શબ્દકોશ ૧૫.

અક્ષ પુ. બુગટાના પાસા.

અક્ષઙ્ગ પુ. સ્ત્રી. ન. પાસે રમવાની
કળા બાણનાર.

અક્ષનૈપુણ પુ. સ્ત્રી. ન. પાસા નાખ-
વામાં હોંશીઆર.

અક્ષહૃદય ન. પાસા નાખવાની કળા.

અતિનિષ્કરુણ પુ. સ્ત્રી. ન. (અતિ ઘણું.
અતિશે) ઘણું નિર્દય અથવા ક્રૂર.

અનર્હ પુ. સ્ત્રી. ન. અયોગ્ય.

અનાગસ પુ. સ્ત્રી. ન. નિરપરાધી.

અનિશમ્ ક્રિ. વિ. વારંવાર, હમેશ,
નિરંતર.

અશ્વહૃદય ન. ઘોડા ચલાવવાની કળા.

અસંજાયમ્ ક્રિ. વિ. બેશક.

અસૂયય * ખોટું ઇચ્છવું, દ્વેષલાવ
રાખવો.

ઈક્ષ્વાકુ પુ. સૂર્યવંશી રાજાઓનો
મૂળ પુરૂષ.

ઈશ્વર પુ. રાજા.

ઉદ્ગમ પુ. મૂળ, ઉત્પત્તિ, નીકળવું તે.

કર્કોટક પુ. સાપનું નામ છે.

કલિ પુ. પાપરૂપી તત્ત્વ.

કુણ્ડિનપુર ન. શહેરનું નામ છે.

કુલજ પુ. સ્ત્રી. ન. (કુલ ન. હુળ,
હુટુમ્બ અને જ જન્ 'ઉત્પન્ન
થવું' ઉપરથી) હુટુમ્બમાં જ-
ન્મેલું, વંશજ.

કૃ નિ જોડે, ધળ કરવી, નુકસાન
કરવું.

કૃત્તે અ. વાસ્તે, લીધે.

ગણ્ડકી સ્ત્રી. નદીનું નામ છે; ગણ્ડ-
કીતીર ન. ગણ્ડકીનો કિનારો.

ગાત્ર ન. અવયવ, શરીર.

ચિત્રવન ન. વનનું નામ છે.

છલ ન. કપટ.

તનય પુ. પુત્ર.

તન્મુખોચ્છ્વાસગન્ધ પુ. (ઉદ્વાસ પુ.
શ્વાસ લેવો તે, ઊંચો શ્વાસ; ગન્ધ
પુ. ખુશબો, સુવાસ, પરિમળ)
તેના મોઢાના શ્વાસનો સુવાસ.

* એ નામધાતુ છે. અસૂયા પરથી અન્ય સ્વરનો લોપ કરી ૧૦મા ગ-
ણમાં અય હમેરાય છે તેમ અય હમેરવાથી સિદ્ધ થયો છે.

દંષ્ટ્રિન્ પુ. તીક્ષ્ણ દાંતવાળું પ્રાણી,
સાપ.

દશમ પુ. સ્ત્રી. ન. દશમું.

દાવ પુ. જંગલની આગ, દવાગ્નિ,
જંગલ.

દિવ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. સ્વર્ગીય, સુંદર.

દુઃખમાજ પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખ ભોગ-
વનાર, દુખી.

દુઃખિત પુ. સ્ત્રી. ન. પીડાયેલું.

દુર્નીત ન. દુષ્ટ અથવા અવિચારી
કામ.

નિષધેશ્વર પુ. નિષધ દેશનો રાજા.

નૈપુણ્ય ન. ચતુરાઈ.

નૈપધ પુ. નિષધ દેશનો રાજા,
નળ.

પદ્ પ્રતિ જોડે, પ્રાપ્ત કરવું.

પરિપન્થિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. રસ્તા વચ્ચે
રહીને હરકત કરનાર, રોકનાર.
તત્પરિપન્થિની સ્ત્રી. તેનો રસ્તો રો-
કનારી.

પરિભ્રષ્ટ પરિ+ભ્રંશનો કર્મણિ ભૂ.
કૃ. પાડેલું.

પાતિત પત્ના પ્રેરકરૂપનો કર્મણિ
ભૂ. કૃ. પાડેલું.

પુષ્કર પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

બહુવિધ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણા પ્રકારનું.

બાળપથ પુ. (પથિન્ પુ. માર્ગ) આણ
પહોચે એટલો માર્ગ, આણમ-
યાદા.

બાહુક પુ. નળે જ્યારે સારથિનો વેશ
લીધો હતો ત્યારનું તેનું નામ.

મૂષક પુ. ઉંદર; મૂષકરાજ પુ.
ઉંદરોનો રાજા.

યુગ ન. જોડું; વાસોયુગ ન. લુગડાંનો
જોડો.

રતિ સ્ત્રી. પ્રીતિ.

વચ્ પ્રતિ જોડે, પ્રતિવચન આપવું,
પ્રત્યુત્તર દેવો.

વસ પ્રેરકરૂપ નિ જોડે, પોશાક પહે-
રવો, પહેરવું.

વાપય પ્રેરકરૂપ વાનું, નિરૂ જોડે,
હોલવવું, ખુઝવવું.

વિનષ્ટ વિ+નશ નો ભૂ. કૃ., નાશ
પામેલું.

શત્રુત્તસ ક્રિ. વિ. શત્રુથી.

શશ્વત્ ક્રિ. વિ. હમેશ.

સંભાવિત સમ્+ભૂના પ્રેરકરૂપનો
કર્મણિ ભૂ. કૃ. બની શકે એવું
ધરાયેલું.

સંસ્મર્તવ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. યાદ રાખવા
લાયક.

સુમિશ્ર ન. અન્નની પુષ્કળતા.

સૂત પુ. સારથિ, રથ હાંકનાર.

હરિદ્વાર ન. હિમાલયની તળેટી
આગળ એક પવિત્ર સ્થાન છે.

હિમાચલ પુ. હિમાલય.

હિરણ્યક પુ. ઉંદરનું નામ છે.

આશીર્વાદ આશિષ સ્ત્રી.

ગર્વિષ્ઠ અવલિસ ભૂ. કૃ.

છેતરવું અતિ + સમ્+ધા, વિ + પ્ર+
લભ્, વચ્ચે ૧૦ ગ. આ.

છેવટ ઉદર્કે પુ., અવસાન ન., પરિ-
ણામ પુ.

છેવટે ઉદર્કે વગેરે.

નીચ પુરુષ ક્રાપુરુષ પુ.

પર્ણાદ (સંજ્ઞાવાચક નામ છે) પર્ણાદ પુ.

બાંધવું નિર્દ+મા.

મેળાપ આગમન ન.

રખવાળવિનાનું અરક્ષિત કર્મણિ

ભૂ. કૃ.

રૂપરૂ (કોઈની) સમક્ષમ્ કિ. વિ.,
પ્રત્યક્ષમ્ કિ. વિ.

શ્રેષ્ઠરાજસત્તા સામ્રાજ્ય ન., પારમે-
ષ્ઠ્ય ન.

સંખ્યા સંખ્યા સ્ત્રી.

સંતુષ્ટ રાખવું અનુ + રજ્ઞ નો પ્રેરક
લેદ.

સુદેવ (સંજ્ઞાવાચક નામ છે) સુદેવ પુ.

હેતુ પ્રયોજન ન., ઉદ્દેશ પુ.

પાઠ ૧૬.

વિલક્ષિતાં નિયમભંગ.

માર્ગોપદેશિકાના ૨૫ પાઠને મથાળે આપેલા વિલક્ષિતપ્રત્યય વિદ્યાર્થીએ ધ્યાનમાં રાખવા.

૧. આ સ્થળે કેટલાંક નામની વિલક્ષિતાં નિયમવિરુદ્ધ રૂપજ અમે બતાવીએ છીએ; તેમનાં બાકીનાં રૂપો તો સામાન્ય સંધિનિયમ પ્રમાણે વિલક્ષિતપ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. જે ઢેકાણે સંબોધનના એકવચન વિષે કંઈ પણ વિશેષ લખ્યું ન હોય ત્યાં તે રૂપ પ્રથમાના એકવચનના રૂપ સરખુંજ સમજવું*.

૨. જે નામો પોતેજ આકારાન્ત ધાતુ હોય, અથવા જે નામોનો અન્ય લાગ આકારાન્ત ધાતુ હોય, જેમકે વિશ્વપા, જ્ઞહ્નમા વગેરે, તેવાં નામોના આકારનો દ્વિતીયાના બહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે.

* વિદ્યાર્થીને સુગમ પડે માટે ઘણા અધરા શબ્દોનાં સંપૂર્ણ રૂપાખ્યાન આપેલાં છે.

એ. વ. દ્વિ. વ. બ. વ.
પ્ર૦ વિશ્વપાઃ વિશ્વપૌ વિશ્વપાઃ

દ્વિ૦ વિશ્વપામ્ ,,, વિશ્વપઃ
તૃ૦ વિશ્વપા વિશ્વપા- વિશ્વપાભિઃ
 મ્યામ્

ચ૦ વિશ્વપે ,,, વિશ્વપામ્બ્યઃ સં૦ હે વિશ્વપાઃ વિશ્વપૌ વિશ્વપાઃ

૩. પતિ શબ્દનું સંબોધનનું એકવચન, પછીનું બહુવચન અને પ્રથમ છ રૂપો હરિ શબ્દનાં એ રૂપો બેવાં થાય છે; અને પંચમી, પછી, અને સપ્તમીનાં એકવચનનાં રૂપો પત્યુઃ-પત્યુઃ-પત્યૌ થાય છે.

એ. વ. દ્વિ. વ. બ. વ.
પ્ર૦ પતિઃ પતી પતયઃ
દ્વિ૦ પતિમ્ ,,, પતીન્
તૃ૦ પત્યા પતિમ્યામ્ પતિભિઃ
ચ૦ પત્યે ,,, પતિમ્બ્યઃ

એ. વ. દ્વિ. વ. બ. વ.
પ૦ વિશ્વપઃ વિશ્વપા- વિશ્વપામ્બ્યઃ
 મ્યામ્

ષ૦ ,,, વિશ્વપોઃ વિશ્વપામ્
સ૦ વિશ્વપિ ,,, વિશ્વપાસુ

એ. વ. દ્વિ. વ. બ. વ.
પ૦ પત્યુઃ પતિમ્યામ્ પતિમ્બ્યઃ
ષ૦ ,,, પત્યોઃ પતીનામ્
સ૦ પત્યૌ ,,, પતિષુ
સં૦ હે પતે પતી પતયઃ

૪. સખિ શબ્દનાં પહેલાં પાંચ રૂપો સખા-સખાયૌ-સખાયઃ-સખાયમ્-સખાયૌઃ થાય છે, દ્વિતીયાનું બહુવચન સખીન્ થાય છે, અને પંચમી, પછી અને સપ્તમીનાં એકવચનનાં રૂપો અને પછીનું બહુવચન અનુક્રમે સખ્યુઃ-સખ્યુઃ-સખ્યૌ-સખીનામ્ થાય છે. સંબોધનનું એકવચન સખે છે.

પ્ર૦ સખા સખાયૌ સખાયઃ
દ્વિ૦ સખાયમ્ ,,, સખીન્
તૃ૦ સખ્યા સખિમ્યામ્ સખિભિઃ
ચ૦ સખ્યે ,,, સખિમ્બ્યઃ

પ૦ સખ્યુઃ સખિમ્યામ્ સખિમ્બ્યઃ
પ૦ ,,, સખ્યોઃ સખીનામ્
સ૦ સખ્યૌ ,,, સખિષુ
સં૦ હે સખે સખાયૌ સખાયઃ

૫. શ્રી, ધી, શ્રૂ અને બીજાં એવાં ધાતુ ઉપરથી વગર પ્રલયે નીકળેલાં નામો તથા શ્રી અને સ્ત્રી એટલાંના અન્ત્ય ઇ અથવા ઊ હ્રસ્વ કે દીર્ઘને સ્વરાદિ પ્રલય પર છતાં યથાક્રમ ઇચ્ અથવા ઉચ્ થાય છે. સ્ત્રી શબ્દને નદીના પ્રલય લાગે છે, અને શ્રી, ધી, શ્રૂ, અને બીજાં એજ પ્રકારનાં સ્ત્રી-લિંગનાં નામોને ચતુર્થી, પંચમી, પછી, અને સપ્તમીનાં એકવચનમાં તથા પછીનાં બહુવચનમાં એ પ્રલયો વિકલ્પે લાગે છે. સ્ત્રી નું દ્વિ૦ એ.

૧. સ્ત્રીમ્ અથવા સ્ત્રિયમ્ થાય છે, અને દ્વિં બ. ૧. સ્ત્રીઃ અથવા સ્ત્રિયઃ થાય છે. સંં એ. ૧. સ્ત્રિ થાય છે.

૬. ર્ઙકારાન્ત સ્ત્રીલિંગનાં ધાતુરૂપ નામો જેવાંકે ધી અને શ્રી અને તરી, તન્ત્રી અને લક્ષ્મી એટલા શબ્દો પછી પ્રથમાના એકવચનના સ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી.*

સ્ત્રી.

એ. ૧.	દ્વિ. ૧.	બ. ૧.	એ. ૧.	દ્વિ. ૧.	બ. ૧.
પ્રં સ્ત્રી	સ્ત્રિયૌ	સ્ત્રિયઃ	પં સ્ત્રિયાઃ	સ્ત્રીભ્યામ્	સ્ત્રીભ્યઃ
દ્વિં સ્ત્રિયમ્	}	}	ષં "	સ્ત્રિયોઃ	સ્ત્રીણામ્
સ્ત્રીમ્			સં સ્ત્રિયામ્	"	સ્ત્રીષુ
તૃં સ્ત્રિયા	સ્ત્રીભ્યામ્	સ્ત્રીભિઃ	સંં હે સ્ત્રિાં		
ચં સ્ત્રિયૈ	"	સ્ત્રીભ્યઃ			

શ્રી.

પ્રં શ્રીઃ	શ્રિયૌ	શ્રિયઃ	પં શ્રિયઃ-યાઃ	શ્રીભ્યામ્	શ્રીભ્યઃ
દ્વિં શ્રિયમ્	"	"	ષં "	શ્રિયોઃ	{ શ્રિયામ્
તૃં શ્રિયા	શ્રીભ્યામ્	શ્રીભિઃ			{ શ્રીણામ્
ચં શ્રિયે-યૈ	"	શ્રીભ્યઃ	સં શ્રિયિ-યામ્	"	શ્રીષુ
			સંં હે શ્રીઃ		

ઋ.

પ્રં ઋઃ	ઋવૌ	ઋવઃ	પં ઋવઃ-વાઃ	ઋભ્યામ્	ઋભ્યઃ
દ્વિં ઋવમ્	"	"	ષં "	ઋવોઃ	{ ઋવામ્
તૃં ઋવા	ઋભ્યામ્	ઋભિઃ			{ ઋણામ્
ચં ઋવે-વૈ	"	ઋભ્યઃ	સં ઋવિ-વામ્	"	ઋષુ
			સંં હે ઋઃ		

૭. (અ). જે ધાતુરૂપ નામના અન્ત્સ ઙ કે ઙ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ)ની પૂર્વે ધાતુરૂપ સંયુક્ત વ્યંજન ન આવ્યું હોય અને વળી તે નામની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યો હોય અથવા કોઈ સત્વવાચક નામ આવ્યું હોય અને ઉપસર્ગ આવ્યો

* અવોલક્ષ્મીતરીતન્ત્રીધીહ્રીશ્રીણામુદાહતઃ ।

સસાક્ષમેવ શબ્દાનાં સિલોપો ન કદાચન ॥

† સઘળા શબ્દોનાં સંં દ્વિ. ૧. અને બ. ૧. રૂપો પ્રં દ્વિ. ૧. અને બ. ૧. રૂપો જેવાંજ થાય છે.

હોય તો તેનો સંબંધ ક્રિયાપદની સાથે હોય પણ નામની સાથે ન હોય અને સત્ત્વવાચક નામ આવ્યું હોય તો તેને સમાસનો વિગ્રહ કરતાં પ્રથમા સિવાય કોઈ પણ વિભક્તિ આવતી હોય, તો તેવાં ધાતુરૂપ નામના હ કે ઙ (હસ્વ કે દીર્ઘ) નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં ચ કે વ થાય છે; જેમકે ગ્રામ-
 ણી:-ણ્યૌ-ણ્ય:-ણ્યમ્; પ્રધી:-ધ્યૌ-ધ્યઃ. ગ્રામણી અને ખીલં જે નામોને છેડે ની ધાતુ હોય તેવાં નામોનું સપ્તમીનું એકવચન આમ્ પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે; જેમકે ગ્રામણ્યામ્. ગ્રામણી અને સેનાની જેવાં નામો જેનો મૂળ અર્થ પુરુષથી થતો ધધો દર્શાવે છે તેવાં નામોનાં રૂપાખ્યાન જ્યારે તેઓ સ્ત્રીલિંગનાં સત્ત્વવાચક નામોનો ગુણ બતાવનાર વિશેષણ તરીકે વપરાયાં હોય ત્યારે પણ પુલ્લિંગનાં જેવાં થાય છે. હૈકારાન્ત અથવા ઝકારાન્ત ખીલં ધાતુરૂપ નામો જેના હૈ અથવા ઝનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ચ અથવા વ થાય છે તેવાં નામોનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ નદી અથવા વધૂનાં રૂપ જેવાં થાય છે. એવાં નામોનાં પ્રથમાનાં એકવચનનાં રૂપ માટે ૧૨૬ પૃ ૬. બુઓ.*

* ૭ (અ). નિયમ વિદ્યાર્થીને સારી પઠે સમજાય માટે આ નોંધ આપી છે. ગ્રામણી શબ્દમાં એ નિયમની બધી શરત પાર પડી છે. ગ્રામણી એમાં ની ધાતુરૂપ નામ છે, એના અન્ત્ય હૈ ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું નથી, માત્ર ણ આવ્યો છે. વળી એ ધાતુરૂપ નામ ની ની પૂર્વે સત્ત્વવાચક નામ આવ્યું છે અને સમાસનો વિગ્રહ કરતાં તે નામ એટલે ગ્રામ શબ્દ દ્વિતીયામાં આવશે, જેમકે ગ્રામં નયતીતિ ગ્રામણી:; માટે આ શબ્દને એ નિયમ લાગી ગ્રામણ્યૌ-ણ્યઃ વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે હૈ નો ચ થઈ રૂપો થાય છે. પ્રધી શબ્દને પણ નિયમ લાગુ પડે છે; કેમકે એમાં ધી ધાતુરૂપ નામ છે, એના અન્ત્ય હૈ ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું નથી, અને વળી એ ધાતુરૂપ નામ ધીની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યો છે અને તેનો સંબંધ ક્રિયાપદની સાથે છે (પ્રકૃષ્ટં ધ્યાયતીતિ પ્રધી :આ વિગ્રહમાં).

આ નિયમનાં પ્રત્યુદાહરણ આપવાથી નિયમ બરોબર સમજશે. ચવક્રી, સુશ્રી, કટપ્ર વગેરે શબ્દોમાં અન્ત્ય હૈ અથવા ઝ ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું છે અને તે ધાતુનું છે માટે હૈ અને ઝ નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં ઇચ્ અને ડચ્ થાય છે; જેમકે ચવક્રિયૌ, સુશ્રિયૌ, કટપ્રવૌ ઇત્યાદિ.

ડક્રી, ડલ્લુ વગેરે શબ્દોમાં અન્ત્ય હૈ અથવા ઝ ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું છે તેપણુ નિયમ લાગુ પડે છે, કેમકે એ સંયુક્ત વ્યંજન ધાતુનું નથી. ચવક્રી, સુશ્રી, કટપ્ર ના ક્રી, શ્રી, અને પ્ર ધાતુમાં અન્ત્ય હૈ અથવા ઝ પૂર્વે ક્ર, શ્ર અને પ્ર સંયુક્ત વ્યંજન છે તેમ ની અને લ્લ ધાતુમાં કંઈ સંયુક્ત વ્યંજન નથી.

ની અને લ્લ શબ્દને નિયમ લાગતો નથી (નિયૌ-યઃ, લુવૌ-વઃ ઇત્યાદિ). કેમકે એ શબ્દો પૂર્વે ઉપસર્ગ કે સત્ત્વવાચક નામ નથી.

જુદ્ધધી, પરમધી, પરમલ્લ ઇત્યાદિ શબ્દોને બહુવ્રીહિ કે કર્મેધારય સમાસ

પ્રધી પુ.					
એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
પ્ર૦ પ્રધી:	પ્રધ્યૌ	પ્રધ્ય:	પ્ર૦ પ્રધ્ય:	પ્રધીભ્યામ્	પ્રધીભ્ય:
દ્વિ૦ પ્રધ્યમ્	"	"	પ્ર૦ "	પ્રધ્યો:	પ્રધ્યામ્
તૃ૦ પ્રધ્યા	પ્રધીભ્યામ્	પ્રધીભિ:	સ૦ પ્રધ્યિ	"	પ્રધીપુ
ચ૦ પ્રધ્યે	"	પ્રધીભ્ય:	સં૦ હે પ્રધી:		

પ્રધી સ્ત્રી.

પ્ર૦ પ્રધી:	પ્રધ્યૌ	પ્રધ્ય:	પ્ર૦ પ્રધ્યા:	પ્રધીભ્યામ્	પ્રધીભ્ય:
દ્વિ૦ પ્રધ્યમ્	"	"	પ્ર૦ "	પ્રધ્યો:	પ્રધીનામ્
તૃ૦ પ્રધ્યા	પ્રધીભ્યામ્	પ્રધીભિ:	સ૦ પ્રધ્યામ્	"	પ્રધીપુ
ચ૦ પ્રધ્યૈ	"		સં૦ હે પ્રધિ		

પુનર્મૂ સ્ત્રી. નાં એવાંજ ૩૫ થાય છે.

(આ). અપવાદ—સુધી અને જેને છેડે મૂ આવે એવાં નામ; જેમકે સુધીઃ-ધિયૌ-ધિયઃ, સ્વયંમૂઃ-મુવૌ-મુવઃ વગેરે.

આ નામો અને જે બીજાં નામોના ઈ અથવા ઝ નો હ્ય અથવા ઝ્ થાય છે તે નામોનાં સ્ત્રીલિંગનાં ૩૫૦ શ્રી નાં જેવાં થાય છે, ૧૨૫ પૃ૦ ૫. જીઓ.

(ઇ). પ્રત્યપવાદ:—વર્ષામૂ અને પુનર્મૂ, જેમકે વર્ષામ્બૌ વગેરે.

લઈએ તો નિયમ લાગતો નથી; કેમકે સમાસનો વિગ્રહ કરતાં શુદ્ધ ને પરમ શબ્દો પ્રથમામાં આવે છે; (શુદ્ધા ધીર્યસ્ય સઃ શુદ્ધધીઃ, લુનાતીતિ લઃ, પરમ-શ્વાસૌ લૃશ્ચ પરમલઃ); એટલે કર્મધારય કે બહુગ્રીહિ સમાસમાં આ નિયમ લાગશે નહિ, માત્ર તત્પુરુષમાંજ લાગશે. પણ એજ શબ્દોને તત્પુરુષ ગણીએ (શુદ્ધં ધ્યાયતીતિ શુદ્ધધીઃ) તો નિયમ લાગશે. દુર્ધી તત્પુરુષ (દુષ્ટં ધ્યાયતીતિ દુર્ધીઃ) દુર્ધ્યૌ-ધ્યઃ, બહુગ્રીહિ કે કર્મધારય (દુષ્ટા ધીર્યસ્ય સઃ કે દુષ્ટા ચાસૌ ધીશ્ચ) દુર્ધિયૌ-યઃ.

એટલે નીચેની શરતો પાર પડી હોય તોજ આ નિયમ લાગુ પડે છે.

૧. અન્ય હ કે હ (હસ્વ કે દીર્ઘ) ધાતુનામનો હોવો જોઈએ.

૨. તે ધાતુનામના અન્ય હ કે હ (હસ્વ કે દીર્ઘ) ની પૂર્વે ધાતુમાં આવેલું સંયુક્ત વ્યંજન ન જોઈએ.

૩. એ ધાતુનામની પૂર્વે સત્વવાચક નામ કે ઉપસર્ગ આવવો જોઈએ.

૪. સમાસનો વિગ્રહ કરતાં ઉપસર્ગ ક્રિયાપદ સાથેજ વાળે જોઈએ અને સત્વ-વાચક નામ હોય તો તેને પ્રથમા સિવાય કોઈ વિલક્ષિત આવવી જોઈએ; એટલે તત્પુરુષ સમાસમાંજ નિયમ લાગુ પડશે અને કર્મધારય કે બહુગ્રીહિમાં લાગુ પડશે નહિ.

સુધી શબ્દ અપવાદભૂત હોવાથી તત્પુરુષ સમાસમાં પણ તેના અન્ય ઈનો હ્ય થશે.

સુધી પુ.

એ. વં.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
પ્ર૦ સુધી: સુધિયૌ સુધિય:			પ૦ સુધિય: સુધીભ્યામ્ સુધીભ્ય:		
દ્વિ૦ સુધિયમ્ ,,	,,		ષ૦ ,,	સુધિયો: સુધિયામ્	
તૃ૦ સુધિયા સુધીભ્યામ્ સુધીભિ:			સ૦ સુધિયિ ,,	સુધીષુ	
ચ૦ સુધિયે ,,	સુધીભ્ય:		સં૦ હે સુધી:		

સુધી સ્ત્રી.

પ્ર૦ સુધી: સુધિયૌ સુધિય:	પ૦ સુધિય: સુધીભ્યામ્ સુધીભ્ય:
દ્વિ૦ સુધિયમ્ ,,	-યા:
તૃ૦ સુધિયા સુધીભ્યામ્ સુધીભિ:	ષ૦ ,,
ચ૦ સુધિયે-યૈ ,,	સુધિયો: { સુધિયામ્ સુધીનામ્
	સ૦ સુધિયિ ,,
	સુધીષુ
	-યામ્
	સં૦ હે સુધી:

સુધિ ન.

પ્ર૦ સુધિ સુધિની સુધીનિ	પ૦ સુધિય: સુધિભ્યામ્ સુધિભ્ય:
દ્વિ૦ ,,	-ન:
તૃ૦ સુધિયા સુધિભ્યામ્ સુધિભિ:	પ૦ ,,
-ના	{ સુધિયો:-નો:સુધિયામ્ -સુધીનામ્
ચ૦ સુધિયે-ને ,,	સ૦ સુધિયિ-નિ ,,
સુધિભ્ય:	સુધિષુ
	સં૦ હે સુધે, હે સુધિ

૮. ગો અને છો એઓના અન્ત્ય ઓ નો પહેલાં પાંચ રૂપમાં ઔ થાય છે, જેમકે ગૌ:-ગાવૌ-ગાવ: વગેરે. દ્વિતીયાનાં એકવચન ગામ્ અને છામ્ થાય છે, અને બહુવચન ગા: અને છા: થાય છે. પંચમી અને ષષ્ઠીનાં એકવચન ગો: અને છો. થાય છે. બધા ઓકારાન્ત નામનાં આ પ્રમાણે રૂપાખ્યાપન થાય છે.

એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
પ્ર૦ ગૌઃ	ગાવૌ	ગાવઃ	પ૦ ગોઃ	ગોભ્યામ્	ગોભ્યઃ
દ્વિ૦ ગામ્	"	ગાઃ	ષ૦ "	ગવોઃ	ગવામ્
તૃ૦ ગવા	ગોભ્યામ્	ગોભિઃ	સ૦ ગવિ	"	ગોષુ
ચ૦ ગવે	"	ગોભ્યઃ	સં હે ગૌઃ		

૯. નૌ અને ગ્લૌ એઓનાં રૂપમાં કંઈ વિલક્ષણ નથી; એટલે માર્ગોપ૦ રપ પાઠમાં આપેલા પ્રત્યયો લગાડવાથી અને સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં સંધિનિયમ પ્રમાણે ઔ નો આવ્ કરવાથી રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

૧૦. વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં રૈ નો રા થાય છે; જેમકે રાઃ, રાયૌ વગેરે. તૃ૦ રાયા-રાભ્યામ્-રાભિઃ સં૦ અ. વ. રાસુ.

૧૧. અસ્થિ, દધિ, સક્થિ અને અક્ષિ એઓને તૃતીયાના એક-વચનથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં અસ્થન્, દધન્, સક્થન્ અને અક્ષન્ હોય તેમ ગણવા અને અન્નન્ત નામની પેઠે એ શબ્દોનાં રૂપાખ્યાન કરવાં. પહેલી એ વિભક્તિમાં એનાં રૂપ વારિનાં જેવાં થાય છે.

અસ્થિ ન.

પ્ર૦ અસ્થિ અસ્થિની અસ્થીનિ	પ૦ અસ્થઃ અસ્થિભ્યામ્ અસ્થિભ્યઃ
દ્વિ૦ " " "	ષ૦ " અસ્થોઃ અસ્થામ્
તૃ૦ અસ્થા અસ્થિભ્યામ્ અસ્થિભિ	સ૦ અસ્થિ
ચ૦ અસ્થે " અસ્થિભ્યઃ	અસ્થિનિ } " અસ્થિષુ
	સં હે અસ્થિ-સ્થે

ઘણા ધાતુઓ કોઈ પણ પ્રત્યયનો વધારો થયા વગર નામદ્વાબલ્લ વપરાય છે.

૧૨. ધાતુના અન્ય હૂની પછી અમુક વ્યંજન આવે તો તેનો શો શો ફેરફાર થાય તે ૯ મા અને ૧૪ મા પાઠમાં સમન્તવ્યું છે.

જેમકે લિહ્ એ ધાતુરૂપ નામમાં સ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો એટલે હ્ નો પ૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે હ્ થયો અને તે હ્નો ૭૧ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે હ્ અથવા હ્ થયો. ક્યામ્ અને બીજા એવા પ્રત્યય પર છતાં તેનો ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે હ્ થાય છે, એટલે રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે:-

એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
પ્ર૦ લિટ્-હ	લિહૌ	લિહઃ	સ૦ લિહિ લિહોઃ	લિટ્, લિટ્સુ	
તૃ૦ લિહા	લિહ્મ્યામ્	લિહ્મિઃ	સં૦ હે	લિટ્-હ	

દુહ—સનો લોપ થયો એટલે ૬૧ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે દુષ્થયું અને ૬૧ પૃ૦ ૭. પ્રમાણે ધુષ્ થયું અને ૭૧ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે ધુક્ અથવા ધુર્ થયું. મ્યામ્ અને એવા પ્રત્યયો પર છતાં ૬૧ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે દુષ્ + મ્યામ્ થયું. પછી,

૧૩. ૯ મા પાઠમાં ૭ મી કલમમાં કહેલો ફેરફાર વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં થાય છે.

આ નિયમ પ્રમાણે અને ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે ધુર્મ્યામ્ વગેરે રૂપો થાય છે. સપ્તમીનું અહુવચન ધુક્ષુ થાય છે.

દુહ					
એ. વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
પ્ર૦ ધુક્-ર્	દુહૌ	દુહઃ	સ૦ દુહિ	દુ હોઃ	ધુક્ષુ
તૃ૦ દુહા	ધુર્મ્યામ્	ધુર્મિઃ	સં૦ હે	ધુક્-ર્	

દુહ્					
એ. વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
પ્ર૦ ધુક્-ર્	દુહૌ	દુહઃ	સ૦ દુહિ	દુહોઃ	ધુક્ષુ, ધુદ્, ધુદ્સુ
તૃ૦ દુહા	ધુર્મ્યામ્	ધુર્મિઃ	સં૦ હે	ધુક્-ર્-દ્-હ	

૧૪. અનદુહ્ શબ્દનાં પહેલાં પાંચ રૂપ અનદ્વાન્-દ્વાહૌ-હઃ-હર્-હૌ થાય છે. સંબોધનનું એકવચન અનદ્વાન્ થાય છે. વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અન્ય હ નો દ્ થાય છે; જેમકે અનદુદ્મ્યામ્-અનદુદ્મિઃ-અનદુદ્સુ વગેરે.

૧૫. દિવ્ નું પ્રથમાનું એકવચન દ્યૌઃ છે. વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં દિવ્ નું દુ રૂપ થાય છે; જેમકે દુમ્યામ્-દુષુ.

૧૬. અર્ચમન્, પૂષન્ અને વૃત્રહન્ જેવાં, છેડે હન્ હોય એવાં, નામોનો ઉપાન્ત્ય અ પ્રથમાનાં એકવચનમાંજ દીર્ઘ થાય છે. એટલો તેમાં અને બીજાં અન્ત નામમાં ફેર છે. જ્યારે અ લોપાતો નથી ત્યારે વૃત્રહન્-

ના ન્ નો ન્ થાય છે; જેમકે પ્ર૦ વૃત્રહા-વૃત્રહણૌ-વૃત્રહણઃ; તૃ૦ વૃત્રહ્ના-વૃત્રહભ્યામ્-વૃત્રહભિઃ; સ૦ વૃત્રહ્નિ અથવા વૃત્રહણિ-વૃત્રહ્નોઃ-વૃત્રહસુ.

અ લોપાય છે ત્યારે હ નો ષ કરવા વિષે ૬૨ પૃ૦ ૨. (ઇ) કલમ જોવી.

૧૭. શ્વન્, યુવન્ અને મઘવન્ એ શબ્દોમાં દ્વિતીયાના બહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં વ નો ઉ થાય છે; જેમકે શુનઃ, યૂનઃ, મઘોનઃ દ્વિ૦ બ. વ.; શુનામ્, યૂનામ્, મઘોનામ્ પ૦ બ. વ. વગેરે. બીજી બાબતોમાં આ નામનાં રૂપાબ્યાન અન્ત નામનાં જેવાં થાય છે; જેમકે શ્વભિઃ, યુવભિઃ, મઘવભિઃ તૃ૦ બ. વ., શ્વસુ, યુવસુ, મઘવસુ સ૦ બ. વ. વગેરે.

૧૮. પથિન્ શબ્દનાં પહેલાં પાંચ રૂપ પન્થાઃ-પન્થાનૌ-નઃ-નમ્-નૌ થાય છે. અન્ત્ય ઇન્નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. બીજી બાબતોમાં એનાં રૂપ ઇન્નન્ત નામનાં જેવાં થાય છે; જેમકે પથઃ દ્વિ૦ બ. વ. પથા-થિમ્યામ્-થિમિઃ તૃ૦; પથામ્ પ૦ બ. વ.; પથિષુ સ૦ બ. વ. સંબોધનનું એકવચન પ્રથમાના એકવચનની પેઠે પન્થાઃ થાય છે.

૧૯ મથિન્નાં રૂપાબ્યાન પથિન્ નાં જેવાંજ થાય છે. ઋસુક્ષિન્નાં અને પથિન્ કે મથિન્ નાં રૂપમાં એટલોજ ફેર છે કે ઋસુક્ષિન્ નાં પહેલાં પાંચ રૂપમાં અનુનાસિક આવતો નથી; ઋસુક્ષાઃ-ક્ષાણૌ-ક્ષાણઃ પ્ર૦; ઋસુક્ષઃ દ્વિ૦ બ. વ.; ઋસુક્ષા તૃ૦ એ. વ.

૨૦. પરિવાજના જ ને ૯ મા પાઠનો ૯. નિયમ લાગુ પડે છે.

પ્ર૦ એ. વ. પરિવાજ-સ નો લોપ થયો એટલે પરિવાષ્-પરિવાદ્-હ ૭૧ પૃ ૨. પ્રમાણે-તૃ૦ દ્વિ. વ. પરિવાજ+ભ્યામ્-પરિવાષ+ભ્યામ્ ઉપર પ્રમાણે-પરિવાદ્-ભ્યામ્ ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે-સ૦ બ. વ. પરિવાજ+સુ-પારિવાષ+સુ ઉપર પ્રમાણે-પરિવાદ્+સુ*-પરિવાદ્+સુ માર્ગોં પ૦ ૫ પૃ૦ † નોધ પ્રમાણે-અથવા પરિવાદ્-ત્સુ ૧૩૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે.

એજ પ્રમાણે વિશ્નું પ્ર૦ એ. વ. વિશ્-વિષ્ ૬૪ પૃ૦ ૯. પ્રમાણે; કેમકે સ નો લોપ થાય છે-વિદ્-હ ૭૧ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે. તૃ૦ દ્વિ. વ. વિશ્-વિષ્-વિદ્-ભ્યામ્. એજ પ્રમાણે દેવેજ (દેવ+યજ), નિશ્, વિશ્વસૃજ, રાજ વગેરેનાં રૂપાબ્યાન કરવાં.

*અનુનાસિક સિવાય. કોઈ પણ વ્યંજનનું પદાન્તે તેજ વર્ગનું ત્રીજું વ્યંજન થાય છે અને ષ નો એવે ઠેકાણે હ થાય છે. જે નિયમ ‘પદાન્તે’ લાગુ પડે છે તેજ નિયમ વિભક્તિના વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં પણ લાગુ પડે છે. આ નિયમ લાગે છે ત્યાં ૬૦ પૃ૦ ૪. નિયમ લાગતો નથી. લેહ+સિ-આહિ આ નિયમ લાગતો નથી; કેમકે હ પદાન્તે નથી, અથવા સિ વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી.

૨૧. પ્રાચ્, પ્રત્યચ્, ઉદ્, અવાચ્, સમ્યચ્ અને તિર્યચ્ એટલા શબ્દનાં પુલ્લિંગનાં પહેલાં પાંચ રૂપમાં અન્ય વ્યંજનની પૂર્વે અનુનાસિક મૂકવામાં આવે છે. પ્રથમાનાં એકવચન પ્રાઙ્, પ્રત્યઙ્, ઉદઙ્ વગેરે થાય છે. દ્વિતીયાના અહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં અને નપુંસકના પ્રથમા અને દ્વિતીયાના દ્વિવચનના ર્ પ્રત્યય પર છતાં પ્રત્ય, ઉદ્, સમ્ય અને તિર્યનાં પ્રતી, ઉદી, સમી અને તિરશ્ થાય છે; જેમકે દ્વિં. વ. પ્રતીચ્,; ઉદીચ્,; સમીચ્,; અને તિરશ્ચ્. આ શબ્દોનું સ્ત્રીલિંગ કરવું હોય તો પ્રકૃતિ (મૂળરૂપ)માં ઉપર પ્રમાણે પ્રેરફાર કરી ર્ લગાડવી; જેમકે પ્રાચી, પ્રતીચી વગેરે.

તિર્યચ્ પુ.

એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
પ્ર૦ તિર્યઙ્	તિર્યચ્ૌ	તિર્યચ્ચઃ	પ૦ તિરશ્ચઃ	તિર્યગ્મ્યામ્	તિર્યગ્મ્યઃ
દ્વિ૦ તિર્યચ્ચમ્	„	તિરશ્ચઃ	ષ૦ „	તિરશ્ચોઃ	તિરશ્ચામ્
તૃ૦ તિરશ્ચા	તિર્યગ્મ્યામ્	તિર્યગ્મિઃ	સ૦ તિરશ્ચિ	„	તિર્યક્ષુ
ચ૦ તિરશ્ચે	„	તિર્યગ્મ્યઃ	સં૦ હે	તિર્યઙ્	

તિર્યચ્ ન.

એ.વ. દ્વિ.વ. અ.વ.

પ્ર૦ અને દ્વિ૦ તિર્યક્-ગ્ તિરશ્ચી તિર્યચ્ચિ

આક્રીનાં રૂપો પુલ્લિંગનાં જેવાં થાય છે.

૨૨. સ્વજ્, તાદ્, દિશ્ અને દ્દશ્, એટલા શબ્દોના અન્ય વર્ણનો અઘોષ અથવા ઘોષ વ્યંજન પર છતાં ક્ અથવા ગ્ થાય છે અને પદાન્તે હોય ત્યારે ક્ અને ગ્ બન્ને થાય છે; પ્ર૦ એ. વ. સ્વક્ અથવા સ્વગ્; તૃ૦ દ્વિ. વ. સ્વગ્મ્યામ્; સ૦ અ. વ. સ્વક્ષુ.

૨૩. ૬૫ પૃ૦ ૭ માં કહેલા ધાતુના વર્તમાન કૃદન્તોમાં અને ત્રીલ ગણના ધાતુઓના વર્તમાન કૃદન્તોમાં પુલ્લિંગનાં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં અન્ય વ્યંજન પૂર્વે ન્ આવતો નથી. નપુંસકના પ્રથમાનાં અને દ્વિતીયાનાં અહુવચનમાં તેઓમાં ન્ વિકલ્પે મુકાય છે. નપુંસકના પ્રથમાનાં અને દ્વિતીયાનાં દ્વિવચનનાં રૂપો તથા એ શબ્દોનું સ્ત્રીલિંગનું અંગરૂપ માત્ર ર્ લગાડ્યાથીજ થાય છે.

વિભ્રત્ પુ.

વિભ્રત્ ન.

એ.વ. દ્વિ.વ. અ.વ.

એ.વ. દ્વિ.વ. અ.વ.

પ્ર૦ વિભ્રત્ વિભ્રતૌ વિભ્રતઃ

પ્ર૦ વિભ્રત્ વિભ્રતી	{	વિભ્રતિ
દ્વિ૦ વિભ્રતમ્ " "		વિભ્રન્તિ
દ્વિ૦ " "		"

છીલિંગનું અંગરૂપ વિભ્રતી.

૨૪. છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓના વર્તમાન કૃદન્તોની માફક ધીજ ગણના આકારાન્ત ધાતુઓના વર્તમાન કૃદન્તોમાં સ્ત્રીલિંગના તેમજ નપુંસકના પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના દ્વિવચનના પ્રત્યય ર્ઙ પર છતાં ન્ વિકલ્પે મુકાય છે; યાત્-યાતી અથવા યાન્તી પ્ર૦ તથા દ્વિ૦ દ્વિ. વ. અને સ્ત્રીલિંગનું અંગ.

૨૫. પુંસ શબ્દનાં પહેલાં પાંચ રૂપ પુમાન્-માંસૌ-માંસઃ-માંસમ્-માંસૌ થાય છે. સંબોધનનું એકવચન પુમન્ થાય છે. અન્ત્ય સ્ત્રી વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે; જેમકે તૃ૦ અ. વ. પુંભિઃ; સ૦ અ. વ. પુંસુ.

૨૬. ગિર્, પુર્, ધુર્ વગેરે ધીજ રૂકારાન્ત નામોનો અને આશિસ્ નો ઉપાન્ત્ય સ્વર વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અથવા પદાન્તે હોય ત્યારે દ્વીર્ધ થાય છે. છેલ્લા શબ્દના સ્ નો સાધારણ નિયમ પ્રમાણે ષ થાય છે. અનુસ્વાર, વિસર્ગ, અથવા શ, ષ, કે સ્, પૂર્વના સ્વર અને સ્ત્રી વચ્ચે આવે તોપણ આ ફેરફાર (સ નો ષ) થાય છે; આશીઃષુ અથવા આશીષ્ણુ.

ગિર્.

આશિસ્.

એ.વ. દ્વિ.વ. અ.વ.

એ.વ. દ્વિ.વ. અ.વ.

પ્ર૦ ગીઃ ગિરૌ ગિરઃ

પ્ર૦ આશીઃ આશિષૌ આશિષઃ

દ્વિ૦ ગિરમ્ " "

દ્વિ૦ આશિષમ્ " "

તૃ૦ ગિરા ગીર્ભ્યામ્ ગીર્ભિઃ

તૃ૦ આશિષા આશીર્ભ્યામ્ આશીર્ભિઃ

૨૭. અપ્ નાં રૂપ માત્ર બહુવચનમાંજ છે. પ્ર૦ આપઃ થાય છે. મૂથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં પ્ નો દ્ થાય છે; જેમકે અદ્ધિઃ તૃ૦ અ. વ.

૨૮. અહર્ના અન્ત્ય ન્ નો પ્રથમાના એકવચનના પ્રત્યય પહેલાં ર્ થાય છે અને ધીજ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં વિસર્ગ થાય છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
પ્ર૦ અને દ્વિ૦	અહઃ	અહ્ની-અહની	અહાન્તિ
તૃ૦	અહ્તા	અહોભ્યામ્	અહોભિઃ
સ૦	અહ્નિ-અહનિ	અહ્નોઃ	અહઃસુ-અહસ્સુ

અહર્માન્તિ અહિં અહર્ પ્ર૦ એ. વ. છે.

૨૯. પૂર્વ, પર, અવર, દક્ષિણ, ઉત્તર, અપર, અધર અને સ્વ એટલા શબ્દ જ્યારે (સ્થળનો, કાળનો, અથવા પુરુષનો) સંબન્ધ માત્ર દર્શાવે છે ત્યારે તથા અન્તર શબ્દનો 'અંદરનું' અથવા 'અધોવાસ' (નીચલું વસ્ત્ર) અર્થ હોય ત્યારે તેમનાં રૂપાખ્યાન સર્વનામ પ્રમાણે થાય છે. પ્રથમાનાં અહુવચનમાં અને પંચમી અને સપ્તમીનાં એકવચનમાં તેમનાં રૂપ વિકલ્પે સર્વનામ જેવાં થાય છે; જેમકે પૂર્વે-પૂર્વાઃ; પૂર્વાત્-પૂર્વસ્માત્; પૂર્વે-પૂર્વસ્મિન્.

૩૦. નીચેના દસ શબ્દ સર્વનામ છે; એમનાં રૂપ સર્વનામનાં રૂપ જેવાં થાય છે અને નપુંસકનાં પ્રથમા અને દ્વિતીયાનાં એકવચનનાં રૂપ એ શબ્દોને ત્ અથવા દ્ ઉમેરવાથી થાય છે;—અન્ય, અન્યતર, કતર, કતમ, ચતર, ચતમ, તતર, તતમ, એકતમ, રૂતર; જેમકે અન્યત્-દ્, કતરત્-દ્.

૩૧. ચરમ, અલ્પ, અર્ધ, કલિપય અને નૈમ નાં પુલ્લિંગનાં પ્રથમાનાં અહુવચનનાં રૂપો સર્વનામનાં એ રૂપોની પેઠે વિકલ્પે થાય છે. નૈમ એ શબ્દ સર્વનામ છે.

૩૨. પપી, ચચી અને બીજાં રૂંકારાન્ત પુલ્લિંગ નામોનાં દ્વિ૦ એ. વ. અને દ્વિ૦ અ. વ. નાં રૂપ અનુક્રમે મ્ અને ન્ લગાડવાથી થાય છે.

પપી.

એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
પ્ર૦ પપીઃ	પપ્યૌ	પપ્યઃ	પ્ર૦ પપ્યઃ	પપીભ્યામ્	પપીભ્યઃ
દ્વિ૦ પપીમ્	„	પપીન્	ષ૦ „	પપ્યોઃ	પપ્યામ્
તૃ૦ પપ્યા	પપીભ્યામ્	પપીભિઃ	સ૦ પપી	„	પપીષુ
ચ૦ પપ્યે	„	પપીભ્યઃ	સં૦ હે પપીઃ		

૩૩. પહેલાં પાંચ રૂપમાં ક્રોષ્ટ શબ્દનાં રૂપ નિત્યે ક્રોષ્ટ શબ્દનાં જેવાં થાય છે અને તૃતીયાના એકવચનથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે એવાં થાય છે. પણ ષષ્ઠીના અહુવચનમાં એ નિયમ

લાગુ પડતો નથી. ત્યાં ૩૫ માત્ર ક્રોષ્ટનામ્ થાય છે. સંબોધનનું એક વચન ક્રોષ્ટો છે. બીજાં ૩૫૦ અકારાન્ત પુલ્લિંગ નામોનાં જેવાં થાય છે.

ક્રોષ્ટ.

એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	અ.વ.
પ્ર૦ ક્રોષ્ટા	ક્રોષ્ટારૌ	ક્રોષ્ટારઃ	પ૦ ક્રોષ્ટઃ	ક્રોષ્ટભ્યામ્	ક્રોષ્ટભ્યઃ
દ્વિ૦ ક્રોષ્ટારમ્	„	ક્રોષ્ટાન્	ક્રોષ્ટોઃ		
તૃ૦ ક્રોષ્ટા	ક્રોષ્ટભ્યામ્	ક્રોષ્ટભિઃ	ષ૦ „	ક્રોષ્ટોઃ	ક્રોષ્ટનામ્
ક્રોષ્ટુના			સ૦ ક્રોષ્ટરિ	ક્રોષ્ટોઃ	
ચ૦ ક્રોષ્ટૈ	„	ક્રોષ્ટભ્યઃ	ક્રોષ્ટૌ	„	ક્રોષ્ટુ
ક્રોષ્ટૈવૈ			સં૦ હે ક્રોષ્ટો		

૩૪. જરા અને નિર્જર શબ્દો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં જરસ અને નિર્જરસ ૩૫ વિકલ્પે ધરે છે. બીજી રીતે જરા શબ્દનાં ૩૫૦ સ્ત્રિલિંગ અકારાન્ત શબ્દોનાં જેવાં થાય છે અને નિર્જર શબ્દનાં ૩૫ અકારાન્તનાં જેવાં થાય છે; જરા, જરસૌ-જરે વગેરે.

૩૫. પ્રથમા અને સંબોધનના એકવચન સિવાય બધા પ્રત્યય પર છતાં અર્વન્ શબ્દને અર્વન્ જેવો સમગ્રવો. બ્યારે નકારદર્શક અન્ એ શબ્દની પૂર્વે લગાડવામાં આવે છે ત્યારે એનાં (એટલે અનર્વન્ શબ્દનાં) ૩૫ આત્મન્ જેવાં થાય છે.

૩૬. ડશનસ નાં ૩૫ અસ જેને છેડે હોય એવા (ચન્દ્રમસજેવા) શબ્દનાં જેવાં થાય છે, પણ પ્ર૦ એ. વ. ડશના થાય છે અને સં. એ.વ. ડશનન્, ડશન અથવા ડશનઃ થાય છે.

૩૭. દ્વિતીયાના બહુવચનથી શરૂ થતા સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં કેટલાકના (જેવાકે વિશ્વવાહ, શ્વેતવાહ, પ્રષ્ઠવાહ) છેલ્લા ભાગ વાહનો જૂઠ્ઠા થાય છે અને જૂઠ્ઠા નો જ અને પૂર્વના અ અથવા આ મળીને ઔ થાય છે; જેમકે વિશ્વૌહઃ દ્વિ૦ અ. વ. વિશ્વવાહ શબ્દ ઉપરથી. લિહ્માં થાય છે તેમ જ નો હ્ અને બીજાં ધેરફાર થાય છે. વિશ્વવાહ-હ પ્ર૦ એ. વ.; વિશ્વવાહ-હમ્યામ્ તૃ૦ દ્વિ. વ.; વિશ્વૌહામ્ પ૦ અ. વ.; વિશ્વવાહસુ, વિશ્વવાહસુ સં. અ. વ.

૩૮. તુરાસાહ શબ્દના સનો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં ષ થાય છે.

તુરાષાદ્-હ પ્ર૦ એ. વ.; તુરાષાદ્મ્યામ્ તૃ૦ દ્વિ. વ.; તુરાષાદ્સુ-તુરાષાદ્સુ
સ૦ અ. વ.; તુરાસાહામ્ પ૦ અ. વ.

૩૯. દોષન્ પુ., ન., અસન્ ન., દત્ પુ., પદ્ પુ., નસસ્ત્રી., માસપુ., હ્રદ્
ન., માંસ ન., પૃત્ સ્ત્રી., સ્તુ પુ., ન., શકન્ ન., ડદન્ ન., આસન્ ન., નિશ્ સ્ત્રી.
એટલા શબ્દોનાં પ્રથમાનાં રૂપો અને દ્વિતીયાનાં એકવચનનાં અને દ્વિવચ-
નનાં રૂપો નથી. બીજી વિભક્તિઓમાં સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તેમનાં
રૂપ થાય છે. માસ અને માંસ ના સ નો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ
થાય છે. માસ ના સ નો સુ પર છતાં લોપ થતો નથી; જેમકે માંસ
ઉપરથી માન્મ્યામ્ તૃ૦ દ્વિ. વ., માંસુ સ૦ અ. વ.; માસ ઉપરથી
મામ્યામ્ તૃ૦ દ્વિ. વ., માસ્સુ-માઃસુ સ૦ અ. વ.

યદા મહાન્વૈયાકરણઃ પાણિનિઃ સમજાયત તદા વ્યાકરણવિષયે પ્રાચાં
કાનિચિન્મતાનિ પ્રતીચાં મતેભ્યો ભિન્નાન્યાસન્ ।

પૂર્વેષાં સંપ્રદાયમનુસૃત્ય ગ્રન્થારમ્ભે દેવતાં સ્તૌમિ ।

વિધવાયાઃ પુનરુદ્વાહઃ સશાસ્ત્ર इत्येके* शास्त्रविरुद्ध इत्यन्ये कलौ
પ્રતિષિદ્ધ इत्यपरे वदन्ति ।

વિવાહવિધાવર્યમણં પૂષણં ચાધિકૃત્ય મન્નાન્પઠન્તિ ।

અપરાધં વિના પત્યુર્નારી તસ્મૈ પ્રકુપ્યતિ ।

પ્રજાપીડનજો વહ્ની રાજ્ઞઃ શ્રિયં કુલં પ્રાણાંશ્ચ દહતિ ।

યસ્મિન્શકટે સોમો રાજાં નીયતે તસ્ય ધુર્યન્યતરોડનદ્વાન્યુક્તઃ

સ્યાદન્યતરો વિમુક્તોડથ રાજાનમુપાહરેયુઃ ।

યૂનાં બુદ્ધિઃ શાસ્ત્રૈઃ સંસ્ક્રિયતે ।

પત્યા પરિત્યક્તા વિધવા વા યાન્યં પતિં વિન્દતે સા પુનર્ભૂર્ભવતિ ।

દિવિ યથા સંખ્યાતીતાસ્તારકાસ્તથૈવ દાશરથૌ રામે ગુણાઃ ।

તસ્યાશ્ચાર્વજ્ઞ-યાઃ સ્ત્રિયા લાવણ્યં પश्यन्तो जना अक्षणां फलं प्रापुः ।

इन्द्रियं वा एतदस्मिँल्लोके यदधि । यद्भ्राभिषिञ्चतीन्द्रियमेवां-
સ્મિંસ્ત ડ્દધાતિ ।

* ૧૭ મા પાઠની ૪ થી કલમ જુઓ.

† પવિત્ર સોમવહ્નીને ઘણી વાર રાજા ના નામથી વર્ણવેલી છે.

‡ જે પુરુષ ઉપર પાણી અથવા દહીં છાંટવામાં આવે છે તે પુરુષને એ
સાગ પડે છે.

§ તદ્ નો અહિં અર્થ 'તેટલા માટે' જેવો થાય છે.

મધુરાભિર્ગીર્મિઃ સાધું સાન્ત્વયામાસ ગોવિન્દઃ । સ સાધુશ્ચ તમાશી-
ર્મિરનુગૃહેષ્ટં પ્રદેશં જગામ ।

*અસ્ત્રા રક્ષઃ સંસૃજતાત્ ।

एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सम्यक्प्रयुक्तश्च स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति
वैयाकरणानां मतम् ।

પુણ્યેઽહનિ પુરોધાસ્તં રાજ્યેઽભિષિષેચાં મત્રં ચેમં પપાઠ ।

याभिरिन्द्रमभ्यषिञ्चात्प्रजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनुं तामि-
रङ्गिरभिषिञ्चामि त्वामहं राज्ञां त्वमधिराजो भवेह ।

દેવાસુરા વા એષુ લોકેષુ સંયેતિરે । ત એતસ્યાં પ્રાચ્યાં દિશિ ચેતિરે
તાંસ્તતોઽસુરા અજયન્ । તે દક્ષિણસ્યાં દિશિ ચેતિરે તાંસ્તતોઽસુરા
અજયન્ । તે પ્રતીચ્યાં દિશિ ચેતિરે તાંસ્તતોઽસુરા અજયન્ । ત ઉદી-
ચ્યાં દિશિ ચેતિરે તાંસ્તતોઽસુરા અજયન્ ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च**उभे च संध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

* જ્યારે યજ્ઞમાં પશુને મારી નાખે છે ત્યારે તેનું લોહી રાક્ષસોને આપી
દે છે. તાત્ એ પ્રત્યય આજ્ઞાર્થના બીજા અને ત્રીજા પુરુષનાં એકવચનનાં રૂપ
બતાવવામાં વિકલ્પે વપરાય છે. એ અવિકારક પ્રત્યય છે.

† સુ પ ગ, સુ ઇ ગ, સો, સ્તુ, સ્તોમ્, સ્થા, સિધ્, સિચ્, સજ્, સ્વજ્
અને બીજા કેટલાક ધાતુઓની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યો હોય અને તે ઉપસર્ગમાં
અ અથવા આ સિવાય કોઈ પણ સ્વર એ ધાતુના સૂ ની પૂર્વે હોય તો સૂ
નો છ થાય છે. આ ફેરફાર ભૂતકાળોનો અથવા ક્રિયાતિપત્યર્થનો અ અથવા
આ આગમ સૂ અને ઉપસર્ગમાંના અ અથવા આં સિવાયના સ્વરની વચ્ચે
આવ્યો હોય તોપણ થાય છે. સ્થા, સિધ્, સિચ, સજ્ અને સ્વજ્ ધાતુઓમાં અ-
ભ્યાસમાં પણ એ ફેરફાર થાય છે અને અભ્યાસનું વ્યવધાન (વચ્ચે આવવું)
હોય તોપણ ધાતુના સૂ નો છ થાય છે; જેમકે નિષેધતિ, ન્યષેધત્, નિષિષેધ,
અધિષ્ઠૌ, ન્યષેધિષ્યત્.

** સંહિતૈકપદે નિત્યા નિત્યા ધાતૂપસર્ગયોઃ ।

નિત્યા સમાસે વાક્યે તુ સા વિવક્ષામપેક્ષતે ॥

એક પદમાં, ઉપસર્ગ અને ધાતુમાં અને સમાસમાં સંધિ નિત્ય થાય છે, પણ
વાક્યમાં તો વકતૃની ઇચ્છા પર આધાર રાખે છે—આહિ આ વાક્યને આધારે
છન્દોરચના માટે સંધિ થઈ નથી.

अवश्यं नश्वरे देहे दुर्दमे च यमे द्विविधे ।
 हास्यं नास्याद्विनिर्याति यत्पुंसामिदमद्भुतम् ।
 सत्यं संसृतिर्गतेयं दुःखैः पूर्णा निरन्तरम् ।
 यतस्तद्व्यतिरेकेण नान्यात्किंचिदिहाप्यते ॥
 अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ।
 पथि संगतमेवैतद्भ्राता माता पिता सखा ॥
 हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया संतप्यते जनः ।
 पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥
 तस्य पृथ्वी प्रसूतेऽर्थं धर्ममर्थः प्रसूयते ।
 प्रसूतिं विजयं धर्मः स च प्रसवति श्रियम् ॥
 गर्हते न तथा श्वानं चाण्डालं च न गर्हति ।
 गर्हयत्याहवे भग्नं यथासौ क्षत्रियं नरम् ॥
 हते भर्तरि वैक्लव्यात्क्लिन्दन्ति तदरिखियः ।
 अजस्रैरश्रुभिस्तासां क्लिद्यन्ति नयनानि च ॥
 ददात्यसौ धनं भूरि ब्राह्मणेभ्यो दिने दिने ।
 ददते ब्राह्मणास्तस्मै संतुष्टा नित्यमाशिपः ॥
 असौ स्वप्रायमानोऽपि कथ्यते नात्मनो गुणान् ।
 कथयन्ति जना एव तस्य तानद्भुतान्भुवि ॥
 वृश्चिकानां भुजङ्गानां दुर्जनानां च वेधसा ।
 विभज्य नियतं न्यस्तं विषं पुच्छे मुखे हृदि ॥
 चन्दनैश्चर्चितेव द्यौर्दिशः काशैरिव श्रिताः ।
 क्षीरेण क्षालितेवोर्वा शर्वरीशे विराजति ॥
 यथामिपं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
 आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥
 नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
 स एव प्रच्युतः स्थानाच्छ्रुतापि परिभूयते ॥
 बुद्धिमान्पुरुषो जह्याद्विज्ञां नावमिवाम्भसि ।
 अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥

જાડ્યં ધિયો હરતિ સિન્ધવતિ વાચિ સત્યં

માનોન્નતિં દિશતિ પાપમપાકરોતિ ।

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિશ્વ તનોતિ કીર્તિં

સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ ॥

માનુષાણાં* પ્રમાણં સ્યાદ્ભુક્તિર્વૈ દશવાર્ષિકી ।

વિહંગાનાં તિરસ્ત્રાં ચ યાવદેવ સમાશ્રયઃ ॥

કૃષ્ણસારે દદન્નશ્વસ્ત્વયિ ચાધિજ્યકાર્મુકે ।

મૃગાનુસારિણં સાક્ષાત્પશ્યામીવ પિનાકિનમ્ † ॥

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સદ્યઃ ફલતિ ગૌરિવ ।

શનૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલાનિ ક્રન્તતિ ॥

૧. જ્યારે ભરતને રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે તેણે બ્રાહ્મણોને સો સો ગાયો (ગો) આપી. દીર્ઘતમસે તેને તે આપતો (દદત્) જોયો.

૨. અગાઉના (પૂર્વ) વખતમાં બ્રાહ્મણો ગાયો (ગો)નું અને હુતરાનું માંસ ખાતા.

૩. ઉત્તરના (ઉદ્ધ) લોકો ગુલામગિરીને નિર્દય [મનુષ્યને અયોગ્ય] ગણતા અને તેનું મૂળ કાઢવાને દક્ષિણ (અવાચ) વાળા જોડે લડતા.

૪. ઉશનસ (ઉશનસ) અશ્વરનો અને બૃહસ્પતિ સુરનો ગુરુ હતો. રાજકીય વિદ્યાસંબન્ધી હજી કેટલાંએક પુસ્તકો છે તેના કર્તા તેઓ ગણાય છે [કર્તા તરીકે ગણાયલા તેઓ છે].

૫. તેઓએ તે ટેકરી પોલી કરવા માંડી અને તે કામ થણે દહાડે (અહન) પુરૂં કીધું.

૬. ગામના મુખીને (ગ્રામણી) સેનાપતિએ પૂછ્યું કે તું મારા લશ્કરને દાણો આપીશ ?

૭. ચિત્રકૂટ પાસે જે ઝુંપડું છે તે તેની પાસે જોગીઓ (પરિવ્રાજ) રહેતા હતા તેઓએ આંધ્યું છે.

૮. બધરાંએ (સ્ત્રી) છોકરાં ઉછેરવાં અને પુરુષોએ (પુંસ) સખ્ત મહેનતથી પૈસો મેળવવો.

* માણસ અને પશુને માલીકીનો હક થવાને કેટલાં વરસનો કબજો જોઈએ તે આ શ્લોકમાં લખેલું છે.

† જ્યારે કુપ્યેન્ત રાજા હરણ પાછળ દોડતો હતો ત્યારે તેને આ શ્લોક તેના સારથિએ કહ્યો છે.

૯. દિલીપનો ઘોડો એકવાર ઇન્દ્રથી (વૃત્રહનુ કે મઘવનુ) હરણ કરાયો.
૧૦. પ્રારંભે માત્ર પાણી (અપ્) હતું, એ પાણી ઉપર પોતાની મેળે થયલા (સ્વયંભૂ) બ્રહ્મા દેખાયા અને તે સ્વયંભૂએ આ બધી વસ્તુઓ પેદા કરી.
૧૧. તે એક આંખે (અક્ષિ) આંધળો છે.
૧૨. કુન્દલતાના કૂલોનું મધુ મધમાખીથી (મધુલિહ્) પીવાયું.
૧૩. મૂર્તિઓ હાથીનાં હાડકાંની (અસ્થિ) બને છે.
૧૪. જે સત્યને માર્ગે (પથિનુ) ચાલે છે તે ચડતીને પામે છે.
૧૫. ગ્રીસમાં 'કુતરાનાં (શ્વનુ) માથાં' એ નામથી કહેવાતી એ ટેકરીઓ હતી.
૧૬. ગરીબને પૈસો આપવાને તારા વરે (પત્તિ) તેને આજ્ઞા કરી છે. [કર્મણિ પ્રયોગ વાપરો].
૧૭. તેનો સોબતી (સન્નિ) કાશી ગયો એટલે તે આહિ એકલો રહે છે.
૧૮. ઝંદ ભાષાનાં ધર્મપુસ્તકોમાં અર્યમનનું (અર્યમનુ) નામ આવે છે.
૧૯. આ પુસ્તકોમાંનું કોઈ પણ એક (એકતમ) મને આપો.
૨૦. વેદપાઠ કરતા બ્રાહ્મણો યોમાસામાં ડેડે કરતા દેડકા (વર્ષામૂ) જેવા છે.

શબ્દકોશ ૧૬.

અક્ષિ ન. આંખ.
અજસ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. હમેશનું, નિરંતરનું.
અત્યર્થમ્ ક્રિ. વિ. ઘણુંજ, અતિશે.
અદ્ભુત પુ. સ્ત્રી. ન. આશ્ચર્યકારક.
અવર સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. નીચલું, નીચેનું.
અઘર્મ પુ. દુષ્ટકામ.
અનહુહ પુ. બળદ.
અનલ પુ. અગ્નિ.
અનિલ પુ. વાયુ.

અપ્ સ્ત્રી. પાણી (બ. વ. માં વપરાય છે).
અપર સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. બીજું, અન્ય, ઇતર.
અપ્રવક્તૃ પુ. જે બોલતો અથવા શિખવતો નથી.
અર્યમનુ પુ. દેવ, દેવલોકગત પૂર્વજ.
અર્વનુ પુ. ઘોડો.
અવર સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. પાછલું, પછીનું, ઇતરનું.

અવજ્યમ્ કિ. વિ. નક્ષી, નિશ્ચે.
 અવાચ્ પુ. સ્ત્રી. ન. દક્ષિણનું.
 અસન્ ન. લોહી.
 અસૃજ્ ન. લોહી.
 અહન્ ન. દિવસ.
 આમિષ પુ. ન. માંસ, ગલ.
 આશિસ સ્ત્રી. આશીર્વાદ.
 આસન્ ન. મોહોડું, મુખ.
 આસ્ય ન. મુખ.
 આહવ પુ. લડાઈ.
 ઇન્દ્રિય ન. જોર (અંગનું).
 ઈર્ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. હ્રદ
 જોડે, ખોલવું.
 ઉત્તર સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપરનું,
 પછીનું.
 હદીચ્ પુ. સ્ત્રી. ન. ઉત્તર દિશાનું.
 હદન્ ન. પાણી.
 હક્ષતિ સ્ત્રી. ઊંચપણ, મહાત્મતા.
 હર્ષી સ્ત્રી. પૃથ્વી.
 હશનસ પુ. અમુરોના ગુરુનું નામ છે.
 ઋસુક્ષિન્ પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.
 કપાલ પુ. ન. માથું, ખોપરી.
 કાનદુહ પુ. સ્ત્રી. ન. ગમે તે ઇચ્છા
 પૂરી પાડનાર.
 કાર્મુક ન. કામકું; અધિજ્ય જોડે, પુ.
 સ્ત્રી. ન. જેનું કામકું ખેંચેલું
 હોય તે.
 કાશ પુ. ન. એક જાતનું ધોળું ફૂલ.
 કુલ ન. કુટુંબ.
 ક્ષ અપ + આ જોડે, ખસેડવું, દૂર કરવું.

અધિ જોડે, તાકવું; અધિકૃત્વ
 તાકીને એટલે લાગુ પાડીને.
 કૃષ્ણસાર પુ. હરણ.
 ક્લિદ્ ૪ ગ. પ. ભીના થવું, લિખવું.
 ક્લિન્દ્ ૧ ગ. પ. શોક કરવો.
 ક્ષીર ન. દૂધ.
 ગર્હ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. કોઈને
 વિષે હલકો વિચાર આંધવો,
 ધિક્કારવું, નિન્દા કરવી.
 ગિર્ સ્ત્રી. વાણી.
 ગૃહ્ ૧ ગ. આ. કોઈને વિષે હલકો
 વિચાર આંધવો, ધિક્કારવું.
 ગો પુ. આખલો; સ્ત્રી. ગાય, વા-
 ણી, પૃથ્વી.
 ગ્રામણી પુ. ગામનો મુખી.
 ગ્લૌ પુ. ચન્દ્ર.
 ચક્રવદ્ધતિ પુ. સ્ત્રી. ન. (ચક્રવત્ પૈડાની
 પેટે) ચક્રના જેવી જેની ગતિ
 છે તે, હમેશ ફરતું.
 ચન્દન ન. ચન્દનનું લાકડું.
 ચરિત્ત ચર્ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. કીધેલું,
 આચરેલું.
 ચર્ચિત્ત ચર્ચ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. લેખ
 કીધેલું.
 ચાળ્ડાલ પુ. ચણ્ડાળ, લંગિયો.
 ચાર્વજ્ઞી સ્ત્રી, સુંદર સ્ત્રી, અલખેલી.
 ચેતસ ન. હૃદય, બુદ્ધિ.
 જન્ સમ્ જોડે, જન્મવું, થઈ જવું.
 જાઘ્ય ન. ચુસ્તી.

તત્ત્વી સ્ત્રી. એક જાતનું વાજીત્ર,
સારંગી.

તદ્વરિચ્છી સ્ત્રી. તેના હુશ્મનની બધરી.
તદ્વ્યતિરેક પુ. (વ્યતિરેક પુ. આતલ
મૂકવું તે) તેને આતલ મૂકવું તે, તે-
ની ગેરહાજરી.

તપ્ ૪ ગ. આ સમ્ જોડે, દુઃખ પામ-
વું, ઈજા થવી.

તરી સ્ત્રી. મછવો, હોડી.
તાદ્વરપુ. સ્ત્રી. ન. તેના જેવું, તત્સદૃશ.
તિર્વિચ્ પુ. પશુ, હેવાન; પુ. સ્ત્રી. ન.
આહું, ત્રાંસું.

તુરાસાહ પુ. ધન્દ્રનું નામ છે.
ત્વિષ્ સ્ત્રી. તેજ, ચકચકાટ.
દત્ત પુ. દાંત.

દદત્ત દા 'આપવું'નો વર્તમાન કૃદન્ત.
દક્ષિણસર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. દક્ષિણ દિશાનું.
દધિ ન. દહીં.

દાશરથિ પુ. દશરથનો પુત્ર.
દિવ્ સ્ત્રી. દિવસ, સ્વર્ગ.
દિશ્ સ્ત્રી. દિશા.
દુર્દૈમ પુ. સ્ત્રી. ન. મુશ્કેલીથી વશ
થાય એવું.

દશ્ સ્ત્રી. નજર, આંખ.
દેવેજ પુ. સ્ત્રી. ન. દેવનો પૂજનાર.
દોષન્ પુ. ન. હાથ.

દ્યો સ્ત્રી. સ્વર્ગ.
ધી સ્ત્રી. બુદ્ધિ.
ધુર સ્ત્રી. ઝુસરી, જોતર.
નક્ર પુ. મગર.

નશ્વર પુ. સ્ત્રી. ન. નાશવન્ત.

નસ સ્ત્રી. નાક.

નિયતસ ક્રિ. વિ. નક્કી.

નિરન્તરસ ક્રિ. વિ. અવકાશવગર,
છેક પાસે પાસે.

નિર્જર પું. દેવ.

નિર્દય પુ. સ્ત્રી. ન. ક્રૂર, દયારહિત.

નિશ્ સ્ત્રી. રાત્રી.

પદ્ ૧ ગ. પ. ભણવું, વાંચવું.

પતિ પુ. શેઠ, વર, ધણી.

પથિન્ પુ. માર્ગ, રસ્તો.

પદ્ પુ. પગ.

પપી પુ. સૂર્ય, રક્ષણ કરનાર, પાળ-
નાર, પાવક.

પર સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. બીજું, અન્ય,
ઘતર.

પરિત્યક્ત પરિત્યજનો કર્મણિ ભૂ.
કૃ. તબયલું.

પરિવ્રાજ પુ. જોગી.

પિનાકિન્ પુ. શિવનું નામ છે.

પુંસ પુ. માણસ, પુરુષ.

પુનર્મૂ સ્ત્રી. ફરીથી પરણેલી વિધવા.

પુર્ સ્ત્રી. પુરી.

પુરોધસ પુ. ઘરનો ગોર.

પૂર્ણ પૂ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. ભરાયલું,
ભરેલું.

પૂર્વ સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. અગાઉનું, પૂર્વ
દિશાનું.

પૃત્ સ્ત્રી. લશ્કર.

પ્રચ્યુત પ્ર+ચ્યુ 'પડવું' નો ભૂ. કૃ.

પ્રજાપીઢનજ પુ. સ્ત્રી. ન. (પ્રજા સ્ત્રી.
રૈયત, પીઢન ન. પીડવું, અને જ
[જન્ ધાતુ ઉપરથી] ઉત્પન્ન થતું)
રૈયતને પીડવાથી ઉત્પન્ન થતું.

પ્રતિષિદ્ધ પ્રતિ+સિધ્નો કર્મણિ ભૂ.
કૃ. મના કરાયલું, વરાયલું.

પ્રત્યચ પુ. સ્ત્રી. ન. પશ્ચિમનું.
પ્રધી પુ. સ્ત્રી. ન. ચતુર, બુદ્ધિવાળું.
પ્રયુક્ત પ્ર+યુજનો કર્મણિ ભૂ. કૃ. વપ-
રાયલું.

ગ્રાચ પુ. સ્ત્રી. ન. પૂર્વ દિશાનું.
પ્રિયસંવાસ પુ. સંવાસ પુ. સાથે રહેવું,
વહાલા માણસોની સાથે રહેવું
તે, વહાલા માણસોની સોબત.

ફલ ૧ ગ. પ. ફળવું.
મઙ્ગ મઙ્ગનો કર્મણિ ભૂ. કૃ. ભાગેલું,
રણમાંથી નાસી ગયલું.

મજ્ઞ વિ બેડે; ભાગવું, ભાગ કરવા.
મુજ્ઞ પુ. સાપ.

મુક્તિ સ્ત્રી. માલીકી, કબજે, ઉપલોગ.
મૂ સ્ત્રી. પૃથ્વી.

મૂ પરિ બેડે, ધિક્કારવું, તિરસ્કાર
કરવો.

મૂ સ્ત્રી. ભમર.
મઘવન્ પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.

મથિન્ પુ. વલોવવાની રવે.
મધુલિહ્ પુ. કાળો ભમરો.

માંસ } ન. માંસ.
માંસ }

માનોન્નતિ સ્ત્રી. (માનપુ. માન, આ-

બર) માનનું મોટાપણું, પ્રૌઢ
સ્વમાન.

માસ પુ. મહિનો.

મૃગાનુસારિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. મૃગની
પાછળ જનાર.

યત્ સમ્ બેડે, તરફડીયાં મારવાં,
બહુ શ્રમ લેવો.

યમ પુ. જમ.

યયી પુ. માર્ગ.

યા વિ+નિસ બેડે, જતા રહેવું.

રાજ ૧ ગ. ઉ. વિ બેડે, પ્રકાશવું.

રાજ પુ. રાજ; પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રકાશવું.
રૈ પુ. પૈસો.

લાવણ્ય ન. ખુબસુરતી, સુંદરતા.

વહ્નિ પુ. દેવતા.

વર્ષાન્ પુ. દેડકો.

વિત્તવત્ પુ. સ્ત્રી. ન. પૈસાદાર.

વિદ્ધ વ્યધ્ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. વિધા-
યલું, ઘાયલ થયલું.

વિશ પુ. વૈશ્ય, વેપારી; સ્ત્રી. રૈયત,
લોકો.

વિશ્વપા પુ. સર્વનો રક્ષક, ઇશ્વર.

વિશ્વવાહ પુ. વિશ્વનો રક્ષક, અથવા
નિભાવનાર.

વિશ્વસૃજ પુ. વિશ્વનો સરજનાર,
બ્રહ્મા.

વૃત્ આ બેડે, આસપાસ ફરવું,
પાછા ફરવું.

વૃત્રહન્ પુ. વૃત્રનો મારનાર, ઇન્દ્ર.

વૃશ્વિક પુ. વીછુ.

વૈકલ્પ્ય ન. દુઃખ, વ્યથા.

વૈયાકરણ પુ. વ્યાકરણશાસ્ત્ર જ્ઞ-
ણનાર.

વ્યાકરણ ન. વ્યાકરણ.

શકટ પુ. ન. ગાડું.

શકન્ ન. છાણું.

શાહ્લધ્મા પુ. શંખ કુંકનાર.

શનૈસ્ કિ. વિ. ધીમે ધીમે.

શર્વરીશ પુ. (શર્વરી સ્ત્રી. રાત્રી)

રાત્રીનો ધણી, ચન્દ્ર.

શ્રી સ્ત્રી. ધન, લક્ષ્મી.

શ્વન્ પુ. હુતરો.

શ્વાપદ પુ. શીકારી જનવર, પશુ.

સખિ* પુ. દોસ્તદાર, સોબતી.

સંખ્યાતીત પુ. સ્ત્રી. ન. (સંખ્યા સ્ત્રી.

સંખ્યા, અતીત પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપ-
રાંત ગયલું) અસંખ્ય.

સંતુષ્ટ સમ્ + તુષ્ નો ભૂ. કૃ. સંતોષ
પામેલું, ખુશ થયલું.

સંપ્રદાય પુ. રિવાજ, પરંપરાથી આ-
લતી રૂઢિ.

સંસૃતિગર્તા સ્ત્રી. (સંસૃતિ સ્ત્રી. આ

દુનીઆ, સંસાર, ગર્તા સ્ત્રી. ખાડો)

સંસારરૂપી ખાડો.

સત્સંગતિ સ્ત્રી. સદુણીની સોબત.

સદ્ આ જોડે, ૧ ગ. પાસે જવું.

સદ્ પ્ર જોડે (પ્રેરક લેદમાં) ખુશ
કરવું, રીઝવવું.

સચસ કિ. વિ. એકદમ, તરતજ.

સમ્યચ પુ. સ્ત્રી. ન. સાફ.

સમ્રાજ પુ. મોટો રાજા, પાદશાહ.

સાક્ષાત્ કિ. વિ. રૂબરૂ, દેખતાં.

સુ ૧ ગ. પ. અને ૨ ગ. પ. પ્ર
જોડે, ઉત્પન્ન કરવું.

સૂ ૨ ગ. આ. પ્ર જોડે, ઉત્પન્ન કરવું.

સૂ ૪ ગ. આ. પ્ર જોડે, ઉત્પન્ન
કરવું.

સૃજ સમ્ જોડે, સંસર્ગમાં આણવું,
સામેલ કરવું.

સ્ત્રી સ્ત્રી. આયડી, વહુ.

સ્તુ પુ. ન. શિખર.

સ્વમાયુ નામધાતુ આ. સમણું આ-
વવું, સમણામાં બોલવું.

સ્વયંભૂ પુ. સ્ત્રી. ન. પોતાની શ-
ક્તિથી જે હયાત છે તે.

હાસ્ય ન. હસવું તે.

હવપ + આ જોડે, ૧ ગ. ઉ. આણવું,
લેવું.

આંધળું અન્ધ પુ. સ્ત્રી. ન.

ઉછેરવું સમ્ + વર્ધય (વૃધ્) નો પ્રે-
રકલેદ (પોષણ અથવા મરણ કૃ.

કહેવું અભિ + ધા, કહેવાતું અભિહિત.

ગણાયલું અભિમત કર્મણિ ભૂ. કૃ.,
પ્રસિદ્ધ ભૂ. કૃ.; કર્તા તરીકે

* અત્યાગસહનો વન્ધુઃ સદૈવાનુમતઃ સુહૃત્ ।

एकक्रियं भवोन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥

ગણાયલા [દ્વિ. વ.] કર્તૃત્વેના-
મિમતૌ.
ગુલામગિરી દાસ્ય ન.
ચોમાસું વર્ષા અ. વ.
હું હું કરવું આ + રહ ૧ ગ.
દાણો ધાન્ય ન.
દીર્ઘતમસ્ (ઋષિનું નામ છે) દી-
ર્ઘતમસ્ પુ.
ધર્મપુસ્તક ધર્મગ્રન્થપુ., ધર્મપુસ્તક ન
પોહું કરવું હ્ર + રહ, ઉત્ત્વનિતુમ્
હેત્વર્થ કૃદન્ત.

પ્રારંભ ન., આદિ પુ.
બાંધવું નિર્ + મા ૩ ગ.
માણસને અયોગ્ય માનવાનર્હ પુ.
સ્ત્રી. ન., નિરનુકોશં કર્મ.
મેળવવું અર્જ ૧ ગ. અને ૧૦ ગ.
ઉપ બેડે.
રાજકીય વિદ્યા નીતિશાસ્ત્ર ન.
સત્ય ક્રત ન., સત્ય ન.
સોસો શતશઃ અ.

પાઠ ૧૭.

સંખ્યાત્મક શબ્દો.

૧. સંસ્કૃત ભાષાના સંખ્યાવાચક શબ્દોની ટીપ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ એક એક

૨ દ્વિ બે

૩ ત્રિ ત્રણ

૪ ચતુર્ ચાર

૫ પચ્ચન્ પાંચ

૬ ષષ્ છ

૭ સપ્તન્ સાત

૮ અષ્ટન્ આઠ

૯ નવન્ નવ

૧૦ દશન્ દસ

૧૧ એકાદશન્ અગીઆર

૧૨ દ્વાદશન્ બાર

૧૩ ત્રયોદશન્ તેર

૧૪ ચતુર્દશન્ ચૌદ

૧૫ પચ્ચદશન્ પંદર

૧૬ ષોડશન્ સોળ

૧૭ સપ્તદશન્ સત્તર

૧૮ અષ્ટાદશન્ અઠાર

{ ૧૯ નવદશન્
૧૯ એકોનવિંશતિ } ઓગણીસ

૨૦ વિંશતિ વીસ.

નવદશન્ મુધીના સંખ્યાવાચક શબ્દોને વિશેષણ જેવા ગણી શકાય,
એટલે કે તે જે નામને સંબંધે મુકાય તેનાં વચનવિભક્તિ તેને લાગે છે
અને પહેલા ચારને તો બતિ પણ તે નામનીજ લાગે છે.

૨. વિંશતિ વીસ
ત્રિંશત્ ત્રીસ
ચત્વારિંશત્ ચાળીસ
પચ્ચાશત્ પચાસ

ષષ્ઠિ સાઠ
સપ્તતિ સિત્તેર
અશીતિ એંસી
નવતિ નેવું

આ શબ્દોને સત્ત્વવાચક નામ તરીકે ગણી શકાય. એ અધા સ્ત્રીલિંગમાં છે, પણ જે નામની જોડે તે સંબંધ રાખે તે નામ ગમે તે જાતિનું હોઈ શકે. અહુવચનનાં નામની જોડે પણ તે એકવચનમાં વપરાય છે; જેમકે વિંશતિર્બ્રાહ્મણા: 'વીસ બ્રાહ્મણુ.' બીજા નામની પેઠે તેને દ્વિવચન અને અહુવચન પણ છે; પરંતુ જ્યારે એ વચનોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે વાક્યરચનામાં ફેર પડે છે; બ્રાહ્મણાનાં વિંશતી 'બ્રાહ્મણોની એ વીસી-ઓ;' બ્રાહ્મણાનાં વિંશતય: 'બ્રાહ્મણોની ઘણી વીસીઓ.' એવીજ રીતે એક-વચનનો પ્રયોગ થઈ શકે; જેમકે બ્રાહ્મણાનાં વિંશતિ: 'બ્રાહ્મણોની એક વીસી.'

૩. આ વિંશતિ વગેરે ઉપલા નિયમમાં કહેલી સંખ્યાઓમાંની ગમે તે એની વચલી સંખ્યાઓ કરવાને માટે એમાંની નાની દશવાચક સંખ્યાની પૂર્વે એક, દ્વિ, એમ નવન્ સુધી મૂકવા; પણ વચલી નવની સંખ્યા કરવી હોય તો ઘણું કરીને એવી રીત છે કે મોટી દશવાચક સંખ્યાની પૂર્વે ઇકોન મૂકવું. વળી આવી રીતે સંખ્યાઓને જોડતી વેળા અન્ય ન્ નો નિત્યલોપ થાય છે; દ્વિ નો દ્વા, ત્રિનો ત્રય: અને અષ્ટન્ નો અષ્ટ થાય છે. પણ આ છેલ્લા ત્રણુ ફેરફાર ચત્વારિંશત્, પચ્ચાશત્, ષષ્ઠિ, સપ્તતિ અને નવતિ ના સંબંધમાં વિકલ્પે થાય છે અને અશીતિ ના સંબંધમાં બીલ-હુલ થતાજ નથી. ઉપરની કલમમાં કહેલા વાક્યરચનાના નિયમો આ સંખ્યાવાચકોને પણ લાગુ પડે છે. શત્ત 'સો' એ નપુંસકલિંગનું નામ છે.

૩૧ એકત્રિંશત્	એકત્રીસ	૩૪ ચતુર્વિંશત્	ચોત્રીસ
૩૨ દ્વાત્રિંશત્	બત્રીસ	૩૫ પચ્ચત્રિંશત્	પાંત્રીસ
૩૩ ત્રયસ્વિંશત્	તેત્રીસ	૩૬ ષડ્-ત્રિંશત્	છત્રીસ

* અહિં ત્રિંશત્ ના આદિ ત્ત્વેના યથાક્રમ મૂર્ધાસ્થાની વ્યંજન થતો નથી; કારણ કે નિયમ એવો છે કે જે મૂર્ધાસ્થાની વ્યંજન પદને અન્તે હોય અને તેની પછી દન્તસ્થાનનું વ્યંજન આવે તો દન્તસ્થાનનાં વ્યંજનોને બદલે યથાક્રમ મૂર્ધાસ્થાનનાં વ્યંજનો થતાં નથી.

૩૭ સપ્તત્રિંશત્	સાડત્રીસ	૪૩ { ત્રિચત્વારિંશત્ }	ત્રેતાળીસ
૩૮ અષ્ટત્રિંશત્	આડત્રીસ	{ ત્રયશ્ચત્વારિંશત્ }	
૩૯ નવત્રિંશત્-एको-	ઓગણ-	૪૮ { અષ્ટચત્વારિંશત્ }	અડત્રા-
ન ચત્વારિંશત્	ચાળીસ	{ અષ્ટાચત્વારિંશત્ }	ળીસ
૪૨ { દ્વિચત્વારિંશત્ }	બેતાળીસ	૮૨ દ્વચશીતિ	બ્યાસી
{ દ્વાચત્વારિંશત્ }		૮૩ ત્રચશીતિ	ત્ર્યાસી

વિભક્તિનાં રૂપાભ્યાસ.

પુલ્લિંગ.

૪. એકનાં રૂપ સર્વનામનાં જેવાં થાય છે. જ્યારે તેનો અર્થ કોઈ માણસ થાય છે અને તે અનિયમિત સંખ્યા દેખાડે છે ત્યારે તેને દ્વિવચન અને બહુવચન હોય છે. દ્વિ ને માત્ર દ્વિવચનજ છે અને તેનાં રૂપ કરતી વખતે તેને દ્વ એટલે અકારાન્ત નામ તરીકે ગણવો. દ્વૌ પ્ર૦ અને દ્વિ૦, દ્વાખ્યામ્ તૃ૦ ચ૦ પ૦, દ્વયોઃ પ૦ અને સ૦. ત્રિ અને બીજા વિશેષણરૂપી સંખ્યાવાચકોનાં રૂપ બહુવચનમાંજ થાય છે. ત્રિ નાં રૂપ પુલ્લિંગ દ્વકારાન્ત નામની પેઠે થાય છે. માત્ર પછીના બહુવચનમાંજ વિશેષ છે. એ રૂપ ત્રયાણામ્ થાય છે.

ચતુર ની પ્રથમા ચત્વારઃ અને પછી અને સપ્તમી ચતુર્ણામ્ અને ચતુર્થ થાય છે. બાકીનાં રૂપ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે થાય છે.

બાકીના વિશેષણરૂપી સંખ્યાવાચકો પછી પ્રથમા અને દ્વિતીયાના પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. અને એ વિભક્તિઓમાં તેમજ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે અને અન્ નો અ પછીમાં દીર્ઘ થાય છે; જેમકે પચ્ચ પ્ર૦ અને દ્વિ૦, પચ્ચભિઃ તૃ૦, પચ્ચમ્યઃ ચ૦ અને પ૦ પચ્ચાનામ્ પ૦, પચ્ચસુ સ૦; ષદ્ અથવા ષદ્ પ્ર૦ અને દ્વિ૦, ષદ્ભિઃ તૃ૦, ષદ્મ્ય ચ૦ અને પ૦, ષણ્ણામ્ પ૦, ષદ્ અથવા ષદ્ત્સુ સ૦, કતિ 'કેટલાં' નાં રૂપ એજ પ્રમાણે થાય છે.

અષ્ટન્ નાં રૂપ વળી બીજી રીતે પણ થાય છે; અષ્ટૌ પ્ર૦ અને દ્વિ૦, અષ્ટાભિઃ તૃ૦, અષ્ટામ્યઃ ચ૦ અને પ૦, અષ્ટાસુ સ૦. પછીના રૂપમાં વિશેષ નથી.

સ્ત્રીલિંગ.

૫. એકા અને દ્વા નાં રૂપ સર્વા જેવાં થાય છે. ત્રિ અને ચતુરનાં સ્ત્રીલિંગનાં

અંગ તિસ્ર અને ચતસ્ર છે. એ બેનાં રૂપાખ્યાન આ પ્રમાણે થાય છે. તિસ્રઃ અને ચતસ્રઃ ૩૦ અને દ્વિ૦, તિસ્રભિઃ અને ચતસ્રભિઃ ૮૦, તિસ્રમ્યઃ અને ચતસ્રમ્યઃ ૪૦ અને ૫૦, તિસ્રણામ્ અને ચતસ્રણામ્ ૫૦, અને તિસ્રણ અને ચતસ્રણ સ૦.

બાકીનાં સંખ્યાવાચક વિશેષણનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ પુલ્લિંગનાંથી જુદાં નથી.
નપુંસકલિંગ.

૬. એક	એકમ્	૩૦ અને દ્વિ૦
દ્વિ	દ્વે	”
ત્રિ	ત્રીણિ	”
ચતુર	ચત્વારિ	”

બાકીનાં સંખ્યાવાચક વિશેષણનાં નપુંસકલિંગનાં રૂપ પુલ્લિંગના જેવાંજ છે.

૭. એક, દ્વિ, ત્રિ, ચતુર અને પચ્ એટલા ઉપરથી સંખ્યાપૂરક શબ્દો અતુકમે પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ અને પચ્થ થાય છે. પ્રથમને બદલે અગ્નિમ અને આદિમ અને ચતુર્થ ને ઠેકાણે તુર્થ અને તુરીય પણ વપરાય છે. દશન્ સુધીના બીજા સંખ્યાવાચક શબ્દો ઉપરથી સંખ્યાપૂરક શબ્દો કરવા હોય તો અન્ય ન્ નો લોપ કરી મ વધારવો; જેમકે પચ્ચમઃ વગેરે. એકાદશન્થી નવદશન્ સુધીનાને સંખ્યાપૂરક કરવા હોય તો માત્ર ન્ નો લોપ કરવો; એકાદશઃ વગેરે.

૮. વિંશતિ અને બીજાં તેવાં સંખ્યાવાચક નામો તથા તે પરથી બનેલા સાધિત સંખ્યાવાચકોને સંખ્યાપૂરક કરવાં હોય તો તમ લગાડવો; જેમકે વિંશતિતમઃ, એકવિંશતિતમઃ, ત્રિંશત્તમઃ, એકત્રિંશત્તમઃ વગેરે. બીજી રીત એવી છે કે વિંશતિ ના તિ નો લોપ કરવો અને બાકીનાના અન્ય વ્યંજનનો લોપ કરવો. જે અન્તે સ્વર હોય તો તે સ્વરનો અ કરવો, પણ આ છેલ્લો ફેરફાર તો સાધિત સંખ્યાવાચકોમાંજ થાય છે. મૂળ સંખ્યાવાચકોના સંખ્યાપૂરક પહેલી રીતેજ થાય છે; જેમકે વિંશઃ, એકવિંશઃ, ત્રિંશઃ, એકત્રિંશઃ, પચ્ચિત્તમઃ, એકપચ્ઃ, એકપચ્ચિત્તમઃ વગેરે. શત્ત ‘સો’ ઉપરથી સંખ્યાપૂરક શતત્તમ થાય છે.

ઉદાહરણ.

સંખ્યાવાચક

સંખ્યાપૂરક

વિંશતિ:

વિંશતિતમઃ, વિંશ:

અષ્ટાવિંશતિ:

અષ્ટાવિંશતિતમઃ, અષ્ટાવિંશ:

ત્રિંશત્

ત્રિંશત્તમઃ, ત્રિંશ:

ચતુર્વિંશત્

ચતુર્વિંશત્તમઃ, ચતુર્વિંશ:

ષષ્ટિ:

ષષ્ટિતમઃ

સપ્તષષ્ટિ:

સપ્તષષ્ટિતમઃ, સપ્તષષ્ટ:

સપ્તતિ:

સપ્તતિતમઃ

દ્વિસપ્તતિ: }

{ દ્વિસપ્તતિતમઃ, દ્વિસપ્ત:

દ્વાસપ્તતિ: }

{ દ્વાસપ્તતિતમઃ, દ્વાસપ્ત:

અશીતિ:

અશીતિતમઃ

ષડશીતિ:

ષડશીતિતમઃ, ષડશીત:

નવતિ:

નવતિતમઃ

ષણ્ણવતિ:

ષણ્ણવતિતમઃ, ષણ્ણવત:

શતમ્

શતતમમ્

૯. પ્રથમ, અગ્રિમ, આદિમ, દ્વિતીય, તૃતીય, તુર્ય, તુરીય એટલાનાં સ્ત્રીલિંગનાં અંગ આ લગાડવાથી થાય છે અને આડીનાઓનાં રૂપ અન્ત્ય અની હૈં કર્યાથી થાય છે; જેમકે પ્રથમા, દ્વિતીયા વગેરે; ચતુર્થી, પચ્ચમી, એકવિંશી, એકવિંશતિતમી વગેરે.

૧૦. પ્રથમ પુ.નું પ્રથમાનું બહુવચન પ્રથમે અથવા પ્રથમા: થાય છે અને દ્વિતીય અને તૃતીય અથવા દ્વિતીયા અને તૃતીયાનાં ચ૦, પ૦, ષ૦ અને સ૦ નાં એકવચનનાં રૂપો વિકલ્પે અકારાન્ત અથવા આકારાન્ત સર્વનામનાં જેવાં થાય છે; જેમકે દ્વિતીયસ્મૈ—દ્વિતીયાય વગેરે.

૧૧. સંખ્યાત્મક શબ્દો પરથી નિયમિત આવૃત્તિદર્શક ક્રિયાવિશેષણો કરવાને દ્વિ, ત્રિ અને ચતુરને સ્ લગાડવો અને આડીનાને કૃત્વસ લગાડવો. કૃત્વસ પર છતાં નૂ નો લોપ થાય છે. એક ઉપરથી સકૃત્ ‘એ; ક્વાર’ થાય છે; દ્વિ: ‘એવાર’; ત્રિ: ‘ત્રણવાર’; ચતુ: ‘ચારવાર’; પચ્ચકૃત્વ: ‘પદ્ધકૃત્વ:; વગેરે.

૧૨. યદ્, તદ્ અને એતદ્ એઓને વત્ પ્રત્યય અને દ્વદમ્ અને કિમ્-ને વત્ પ્રત્યય લાગે છે. એ એ પ્રત્યયોનો અર્થ ‘એટલો’ થાય છે. એ પ્રત્યયો પર છતાં પહેલા ત્રણનાં રૂપ યા, તા અને એતા થાય છે અને છેલા એનાં દ્વ અને કિ થાય છે; જેમકે તાવત્ ‘તેટલું’ તાવાન્ પ્ર૦એ.વ.

પચ્ચાશતે બ્રાહ્મણેભ્યઃ પ્રત્યહં કૃષ્ણવર્માન્નં દદાતિ ।

ગુરોઃ પરિચર્યાં કુર્વતસ્તસ્ય દ્વિચત્વારિંશદહાનિ વ્યતીયુઃ ।

ચતસ્રો વિદ્યાશ્ચતુષ્ષષ્ટિં કલાશ્ચ ચન્દ્રાપીઢોઽશિક્ષત ।

ચત્વારિ શૃંગ્ગા* ત્રયોઽસ્ય પાદા દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસો† ઽસ્ય ‡ ।

શ્રાવણસ્ય કૃષ્ણપક્ષેઽષ્ટમ્યાં તિથૌ દેવકી કૃષ્ણં સુષુવે ।

ત્રિઃસપ્તકૃત્વઃ પરશુરામઃ પૃથિવીમક્ષત્રિયામકરોત્ ।

સપ્તદશ સામિધેનીરનુબ્રૂયાત્ ।

તા એતાઃ સપ્તર્ષોઽન્વાહ । તાસાં ત્રિઃ પ્રથમામન્વાહ ત્રિરુ-
ત્તમાં તા એકાદશ સંપદ્યન્તે ।

ત્રયચ્ચિંશદ્વૈ દેવા અષ્ટૌ વસવ એકાદશ રુદ્રા દ્વાદશાદિત્યાઃ
પ્રજાપતિશ્ચ વપદ્મારશ્ચ ।

શતમનૂચ્યમાયુષ્કામસ્ય ॥ । શતાયુર્વૈ પુરુષ આયુષ્યેવૈનં**

††તદધાતિ†† । ત્રીણિ ચ શતાનિ ચ ષષ્ટિશ્ચાનૂચ્યાનિ યજ્ઞકામસ્ય ।

* શૃંગ્ગ ન. તું પ્ર૦ બ. વ. (વૈદિક અથવા આર્ષ પ્રયોગ).

† હસ્ત પુ. તું પ્ર૦ બ. વ. (વૈદિક અથવા આર્ષ પ્રયોગ).

‡ જ્યારે પવિત્ર અગ્નિ સળગાવે છે ત્યારે આ ભણવામાં આવે છે. એમાં અગ્નિદેવના કલ્પિત આકારનું વર્ણન કીધેલું છે.

§ આનો કર્તા હોતા અધ્યાહારે છે. અમુક ક્રિયામાં હોતા મન્ત્ર ભણે છે તે વિષે આ છે.

¶ અગ્નિષ્ઠોમનામના યજ્ઞનું પ્રાતરનુવાક કરીને અંગ છે, તેમાં ગોરો ઘણા મન્ત્ર ભણે છે. એ મન્ત્રની સંખ્યા આ વાક્યમાં નક્કી કરી છે; જેમકે પહેલું એમ કહે છે કે આયુષ્કામ પુરુષ યજ્ઞ કરે તો સો મન્ત્ર ભણવા; પછી તેનું કારણ આપેલું છે, અને એજ પ્રમાણે બાકીનું સમજવું.

॥ આનો વિશેષ્ય યજમાન અથવા યજ્ઞ કરનાર અધ્યાહારે છે.

** આ યજમાન ને લાગુ પડે છે.

†† આહિં તદ્ નો અર્થ તસ્માદ્ જેવો છે.

†† આનો કર્તા અધ્યાહારે હોતા છે.

ત્રીણિ ચ વૈ શતાનિ પઠિશ્ચ સંવત્સરસ્યાહાનિ । તાવાન્સંવત્સરઃ સંવ-
ત્સરઃ પ્રજાપતિઃ પ્રજાપતિર્યજ્ઞઃ । ઉપૈનં ચઙ્ગો નમતિ યસ્યૈવં વિદ્વાંસ્રીણિ
ચ શતાનિ ચ પઠિં ચાન્વાહ । સપ્ત ચ શતાનિ વિંશતિશ્ચાનૂચ્યાનિ
પ્રજાપશુકામસ્ય । સપ્ત ચ વૈ શતાનિ વિંશતિશ્ચ સંવત્સરસ્યાહોરાત્રાઃ ।

સંવિભાજયતિ શ્રીમાન્ સ વિત્તેન દ્વિજોત્તમાન્ ।

ધર્મપટ્ટાંશભાગેન તેઽપિ સંવિભજન્તિ તમ્ ॥

ગર્ભાષ્ટમેઽન્દે કુર્વીત દ્રાહ્મણસ્યોપનાયનમ્ ।

ગર્ભાદેકાદશે રાઙ્ગો ગર્ભાત્તુ દ્વાદશે વિશઃ ॥

ત્રિરાચામેદપઃ પૂર્વે દ્વિઃ પ્રમૃજ્યાત્તતો મુખમ્ ।

શ્વાનિ ચૈવ સ્પૃશેદદ્વિરાત્માનં શિર એવ ચ ॥

જીવન્તોઽપિ મૃતાઃ પશ્ચ વ્યાસેન પરિકીર્તિતાઃ ।

દરિદ્રો વ્યાધિતો મૂર્ખઃ પ્રવાસી નિત્યસેવકઃ ॥

અનારમ્ભો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ।

પ્રારબ્ધસ્યાન્તગમનં દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્ષીવે ચ પતિતે પતૌ* ।

પશ્ચસ્વાપત્સુ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥

તિસ્રઃ કોટ્યોર્ધ્વકોટી ચ યાનિ લોમાનિ માનવે ।

તાવત્કાલં વસેત્સ્વર્ગં ભર્તારં ચાનુગચ્છતિ ।

૧. તે મહિનાની ૨૭ મી તારીખે પઠિડતોની સલા ભરાઈ હતી.

૨ તે વખતે નવાણુ માણસોની પરીક્ષા લેવાઈ અને તેમાં યોપન વ્યાકરણમાં સારા વિદ્વાન્ માલમ પડ્યા.

૩. પંડિતો કહે છે કે પુરાણ અરાઢ છે અને સ્મૃતિઓ વીસ છે.

૪. અસલ ત્રણ વેદ હતા—ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ. પછી આર થયા.

૫. હાલ યજુર્વેદની બે મુખ્ય શાખાઓ છે.

૬. મનુસ્મૃતિનાં બાર મુખ્ય પ્રકરણ છે અને સાતમામાં રાજઓની ફરજ ગણાવેલી છે.

* આ પ્રયોગ પાણિનિના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. ગયા પાઠની ૩ છે કલમ બુઓ.

૭. આસો મહિનાના અઞ્જવાળિયાની દશેમે દક્ષિણના લોકો શમી-
નાં પાંદડાંને સોનું કહીને (વ. કૃ. વાપરે) એક ખીજને આપે છે.

૮. અંધા શત્રુઓ પાંચ પાણ્ડવોથી મરાયા.

૯. રામે રાવણનાં દસ માથાં છેદી નાખ્યાં.

૧૦. તેણે ચાર વિદ્યામાં, છ શાસ્ત્રમાં અને ચોસેઠ કળામાં પ્ર-
વીણતા મેળવી.

૧૧. મેં તેને ત્રણ વાર જવાનું કહ્યું અને જ્યારે તેણે એમ ન
કર્યું ત્યારે મેં તેને લાત મારી.

૧૨. હિંદુઓ એમ માને છે કે આઠ દિશાના આઠ દિગ્પાળ છે.

૧૩. મહાભારતનાં અઢાર પર્વ મધ્યે ત્રીજું પર્વ ઘણું ઉત્તમ છે,
કારણ કે તેમાં ઘણી મનોરંજક વાર્તા છે.

૧૪. વૈદ્યે મને આ ઓસડ બેંતાળીસ દહાડા *ખાવાનું કહેલું છે.

૧૫. રઘુવંશના સત્તર સર્ગ, કુમારસંભવના સાત, નવ નાટકો અને
પતંજલિના મહાભાષ્યનાં છવાસી પાનાં હું ભણ્યો છું.

શબ્દકોશ ૧૭.

અક્ષત્રિય પુ. સ્ત્રી. ન. ક્ષત્રિયવિનાનું.

અનારમ્મ પુ. પ્રારંભ નહિ તે.

અનૂચ્ય અનુ + વચ્ચનો વિધ્યર્થ કૃ.,
ભાણી જવાનું.

અન્તગમન ન. અન્તે જવું તે.

અન્વાહ(અન્ન+આહ)તે ખોલે છે, પડે છે.

અબ્દ પુ. વરસ.

અર્ધકોટી સ્ત્રી. (અર્ધ ન. અડધું,
કોટિ સ્ત્રી. કરોડ) અડધો કરોડ,
પચાસ લાખ.

અહોરાત્ર પુ. રાતદિવસ.

આયુષ્કામ પુ. લાંબો આવરદા ધ-
રજનાર.

હ વ્યત્તિ બેડે, જતા રહેવું.

ઉત્તમ પુ. સ્ત્રી. ન. છેલ્લું.

ઉપનાયન } ન. જનોઈની ક્રિયા.
ઉપનયન }

કલા સ્ત્રી. હુન્નર.

કાર્ય ન. કામ, કાજ.

કીર્તિત પરિ બેડે (કૃત્ ૧૦ ગ. 'કહેવું'
ઉપરથી) ગણાવેલું.

કૃષ્ણ પુ. વિષ્ણુનો આઠમો અ-
વતાર.

કૃષ્ણપક્ષ પુ. અંધારિયું.

કૃષ્ણવર્મન્ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

ક્ષીબ પુ. ન. નપુંસક, નામદ.

સ્વ ન. માણસના શરીરના પોલા
ભાગ, જેવાકે મોઢું, નાક વ-
ગેરે.

ગર્ભાષ્ટમ પુ. સ્ત્રી. ન. (ગર્ભ પુ. ગરભ,
અને અષ્ટમ આઠમું) ગર્ભ રહે
ત્યાંથી આઠમું.

ચન્દ્રાપીઢ પુ. રાજકુમારનું નામ છે.
ચન્દ્ર ૧ ગ. ૫. આ બેડે, આચમન
કરવું.

તાવત્કાલમ્ કિ. વિ.તેટલીવાર લગી.
દેવકી સ્ત્રી. કૃષ્ણની મા.

દ્વિજોત્તમ પુ. બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ.
ધર્મષષ્ટાંશભાગ પુ. પુણ્યનો છઠ્ઠો
ભાગ.

પતિત પુ. સ્ત્રી. ન. પાપી, ધર્મભ્રષ્ટ
થયલું.

પદ્ ૪ ગ. આ. સમ્ બેડે, બુધધે
થવું, બધું મળીને થવું.

પરિચર્યો સ્ત્રી. નોકરી, સેવા.
પ્રજાપતિ પુ. બ્રહ્મદેવ.

પ્રજાપશુકામ (પ્રજા સ્ત્રી. છોકરાં, પશુ
પુ. ઢોર, અને કામ પુ. ધન્ય)
છોકરાં અને પશુ ધન્યનાર.

પ્રવાસિન્ પુ. મુસાફર.

પ્રવ્રજિત પ્ર+વ્રજનો ભૂ. કૃ. દેશમાંથી
ઠાઠી મૂકેલો, ત્યાગી થયેલો.

બુદ્ધિલક્ષણ ન. (બુદ્ધિ સ્ત્રી. અક્ષલ, લ-
ક્ષણ ન. ચિહ્ન) બુદ્ધિનું ચિહ્ન.

મજ સમ્+વિ બેડે, ભાગ આપવો,
બક્ષીસ કરવી.

માજ ૧૦ ગ. સમ્ + વિ બેડે, ભાગ
આપવો, બક્ષીસ કરવી.

મૃજ પ્ર બેડે, ધોવું.

લોમન્ ન. વાળ, રૂં.

વષટ્કાર પુ. અગ્નિમાં બલિદાન નાખતી
વખતે વૌષટ્ કરીને ઉચ્ચાર કરે
છે તે, એ દેવતા ગણાય છે.

વિદ્યા સ્ત્રી. વિદ્યા.

વિદ્વસ પુ. સ્ત્રી. ન. જાણનાર.

વિશ્ પુ. હિંદુઓમાં (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ-
ય, વૈશ્ય અથવા વિશ્ અને
શૂદ્ર) ચાર જ્ઞાતિમાં ત્રીજો વર્ગ
અથવા ત્રીજી ન્યાત.

વ્યાધિત પુ. સ્ત્રી. ન. રોગિષ્ઠ.

વ્યાસ પુ. મહાભારતના કર્તા તરીકે
મનાય છે તે, ઋષિનું નામ છે.

શતાયુષ પુ. સ્ત્રી. ન. સો વરસ
જીવનાર.

શૃજ્ઞ ન. શિગડું.

શ્રાવણ પુ. ચૈત્રી વરસનો પાંચમો
મહિનો.

સંવત્સર પુ. વરસ.

સામિધેની સ્ત્રી. યજ્ઞને માટે દેવતા
પાડતી વખતે એક કવિતા
(મન્ત્ર) બોલાય છે તે.

અજવાળિયું પખવાડિયું (ચાન્દ્ર
માસનું) શુક્લપક્ષ પુ.
અસલ અગ્રે અગ્ર નું સં. એ. વ.,
આદૌ આદિ નું સં. એ. વ.
આસો(મહિનાનું નામ છે.)આશ્વિન પુ.
ઋગ્વેદ (વેદનું નામ છે.) ઋગ્વેદ પુ.
કહેતું અમિદધાન અમિ+ધા નો વ. કૃ.
હુમાર સંભવ (કાલિદાસરચિત કા-
વ્યનું નામ છે.) કુમારસંભવ પુ.
ગણાયલું પરિકીર્તિત કર્મણિ ભૂ. કૃ.
પરિગણિત ,, ,,
દ્વિગ્ધાળ દિક્પાલ પુ.
નાટક નાટક ન.
પર્વ (ભાગ, સર્ગ) પર્વન્ ન.
પુરાણ (ઘણી ચીજો વિષે પરંપરાથી
આલતું વર્ણન જે ગ્રન્થોમાં હોય
છે તે તથા ધર્મસંબંધી વિધિ
અથવા પદ્ધતિ વિષે જેમાં ય્યાન
હોય છે તેવી જાતના ગ્રન્થોનું
નામ) પુરાણ ન.
કેરળ ધર્મ પુ.

મહાભારત (પાણ્ડુ અને ધૃતરાષ્ટ્રના
પુત્રો વચ્ચેનું યુદ્ધ જેમાં વર્ણવેલું
છે તે વીરરસ કાવ્યનું નામ છે.)
મહાભારત ન.
મળેલું(જેવી કે સભા) મિલિત ભૂ. કૃ.
માલમપડયું-પડેલું સ્પલ્લબ્ધ કર્મણિ
ભૂ. કૃ., સમધિગત કર્મણિ ભૂ. કૃ.
યજુર્વેદ (વેદનું નામ છે) યજુર્વેદ પુ.
રઘુવંશ (કાલિદાસના કાવ્યનું નામ
છે) રઘુવંશ પુ.
લાત લત્તા સ્ત્રી.; લાત મારે છે. લત્તયા
પ્રહરતિ.
વિદ્યા વિદ્યા સ્ત્રી.
વૈદ શિષ્ય પુ., વૈદ્ય પુ.
શમી (ઓકજાતનું ઝાડ છે) શમી સ્ત્રી.
સભા સમાજ પુ., પરિપદ્ સ્ત્રી.,
સભા સ્ત્રી.
સર્ગ સર્ગ પુ.
સામવેદ સામવેદ પુ. (વેદનું નામ છે).
સાર્ સમીચીન પુ. સ્ત્રી. ન., નિષુળ
પુ. સ્ત્રી. ન.

પાઠ ૧૮.

વિશેષણનાં અધિકતાદર્શક અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપો વગેરે.

૧. અધિકતાદર્શક પ્રત્યય ર્ઘ્યસ છે અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક પ્રત્યય ર્ઘ્ઘ
છે. એ પ્રત્યયો પર છતાં શબ્દના અન્ય સ્વરનો અને અન્તે વ્યંજન હોય
તો પૂર્વસ્વરસહિત અન્ય વ્યંજનનો લોપ થાય છે; જેમકે લઘુ મૂળરૂપી
વિશેષણ, લઘીયસ અધિકતાદર્શક વિશેષણ; લઘિષ્ટ શ્રેષ્ઠતાદર્શક વિશે-
ષણ; મહત્ મૂળ, મહીયસ અધિક., મહિષ્ટ શ્રેષ્ઠ, વગેરે.

આ પ્રત્યયો ગુણ અતાવનાર વિશેષણોને લગાડવામાં આવે છે, કૃદન્તોને

અને ળીજ ક્રિયાપદ ઉપરથી સાધિત થયેલા શબ્દોને લાગતા નથી. તેને તો તર અને તમ (નીચે કહેલા) પ્રત્યયો અધિકતા અને શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવાને લાગે છે.

૨. પૃથુ, મૃદુ, મૃશ, કૃશ, દૃઢ અને પરિવૃઢ એ શબ્દના ક્ર નો ર થઈ જાય છે; જેમકે પૃથુ મૂળ., પ્રથીયસ્ અધિક., અને પ્રથિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ.

૩. સ્થૂલ, દૂર, હ્રસ્વ, ક્ષિપ્ર અને ક્ષુદ્ર એઓના છેદલા એકાચૂનો (એટલે વ્યંજનસહિત અન્ય સ્વરનો) અને યુવનૂ ના વનૂ નો લોપ થાય છે અને પૂર્વસ્વરનો ગુણુ થાય છે; જેમકે સ્થૂલ મૂળ., સ્થવીયસ્ અધિક., સ્થવિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ.

૪. જે સ્વામિત્વદર્શક પ્રત્યયો હમણાં તરત કહેવામાં આવશે તેનો લોપ થાય છે; જેમકે વલવત્ મૂળ., વલીયસ્ અધિક., વલિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ.

૫. આ નીચેની ટીપ નિયમવિરુદ્ધ રૂપોની છે.

મૂળ.	અધિક.	શ્રેષ્ઠ.
પ્રશસ્ય વખાણવા જોગ	શ્રેયસ્	શ્રેષ્ઠ
વૃદ્ધ ધરડું	{ જ્યાયસ્	જ્યેષ્ઠ
	{ વર્ષીયસ્	વર્ષિષ્ઠ
અન્તિક પાસેનું	નેદીયસ્	નેદિષ્ઠ
વાઢ દૃઢ, સાંરે	સાધીયસ્	સાધિષ્ઠ
પ્રિય ખ્યાંરે, વહાણું	પ્રેયસ્	પ્રેષ્ઠ
સ્થિર નિશ્ચલ, સ્થિર	સ્થેયસ્	સ્થેષ્ઠ
સ્ફિર જાડું, ઘણું	સ્ફેયસ્	સ્ફેષ્ઠ
ગુરુ ભારે	ગરીયસ્	ગરિષ્ઠ
ઢરુ પહેાળું	વરીયસ્	વરિષ્ઠ
વહુલ ઘણું, ખડું	વંહીયસ્	વંહિષ્ઠ
દીર્ઘ લાંબું	દ્રાવીયસ્	દ્રાવિષ્ઠ
વહુ ઘણું, ખડું	મૂયસ્	મૂયિષ્ઠ
યુવાન જુવાન	{ યવીયસ્	{ યવિષ્ઠ
	{ કનીયસ્	{ કંનિષ્ઠ
	{ કનીયસ્	{ કનિષ્ઠ
અલ્પ નાનું	{ અલ્પીયસ્	{ અલ્પિષ્ઠ

૬. અન્તે સ હોય એવાં અધિકતાદર્શક વિશેષણોનાં રૂપાખ્યાપન માર્ગોપદેશિકામાં ૨૭ મા પાઠમાં અતાવેલી રીત પ્રમાણે કરવાં. તેનું સ્ત્રીલિંગે ર્ઈ લગાડ્યાથી અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક વિશેષણનું આ લગાડ્યાથી થાય છે; જેમકે કનીયસી, કનિષ્ઠા.

૭. તર પણ અધિકતાદર્શક પ્રત્યય છે અને તેની જોડનો શ્રેષ્ઠતાદર્શક પ્રત્યય તમ છે. આ પ્રત્યયો માત્ર વિશેષણોનેજ લાગે છે એમ નથી, પણ નામને, અવ્યયોને અને ક્રિયાપદને પણ લાગે છે. ક્રિયાપદને લાગે છે ત્યારે તર અને તમનાં રૂપ તરામ્ અને તમામ્ થાય છે. વળી અવ્યયને લાગે છે ત્યારે પણ તેવાં રૂપ થાય છે; પરંતુ જે પ્રત્યયસહિત અવ્યય વિશેષણ થતા હોય તો આ ફેર થતો નથી. જે શબ્દને આ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી.

ઉદાહરણ—લઘુ મૂળ., લઘુતરઃ, લઘુતમઃ; પાચકતરઃ, પાચકતમઃ; પચતિતરામ્, પચતિતમામ્; ડચૈસ્તરામ્, ડચૈસ્તમામ્; ડચૈસ્તરઃ વિશે., ડચૈસ્તમઃ વિશે.

૮. જે વિશેષણને અન્તે તર અને તમ હોય છે તેનું સ્ત્રીલિંગ આ લગાડ્યાથી થાય છે.

૯. પ્રકૃતિને મત્ લગાડ્યાથી સ્વામિત્વવાચક સાધિત રૂપો થાય છે; જેમકે ધીમત્ ‘શુદ્ધિમાન્’, ધી ‘શુદ્ધિ’ ઉપરથી.

૧૦. પ્રકૃતિને અન્તે અથવા ઉપાન્તે મ્ અથવા ઙ કે આ હોય તો મત્-ના મ્નોઃ થાય છે; એટલે મત્ ને અદલે વત્ થાય છે; જેમકે ધનવત્ ‘ધન-વાળો,’ ધન ‘પૈસા’ ઉપરથી, વિદ્યાવત્, યશસ્વત્, ભાસ્વત્, કિંવત્, લક્ષ્મીવત્.

આ નિયમના કેટલાક અપવાદ છે; જેમકે યવમત્, શૂમિમત્ વગેરે.

૧૧. વળી એજ અર્થ દર્શાવવા અકારાન્ત નામને ઇન્ પ્રત્યય પણ લાગે છે. એ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વના બનો લોપ થાય છે; જેમકે દણ્ડિન્, ધનિન્ વગેરે. વળી વિન્-પ્રત્યયનો પણ તેજ અર્થ છે. તે કેટલાંક નામોને લાગે છે.

૧૨. દશ પુ. સ્ત્રી. ન., અને દશ પુ. ન. (દશી સ્ત્રી.) એ પ્રત્યયો સર્વનામને લાગે છે અને તેનો અર્થ ‘સરખું’ એવો થાય છે. એ પ્રત્યયો પર છતાં પ્રકૃતિના અન્ત્યાક્ષરનો લોપ થાય છે અને પછી આ લાગે છે, જેમકે તાદશ ‘તેના જેવું,’ ત્વાદશ ‘તારા જેવું,’ અને દ્વદશ અને કિમ્ નાં રૂપ ર્ઈ અને કી થાય છે; જેમકે ર્દ્વદશ, કીદશ.

૧૩. નામને અથવા અવ્યયને ક્ર, મ્ અને ડોઈ ડોઈવાર અસ નાં દ્વિયાવાચક અથવા ખીજાં રૂપ લગાડવામાં આવે છે, તેથી પ્રકૃતિએ દા-ખવેલી વસ્તુ જેવું થવું અથવા કરવું એવો અર્થ થાય છે.

૧૪. (અ) અવ્યય સિવાય ખીજાં ડોઈ શબ્દના અ અથવા આ નો (ઉપરની કલમમાંનો દેર થતી વખત) ર્ થાય છે.

(આ) પૂર્વનો હ અથવા ડ દીર્ઘ થાય છે.

(ઈ) પૂર્વના ઋ ને ઐલે રી થાય છે.

(ઈ) અન્ત્ય ન્ નો અને મનસ્, અરુષ, ચક્ષુષ, ચેતસ, રહસ, અને રજસ એટલાના સ અથવા પ્ નો લોપ થાય છે.

ઉદા.:—ધનીકરોતિ, ધનીભવતિ, ગજીભવતિ, પ્રત્યક્ષીકરોતિ, સ્વી-કૃતમ્ ન., શુચીભૂતમ્ ન., પદ્મભવનમ્ ન., માત્રીકરોતિ, દિવાભૂતા સ્ત્રી.

ઋગ્વેદાત્સામવેદસ્ય મહિમા ભૂયાન્ ।

યજ્ઞવર્માયોધ્યાં ગચ્છન્નધ્વનોઽર્ધાદ્ભ્યોઽતિક્રમ્યાશ્રામ્યન્ ।

કૃષ્ણસ્ય સુભદ્રા યવીયસી સ્વસા ।

સર્વેષુ કુસુમેષુ શિરીષકુસુમં મદિષ્ટમ્ ।

નિઃશ્રેયસાય કર્મપથાઙ્જ્ઞાનમાર્ગઃ સાધીયાન્ । શ્રેષ્ઠસ્તુ સર્વેષાં મ-ક્તિમાર્ગઃ ।

વરમાત્માણોરપ્યળીયાન્મહતોઽપિ મહીયાન્વર્તતે ।

ધાર્તેરાષ્ટ્રેભ્યઃ પાણ્ડવાઃ કૃષ્ણસાહાય્યાદ્ભલીયાંસઃ કિં તુ તેષાં યોધસ-માજો ગરીયાન્ ।

દુઃસ્થિતસ્ય વૃત્તાન્તશ્રવણેનાર્દ્રીભવન્તિ હૃદયાન્યનુકમ્પિનાં મહાત્મનામ્ ।

યો યજ્ઞકર્માણિ યથાવિધિ કરોતિ સ પ્રજાવાન્પશુમાંસ્તેજસ્વી
બ્રહ્મવર્ચસી યશસ્વાંશ્ચ ભવતિ ।

વિષ્ણુશર્મણ એકપશ્ચાશત્પુત્રા આસન્ । તેષાં ચે મધ્યમાદેવદત્તાજ્યા-યાંસઃ પશ્ચવિંશતિસ્તે કનીયોભિઃ પશ્ચવિંશત્યા કલહં ચક્રુઃ ।

સર્વાસુ નદીષુ ભાગીરથી દ્રાધિષ્ઠા વિસ્તારે વરિષ્ઠા ચ । તસ્યાઃ સલિલં
યમુનાયાઃ શુચિતરમ્ । પર્વતેષુ હિમાલયઃ પ્રથિષ્ઠઃ ।

અહો દીપ્તિમતોઽપિ વિશ્વસનીયતાસ્ય રાજ્ઞો વપુષઃ ।

ઈદૃશી મે મન્દભાગ્યતા યન્ન કેવલં ભર્તુર્વિરહો દારકયોરપિ ।
હા સૌમ્ય હનૂમન્ક પુનસ્ત્વાદૃશસ્ય સાધોર્મહોપકારિણઃ સંભવોઽસ્મિ-
જગતિ ।

નૈતદ્વિદ્યઃ કતરન્નો ગરીયો યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ।
નેયં મે જટા કિં તુ વેણીકૃતઃ કચાનાં કલાપ ઇત્યબ્રવીત્કાચિત્સ્ત્રી ।
દાસીભૂતાં સર્પાણાં જનન્યાઃ સેવાં કુર્વતાં સ્વમાતરં બન્ધનાન્મુમો-
ચ ગરુડઃ ।

તપશ્ચરન્રાવણઃ સ્વીયાન્નિ નવ શિરાંસિ શિવાયોપાયનીચકારેતિ શૃણુમઃ ।
પ્રિયતમસ્ય પુણ્ડરીકસ્ય મરણેન સશોકયા મહાશ્વેતયા તિરસ્કૃતા
વિષયા દૂરીકૃતો બાન્ધવજનોઽઙ્ગીકૃતમરણ્યેઽવસ્થાનમ્ ।

૬૬. પુરુષઃ પ્રિયતમાયાઃ પ્રાસાદસ્યોપરિતનીં ભૂમિં પ્રવેષ્ટુમિચ્છુર્વા-
તાયનાદધોવલ્મ્વમાનમહિં રજ્જૂકૃત્યારુરોહ ।

ઉપરતે ભર્તરિ યત્પ્રાણાઃ પરિત્યજ્યન્તે તન્મૌર્ચ્યમ્ । ઉત્તરા વિરાટદુ-
હિતા બાલિકા વિનયવતિ ધીમતિ વિક્રાન્તે ચ પશ્ચત્વમભિમ-
ન્યાવુપગતેઽપિ પ્રાણાન્ન જહૌ । અન્યા અપિ સહસ્રશઃ કન્યકા
અભર્તૃમત્યો જાતાઃ સત્યો જીવિતાન્નિ ન તત્યજુરિતિ શ્રૂયતે ।

જીવનાય મનુજન્મનામિહ ભ્રમ્યતામથ કદાપિ સ પ્રભુઃ ।

ત્વાદૃશો ભવતિ ભાગ્યયોગતો વેત્તિ યઃ સદસતાં યદન્તરમ્ ॥

૧. દશરથની ત્રણ ભાર્યામાં કૌસલ્યા સૌથી મોટી (વૃદ્ધ) હતી
અને કૌંકેથી સૌથી નાની (યુવન) હતી.

૨. સીતાનો શરીરનો આકાર દ્રૌપદીના શરીરની આકૃતિ કરતાં
વધારે નાજુક (તન્નુ) હતો.

૩. મોટું (બહુ) નાનાની (લઘુ) ઘરોઘર થાય એ અર્થવગરનું છે.

૪. દોડવામાં, ઘોડો બધા પ્રાણીઓમાં સૌથી ઉતાવળો (આશુ) છે.

૫. સદૃણુવાળા (સદ્રુણ, પુણ્ય) પુરુષો સુખમાં (સુખ) છે અને
માનને લાયક છે.

૬. સત્યભામા કરતાં કૃષ્ણને રૂઢિભણી વધારે પહાલી (પ્રિય) હતી.

૭. જ્યારે માણસનું અદૃષ્ટ જોતું હોય છે ત્યારે તેનાં સગાં પણ શત્રુ જેવાં [જાણે શત્રુ હોય તેવાં] (વિપક્ષ) થઈ જાય છે.

૮. જેને પૈસો (વસુ), અથવા ધિરજ (ધૈર્ય), અથવા યશ (યશસ્ કીર્તિ), અથવા જમીન (ભૂમિ) હોય તેનું નામ શું કહેવાય?*

૯. અધાએ જાણે એક મનના હોય તેવા થવું (એકચિત્ત) અને આ જાળ લઈ ઊડી જવું.

૧૦. અધા દેવોમાં ઇન્દ્ર સૌથી વધારે શક્તિમાન (ઓજસ્વિન્) અને અળવાન (બલિન્) હતો અને તેથી તેઓએ તેને રાજમુગટ પહેરાવ્યો.

૧૧. મૂળ વચનનો અર્થ કોઈ કોઈ વાર ટીકા કરનારથી સ્પષ્ટ જેવો (વિશદ) કરાય છે અને કોઈ કોઈ વાર ગુંથવી નાખેલા જેવો (ગૂઢ) કરાય છે.

૧૨. તે કાળની સર્વ સ્ત્રીઓમાં હમયન્તી વધારે ખુબસુરત (સુન્દર, ચારુ) અને પોતાના સ્વામિનેાં વધારે આસક્ત (મક્ત, અનુરક્ત) હતી.

૧૩. આ પળે તારૂં હેયું હેતે કરીને પિંગળી ગયું છે [પ્રવાહી જેવું થયું છે] (દ્રવ).

૧૪. ગાડીઓની ઝુંસરીએ જે અળદ જોડાયેલા હોય છે તે સાધારણ અળદોના કરતાં વધારે જડા (પીવર) હોય છે.

૧૫. અરે સીતા! તારા જેવી (ત્વદ્) આટલી અધી પવિત્ર, નિખાલસ અને પ્રેમવાળી (અનુરાગ, પ્રણય) બીજી એકે સ્ત્રી નથી અને મારા જેવો (મદ્) આટલો અધો ફૂર અને દયાવગરનો કોઈ પુરુષ નથી.

શબ્દકોશ ૧૮.

અણુ પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું; પુ. નાનો

૨૦૪કણ.

અધસ્ અ. નીચે, તળે.

અધ્વન્ પુ. માર્ગ.

અનુકમ્પિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. દયાવાન.

અન્તર ન. ફેર.

અમિમન્યુ પુ. અર્જુનનો પુત્ર.

અરુષ પુ. ન. ઘા, જખમ.

અવલમ્બમાન પુ. સ્ત્રી. ન. લટકતું.

અવસ્થાન ન. રહેઠાણ.

અહિ પુ. સાપ.

આર્દ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. ભીતું.

ઇચ્છુ પુ. સ્ત્રી. ન. ઇચ્છતું, ઇચ્છનાર.
 ઉત્તરા સ્ત્રી. વિરાટ નામના રાજાની
 પુત્રી.
 ઉપરિતન પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપલું.
 ઉપાયન ન. નજરાણું.
 ઇકમનસ પુ. સ્ત્રી. ન. એક મનનું.
 કચ પુ. વાળ.
 કર્મપથ પુ. (કર્મનું કર્મ, અને પથિન
 રસ્તો) કર્મનો માર્ગ, એટલે
 મોક્ષ અથવા નિલચુખ મેળ-
 વવાને ધર્મસંબંધી ક્રિયાકર્મ ક-
 રવાં તે.
 કલહ પુ. કબ્જિયો.
 કલાપ પુ. દડો, સમૂહ.
 કૃશ પુ. સ્ત્રી. ન. દુબળું, પાતળું.
 કૃષ્ણસાહાય્ય ન. કૃષ્ણની મદદ.
 ક્રમ્ ૧ ગ. પ. જતિ બેડે, ઓળ-
 ગવું, ઉલ્લંઘન કરવું.
 ક્ષુદ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું, નીચ.
 ગરુડ પુ. ગરુડ પક્ષી, વિષ્ણુદેવ વા
 હન તરીકે વાપરતા તે જાતનું
 પક્ષી.
 જટા સ્ત્રી. જટા (ગુંચવાયલા વા-
 ળનું ઝુંડ.)
 જીવન ન. ગુજરાન.
 જીવિત ન. હંદગી.
 જ્ઞાનમાર્ગ પુ. (જ્ઞાન ન. જાણવું તે, માર્ગ
 પુ. રસ્તો) જ્ઞાનનો રસ્તો, મોક્ષ-
 ની પ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વરસંબંધી જ્ઞાન.
 દારક પુ. બાળ, પુત્ર.

દીપ્તિ સ્ત્રી. તેજ.
 દૃઢ પુ. સ્ત્રી. ન. નિશ્ચલ, મજબુત.
 નિઃશ્રેયસ ન. કલ્યાણ, મુક્તિ.
 પરિવૃઢ પુ. ધણી, માલીક.
 પુણ્ડરીક પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.
 ન. કમળનું ફૂલ.
 પૃથુ પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું, વિશાળ.
 વન્ધન ન. કબજો, કેદ કરવું તે, બંદી.
 વાલિકા સ્ત્રી. બાળક છોકરી.
 બ્રહ્મવર્ચસિન પુ. સ્ત્રી. ન. વેદે કરીને
 તેજ પામેલું, વૈદિક ક્રિયાથી પ્રાપ્ત
 થતું તેજ પામેલું.
 ભક્તિમાર્ગ પુ. (ભક્તિ સ્ત્રી. પ્રીતિ,
 ભક્તિ, અને માર્ગ પુ. રસ્તો) મુ-
 ક્તિ માટે ઈશ્વરની પ્રીતિ અથવા
 ભક્તિ.
 ભાગ્યયોગ પુ. (ભાગ્ય ન. નસીબ, સા-
 રું નસીબ, યોગ પુ. પ્રાપ્તિ) સારા
 ભાગ્ય અથવા નસીબની પ્રાપ્તિ.
 મૃશ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું, જામરું.
 મધ્યમ પુ. સ્ત્રી. ન. વચ્ચલું; ન. ક-
 મ્મર.
 મનુજન્મન પુ. (મનુ પુ. માણસોના
 પૂર્વજો અથવા મૂળ પૂરુષોમાંનો
 એક) મનુથી જન્મેલો, માણસ,
 મનુષ્ય.
 મન્દભાગ્યતા સ્ત્રી. (મન્દ મુસ્ત, ન-
 બળું, ભાગ્ય નસીબ, મન્દભાગ્ય ન-
 બળા નસીબવાળો, કમનસીબ,
 અભાગિયો) દુર્દૈવ, દુર્ભાગ્ય.

મહાશ્વેતા સ્ત્રી. એક ગન્ધર્વની દીકરીનું નામ છે.

મહોપકારિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું ઉપકારી.

સૌખ્ય ન. મૂર્ખાઈ.

યજ્ઞવર્મન્ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

યથાવિધિ ક્રિ. વિ. વિધિપુસ્તકમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે.

યમુના સ્ત્રી. નદીનું નામ છે, જમના.

યુગ પુ. હુંસરી, બેતર.

યોધસમાજ પુ. (યોધ પુ. બેઢો, સમાજ પુ. ટોળું) બેઢાનું ટોળું, લશ્કર.

રજ્ઞુ સ્ત્રી. દોરડું.

રમ્ ઉપ બેડે, ૧ ગ. પ. મરી જવું.

રહસ્ય ન. ગુપ્તતા, એકાન્તપણું, ગુપ્ત વાત; ક્રિ. વિ. છાનામાના, એકાન્તે.

લઘુ પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું.

વપુષ્ ન. શરીર.

વિક્રાન્ત પુ. સ્ત્રી. ન. હિમ્મતવાન, શૂર.

વિશ્વસનીયતા સ્ત્રી. વિશ્વાસ ઉપભવવાની શક્તિ.

વિષય પુ. ધન્દિયસુખ આપનારા પદાર્થ.

વિષ્ણુશર્મન્ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે. વિસ્તાર પુ. ફેલાવો.

વૃત્તાન્તશ્રવણ ન. (વૃત્તાન્ત પુ. ઇતિહાસ, હેવાલ, શ્રવણ ન. સાંભળવું તે) ઇતિહાસ અથવા હેવાલ સાંભળવો તે.

વેણિ-ળી સ્ત્રી. ગુંથેલા વાળ.

શિરીષ ન. એક જાતનું ફૂલ.

શુચિ પુ. સ્ત્રી. ન. સ્વચ્છ.

સંભવ પુ. શક્યતા, બની શકે એવી સ્થિતિ, સંભવ.

સદસત્ પુ. સ્ત્રી. ન. સાહે અને નહાહે.

સલિલ ન. પાણી.

સશોક પુ. સ્ત્રી. ન. (સ સાથે, શોક પુ. દિલગિરી) શોકથી ખીડિત.

સહસ્રશઃ ક્રિ. વિ. હજારો.

સુમદ્રા સ્ત્રી. અર્જુનની વહુ.

સેવા સ્ત્રી. નોકરી.

સૌમ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. નમ્ર, અનુચ્છ, મનોરા, સુંદર.

હનૂમત્ પુ. વાનરનું નામ છે, એ રામનો ભક્ત હતો, હનુમાન.

હ્રસ્વ પુ. સ્ત્રી. ન. હુંકું.

અર્થ અર્થ પુ.

અર્થ વગરનું અયુક્તભૂ. કૃ., અનુપપન્ન ભૂ. કૃ.

કેકેયી (દશરથની એક પત્નીનું નામ છે) કેકેયી સ્ત્રી.

કૌસલ્યા (દશરથની એક પત્નીનું નામ છે) કૌસલ્યા સ્ત્રી.

કૂર નૃસંસ પુ. સ્ત્રી. ન.

ખોટું પ્રતિકૂલ પુ. સ્ત્રી. ન.

બળ જાલ ન.

જોડાયલું નિયુક્ત કર્મણિ ભૂ.કૃ.; ધુરિ
નિયુક્ત:.

ટીકા કરનારટીકાકારપુ.,ટીકાકૃત્તપુ.

દયાવગરનું નિર્ઘ્વણ પુ. સ્ત્રી. ન.

દોડવું તે વિદ્રવણ ન.

નિખાલસ ઋણ પુ.સ્ત્રી.ન., આર્જવયુક્ત
પુ. સ્ત્રી.ન., સરલ પુ. સ્ત્રી. ન.

પવિત્ર વિશુદ્ધશીલ પુ. સ્ત્રી. ન.

પળ ક્ષણ પુ.

રકિમણી (કૃષ્ણની વહુ) સુક્ષ્મણી
સ્ત્રી.

શરીરનો આકાર તત્તુ સ્ત્રી., વપુષ
ન., આકૃતિ સ્ત્રી.

સગું વન્ધુ પુ.,વન્ધુજન પુ.,જ્ઞાતિ પુ.
સલભામા (કૃષ્ણની એક સ્ત્રીનું
નામ છે) સલભામા સ્ત્રી.

સાધારણ સાધારણ પુ. સ્ત્રી. ન.,
સામાન્ય પુ. સ્ત્રી. ન.

પાઠ ૧૯.

સમાસ.

દ્વન્દ્વ અને તત્પુરુષ.

૧. ૧. સંસ્કૃતભાષામાં એક મૂળનામ*નો બીજા જોડે સમાસ થઈ
શકે છે અને વળી તે સમાસનો ત્રીજા નામની જોડે કે બીજા સમાસ જોડે
સમાસ થઈ શકે છે; અથવા તો કેટલાંક નામોનો સાથે અથવા એકી
વખતે સમાસ થઈ શકે છે. આવી રીતે સમાસમાં ગમે તેટલા મૂળ-
શબ્દો આવે. એઓનો જે જે પ્રકારે જે જે અર્થ પ્રમાણે સમાસ
થાય છે, તે ઉપર નજર રાખી સમાસના કેટલાક વર્ગ પાડેલા છે†.
જે નામો છુટાં હોય તો વાક્યયોગી સંયોજક અવ્યય વડે જોડાય તેવાં
નામથી બનેલો જે સમાસ તે દ્વન્દ્વ કહેવાય છે; જેમકે રામશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ
રામકૃષ્ણૌ; રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ ભરતશ્ચ શત્રુઘ્નશ્ચ રામલક્ષ્મણભરતશત્રુઘ્નાઃ.

૨. (અ) જો સમાસમાં બે નામ હોય અને તેમાં પ્રત્યેક એકવચનમાં
હોય તો સમાસને દ્વિવચન લાગે છે અને તેમાં બે કરતાં વધારે નામ હોય

* એટલે સત્ત્વવાચક નામ, વિશેષણ, અથવા અવ્યય.

† ગમે તે નામનો ગમે તે બીજા નામની સાથે ગમે તે અર્થમાં સમાસ
થઈ શકે એમ કદી ધારણું નહિ. સંસ્કૃતભાષાની વાક્યરચના પ્રમાણે અમુક
સમાસજ સંસાર છે અને બીજાઓ નથી. અજ્ઞાન પુરુષો આ વાત જાણતા
નથી અને તેથી ગમે તેવા સમાસો કરે છે, પણ તે શુદ્ધસંસ્કૃત નથી. સંસ્કૃત
વૈયાકરણોએ એ વિષે ઘણા બારીક નિયમો આપ્યા છે અને તેમાંના કેટલાક
મૂળગ્રંથમાં સમજાયા છે. અભ્યાસને માટે તો ઉત્તમ ગ્રંથકારોએ જે સમાસ
વાપર્યા છે તે વાપરવા એજ સારામાં સારો રસ્તો છે.

તો તેને અહુવચન લાગે છે. (અ) છેલ્લાં નામની જે જાતિ હોય તે જાતિ આખા સમાસને લાગે છે; જેમકે કુકુટમયૂર્યાવિમે, મયૂરીકુકુટાવિમૌ. (હ) જે દ્વન્દ્વ સમાસમાં સમુદાયનો ભાવ આવે અથવા જે જે વસ્તુ ગણાવેલી હોય તે બધી મળીને એક સંકીર્ણ વિચાર થતો હોય તો તે સમાસ નપુંસક અને એકવચનમાં મુકાય છે. એવા સમાસને ‘સમાહારદ્વન્દ્વ’ કહે છે. જે જન્તુદર્શક શબ્દો, અથવા પ્રાણીના અવયવવાચક શબ્દો, અથવા સેનાનાં અંગો, અથવા જે પદાર્થો વચ્ચે સ્વાભાવિક વૈર હોય તેવા પદાર્થો, અથવા પ્રાણી સિવાય બધાં સામાન્ય નામ દ્વન્દ્વ સમાસના અવયવો હોય તો તે સમાસ હમેશ સમાહારદ્વન્દ્વ થાય; જેમકે ચૂકાલિક્ષમ્, પાણિપાદમ્, રથિકાશ્વારોહમ્, અહિનકુલમ્, ધાનાશબ્કુલિ. આ સિવાય બીજે સ્થળે દ્વન્દ્વસમાસ કરવો કે સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ કરવો તે વિવક્ષા (વકતૃની અથવા બોલનારની ઇચ્છા) ઉપર આધાર રાખે છે.

૩. નિકટ સગપણ અથવા કોઈ પણ તરેહની વિદ્વત્તાવાચક કોઈ શબ્દને છેડે ઋ આવે અને તેની પછી બીજો ઋકારાન્ત શબ્દ કે પુત્ર શબ્દ આવે તો ઋનો આ થાય છે; જેમકે હોતાપોતારૌ, માતાપિતરૌ, પિતાપુત્રૌ.

૪. જે સમાહારદ્વન્દ્વને છેડે કોઈ તાલબ્ય વ્યંજન અથવા દ્, ષ, કે હ આવે તો તેમાં અ વધારવામાં આવે છે; જેમકે વાક્ત્વચમ્, ત્વક્ષ્મજમ્, જામીદ્વષદમ્, વાક્ત્વષમ્, છત્રોપાનહમ્; પણ જે દ્વન્દ્વસમાસ સમાહત ન હોય તો એવી રીતે અ વધારાતો નથી; જેમકે પ્રાવૃદ્શરદૌ.

૨. ૧. તત્પુરુષજાતના સમાસમાં બે અવયવ હોય છે. તેમાંનો પહેલો અવયવ બીજાના અર્થને નિયમિત કરે છે* અથવા તેનો ગુણ દેખાડે છે. ગુણ દર્શાવનાર અવયવનો અર્થ કોઈ પણ વિલક્ષિત જેવો હોય છે અથવા તો બીજા અવયવની જેડે સમવિલક્ષિતક (એકજ વિલક્ષિતમાં) હોય છે અને આ બીજી રીતનો હોય ત્યારે અવયવ ગુણવાચક અથવા સ્ત્વવાચક હોય. પહેલાને તત્પુરુષસમાસ કહે છે અને બીજાને કર્મધારય કહે છે; જેમકે રાજ્ઞઃ પુરુષઃ=રાજપુરુષઃ (તત્પુરુષ), ગમ્भीરો નાદઃ=ગમ્भीરનાદઃ (કર્મધારય), પુરુષો વ્યાઘ્ર ઇવ=પુરુષવ્યાઘ્રઃ (કર્મધારય).

૨. પહેલી સિવાયની છ વિલક્ષિત પ્રમાણે તત્પુરુષના છ પ્રકાર છે.

(અ) (૧) દ્વિતીયાન્ત નામની પછી શ્રિત, અતીત, પતિત, ગત, અત્યસ્ત,

* કેટલેક ઠેકાણે ગુણદર્શક અવયવ અન્તે મૂકવામાં આવે છે.

પ્રાપ્ત અને આપન્ન એટલા શબ્દો આવે તો સમાસ થાય છે તેને દ્વિતીયા-
તત્પુરુષ સમાસ કહે છે; જેમકે કૃષ્ણં શ્રિતઃ=કૃષ્ણશ્રિતઃ, દુઃખમાપન્નઃ=દુઃખા-
પન્નઃ, સ્વર્ગં ગતઃ=સ્વર્ગગતઃ.

(૨) ચાલુ ક્રિયાની અથવા સ્થિતિની મર્યાદાવાચક દ્વિતીયાન્ત
શબ્દ તે ક્રિયા અથવા સ્થિતિવાચક શબ્દને યોગે સમાસ પામે છે;
મુહૂર્તં સુખમ્=મુહૂર્તસુખમ્.

(આ) (૧) કરણવાચક તૃતીયાન્ત નામનો એ તૃતીયાન્ત શબ્દ
જે ક્રિયા બતાવે છે તે ક્રિયાકૃત પરિણામવાચક જોડે સમાસ થાય છે.
(૨) પૂર્વ, સદશ, સમ, જન, અથવા જન શબ્દના પર્યાય શબ્દો,
કલહ, નિપુણ, મિશ્ર, અને શ્રુક્ષ્ણ શબ્દો પહેલાં પણ તૃતીયાન્ત નામ આવે
તો સમાસ થાય છે તે તૃતીયાતત્પુરુષ કહેવાય છે.

(૩) તૃતીયાન્ત નામ કર્તરિ અથવા કરણે તૃતીયાના અર્થમાં વપ-
રાયું હોય તો તેનો ધાતુસાધિત શબ્દો (કૃદન્તો) જોડે કોઈ કોઈવાર
સમાસ થાય છે.

(૪) કોઈ પણ પ્રકારના અન્નવાચક શબ્દ પૂર્વે તે અન્નને સ્વા-
દિષ્ટ કરનાર પદાર્થવાચક તૃતીયાન્ત શબ્દ આવે તોપણ તૃતીયાતત્પુરુષ
સમાસ થાય છે.

ઉદાહરણો:—(૧) શઙ્કુલયા સ્વખંડઃ=શઙ્કુલાસ્વખંડઃ*—(૨) માસેન પૂર્વઃ
માસપૂર્વઃ, માત્રા સદશઃ=માતૃસદશઃ, વાચા કલહઃ=વાકલહઃ વગેરે—
(૩) હરિણા ત્રાતઃ=હરિત્રાતઃ, નલૈર્મિત્રઃ=નલ્મિત્રઃ ઇત્યાદિ—(૪) દધ્નોદનઃ
=દધ્નોદનઃ વગેરે.

(ઇ) (૧) જે ચતુર્થ્યન્ત નામથી જે પદાર્થ વાચ્ય થતો હોય તે તેની પછીના
નામથી વાચ્ય પદાર્થનો વિકાર હોય તો ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે; જે-
મકે ચૂપાય દારુ=ચૂપદારુ. (૨) વળી ચતુર્થ્યન્ત નામ અર્થ, બલિ, હિત, સુખ,
રક્ષિત એટલા શબ્દો જોડે સમાસ પામે છે. અર્થ સાથે સમાસ થાય તો સ-
મસ્ત શબ્દ વિશેષણ થાય છે અને તેને તેનાં વિશેષ્યનાં લિંગ અને

* એજ નિયમનું પ્રત્યુદાહરણ અક્ષ્ણા કાળઃ. અહિં સમાસ થશે નહિ, કે-
મકે અક્ષિથી કાણુત્વ થયું નથી.

† એ નિયમનું પ્રત્યુદાહરણ રન્ધનાય સ્થાલી. આનો સમાસ થતો નથી, કેમકે
અહિં પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ નથી, રન્ધન (સંધવું તે) સ્થાલી અથવા થાલીનો વિકાર
નથી. રન્ધનસ્થાલી એમ સમસ્ત હોય તો સમાસ ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમજવો. રન્ધન-
સ્ય સ્થાલી=રન્ધનસ્થાલી.

વચન લાગે છે; જેમકે દ્વિજાયાયમ્=દ્વિજાર્ય ઓદનઃ, દ્વિજાયેયં=દ્વિજાર્યા ચવાગૂઃ, દ્વિજાયેદમ્=દ્વિજાર્ય પયઃ, મૂતેભ્યો વલિઃ=મૂતવલિઃ, ગવે હિતમ્=ગોહિતમ્, ગવે રક્ષિતમ્=ગોરક્ષિતમ્.

(ઈ) પઞ્ચમ્યન્ત નામનો મય, મીત, મીત્તિ, ની અને કોઈક કોઈક વખતે અપેત, અપોદ, મુક્ત, પતિત, અને અપત્રસ્ત શબ્દો જોડે સમાસ થાય છે એ પઞ્ચમીતત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે.

ઉદાહરણઃ—ચોરાઙ્ગયમ્=ચોરમયમ્, સુખાદપેતઃ=સુખાપેતઃ, ચક્ષુઃમુક્તઃ=ચક્ષુમુક્તઃ, સ્વર્ગાત્પતિતઃ=સ્વર્ગપતિતઃ.

(ડ) (૧). પષ્ઠ્યન્ત નામનો ગમે તે કોઈ પણ બીજા નામ સાથે સમાસ થઈ શકે, એ પષ્ઠીતત્પુરુષ કહેવાય છે; જેમકે રાજઃ પુરુષઃ રાજપુરુષઃ. પણ આ નિયમના ઘણા અપવાદ છે.

કર્તૃવાચક ન અને અક પ્રત્યયો જેને અન્તે આવ્યા હોય એવા ધાતુસાધિત શબ્દો સાથે પષ્ઠ્યન્ત શબ્દનો સમાસ થતો નથી; જેમકે અપાં ત્તણ, ઓદનસ્ય પાચકઃ, ઘટસ્ય કર્તા, આ શબ્દસમુદાયો એમના એમ રહે છે. એનાં સમસ્ત રૂપો અપ્ત્વણ, ઓદનપાચકઃ, ઘટકર્તા થતાં નથી.

પણ આ અપવાદના થોડાક પ્રત્યપવાદ રૂપો છે; જેમકે દેવપૂજકઃ, બ્રાહ્મણરાજકઃ ઇલાદિ.

વળી નીચે લખેલા પષ્ઠ્યન્ત શબ્દોમાં પષ્ઠી જે અર્થમાં વપરાઈ છે તેવા અર્થમાં વપરાયલી પષ્ઠી સમાસ પામતી નથી.

નૃણાં દ્વિજઃ શ્રેષ્ઠઃ, સતાં પદ્મઃ, આશ્વર્યો ગવાં દોહોડનોપેન વગેરે.

(૨) પૂર્વ, અપર, અવર અને ઉત્તર આ અવયવવાચી શબ્દો પષ્ઠ્યન્ત અવયવિવાચક નામ સાથે સમાસ પામે છે અને સમસ્ત શબ્દના પ્રારંભમાં મૂકવાનાં આવે છે. એજ પ્રમાણે અવયવવાચક શબ્દ કાલરૂપ અવયવિવાચક પષ્ઠ્યન્ત શબ્દ સાથે સમસ્ત થાય છે અને સમાસનો પૂર્વપદ થાય છે; પૂર્વ કાયસ્ય=પૂર્વકાયઃ, ચરમં રાત્રેઃ=ચરમરાત્રઃ, મધ્યમહઃ=મધ્યાહ્નઃ વગેરે. આ એકદેશિ સમાસ કહેવાય છે.

(૩) અમુક બનાવને જે કાળ વીત્યો હોય તે કાલવાચક શબ્દ તે અ-

* આ નિર્ધારણપદી કહેવાય છે. એ સમાસ પામતી નથી, અને નૃશ્રેષ્ઠઃ રૂપ થતું નથી, પણ જો નૃશ્રેષ્ઠઃ એમ સમસ્તરૂપ થયું હોય તો તે તથા પુરુષોત્તમઃ વગેરે શબ્દો સહમીતત્પુરુષ સમજવા અને તેનો વિગ્રહ નૃયુ શ્રેષ્ઠઃ, પુરુષેષુ ઉત્તમઃ વગેરે કરવો. આ નિર્ધારણ સહમી કહેવાય છે.

નાવવાચક શબ્દ જોડે સમસ્ત થાય છે. અને પૂર્વપદ થાય છે; સંવ-
ત્સરો મૃતસ્ય यस્ય (જેના મરણને એક વર્ષ વીતી ગયું તે)=સંવ-
ત્સરમૃતઃ, માસજાતઃ વગેરે.

(ક) સમ્મ્યન્ત નામ નીચેના શબ્દો યોગે સમાસ પામે છે:—શૌણ્ડ,
ધૂર્ત, પ્રવીણ, નિપુણ, પण्डित, પદુ, કુશલ, સિદ્ધ, શુષ્ક, પક્ક, બન્ધ વગેરે.

ઉદા.:—વાચિ પદુઃ=વાક્પદુઃ, સમાયાં પण्डितઃ=સમાપण्डितઃ, આત્મે
શુષ્કઃ=આત્મશુષ્કઃ વગેરે.

૩. કર્મધારય સમાસ નીચે લખેલે ઠેકાણે થઈ શકે છે:—

(અ)* ઉપમાનવાચક નામ ઉપમાન અને ઉપમેય એ બેના સામાન્ય-
ધર્મવાચક નામ જોડે સમાસ પામે છે; જેમકે ઘન ઇવ ઇયામઃ=ઘનશ્યામઃ.

(આ) ઉપમેયવાચક પૂર્વપદનો વ્યાગ્ર, ચન્દ્ર, કમલ, પદ્મ વગેરે ઉપમા-
નવાચી ઉત્તરપદ સાથે સમાસ થાય છે; જેમકે પુરુષો વ્યાગ્ર ઇવ=પુરુષવ્યાગ્રઃ,
મુખં ચન્દ્ર ઇવ=મુખચન્દ્રઃ, નેત્રં કમલમિવ=નેત્રકમલમ્, પાદઃ પદ્મમિવ=પા-
દપદ્મમ્. અથવા તો આ સમાસોનો વિગ્રહ આમ પણ થઈ શકે:—
મુખમેવ ચન્દ્રઃ=મુખચન્દ્રઃ, નેત્રમેવ કમલમ્=નેત્રકમલમ્.

(ઇ) વિશેષણનો વિશેષ્ય સાથે ધણે ખરે ઠેકાણે સમાસ થાય છે;
જેમકે નીલં ચ તદુત્પલં ચ=નીલોત્પલમ્, ગમ્भीરશ્વાસૌ નાદશ્ચ=ગમ્भीરનાદઃ.

(ઈ) જે રૂપાખ્યાન થઈ શકે એવા બે કૃદન્તોમાં એક પૂર્વે થયલું
કૃત્ય અને બીજે ત્યાર પછીની ક્રિયા બતાવતા હોય તો તે બે સમાસ પામે છે;
જેમકે આદૌ જ્ઞાતઃ પશ્ચાદનુલિસઃ=જ્ઞાતાનુલિસઃ.

૪. નિષેધવાચક અ અથવા અનૂનો નામ સાથે સમાસ થાય છે તે
તત્પુરુષવર્ગમાં આવે છે; ન બ્રાહ્મણઃ=અબ્રાહ્મણઃ, ન અશ્વઃ=અનશ્વઃ આ નન્ત-
ત્પુરુષ કહેવાય છે.

૫. કર્મધારયસમાસનો જો પહેલો અવયવ સંખ્યાવાચક હોય તો સંસ્કૃ-
તમાં તેને દ્વિગુ કહે છે; દ્વિગુસમાસ સમાહાર દર્શાવે છે; જેમકે ત્રયાણાં
મુવનાનાં સમાહારઃ=ત્રિમુવનમ્. કર્મધારયનું પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક હોય તો
સમાસ હમેશ દ્વિગુ હોય છે.

* જે બે પદાર્થો વચ્ચે સાદૃશ્ય અથવા સરખાપણું હોય તે બે પદાર્થ અન્ય-
સદૃશ હોય તેને ‘ઉપમેય’, જેની સદૃશ તે હોય તેને ‘ઉપમાન’ કહે છે, અને
જે સરખા ગુણો બંને પદાર્થોમાં હોય તેને ‘સામાન્યધર્મ’ કહે છે; જેમકે ‘કા-
ન્તિમાં આ સ્ત્રીનું મુખ કમળ જેવું છે’—અહિ ‘મુખ’ એ ‘ઉપમેય,’ ‘કમળ’ એ
‘ઉપમાન’ અને ‘કાન્તિ’ એ ‘સામાન્યધર્મ’ છે.

૬. નીચે લખેલા શબ્દોનો અન્યસ્વર અથવા પૂર્વસ્વરસહિત અન્ય-
વ્યંજન નીચે લખેલે સ્થલે લોપાય છે અને અ ઉમેરાય છે.

(અ) પથિન્ શબ્દ કોઈ પણ સમાસને અન્તે હોય તો; જેમકે સ્વર્ગપથઃ

(આ) સત્ત્વિ અને રાજન્ શબ્દો તત્પુરુષને અન્તે હોય તો; જેમકે મદ્ર-
રાજઃ, કૃષ્ણસત્ત્વઃ.

(ઈ) રાત્રિ શબ્દ તત્પુરુષને અન્તે હોય અને તેની પૂર્વે સંખ્યાવાચક
શબ્દ, અવ્યય, પૂર્વ, અપર, વગેરે અવયવવાચક શબ્દ, યા સર્વ, સંખ્યાત,
કે પુણ્ય શબ્દ આવે તો, અથવા રાત્રિ શબ્દ દ્વન્દ્વસમાસને અન્તે હોય
અને તેની પૂર્વે અહઃ શબ્દ આવ્યો હોય તો; જેમકે દ્વિરાત્રમ્, અતિરાત્રઃ,
પૂર્વરાત્રઃ, અહોરાત્રઃ.

(ઈ) અહન્ શબ્દ તત્પુરુષને અન્તે હોય અને તેનો ૭. પ્રમાણે અહ્ ન
થતો હોય તો; જેમકે પુણ્યાહમ્, દ્વયહઃ, ઉત્તમાહઃ.

૭. અહન્ શબ્દ તત્પુરુષને અન્તે હોય અને તેની પૂર્વે અવ્યય, પૂર્વ,
અપર વગેરે અવયવવાચક શબ્દો, સર્વ કે સંખ્યાત આવે તો તેનો અહ્
થાય છે; જેમકે સર્વાહ્નઃ, પૂર્વાહ્નઃ.

૮. (અ) ઋચ, પુર, ધુર (જ્યારે તેનો અર્થ ગાડીની ઝુંસરી ન થતો
હોય ત્યારે) કોઈ પણ સમાસને અન્તે હોય અને (આ) ગો શબ્દ તત્પુરુષને
છેડે આવે તો તેઓમાં અ ઉમેરાય છે; જેમકે અર્ધર્ચઃ, વિષ્ણુપુરમ્, રણધુરા,
પરમગવઃ.

૯. (અ) તત્પુરુષ સમાસમાં છેવટના અંગની જાતિ આખા સમા-
સને લાગે છે. (આ) સમાહારદ્વિગુ નપુંસક લિંગમાં હોય છે; પણ તેજ
સમાસ જો અકારાન્ત હોય તો તે ઘણીવાર સ્ત્રીલિંગમાં હોય છે અને તેને
ઈ પ્રત્યય લાગે છે; જેમકે રાજપુરુષઃ, નલ્લભિન્નઃ—જ્ઞા—જ્ઞમ્, પચ્ચગવમ્
(પચ્ચન્ અને ગો ઉપરથી), પચ્ચપાત્રમ્, ત્રિલોકી.

(ઈ) (ગમે તે પ્રકારના) તત્પુરુષને છેડે રાત્ર, અહ્, અને અહ આવે તો
તે પુલિંગમાં હોય છે; પણ રાત્રની પૂર્વે સંખ્યાવાચક શબ્દ આવે અને અહની
પૂર્વે પુણ્ય આવે તો સમાસ નપુંસક લિંગમાં થાય; જેમકે પૂર્વરાત્રઃ, મધ્યાહ્નઃ,
સસાહઃ, દ્વિરાત્રમ્, પુણ્યાહમ્.

૧૦. નપુંસક લિંગના દ્વિગુ અથવા દ્વન્દ્વને અન્તે દીર્ઘ સ્વર હોય તો તે

હ્રસ્વ થાય છે. ઓ અને ઔ ને બદલે હ્રસ્વ સ્વર ઊ થાય છે અને ઇ અને ઈ ને બદલે ઙ થાય છે; જેમકે દ્વિચારિ (દ્વિ અને ચારી એક તરેહનું દાણાનું માપું એ શબ્દો ઉપરથી).

પ્રયાગે ચતુરહમુષિત્વા કાશીપથમુપયયાવુદાલકઃ ।

રવિવાસરસ્ય ચરમરાત્રે સંસારાઙ્ગારતપ્તઃ કશ્ચિત્પુરુષશ્ચિચ્છેદાત્મનઃ
શિરઃ ।

આશ્વિનસ્યાચ્ચે નવરાત્રે દુર્ગાયા મહોત્સવઃ ક્રિયતે ।

નનુ પ્રભાતા રજની । તચ્છીઘ્રં શયનં પરિત્યજામિ । અથવા લઘુલઘૂ-
ત્થિતાપિ કિં કરોમિ । ન મે દુઃખાદુચિતેષુ પ્રભાતકરણીયેષુ
હસ્તપાદં પ્રસરતિ ।

અસ્મિન્કલૌ ચ્છલોત્સૃષ્ટદુષ્ટવાગ્બાણદારુણે ।

કથં જીવેજ્જગત્ત સ્યુઃ સંનાહા સજ્જના યદિ ॥

ઇજ્યાધ્યયનદાનાનિ તપઃ સત્યં ધૃતિઃ ક્ષમા ।

અલોભ ઇતિ માર્ગોઽયં ધર્મસ્યાષ્ટવિધઃ સ્મૃતઃ ॥

રોગશોકપરીતાપબન્ધનવ્યસનાનિ ચ ।

* આત્માપરાધવૃક્ષાણાં ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥

† સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં યસ્યૈકોઽપિ ન વિદ્યતે ।

અજાગલસ્તનસ્યેવ તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥

યદેતદનુમરણં નામ તદતિનિષ્ફલમ્ । અવિદ્વજ્જનાચરિત્ત એપ માર્ગો
મોહવિલસિતમેતદજ્ઞાનપદ્ધતિરિયં રમસાચરિતમિદં ક્ષુદ્રદૃષ્ટિરેપા-
તિપ્રમાદોઽયં મૌર્ખ્યસ્થલિતમિદં યદુપરતે પિતરિ ભ્રાતરિ સુહૃદિ
મર્તરિ વા પ્રાણાઃ પરિત્યજ્યન્તે । સ્વયં ચેન્ન જહતિ ન પરિત્યાજ્યાઃ ।

* વ્યંજનાન્ત શબ્દો જે સમાસના છેલ્લા અવયવ ન હોય (એટલે આદિમાં કે મધ્યમાં હોય) તે વ્યંજનાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો પર છતાં તેનાં જેવાં રૂપો થાય છે તેવાં કરવાં; આત્મનુ+અપરાધ=આત્માપરાધ; વિદ્વસ+રત્ન=વિદ્વદ્રત્ન.
† અર્જુને લડાઈની નાખુશી દેખાડી ત્યારે તેને આ રસોડા કૃષ્ણે કહ્યો.

અત્ર હિ વિચાર્યમાણે સ્વાર્થ એવ પ્રાણપરિત્યાગોડયમસહ્યશોકવેદ-
નાપ્રતીકારત્વાદાત્મનઃ । ઉપરતસ્ય તુ ન કમપિ ગુણમાવંહતિ । ન
તાવત્તસ્યાયં પ્રત્યુજ્જીવનોપાયો ન ધર્મોપચયકારણં ન શુભલોકો-
પાર્જનહેતુર્ન નિરયપાતપ્રતીકારો ન દર્શનોપાયો ન પરસ્પરસમા-
ગમનિમિત્તમ્ । અન્યામેવ સ્વકર્મફલપરિપાકોપચિતામસાવવશો
નીયતે ભૂમિમસાવપ્યાત્મઘાતિનઃ કેવલમેનસા સંયુજ્યતે ।

૧. ગુરુ અમને પંદર દિવસમાં* આઠવાર શિખવે છે.
૨. ગોરો છ દિવસમાં અગ્નિષ્ઠોમ યજ્ઞ કરે છે.
૩. રામના શરપણાની કીર્તિ સાત સ્વર્ગ અને સાત પાતાળમાં
ગવાઈ.
૪. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના ધર્મ મનુ, યાજ્ઞવ-
લ્ક્ય અને અસિતની સ્મૃતિઓમાં કહેલા છે.
૫. રામ અને સુગ્રીવે અરસ્પરસ મદદને માટે દોસ્તી બાંધી.
૬. પૂર્વસમુદ્ર તરફ જનારા પોતાના મોટા લશ્કરને રધુ પોતાની
સાથે લઈ ગયો તે શિવની જટામાંથી પડેલી ગંગાને લગીરથ લઈ
ગયો તેના જેવો દેખાતો હતો.
૭. આ પ્રમાણે પૂર્વના દેશો ઓળંગીને તે વીર ખોટા દરીઆને
કાંઠે પહોંચ્યો કે જે તાડના ઝાડને લીધે સામળો દેખાતો હતો.
૮. પોતાના દરીઆઈ કાફલાનો ગર્વ કરનારા વંગ લોકો-
નું જડ મૂળ કાઢી નાખ્યા પછી તેણે ગંગાની શાખાઓના (પ્ર-
વાહોના) વચલા પ્રદેશમાં જયના થાંભલા સ્થાપ્યા.
૯. પર્વતોની પાંખો કાપવાને તૈયાર (થયલા) ધન્દ્રને જેમ
પર્વતોએ પથ્થર નાખી માન આપ્યું હતું તેમ કલિંગના રાજાએ તેને
અસ્ત્રોથી માન આપ્યું.
૧૦. મહેન્દ્રનો પતિ જે પ્રથમ પકડાયો અને પછી છાડી
મુકાયો તેનું જીતનારે ધન લીધું, પણ જમીન લીધી નહિ.

* આ અને આવતા પાઠના ગુજરાતી વાક્યોમાં જે શબ્દો જડા અક્ષર-
માં લખેલા છે તેને બદલે વિદ્યાર્થીએ સંસ્કૃત સમાસ વાપરવા.

† મહત્ કર્મધારય કે બહુગ્રીહિનો પહેલો અવયવ હોય તો તેને બદલે
મહા થાય છે.

૧૧. પરશુરામના બાણથી આઘ્રે ધડેલાયલો તોએ દરીઓ તેની ઘણી શેજે કરીને (કે જે બન્નેને જોડતી હતી) જાણે સહ્યપર્વતને અડકતો હોય તેમ દેખાયો.

શબ્દકોશ ૧૯.

અગ્નિષ્ટોમ પુ. એક જાતનો યજ્ઞ.

અજ્ઞાર પુ. ન. અંગારો.

અજા સ્ત્રી. બકરી.

અતિનિષ્ફલ પુ. સ્ત્રી. ન. છેક વ્યર્થ,
કંઈ પણ ફળવગરનું.

અતિગ્રમાદ પુ. મોટી ચૂક; ઘણી બે-
ફીકરાઈ.

અનુમરણ ન. (ક્રોધની) પાછળ મ-
રવું, જેમ વિધવા મુએલા ધ-
ણીની જોડે બળી મરે છે તેમ
સતી થવું.

અલાભ પુ. નુકસાન.

અલોભ પુ. લોભનો અભાવ, સંતોષ.

અવશ પુ. સ્ત્રી. ન. પરાધીન; પરવશ.

અસહ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. સહ નો વિધ્યર્થ.

ભૂ. કૃ. અ જોડે, સહેવાય નહિ તેવું.

આચરિત પુ. સ્ત્રી. ન. આચરેલું, વ-
તેલું; ન. આચરણ કૃત્ય.

આત્મઘાતિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. આપઘાત
કરનાર.

ઉત્સૃષ્ટ સ્વજ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. ઉદ્
જોડે, છોડેલું, તબાયલું.

ઉદ્દાલક પુ. પુરુષનું નામ છે.

ઉપચય પુ. બળનો, સંઘરો અથવા
સંચય કરવો તે.

ઉપચિત ઉપ+ચિ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.
એકઠું કરેલું.

ઉપરત પુ. સ્ત્રી. ન. મુએલું, બંધ
થયલું.

ઉનસ ન. પાપ.

કરણીય ન. જે કામ કરવાનું હોય તે,
કાર્ય, કર્તવ્ય.

કલિ પુ. કળિયુગ એટલે ચાર યુગ-
માંનો છેલ્લો અને પાપિષ્ઠ
હાલમાં દુનીઆમાં જે યુગ ચાલે
છે તે.

ગલ પુ. ગળું.

ગુણ પુ. ક્ષયદો, ગુણ.

ચરમ પુ. સ્ત્રી. ન. છેદલું.

જય પુ. ફતોહ, જીત.

દેહિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. દેહવાળું; પુ. મા-
ણસ, આત્મા.

નિરય પુ. નરક.

પદ્ધતિ સ્ત્રી. રસ્તો, વહિવટ,
રીતિ.

પરિત્યાજ્ય પુ. સ્ત્રી. પરિ+ત્યજ નો
વિધ્યર્થ કૃ. તજવા લાયક.

પરિપાક પુ. પાકવું તે, પકવતા.

પરીક્ષાપ પુ. દુઃખ, પીડા.

પાત પુ. પડવું તે, પતન.

પ્રતિકાર } પુ. અનર્થ દૂર કરવાનું
પ્રતીકાર } સાધન, ઉપાય.

પ્રત્યુજીવન ન. સજીવન કરવું તે.

પ્રમાત પુ. સ્ત્રી. ન. (પ્રમાનો ભૂ.કૃ.)

(અંધારાના રૂપમાં) અદર્શ થઈ
ગયલું અને (અજવાળાના રૂ-
પમાં) દેખાયલું તે; ન. પરોઢ.

મૂલ ન. મૂળ, પાયો.

મોહ પુ. મૂર્ખાઈ, મોહ.

રમસ પુ. ઉતાવળ, સાહસ, અવિ-
ચાર.

રોગ પુ. મંદવાડ, રોગ.

લઘુલઘુ ક્રિ. વિ. વહેલું.

લાભ પુ. પ્રાપ્તિ, શયદો.

વજ્રાઃ પુ. એક જાતના દેશનું તથા

તેના લોકનું નામ (બ. વ. માં
વપરાય છે).

વહ્ ૧ ગ. ઉ. આ બેડે, આણું.

વાસર પુ. ન. દિવસ.

વિચાર્યમાણ (વિ+ચર્ 'જવું' ના પ્રે-
રકભેદનો કર્મણિ વર્તમાનકૃ.) જે
વિષે વિચાર થાય છે તે.

વિલસિત ન. રમત, પાપી કર્મ.

વેદના સ્ત્રી. મહાદુઃખ.

સંનાહ પુ. અખતર, કવચ.

સંસાર પુ. દુનીઆ.

સ્થલિત ન. સહેજ ગોથું, ચૂક.

સ્તન પુ. થાન.

સ્તમ્ભ પુ. થાંભલો.

સ્વકર્તવ્ય ન. સ્વકાર્ય, આત્મધર્મ.

અડકતું લગ્ન પુ. સ્ત્રી. ન.

આઘે ધડેલાયલું દૂરોત્સારિત, ઉત્સા-
રિત સુનો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ.કૃ.ઉદ્
બેડે.

ઓળંગવું ક્રમ ૧ ગ. અને ૪ ગ.

પ. આ બેડે.

કાપવું તે છેદ પુ.

ગર્વ કરનાર ઉદ્ધત ભૂ.કૃ.

છોડી મુકાયલું મુક્ત કર્મણિ ભૂ.કૃ.

મુચ્છ ઉપરથી.

જીતનાર વિજિગીષુ પુ.

તાડ તાલી સ્ત્રી.

તૈયાર થયલું ઉદ્યત ભૂ.કૃ. ઉદ્+યમ્
ઉપરથી.

થાંભલો સ્તમ્ભ પુ.

દરીઆઈ કાફલો નૌસાધન ન.

દરીઓ અર્ણવ પુ.

દોસ્તી સંધિ પુ., સખ્ય ન.

પકડાયલું ગૃહીત કર્મણિ ભૂ.કૃ. ગ્રહ
ઉપરથી.

પતિ નાથ પુ, પત્નિ પુ.

પાતાળ પાતાલ ન.

પાંખ પક્ષ પુ.

પૂર્વ તરફનું, પૂર્વ પૂર્વ પુ. સ્ત્રી. ન. (સ-
ર્વનામ), પ્રાચ્ય પુ. સ્ત્રી. ન.

પ્રવાહ સ્રોતસ્ ન.

મદદ સાહાય્ય ન.

મહેન્દ્ર (એક પર્વત અને તેની
પાસેના દેશનું નામ છે) મહેન્દ્ર પુ.

વચલો પ્રદેશ અન્તર ન., અન્તરાલ ન.

શરપણ અજ્ઞતચરિત ન., પરાક્રમ પુ.

સામળો શ્યામ પુ. સ્ત્રી. ન.

પાઠ ૨૦.

બહુવ્રીહિ અને અવ્યયીભાવસમાસ.

૧. ૧. એ અથવા વધારે નામ એકબીજાને સમાનાધિકરણ* હોય અને પ્રથમનો અવયવ ગૌણ અથવા વિશેષણરૂપી હોય તો એવાં નામોનો સમાસ થઈ શકે અને સામાસિક શબ્દ બીજા નામના ગુણ દર્શાવનાર વિશેષણ તરીકે વપરાય. એ નામ સમાસના બુદ્ધા બુદ્ધા અવયવોની સાથે સમાનાધિકરણ હોવું ન જોઈએ. આ પ્રકારના સમાસને બહુવ્રીહિ કહે છે; જેમકે મહાબાહુઃ, પીતામ્बरः, મહાબાહુઃ કર્મધારય સમાસ હોય ત્યારે તેનો અર્થ મહાન્ બાહુઃ ‘મોટો હાથ’ થાય છે, પણ બહુવ્રીહિ હોય તો તેનો અર્થ મહાન્બાહુર્યસ્ય ‘ મોટો છે હાથ જેનો’ એટલે ‘ મોટા હાથવાળો’ થાય છે; તેમજ પીતામ્बरः પણ બહુવ્રીહિ સમાસ હોય તો ‘ પીળું છે વસ્ત્ર જેનું’ એવો અર્થ થાય છે.

મહાન્બાહુર્યસ્ય સઃ=મહાબાહુર્નલઃ. આહિં બાહુ અથવા તો મહત્ નલની સાથે સમાનાધિકરણ નથી, પણ મહાબાહુ એ નલની સાથે સમાનાધિકરણ છે, જેમકે તે નલનો ગુણ બતાવે છે. ઘનશ્યામો નલઃ આર્માશ્યામઃ નલની સાથે સમાનાધિકરણ છે અને તેટલા માટે સમાસ બહુવ્રીહિ નથી. ત્યારે તેજ સમાસને બહુવ્રીહિ સમજવો કે જેનો વિગ્રહ કરતાં યત્ પ્રથમા સિવાય બીજી કોઈ વિભક્તિમાં વપરાય; પ્રાસમુદકં યમ્-પ્રાસોદકો ગ્રામઃ, બહ્વયો નદ્યો યસ્મિન્ બહુનદીકો દેશઃ.

૨. કોઈક ઠેકાણે બહુવ્રીહિનો આદ્ય અવયવ બીજા અવયવ સાથે સમાનાધિકરણ હોતો નથી; જેમકે ચક્રપાણિઃ=ચક્રં પાણૌ यस્ય ‘ જેના હાથમાં ચક્ર છે તે.’

૩. જ્યારે સમાસમાં ઉપમાનો અર્થ રહ્યો હોય ત્યારે આદ્ય અવયવ પછી વિભક્તિના અર્થમાં હોઈ શકે; જેમકે ચન્દ્રકાન્તિઃ=ચન્દ્રસ્યેવ કાન્તિ-ર્યસ્ય. એજ સમાસ તત્પુરુષ હોય તો એનો અર્થ ‘ ચન્દ્રસ્ય કાન્તિઃ’ એવો થાય.

* એટલે તેઓ વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ હોય, તેઓ એક વિભક્તિમાં હોય.

† આ વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ કહેવાય છે; કેમકે એ સમાસમાં અવયવો સમાનાધિકરણ નથી. ૨. અને ૩. નિયમમાં આપેલા જેવા વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સંશાસ્ત્ર છે; બીજા અપ્રયોગ છે.

૪. નિષેધાર્થ અવ્યય જ કે અન્, અથવા ઉપસર્ગનો કોઈકે વખત નામ સાથે અહુત્રીહિ સમાસ થાય છે; જેમકે અવિદ્યમાનઃ પુત્રો यस્ય સઃ=અપુત્રઃ; નિર્ગતા ઘૃણા यस્ય સઃ=નિર્ઘૃણઃ (નીચકો ૧૦. નિયમ જુઓ)વિગતં જીવિતં यस્ય સઃ=વિજીવિતઃ, ઉદ્ગતા કન્ધરા यस્ય સઃ=ઉત્કન્ધરઃ વગેરે. અવિદ્યમાનપુત્રઃ, નિર્ગતઘૃણઃ વગેરે પણ સામાસિક શબ્દો સમાસના સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે થાય છે.

૫. મુખ્ય દિશાવાચક શબ્દોથી થયલો સમાસ આ પ્રકારનો થાય છે ત્યારે તેનો અર્થ આ દિશાઓની વચલી દિશા એમ થાય છે; જેમકે ઉત્તરપૂર્વા=ઉત્તરસ્યાઃ પૂર્વસ્યાશ્ચ દિશઃ અન્તરાલમ્. એટલે ‘ઉત્તર અને પૂર્વની વચલી દિશા’, ‘ ઈશાન ’. જે કોઈ દિશાવાચક નામ એકલું હોય ત્યારે સર્વનામની પેઠે રૂપ પામતું હોય તો તે સમાસમાં તેવાં રૂપ વિકલ્પે ધરે છે.

૬. કોઈ પણ સત્વવાચક નામ અને સ અથવા સહ એ જેનો થયલો સમાસ વિશેષણ દાખલ વપરાય તો અહુત્રીહિ થાય છે; જેમકે દેવદત્તઃ સહપુત્રો ગ્રામં ગતઃ.

૭. કોઈ પણ સંખ્યાવાચક શબ્દની જોડે, ળીજો એવોજ શબ્દ, અથવા અવ્યય, અથવા આસન્ન, અદૂર, કે અધિક મળીને જે વિશેષણરૂપી સમાસ થાય તેને અહુત્રીહિ જાણવો; આવા સમાસમાં છેવટના સંખ્યાવાચક શબ્દના અન્ત્ય સ્વરનો, અથવા અન્ત્ય વ્યંજન સહિત ઉપાન્ત્ય સ્વરનો અને વિંશતિ ના તિ નો લોપ થાય છે અને અ પ્રત્યય ઉમેરાય છે.

ઉદાહરણઃ—દ્વિત્તાઃ=દ્વૌ વા ત્રયો વા ‘ એ કે ત્રણ, ’ દ્વિદશાઃ=દ્વિર્દશ અથવા દ્વિરાવૃત્તા દશ ‘ એ વાર દસ ’, ‘ એદસ ’, ઉપદશાઃ=દશાનાં સમીપે યે સન્તિ નવ ઇકાદશ વા ‘ દસને આસરે ’, ‘ નવ કે અગીઆર ’, આસન્નવિંશાઃ=વિંશતેરાસન્નાઃ ‘ આશરે વીસ ’, અદૂરત્રિંશાઃ ‘ ત્રીસથી દૂર નહિ ’, ‘ ત્રીસની લગભગ ’ અધિકચત્વારિંશાઃ ‘ ચાળીસથી વધારે.’

પણ ચતુર્ ની પૂર્વે રૂપ અથવા ત્રિ આવે તો ચતુર્ શબ્દના એકે વર્ણનો લોપ થતો નથી, પણ અ ઉમેરાય છે; જેમકે રૂપચતુરાઃ ‘ આસરે ચાર ’, ત્રિચતુરાઃ ‘ ત્રણ કે ચાર ’.

૮. જે અહુત્રીહિ સમાસના છેલ્લા શબ્દને છેડે ક હોય અથવા જે તે સ્ત્રીલિંગ હોય ને છેડે ક્ષે કે જ હોય તો તેમાં ક પ્રત્યય વધારવામાં આવે છે;

જેમકે ईश्वरः कर्ता यस्य तत्=ईश्वरकर्तृकं जगत्; बहुयो नद्यो यस्मिन्सः=बहुनदीको देशः, रूपवद्बधूकः.

અપવાદઃ—સ્વરાદિ વિલક્ષિતા પ્રત્યય પર છતાં જેના અન્ય સ્વ-
રનો હ્રસ્વ અથવા ઉચ્ચ થાય છે એવાં સ્ત્રીલિંગનાં નામને આ નિયમ
લાગુ પડતો નથી. સ્ત્રી એ શબ્દ પ્રત્યપવાદરૂપ છે.

૯. અ. જે અક્ષિ કે ધનુષ્ શબ્દ બહુવ્રીહિને અન્તે આવે તો એ
શબ્દોનાં અક્ષ, અને ધન્વન્ રૂપો થાય; જેમકે કમલાક્ષઃ ‘કમળ જેવી
આંખવાળો’, અધિજ્યધન્વા ‘જેનું ધનુષ્ ખેંચ્યું હોય તે’.

આ. જે બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે ગન્ધ હોય અને ગન્ધ નો પૂર્વ અવ-
યવ ઉદ્, પૂતિ, સુ, સુરભિ હોય તો અથવા તો સમાસમાં ઉપમાનો અર્થ
હોય તો ગન્ધનું ગન્ધિ થાય છે; જેમકે ઉદ્ગન્ધિ, સુગન્ધિ, પદ્મગન્ધિ વગેરે.

૩. વળી ધર્મ બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે હોય અને તેની પૂર્વે એકજ
શબ્દ હોય તો ધર્મનું ધર્મન્ થાય છે.

૬. જે બહુવ્રીહિ સમાસના અન્ય અવયવમાં આવા ફેરફાર થતા ન
હોય તો ૫. અને ૭. મા નિયમ પ્રમાણે કરેલા સમાસ સિવાય બધા
બહુવ્રીહિ સામાસિક શબ્દોમાં ક વિકલ્પે ઉમેરાય છે; જેમકે અધ્યયન-
નિમિત્તકો મે વાસોઽસ્મિન્ગ્રામે.

૧૦. જ્યારે બહુવ્રીહિ સમાસમાં ક ઉમેરાતો નથી ત્યારે જે તેનો
અન્ય અવયવ ગો હોય અથવા આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ હોય તો તેનો
છેલ્લો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે; જેમકે ચિત્રા ગાવો यस्य सः=ચિત્રગુઃ, લક્ષ્મીભાર્યા
યस्य सः=લક્ષ્મીભાર્યઃ. જ્યારે ક ઉમેરાય છે ત્યારે આ વિકલ્પે હ્રસ્વ
થાય છે; જેમકે લક્ષ્મીભાર્યાકઃ અથવા તો લક્ષ્મીભાર્યકઃ.

૨. ૧. અવ્યયીભાવ સમાસ, (શબ્દયોગી અથવા ક્રિયાવિશેષણ)
અવ્યય અને નામને જોડ્યાથી થાય છે.

અ. ક્રિયાવિશેષણોને નપુંસક લિંગે દ્વિતીયાના એકવચનના રૂપમાં
ગણવાં.

આ- જે અવ્યયીભાવ સમાસને છેડે અ હોય છે તેને કોઈ કોઈ ચાર
તૃતીયા અથવા સપ્તમીના એકવચનના પ્રત્યય લાગે છે.

૩. અન્તે દીર્ઘ સ્વર હોય તો હ્રસ્વ થાય છે (૧૬૮ પૃ. ૧૦ જુઓ.)

ઈ. અન્યના નૂ નો લોપ થાય છે, પણ બે સમાસનું છેલ્લું નામ નપુંસક લિંગનું હોય તો એ લોપ વિદ્યે થાય છે.

ઉદાહરણો:—અધિહરિ ‘હરિમાં’, અનુવિષ્ણુ ‘વિષ્ણુપાછળ’, ઉપગજ્ઞમ્ ‘ગંગા પાસે’, અનુગજ્ઞમ્ ‘ગંગાની બાજુએ’, ‘ગંગાને કિનારે કિનારે’, યથાશક્તિ ‘શક્તિપ્રમાણે’, અધ્યાત્મમ્ ‘આત્મામાં અથવા આત્મા વિષે’, પ્રત્યહમ્ અથવા પ્રત્યહ ‘દરરોજ’, સતૃણમ્ ‘ધાસ સુધાં’.

આ સમાસનો વિચલ સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે થાય છે:—
 હરાવિતિ = અધિહરિ । વિષ્ણોઃ પશ્ચાત્ = અનુવિષ્ણુ । ગજ્ઞાયાઃ સમી-
 પમ્ = ઉપગજ્ઞમ્ । ગજ્ઞામન્વાયન્તમ્ = અનુગજ્ઞમ્ । શક્તિમનતિ-
 ક્રમ્ય = યથાશક્તિ । આત્મનીતિ = અધ્યાત્મમ્ । અહન્યહનીતિ
 = પ્રત્યહમ્ અથવા પ્રત્યહ । તૃણમપ્યપરિત્યજ્ય = સતૃણમ્ ।

માર્યાયા યદ્યદિષ્ટં તત્તદધિજ્યધન્વનસ્તસ્ય ભૂપતેર્નાનાસાદ્યં કિંચિદા-
 સીત્ ।

પ્રતિદિનં ત્ર્યમ્બકં યથાવિધિ પૂજયામિ યાવદવકાશં ગ્રન્થાન્તલોક-
 યામ્યામધ્યાહ્નસમયમક્ષમાલાં ગૃહીત્વા જપામિ ।

ત્રિચતુરાણ્યહાન્યસ્મિન્મે ગૃહે વસ્તું ત્વમર્હસિ યાવત્તવાર્થસિદ્ધિં ક-
 રોમિ ।

આસન્નપશ્ચાશા ગા બ્રાહ્મણેભ્યોઽદદાદ્યજ્ઞવર્મા શ્રાવણસ્ય પ્રથમે સો-
 મવાસરે ।

ચિરપ્રવૃત્ત એષ મૃતસ્ય પુનર્જીવપ્રદાને પન્થાઃ । તથાહિ । વિશ્વાવસુના
 ગન્ધર્વરાજેન મેનકાયામુત્પન્નાં પ્રમદ્વરાં નામ કન્યામાશીવિષવિ-
 લુપ્તજીવિતાં સ્થૂલકેશાશ્રમે માર્ગવસ્ય નપ્તા પ્રમતિતનયો મુનિકુ-
 મારકો રુરુર્નામ સ્વાયુષોઽર્ધેન યોજિતવાન્ ।

અર્જુનં ચાશ્વમેધતુરગાનુસારિણમાત્મજેન વશ્રુવાહનનામ્ના સમરશિરસિ
 શરાપહતપ્રાણમુલૂપી નામ નાગકન્યકા સોચ્છ્રાસમકરોત્ ।

અભિમન્યુતનયં ચ પરિક્ષિતમશ્વત્થામાસ્ત્રપાવકપરિપ્લુષ્ટમુદરાદુપરત-
 મેવ નિર્ગતમુત્તરાપ્રલાપોપજનિતકૃપો ભગવાન્વાસુદવો દુર્લભાન-
 સૂન્ પ્રાપિતવાન્ ।

•યાન્યેવ સુરભિકુસુમધૂપાનુલેપનાદીનિ ચન્દ્રાપીઢસમાગમસુખોપ-
મોગાયનીતાનિ તૈરેવ મૃતે તસ્મિન્દેવતોચિતામપચિતિ સંપાદ્ય ચન્દ્રાપી-
ઢમૂર્તૌ મૂર્તિમતીવ શોકવૃત્તિરાર્તરૂપા રૂપાન્તરમિવ તત્ક્ષણેનૈવોપગતા
ગતજીવિતેવ શૂન્યમુખી મુખાવલોકિની ચન્દ્રાપીઢસ્ય પીઢોત્પીઢિત-
હૃદયાપિ રક્ષન્તી બાષ્પમોક્ષમુદામવૃત્તેઃ શોકાદપિ મરણાદપિ ચ
કષ્ટતમામવસ્થામનુભવન્તી તથૈવાઙ્કે સમારોપિતચન્દ્રાપીઢચરણદ્વયા
દૂરાગમનચિત્રેનાપિ બુભુક્ષિતેનાપ્યપ્રતિપન્નસ્નાનપાનભોજનેન મુક્તા-
ત્મના રાજપુત્રલોકેન સ્વપરિજનેન ચ સહ નિરાહારા કાદમ્બરી તં
દિવસમનયત્ ।

સજ્જન્તિ કુશ્મરઘટાઃ खलु तत्प्रयाणे
તં સંતતં યુધિ પરિષ્વજતે જયશ્રીઃ ।
ચેતઃ સમાસજતિ તસ્ય ગુણાનુરાગા-
દ્વિદ્યાવિશુદ્ધહૃદયે વિદુષાં સમૂહે ॥

યં ન સ્પૃશન્ત્યેનમચિન્ત્યતત્ત્વં દુરન્તધામાનમનન્તરૂપમ્ ।
મનોવચોવૃત્તય આત્મભાજાં સ એવ પૂજ્યઃ પરમઃ શિવો નઃ ॥
અયં નિજઃ પરો વેતિ ગણના લઘુચેતસામ્ ।
ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ॥

दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा
નાજ્ઞાભઙ્ગં સહન્તે નૃવર નૃપતયસ્ત્વાદૃશાઃ સાર્વભૌમાઃ ॥

૧. રસ્તા ઉપર મેં પાંચ છ માણસ, પંચાવનથી વધારે ગાયો અને
આસરે સાઠ હુતરા બેયા.

૨. દેવ, કુમારીઓએ જેની પ્રીતિ માગેલી છે તે અંગનો રાજા
તે આ.

૩. શ્રી અને સરસ્વતી એ બે દેવીઓ કે જેઓનાં ધામ પ્રકૃતિ-
થીજ જુદાં જુદાં છે તેઓ પણ તેનામાં એકઠાં રહે છે.

* આ કાદમ્બરી નામની કુમારિકા વિષે છે. તે પોતાના આશુક ચન્દ્રાપીઢને
મળવા એક ઠરાવેલી જગ્યાએ ગઈ; પણ ત્યાં એને મુએલો દીઠો; કેઈ અદ્ભુત
શક્તિએ તેને આશા આપી કે તારો સ્વામી સજીવન થશે અને તેનું શરીર રાખી
સૂકવા દરમાળ્યું.

૪. રાજા કે જેણે મહાદેતાની વાર્તા સાંભળી તે શોકને માથો એક પણ બોલ બોલી શક્યો નહિ.

૫. જેનું તેજ અથાગ છે અને જેણે પ્રજાને રીઝવીને ઘણી કીર્તિ મેળવી છે એવો પરંતપનામનો રાજા આ.

૬. હવે મારી શક્તિ પ્રમાણે હું ન્યાયનાં તત્ત્વ સમજાવું છું.

૭. તીરો દેવતા તરફ ભરે છે.

૮. રઘુએ દરેક પર્વત ઉપર જયનો થાંભલો ઉભો કર્યો.

૯. જનસ્થાન ગોદાવરીને કાંઠે કાંઠે આવેલું છે.

૧૦. કન્યાને તેને સાસરે મોકલીને જાણે મેં કોઈની થાપણ પાછી આપી હોય તેવો હું સ્વસ્થ થયો છું.

૧૧. લાંબા હાથવાળો, પહોળી છાતીવાળો અને પાતળી કમરવાળો અવન્તિનો પ્રભુ આ.

૧૨. કમળ જેવી આંખવાળી અને નાજુક અંગવાળી કુમારીએ તેના ઉપર પ્રીતિ બાંધી નહિ.

૧૩. જેના હાથ કડાંથી શણગારેલાં હતા, જેની શક્તિ મહેન્દ્રપર્વતના જેટલી હતી અને જેણે પોતાના શૂરપણાથી શત્રુઓનો નાશ કર્યો હતો એવો જે કલિંગનો પ્રભુ હેમાંગદ જે જગ્યાએ બેઠો હતો ત્યાં સુનંદા જઈ પહોંચી ત્યારે તેણે ચન્દ્રના જેવા મુખવાળી કન્યાને કહ્યું.

શબ્દકોશ ૨૦.

અક્ષમાલા સ્ત્રી. (અક્ષ પુ. એકછોડનું

અને તેના મૂળનું નામ છે, અને

માલા સ્ત્રી. કંઠી, માળા) અક્ષનો

બહેરબો, રૂદ્રાક્ષની માળા.

અક્ષ પુ. બોળો.

અચિન્ત્ય પુ. સ્ત્રી. ન. અવિચાર્ય, ન

ધારી શકાય એવું.

અધિજ્યધન્વન્ પુ. જેનું ધનુષ્ ખેંચે-

લું હોય તે.

અનુરાગ પ્રીતિ, પ્યાર.

અનુલેપન ન. મલમ, અંગને લગાડ-

વાનો સુગન્ધ પદાર્થ.

અપચિત્તિ સ્ત્રી. પૂજા.

અર્થ પુ. ઇચ્છેલી વસ્તુ.

અવલેપ પુ. ગર્વ.

અશ્વમેધ પુ. એક પ્રકારનો યજ્ઞ (એ-

માં અશ્વનું બળિદાન થાય છે).

અસુ પુ. જીવ, પ્રાણ (આ અર્થમાં

તે હમેશાં અહુવચનમાં વપરાય
છે, કેમકે પ્રાણ પાંચ છે.)
આ મર્યાદાવાચક અવ્યય, અવધિ-
વાચક અવ્યય.
આત્મભાજ પુ. જેને આત્મા છે તે,
માણસ.
આનીત આ+ની નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.,
આણેલું.
આયુસ ન. હંદગી.
આર્ત પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખિત, પીડિત.
આશીવિષ પુ. સર્પ.
આસાદ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. મેળવાય તેવું.
ઉત્પન્ન પુ. સ્ત્રી. ન. જન્મેલું, ઉપજેલું.
ઉદાર પુ. સ્ત્રી. ન. ઉમદા, મોટા મન-
વાળું, ઉદાર.
ઉદ્દામવૃત્તિ પુ. સ્ત્રી. ન. ઉદ્ધત સ્વ-
ભાવવાળું, અમર્યાદ, એશુતમ.
ઉદ્ધત પુ. સ્ત્રી. ન. ગર્વિષ્ઠ.
ઉપજનિત ઉપ+જન્ નો પ્રેરક કર્મણિ
ભૂ. કૃ. ઉપજવેલું.
ઉપભોગ પુ. ભોગવવું તે.
ઉલ્લૂપી સ્ત્રી. એક નાગકન્યાનું નામ
છે, એ થોડા દિવસ અર્જુનની
ભાર્યા હતી.
ઉલ્લૂપી સ્ત્રી. દીકરી.
કાદમ્બરી સ્ત્રી. એક તરુણ સ્ત્રીનું
નામ છે.
કુદુન્નક ન. હુંદુંબ.
કુમારક પુ. જીવાન, છોકરો, હુંવર,
હુમાર.

કૃતિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. જેની ઇચ્છા સં-
પૂર્ણ થઈ છે તે, કૃતકૃત્ય, સુંદર,
સદ્ગુણી.
ગતજીવિત પુ. સ્ત્રી. ન. મુએલું.
ચિરપ્રવૃત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. લાંબા વખ-
તથી ચાલતું.
જપ ૧ ગ. પ. ધીમે ધીમે બોલવું,
જપવું.
તનય પુ. દીકરો.
ત્ર્યમ્બક પુ. રુદ્રનું નામ, શિવ.
દંષ્ટ્ર સ્ત્રી. દાઢ, અણિદાર દાંત.
દુરન્ત પુ. સ્ત્રી. ન. જેને છેડે પહોંચ-
વું કઠણ છે એવું, અમર્યાદ.
દેવતા સ્ત્રી. દેવતા.
ધામન્ ન. તેજ.
ધૂપ પુ. ધૂપ.
નિરાહાર પુ. સ્ત્રી. ન. ભૂખ્યું, અ-
પવાસી.
નિસર્ગ પુ. સ્વભાવ, પ્રકૃતિ.
પરિક્ષિત્ પુ. અભિમન્યુનો પુત્ર અને
અર્જુનનો પૌત્ર.
પરિજન પુ. સેવક, નોકર.
પરિહુષ્ટ પરિ+હુષ્ટ નો ભૂ. કૃ. બાળી
નાખેલું.
પ્રચાર પુ. પ્રેલાવો, વ્યાપ્તિ.
પ્રમતિ પુ. માણસનું નામ છે.
પ્રમદ્ધરા સ્ત્રી. સ્ત્રીનું નામ છે.
પ્રયાણ ન. જવું તે, કુચ.
પ્રાપિતવત્ પ્ર+આપ નો પ્રેરક કર્તરિ
ભૂ. કૃ. પમાડનાર, આપનાર.

બાળ્ય પુ. ન. આંસુ.
 બુદ્ધિ પુ. સ્ત્રી. ન. ભૂખ્યું.
 ભાર્ગવ પુ. ઋષિનું નામ છે.
 માન પુ. આખરૂં, માન, સ્વાભિમાન.
 મેનકા સ્ત્રી. અપ્સરાનું નામ છે.
 યથાવિધિ ક્રિ. વિ. વિધિ અથવા
 શાસ્ત્રીય રીતિ પ્રમાણે.
 યાવત્ ક્રિ. વિ. જ્યાંસુધી.
 યુધ્ધ સ્ત્રી. લડાઈ.
 યોજિતવત્ યુજ્ઞ નો પ્રેરક કર્તારિ ભૂ.
 કૃ., જોડનાર.
 રુરુ પુ. માણસનું નામ છે.
 લોક અવ જોડે, ૧ ગ. આ., અને ૧૦
 ગ. જોવું, અવલોકન કરવું.
 વિહસ વિ+હૃષ નો ભૂ. કૃ. નાશ કરેલું.

વિશ્વાવસુ પુ. ગન્ધર્વનું નામ છે.
 વ્યક્ત વિ+અજ્ઞ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.,
 ખુલ્લું, સ્પષ્ટ.
 શૂન્યમુખી સ્ત્રી. મુના મોંવાળી, શીકા
 મુખવાળી, અંખવાળી પડેલી.
 સમાગમ પુ. સોબત, મેળાપ.
 સમારોપિત સમ્+આ+રૂઢ નો પ્રેરક
 કર્મણિ ભૂ. કૃ., મુકાયલું.
 સસ્ત્ર ૬ ગ. પ. તૈયાર થવું.
 સાર પુ. શક્તિ, તાત્પર્ય.
 સાર્વભૌમ પુ. સ્ત્રી. ન. ચક્રવર્તી.
 સુરભિ પુ. સ્ત્રી. ન. સુગન્ધ, સુવાસ-
 વાળું.
 સોચ્છાસ પુ. સ્ત્રી. ન. શ્વાસવાળું.
 સ્થૂલકેશ પુ. ઋષિનું નામ છે.

અથાગ અગાધ પુ. સ્ત્રી. ન.
 કન્ધર મધ્ય ન,
 છાતી વક્ષસ ન.
 જુહું મિત્ર કર્મણિ ભૂ. કૃ. મિત્ર ઉપરથી.
 તરફ અભિ (ઉપસર્ગ).
 તીડ શલભ પુ.
 તેજ સત્ત્વ ન.
 શાપણ ન્યાસ પુ., નિક્ષેપ પુ.
 દરેક પ્રતિ (ઉપસર્ગ).
 દેવકુમારી અપ્સરસ સ્ત્રી., સુરાજ્ઞના સ્ત્રી.
 ધામ આસ્પદ ન., આવાસ પુ.
 પરંતપ (રાજનું નામ છે) પરંતપ પુ.
 પહોળું વિશાળ પુ. સ્ત્રી. ન.
 પાછું આપેલું પ્રત્યર્પિત પ્રતિ ઋ નો
 પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ.

પ્રકૃતિ નિસર્ગ પુ., પ્રકૃતિ સ્ત્રી., સ્વ-
 ભાવ પુ.
 પ્રીતિ પ્રીતિ સ્ત્રી., અનુરાગ પુ.
 આંધવું બન્ધ ૯ ગ.
 માગેલું પ્રાર્થિત પ્ર+અર્થનો કર્મણિ
 ભૂ. કૃ.
 માર્યું (પીડાયલું) અભિભૂત અભિ+ભૂ-
 નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., પર્યાકુલ પુ. સ્ત્રી.
 ન., આકુલ પુ. સ્ત્રી. ન.
 રીઝવવું તે (રાજાએ પ્રજાને) અનુ-
 રજન ન.
 શરપણ પ્રતાપ પુ., પરાક્રમ પુ.
 હાથકડું અજ્ઞદ પુ.
 હેમાંગદ (રાજનું નામ છે) હેમાજ્ઞદ પુ.

પાઠ ૨૧.

પ્રેરકલેહ.

૧. કોઈ પણ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ કરવું હોય તો તેમાં અય ઉમેરીને દશમા ગણના અય પર છતાં સ્વરોમાં જેવા પ્રેરકાર થાય છે તેવા દ્વેરકાર કરવા; કરોતિ 'તે કરે છે', કારયતિ 'તે કરાવે છે'.

૨. પ્રેરકલેહને બન્ને પદ લાગે છે.

૩. જેને છેડે અમ્ હોય એવા ધાતુઓ (કમ્, અમ્, અને ચમ્ સિવાયના), જન્, જૃ, દલ્, વલ્, ત્રપ્, વન્, જ્વલ્, આ ધાતુઓ અને બીજા કેટલાક કે જે ઘણા અગત્યના નથી—આટલા ધાતુઓમાં અય પર છતાં સ્વરનો પ્રેરકાર થતો નથી. આમાંના વમ્, નમ્, વન્, અને જ્વલ્ ધાતુઓની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યો હોય તો તેમાંના અ નો વિકલ્પે દ્વેરકાર થાય છે; જેમકે જનયતિ, વલયતિ, નમયતિ—નામયતિ, ઉન્નમયતિ.

૪. આકારાન્ત ધાતુઓ, ફ્રી, અને ક્ષ—આટલા ધાતુઓમાં અયની પહેલાં પ્ર આગમ વધારાય છે અને એ આગમપૂર્વે ધાતુના સ્વરનો ગુણ થાય છે; જેમકે દાપયતિ, દ્રેપયતિ, અર્પયતિ.

૫. ણ, ણે, અથવા આકારાન્ત ધાતુઓમાં અન્ત્ય સ્વરને બદલે આ થાય છે; જેમકે ધે—ધા—ધાપયતિ, દો—દા—દાપયતિ (૯૮ પૃ ૧૪ જુઓ.).

૬. ક્ષેનો આ નિત્યે -હસ્વ થાય છે, જ્ઞે અને જ્ઞાનો વિકલ્પે થાય છે, પણ એ એ ધાતુઓની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવે તો સ્વર -હસ્વ થતો નથી; જેમકે ક્ષપયતિ, જ્ઞપયતિ અથવા જ્ઞાપયતિ, પ્રજ્ઞાપયતિ.

૭. રૂઢ ધાતુના હૂને સ્થાને પ્ર વિકલ્પે થાય છે; જેમકે રોપયતિ—રોહયતિ. હનૂનો ઘાત્ થાય છે; જેમકે ઘાતયતિ.

૮. રમ્ અને લમ્ એ એ ધાતુઓ અન્ત્ય અક્ષરની પૂર્વે અનુનાસિક લે છે; રમ્ભયતિ, લમ્ભયતિ.

૯. શો, છો, સો, હે, વ્યે, વે, અને પા એટલાને અયની પૂર્વે પ્ર ન લાગતાં ચ્ લાગે છે, અને પા 'પાળવું' ને જ્ઞ લાગે છે; જેમકે શાયયતિ, સાયયતિ વગેરે.

જિ, ક્રી, અને અધિપૂર્વક રૂ ધાતુના સ્વરને બદલે આ થાય છે, એટલે આ ધાતુઓને આકારાન્ત જેવા ગણી પ્રેરકરૂપ કરવામાં આવે છે; જેમકે જાપયતિ, ક્રાપયતિ અને અધ્યાપયતિ.

૧૦ *અચનો અન્ત્ય અનો ઇ આગમ પર છતાં લોપ થાય છે. (અ) ભૂતકૃદન્તનો પ્રત્યય, (આ) ચથી શઙ્ થતા પ્રત્યયો, અને (ઈ) બીજા કૃદન્તના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં આખા અચ નો લોપ થાય છે, પણ અચને લીધે ધાતુમાં જે ફેરફાર થયા હોય તે કાયમ રહે છે; જેમકે વિદ્ ‘જ્ઞ-ણુવું,’ વિદિત ‘જ્ઞણેલું’ અને વેદિત ‘જ્ઞણુવેલું’; સંહત્ય (મૂળધાતુ ઉપરથી), ‘સંહાર્ય’ (પ્રેરકરૂપ ઉપરથી). અવ્યયરૂપ કૃદન્તનો ચ પ્રત્યય પર આવે તો જે ધાતુમાં-હસ્વ ઉપાન્ત્ય હોય તેવા ધાતુ પછી પ્રેરક પ્રત્યય અચના માત્ર અન્ત્ય અનોજ લોપ થાય છે; જેમકે પ્રણમચ્ય.

૧૧. દશમા ગણના ધાતુનાં પ્રેરકરૂપો મૂળરૂપ જેવાંજ થાય છે.

૧૨. જ્યારે અકર્મક ધાતુઓનાં, શબ્દકર્મકાં ક્રિયાપદોનાં, અને ગતિ, જ્ઞાન, અને લોજન વાચક ક્રિયાપદોનાં, અને વૃક્ષનાં પ્રેરક રૂપોવાળી વાક્યરચના કરવામાં આવે છે ત્યારે મૂળ ક્રિયાનો કર્તા દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે. આ નિયમ ની અને વહ્ ને લાગુ પડતો નથી અને હ્ અને ક્ ને વિકલ્પે લાગે છે. બીજા કોઈ ક્રિયાપદના પ્રેરકલેહનો પ્રયોગ થાય ત્યારે મૂળ ક્રિયાના કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

यजमानो यज्ञकर्मत्विग्भिरारम्भयति ।

इन्द्रः स्वयशः किंनरमिथुनानि गापयामास ।

पुष्पमित्रो यजते याजकास्तं याजयन्ति ।

कृष्णवर्मा पुत्रेण ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं शतं गा दापयति ।

* આ કલ્પના નિયમો ૧૦ મા ગણના અચ ને પણ લાગુ પડે છે. ઉદાહરણ:—ચોરયિતાસ્મિ, ચોરયિતુમ્, ચોરયિત્વા વગેરે.

† ‘શબ્દકર્મક’ એ શબ્દના જે અર્થ થઈ શકે છે, એક તો શબ્દો યેષાં ક્રિયા (‘શબ્દ છે ક્રિયા જેની’ એટલે ‘શબ્દ કરવો’ એવો અર્થ દર્શાવનાર) અને બીજો શબ્દો યેષાં કર્મ (શબ્દ છે કર્મ જેનો એટલે જે ક્રિયાપદોનો કર્મ વિધાસંબંધી પદાર્થ, અન્થ, શાસ્ત્ર વગેરે હોય તે). પહેલો અર્થ લઈએ તો હ્રે, ક્રન્દ્ અને શબ્દાય (શબ્દ ઉપરથી નામધાતુ) આટલા ધાતુઓને નિયમ-માંથી બાતલ કરવા, અને શ્રુ, વિ + જ્ઞા, અને હ્ + લભ્ ને દાખલ કરવા; જેમકે હ્રાયયતિ-ક્રન્દયતિ-શબ્દાયયતિ વા દેવદત્તેન; શ્રાવયતિ-વિજ્ઞાપયતિ-હસ્તલભ્મયતિ દેવદત્તમ્. બીજો અર્થ લઈએ તો જલ્પ્, આ + ભાષ્ અને વિ + લ્પ્ ને નિયમમાં દાખલ કરવા; જેમકે જલ્પયતિ-વિલાપયતિ-આભાષયતિ દેવદત્તમ્.

जानकीं रथमारोप्य जाह्नवीतीरमासाद्य रामाज्ञापितो लक्ष्मणस्तां
विजहौ ।

प्रभुप्रसादलवोऽप्यधीरप्रकृतेर्दासजनस्य प्रागल्भ्यं जनयति ।

असुरस्य तिग्मतपसा प्रीतात्मा भगवाञ्शंकरः स्वीयं रूपं तं
दर्शयामास ।

नगेद्रसक्तां दृष्टिं पार्श्वे कस्यापि क्रन्दितमाकर्ण्य राजा निवर्तयामास ।

अस्मिँल्लोकेऽनुष्ठितो धर्मस्तस्य कर्तारं स्वर्गलोकं प्रापयति ।

ग्रीष्मकाले घर्मोऽङ्गानि ग्लपयति स्वेदं प्रवर्तयति तृष्णां परिवर्धय-
ति च ।

बहिर्द्वारि प्रवृत्तमृषिकुमारकं प्रवेशयितुं प्रतिहारीमाज्ञापयामास
राजा ।

चिरनष्टमात्मनो बालकं दृष्ट्वा सा सुन्दरी भृशं रुरोद तं च दृढं परि-
ष्वज्याश्रुभिः स्नपयामास ।

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयञ्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ।

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।

रमयन्ति मनस्तावद्भावाः संसारसंभवाः ।

यावन्न श्रूयते साश्रुलोकफूत्कारकाहलः ॥

स्वीयं यशः पौरुषं च गुप्तये कथितं च यत् ।

कृतं यदुपकाराय धर्मज्ञो न प्रकाशयेत् ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य *एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥

संयोजयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित् ।

समुद्रमिव दुर्धर्षं नृपं भाग्यमतः परम् ॥

यदि सत्याभिसंधस्त्वं राजन्रामं प्रवासय ।

नव पञ्च च वर्षाणि निर्जने गहने वने ॥

યુધિષ્ઠિરસ્તુ કૌન્તેયો મયમાહૂય સત્ત્વરમ્ ।
 કારયમાસ વૈ તેન સભામન્દુતદર્શનામ્ ॥
 દષ્ટિસ્તૃણીકૃતજગત્રયસત્ત્વસારા
 ધીરોદ્ધતા નમયતીવ ગતિર્ધરિત્રીમ્ ।
 કૌમારકેઽપિ ગિરિવદ્ધુરુતાં દધાનો
 વીરો રસઃ કિમયમેત્યુત દર્પ એવ ॥

૧. રાજા આદ્યણો પાસે ધન અંગીકાર કરાવે છે (પ્રતિ+ગ્રહ).
૨. વસિષ્ઠે દશરથ પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો (યજ).
૩. બાહ્યરાવનાં પાપી કર્મો આપણને લગવે છે (હી).
૪. ઇન્દ્રે માતલિ પાસે અર્જુનને સ્વર્ગમાં પોતાના રથમાં લેવડાવ્યો (આ+ની).
૫. તે પહેલાં તો લોકને પોતાના ઉપર વિશ્વાસ કરાવે છે (વિ+શ્વસ) અને પછી તેમને નાશ પમાડે છે (નશ, અવ+સદ્, અથવા ધ્વંસ).
૬. ગુરુથી આદિષ્ઠ થયલો (આ+જ્ઞા) તે તેની ગાયોને દર-રોજ ચરાવતો (ચર) અને પાણી પીવાડતો (પા).
૭. તે પોતાનું પ્રાતઃકર્મ પૂરું કરતો (સમ્+આપ) અને તે પછી સોળ આદ્યણને જમાડતો (સુજ) અને પછી પોતે ભોજન કરતો.
૮. ચૌદ વરસ વનમાં નિવાસ કરવા માટે રામના વનગમને (વનમાં ગયો તે આવતે) દશરથનું મોત નીપજવ્યું (પ્ર+સજ્).
૯. રણક્ષેત્રમાં પાણ્ડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો લડતા હતા ત્યાં જ અન્યું તે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવ્યું (શ્રુ).
૧૦. ભાઈઓને અને મિત્રોને કોઈ કોઈ વાર પરસ્પર લડાવે છે (યુધ્) અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે માણસ પાસે પોતાનું માથું પણ કપાવે છે (છિદ્) તે અદૃષ્ટજ.
૧૧. આપે પોતાની દીકરીને સારી આલના, આભરૂદાર કુળના, અને સારી કેળવણીવાળા બ્રુવાન જોડે પરણાવવી જોઈએ (પરિ+ની, વિ+વહ્ અથવા ઝડ્+વહ્).
૧૨. આ છોકરો જે શ્લોક લખ્યો તે શ્લોક જે કાળે પ્રસવણ પર્વત

ઉપર હું મારી પ્રિયાની ને લક્ષ્મણની જોડે રહેતો હતો તે કાળ થાદ દેવડાવે છે (સ્મૃ).

૧૩. શ્યામણી શૌષધનના યજ્ઞમાં ગયા અને વેદિની અંદર આસન લીધાં; તે ઉપરથી રાત્રએ તેમને ઉઠાડવાનો (ઉદ્+સ્થા*) પોતાના આ-ક્રોને હુકમ કર્યો; તેઓએ તે પ્રમાણે તેમને ઉઠાડ્યા. જ્યારે તેઓને ઉઠાડવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓએ તાણીને ઝૂમ પાડી.

શબ્દકોશ ૨૧.

અજ પુ. સ્ત્રી. ન. નહિ જન્મેલું.
અધીર પુ. સ્ત્રી. ન. સાબીત કે ગં-
ભીર મન વગરનું, અદ્ય મન-
વાળું, અધીરું.
અભિસંધા સ્ત્રી. વચન, નિશ્ચય.
અમ્ ૧ ગ. પ. હાલવું.
અમૃત ન. ઈશ્વરોનું પાન, અમૃત.
અર્થ પુ. ખરોભાવ, અર્થ, માયનો.
અવિનાશિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. નાશ નહિ
પામે એવું, રૂપસેદ નહિ થાય તેવું.
અવ્યય પુ. સ્ત્રી. ન. ફરે નહિ એવું,
નિર્વિકાર.
કાહલ પુ. શબ્દ.
કિંનર પુ. એક પ્રકારના સુરલોક છે,
દેવયોનિવિશેષ.
કૃષ્ણવર્મન્ પુ. પુરુષનું નામ છે.
કૌમારક ન. બાલ્યાવસ્થા.
કન્દિત ભૂ. કૃ. (નામ તરીકે વપ-
રાય છે) ન. ઝૂમ.
ક્લિદ્ ૪ ગ. પ. ભીનું થવું.

ક્ષે ૧ ગ. પ. ક્ષીણ થતાં જવું.
ગતિ સ્ત્રી. ચાલ, ગમન.
ગહન પુ. સ્ત્રી. ન. દુર્ગમ, ભેદાય કે
પેસાય નહિ એવું.
ગુપ્તિ સ્ત્રી. ગુપ્ત વાત, રક્ષણ.
ગુસ્તા સ્ત્રી. મોટાઈ, દબદબો,
ગૌરવ.
મ્લૈ ૧ ગ. પ. થાપી જવું.
ઘર્મ પુ. ગરમી, ઉષ્ણતા, ઘામ.
જાહ્નવી સ્ત્રી. ગંગા.
જ્વલ ૧ ગ. પ. લડકો થવો, બળવું.
તિગ્મ પુ. સ્ત્રી. ન. ઉગ્ર, સખ્ત.
તૃષ્ણા સ્ત્રી. તરસ.
દલ્ ૧ ગ. પ. ફાડવું, ચીરવું.
દુર્ધર્ષ પુ. સ્ત્રી. ન. પાસે જવાય
નહિ તેવું, દુર્ગમ.
ઘરિત્રી સ્ત્રી. પૃથ્વી.
નગેન્દ્ર પુ. પર્વતરાજ, હિમાલય
પર્વત.
નિત્ય પુ. સ્ત્રી. ન. હમેશનું, સદાનું.

* સ્થા અને સ્તમ્ભ ધાણોના સ્ નો ઉદ્ ઉપસર્ગ પછી લોપ થાય છે.

નિર્જન પુ. સ્ત્રી. ન. મનુષ્યરહિત,
એકાન્ત.

જીવગ પુ. સ્ત્રી. ન. હલકા પુરુષનો
આશ્રય કરનાર, હલકા પુરુષની
પાસે હોય તે, નીચ જમીનપર
વહેતું.

પાર્થ પુ. પૃથાનો પુત્ર, પાણ્ડવોનું
નામ.

પુષ્પમિત્ર પુ. રાજનું નામ છે.

પૌરુષ ન. મરદામી, શૂરપણ.

પ્રકૃતિ સ્ત્રી. સ્વભાવ.

પ્રતિહારી સ્ત્રી. દ્વારપાલિકા.

પ્રાગલ્ભ્ય ન. હામ, ધીરપાણું.

ફૂત્કાર પુ. ડસકાં ખાઈ ખાઈને ર-
ડવું તે.

મય પુ. એક શિલ્પનું નામ છે.

મારુત પુ. પવન.

મિથુન ન. બેડું, યુગ્મ.

વમ્ ૧ ગ. પ. વમન કરવું, ઓકવું.

વલ્ ૧ ગ. આ. ઢાંકવું.

વીરરસ પુ. શૂરપુષ્કિ, નવરસમાંનો
એક રસ છે.

શ્રીહરિ પુ. વિષ્ણુદેવનું નામ છે.

સંભવ પુ. મૂળ.

સલિલ ન. પાણી.

સ્વેદ પુ. પરસેવો.

આબરૂદાર વિશિષ્ટ, આબરૂદાર
હુળનું અભિજનવત્ પુ. ન., કુ-
લીન પુ. સ્ત્રી. ન.

હુળ કુલ ન.

કેળવણી વિદ્યા સ્ત્રી.; સારી કેળવણી-
વાળું કૃતવિદ્ય પુ. સ્ત્રી. ન., સંસ્કૃત-
ચિત્ત પુ. સ્ત્રી. ન., સુવિનીત પુ.
સ્ત્રી. ન.

કોઈકોઈ પ્રસંગે કાલે કાલે, પ્રસન્ન-
વશાત્.

કોઈકોઈ વાર કદાચિત્.

તે પ્રમાણે તથા ચ, તથા, इत्थम्.
પ્રસવણ (પર્વતનું નામ છે) પ્રસ-
વણ પુ.

બૂમ પાડવીરુ ૨ ગ., ક્રન્દ્ ૧. ગ. પ.

હાણવું પદ્ ૧ ગ. પ.

શ્યાપર્ણ (શ્યાપર્ણ નામના ગોરોના
હુળનો એક શબ્દ) શ્યાપર્ણ પુ.

સારી ચાલનું સુચરિત પુ. સ્ત્રી. ન.

સૌષઘ્ન (રાજનું નામ છે) સૌષ-
ઘ્ન પુ.

પાઠ ૨૨.

અઘતન ભૂતકાળ.

૧. કોઈ પણ ક્રિયા તાજ થઈ હોય કે આજ થઈ હોય તે દર્શાવવાને
અથવા કોઈ પણ કાળનો સંબંધ બતાવ્યા સિવાય ક્રિયા સંપૂર્ણ થઈ છે

એવુંજ માત્ર બતાવવાને અઘતનભૂતકાળ વાપરવામાં આવે છે. કોઈ પણ કથા કહેવામાં એ કાળ કદી વાપરવો નહિ*. અજનિ તે વૈ પુત્ર: (ऐत० ब्राह्म०) ‘તને પુત્ર જન્મ્યો છે’, તદ્દર્શનમ્ દદામિ ય एवं સત્યમવાદી: (ऐत० ब्राह्म०) ‘તે સાચું કહ્યું છે મારે હું તે તને આપું છું’, उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थु: (ऋग०संहि०) ‘પરોઢની ચકચકીત શોભા ઉગી છે (દેખાવા માંડી છે)’.

૨. પ્રતિબંધક અવ્યય મા જોડે જ્યારે અઘતનભૂતકાળ વપરાય છે ત્યારે તેનો અર્થ આજ્ઞાર્થરૂપના જેવો થાય છે. એવે ઠેકાણે કાલદર્શક આગમ (અ અથવા આ)નો લોપ થાય છે; જેમકે મા ત્વં ગમ: ‘જતો નહિ’, મા નો હિંસીજ્જનિતા ય: પૃથિવ્યા: ‘પૃથ્વીનો જે કર્તા તે અમને ધન ન કરો (મારો નહિ).’

૩. અઘતનભૂતકાળના સાત પ્રકાર છે. જેમ હસ્તનભૂતકાળમાં ધાતુની પૂર્વે કાલદર્શક અ ઇ આ આગમ મૂકવામાં આવે છે, તેમ આ કાળમાં પણ મુકાય છે.

૧. પ્રકાર પહેલો.

૧. આ પ્રકારમાં ધાતુને હસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયો લગાડવા, પણ ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય ઉસ છે. ઉસ ની પૂર્વે જો આ આવ્યો હોય તો તે લોપાય છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રી. વ.
૧ લો પુ.	અમ્	વ	મ
૨ જો ”	સ્	તમ્	ત
૩ જો ”	ત્	તામ્	ઉસ્

૨. પા ‘પીવું’, સ્થા, દા, ધા, અને ૯૮ પૃ. ૧૪. પ્રમાણે જે ધાતુનાં રૂપ દા અને ધા થાય છે તે ધાતુઓ, ગા ઇ જે ઇ ‘જવું’ નો અઘતનભૂતકાળમાં આદેશ છે તે અને મૂ ‘હોવું’ આટલા ધાતુઓ આ પ્રકારમાં આવે છે.

૩. મૂ ધાતુને ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાં અન્ પ્રત્યય લાગે છે અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં મૂ ધાતુમાં વ્ વધારાય છે.

૪. વ્રા, ઘે, જો, સો અને જો ને આ પ્રકારનાં રૂપ વિકલ્પે લાગે છે.

* અર્વાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ત્રણે ભૂતકાળ વગરભેદે વપરાયલા છે અને તેઓમાં કંઈ ફેર ગણેલો નથી.

(૯૮ પૃં ૧૪ નિયમ ધ્યાનમાં રાખો). તેઓનાં બીજાં રૂપ છઠ્ઠા પ્રકાર પ્રમાણે થાય છે. જે ને વળી ત્રીજા પ્રકારનાં રૂપ પણ લાગે છે.

૫. આ પ્રકાર કેવળ પરસ્મૈપદીજ છે. આ પ્રકારમાં આવનારા જે ધાતુઓ ઉભયપદી હોય તેનાં આત્મનેપદનાં રૂપ ચોથા કે પાંચમા પ્રકાર પ્રમાણે કરવાં.

દ્વા 'આપવું'.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	અદામ્	અદાવ	અદામ્
૨ જો ,,	અદાઃ	અદાતમ્	અદાત
૩ જો ,,	અદાત્*	અદાતામ્	અદુઃ

ઉપર પર છતાં ૧૮૭ પૃં ૧ લા નિયમ પ્રમાણે આ લોપાયો એટલે અદ્+
અસ્=અદુઃ થયું, એજ પ્રમાણે અસ્થુઃ, અગુઃ વગેરે રૂપો સિદ્ધ કરવાં.

૨. પ્રકાર બીજો.

૧. ધાતુને અ ઉમેરવામાં આવે છે અને પછી પહેલા વર્ગના ગ-
ણોના ધાતુઓને હસ્તનભૂતકાળમાં જે પ્રત્યયો લાગે છે તે લગાડવામાં
આવે છે.

પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	અમ્	વ	મ
૨ જો ,,	સ્	તમ્	ત
૩ જો ,,	ત્	તામ્	અન્

અમ્ અને અન્ પર છતાં ધાતુમાં ઉમેરેલા અ નો લોપ થાય છે અને વ
અને મ પર છતાં લંભાય છે (માર્ગોપં ૫ પૃં અને ૬ પૃં *નોંધ ન્તુઓ).

આત્મનેપદ.

	૧ લો પુ.	૨ જો ,,	૩ જો ,,
૧ લો પુ.	હ	થાસ્	ત
૨ જો ,,	વહિ	ઇથામ્	ઇતામ્
૩ જો ,,	મહિ	ધ્વમ્	અન્ત

* ૭૧ પૃં ૨ નિયમ અહિં તેમજ એવે બધે ઠકાણે લાગુ પડે છે.

ઉપર પ્રમાણે અન્ત પર છતાં અ નો લોપ થાય છે, વહિ અને મહિ પર છતાં અ લંબાય છે.

૨. ધાતુના સ્વર ગુણ કે વૃદ્ધિ પામતા નથી.

૩. આ પ્રકાર મુખ્યત્વે કરીને પરસ્મૈપદી છે, પણ થોડાએક આ પ્રકારના ધાતુ આત્મનેપદી પણ છે.

૪. કેટલાએક ધાતુઓને આ પ્રકાર નિત્યે લાગે છે અને કેટલાએકને વિકલ્પે લાગે છે. આમાંના ઘણા અગત્યના ધાતુઓ નીચે આપ્યા છે.

(અ) ખીજે પ્રકાર નિત્ય પામનારા ધાતુ.

લિપ લેપ કરવો, તેલ ચોપડવું.

સિચ સીચવું.

*હૈ (હ) બોલાવવું.

આ ત્રણ ધાતુ આત્મનેપદી હોય

ત્યારે આ પ્રકાર વિકલ્પે પામે છે.

અસ (અસ્થ) ફેંકવું.

આપ મેળવવું.

કુષ્ ગુસ્સે થવું.

ક્રમ્ થાકી જવું.

ક્ષમ્ ૪ ગ. માંક કરવું.

લ્યા (લ્ય) ઉ. કહેવું.

ગમ્ જવું.

ગૃષ્ લોભ કરવો.

ઘસ ખાવું.

તમ્ મને કે શરીરે દુઃખી થવું.

તુષ્ સંતોષ પામવો.

તૃષ્ તરસ્યા. થવું.

દમ્ હળી જવું, તાબે થવું, બેસ ન-

રમ પડવો.

દુષ્ દુષ્ થવું, અગડવું.

દ્રુહ્ ધન કરવી, રાજદ્રોહી થવું.

નશ્ નાશ પામવું.

પત્ (પસ) પડવું.

પિષ્ ભુકો કરવો, દળવું.

પુષ્ ૪ ગ. પોષણ કરવું.

અમ્ ૪ ગ. ભટકવું, ભમવું, ભ્રમણ-
માં રહેવું.

મદ્ ગાંડા થવું.

મુચ્ મૂકી દેવું, છોડવું.

મુહ્ નાદાન થવું, મોહમાં પડવું.

લુપ્ કાપવું.

લુમ્ ૪ ગ. લોભ કરવો.

વચ્ (વોચ) ઉ. બોલવું.

શક્ શક્તિમાન થવું, શકવું.

શદ્ નાશ પામવું, ક્ષીણ થવું.

શમ્ શાન્ત થવું.

શાસ (શિષ) હુકમ ચલાવવો, રાજ
કરવું, નિયમમાં આણવું.

* આ પ્રકારના અ લાગતાં પહેલાં કેટલાએક ધાતુઓનું જે રૂપ થાય છે તે કૌંસમાં આપેલું છે; જેમકે આસ્થ=અમ્=આસ્થમ્ અહ્=અમ્=અહમ્.

શિષ્ પૃથક્કરવું.

શુષ્ શુષ્ક થવું.

શ્રમ્ શ્રમ લેવો.

શ્લિષ્ ૪ ગ. વળગવું.

સદ્ નિરાશ થવું, બેસવું.

સિષ્ ૪ ગ. તૈયાર થવું.

સપ્ હાલવું, પેટે ચાલવું.

સ્નિહ્ સ્નેહ રાખવો.

સ્વિદ્ ૪ ગ. પરસેવો થવો.

હષ્ ૪ ગ. ખુશ થવું.

(આ) બીજે પ્રકાર વિકલ્પે પામનાર ધાતુ.

હ્રુદ્ ભુકો કરવો.

ઘુષ્ બહેર કરવું.

ચ્યુત્ પડવું.

છિદ્ કાપી નાંખવું.

જૃ (જર) વૃદ્ધ થવું.

તૃષ્ સંતોષ પામવો.

દૃષ્ ગર્વિષ્ થવું.

દૃશ્ (દર્શ) બેવું.

નિજ્ ધોઈ નાખવું.

ઘુષ્ બાણવું.

ભિદ્ ભેદવું, ભોકવું, પેસવું.

યુજ્ બેડવું.

રિચ્ ખાલી કરવું.

રુદ્ રડવું.

રુષ્ હરકત કરવી.

વિચ્ બુઠું પાડવું.

શુચ્ ૪ ગ. પવિત્ર થવું.

શ્ચિ (શ્ચ) ફૂલવું, સૂજવું.

સ્કન્દ્ (સ્કદ્) ઊંચું ફેંદવું.

સ્તમ્ (સ્તમ્) હરકત કરવી.

સ્ફુદ્ ૧૧૭૧ ફૂટવું.

નીચેના પહેલા ગણના ધાતુઓ ઘણું જ આત્મનેપદી છે, પણ જ્યારે અઘતનભૂતકાળનો આ પ્રકાર પામે છે ત્યારે પરસ્મૈપદી થાય છે.

હૃષ્ (ક્રોધિતરદ્) વલાણ થવું.

હુમ્ ગભરાવું.

હુત્ પ્રકાશવું.

ધ્વંસ (ધ્વસ) નાશ પામવું.

ઞ્શ (ઞશ) પડવું.

રુચ્ પ્રકાશવું.

વૃદ્ધ થવું.

વૃષ્ વધવું.

શુષ્ પ્રકાશવું, શોભવું.

સ્યન્દ્ (સ્યદ્) પડી જવું.

સંસ (સસ) પડી જવું.

સ્વિવ્ પરસેવો થવો.

પ આમાંના શ્ચિ ને આ પ્રકાર સિવાય ત્રીજે અને પાંચમો પણ લાગે છે અને બાકીનાને બે સેદ્ હોય તો પાંચમો અને અનિદ્ હોય તો ચોથો પણ લાગે છે.

૬. શ્લિષ્ નો અર્થ ‘આલિંગન કરવું’, ‘લેટવું’ થાય ત્યારે તે સાતમો પ્રકાર લે છે.

૭. ઉપર લખેલા સિવાયના આ બે નોંધોમાં લખેલા જે ધાતુઓ આત્મનેપદી છે તેઓને આત્મનેપદમાં ચોથો કે પાંચમો પ્રકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો. પુ.	અપુપમ્	અપુપાવ	અપુષામ
૨ જો ,,	અપુષઃ	અપુપતમ્	અપુષત
૩ જો ,,	અપુપત્	અપુષતામ્	અપુષન્

૩. ત્રીજો પ્રકાર.

૧. દશમા ગણના અને પ્રેરકલેટના ધાતુઓનાં અદ્યતનભૂતકાળનાં રૂપ આ પ્રમાણે થાય છે.

૨. (અ) અય નો લોપ થાય છે પણ અયને લઈને મૂળધાતુના સ્વરના અથવા બીજા જે પ્રેરકાર થયા હોય છે તે કાયમ રહે છે.

(આ). ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

(ઇ). પછી સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે ધાતુ દ્વિર્ભાવ પામે છે.

(ઈ). અભ્યાસ પછી આવેલો એકાન્ત જો હ્રસ્વ હોય અને છંદઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે*દીર્ઘ ન હોય તો અભ્યાસના અ ને બદલે હ થાય છે.

(ઉ). અભ્યાસનો સ્વર હ્રસ્વ હોય અને છંદઃશાસ્ત્રપ્રમાણે દીર્ઘ ન હોય તો ઘણું કરીને તે દીર્ઘ થાય છે.

(ઝ). આ પ્રમાણે જે અંગ તૈયાર થાય છે તેને બીજા પ્રકારની માફક અ અને હસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયો લાગે છે.

જેમકે મૂળ ધાતુનું પ્રેરક અંગ માવચ થાય છે, તેમાં અય નો લોપ થયો એટલે માવ્ થયું, ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થવાથી મવ્, દ્વિર્ભાવથી વમવ્, અભ્યાસના અ નો હ કરવાથી વિમવ્, અને એહ દીર્ઘ થયો એટલે વીમવ્ થયું. પછી અ ઉમેરીને ત્વપ્રત્યય લગાડ્યો અને કાલદર્શક આગમ પૂર્વે મૂક્યો એટલે અવીમવત્ રૂપ સિદ્ધ થયું. એજ પ્રમાણે સ્પન્દના પ્રેરક વર્તમાન

* હ્રસ્વ સ્વર પછી જો સંયુક્ત વ્યંજન આવે તો છંદઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ ગણાય છે.

સ્પન્દયતિ ઉપરથી (અ). પ્રમાણે સ્પન્દ્, (इ). અને ૭૬ પૃ. ૨. ઈ. પ્રમાણે
 પસ્પન્દ્, અને (ऊ). પ્રમાણે અપસ્પન્દત્ ૩૫ સિદ્ધ થયું. (आ). નિયમ માટે
 પ્રસંગ નથી, કેમકે ઉપાન્ત્ય વર્ણ સ્વર નથી, અને તેમજ (ई). અને (उ).
 નિયમો પણ અહિં લાગુ પડતા નથી; કારણ કે પ અભ્યાસ પછીના જે
 એકાચ્ સ્વ તે છંદઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે દીર્ઘ છે, કેમકે તેની પછી સંયુક્ત
 વ્યંજન આવ્યું છે. સ્વલ્લ નું પ્રેરકવર્તમાન સ્વલયતિ એ ઉપરથી (अ).
 પ્રમાણે સ્વલ્લ, (इ). અને ૭૬ પૃ. ૨. ઈ. અને આ. પ્રમાણે ચસ્વલ્લ, (ई).
 પ્રમાણે ચિસ્વલ્લ, (ऊ). પ્રમાણે અચિસ્વલ્લત્. (आ). નિયમ માટે પ્રસંગ
 નથી, તેમજ (उ). માટે પણ નથી, કેમકે ચિ અભ્યાસનો ફ સ્વર છંદઃશા-
 સ્ત્રપ્રમાણે દીર્ઘ છે.

૩. (अ): જે ધાતુને પ્રારંભે સ્વર હોય તો પછીના વ્યંજનનો દ્વિ-
 લ્લાવ થાય છે અને અભ્યાસમાં ફ ઉમેરાય છે.

(आ). જે પ્રારંભના સ્વર પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું હોય અને તે
 સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો અવયવ ન્, ઢ કે ર હોય તો બીજો અવયવ
 દ્વિલ્લાવ પામે છે.

જેમકે અદ્, -આટય ૨. (अ). પ્રમાણે આદ્, ૨. (आ). પ્રમાણે અદ્,
 ૩. (अ). પ્રમાણે અટિદ્, કાલદર્શક આગમ આ (માર્ગોપ૦ પૃ. ૫૧)
 પૂર્વે મૂક્યો એટલે આટિદ્, અને ૨. (ऊ). પ્રમાણે આટિદત્. એજ પ્રમાણે
 ઉન્ડ્ ઉન્દય-ઉન્ડ્-૩. (आ). પ્રમાણે ઉન્દિદ્, માર્ગોપ૦ પૃ. ૫૯ માં આપેલા
 નિયમ પ્રમાણે ઔન્દિદ્-અને લાર પછી ઔન્દિદત્. આજ પ્રમાણે અહ્ ઉપ-
 રથી આર્જિહત્ ૩૫ સિદ્ધ થાય છે. આ છેલ્લાં બે રૂપોમાં ઉન્ અને અદ્ બુદ્ધાં
 પાડી ઢ અને હ નો દ્વિલ્લાવ થાય છે અને અભ્યાસમાં ફ ઉમેરાય છે.

૪. (अ). જે ધાતુને અન્તે ઇસ્વ કે દીર્ઘ ઙ હોય તો અભ્યાસમાં ફ ને
 બદલે ઙ થાય છે, પરંતુ જે અભ્યાસના પછીના એકાચ્નો આદિ અક્ષર
 ઓષ્ઠ્ય વ્યંજન, ચ્, ર્, લ્, વ્, કે જ હોય અને એ (ઓષ્ઠ્ય વ્યંજન
 ચ્, ર્, લ્, વ્, કે જ) ની પછી અ આવતો હોય તો આ ફેરફાર થતો નથી.

જેમકે કુ ધાતુ ઉપરથી પ્રેરક અંગ કાવચ તે ઉપરથી કાવ્-કવ્-ચકવ્-
 અને ચિકવ્ થયું, પણ ધાતુને છેડે ઙ છે એટલે ઉપલા નિયમ પ્રમાણે
 ચુકવ્ અને પછી ચૂકવ્ થઈ અચૂકવત્ ૩૫ સિદ્ધ થાય છે. પણ મૂ અથવા પૂ
 ઉપરથી તો અવીમવત્ અથવા અપીવત્ રૂપો થાય છે, અવૂમવત્ અથવા અપૂવ-

વત્ ૩પો કરવાં નહિ, કારણ કે અભ્યાસ પછીના એકાન્ત મ અને પ છે, અને તેમાં ઓષ્ઠ્ય ઓજન પછી અ આવેલો છે.

(આ). સુ, શ્રુ, ઙ્રુ, ણુ, હ્રુ, ચ્યુ, એટલામાં અભ્યાસનો ફ વિકલ્પે કાયમ રહે છે. ઉદા:—અશિશ્રવત્ અથવા અશુશ્રવત્, શ્રુ નાં પ્રેરકરૂપ ઉપરથી અદ્યતનભૂતકાળી.

૫. નીચેના ધાતુનો ઉપાન્ત્ય સ્વર વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

આજ, માષ, માસ, દીપ, જીવ, મીલ, પીઢ, અને વળી હ્રે, હ્રહ, હ્રપ અને થોડા બીજા; જેમકે અપીપિઢત્ અથવા અપિપીઢત્.

પીઢ્ય-પીઢ-પિપીઢ-અપિપીઢત્ અહિં ૨. (૩). નિયમના કાર્યને પ્રસંગ નથી. જ્યારે ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે ત્યારે પીઢ-પિઢ-પિપિઢ-પીપિઢ-અપીપિઢત્. આ પ્રમાણે ૩૫ સિદ્ધ થાય છે.

૬. ૨. નિયમમાં કહેલા સ્વરના ફેરફાર, એટલે (આ). પ્રમાણે ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ કરવો, (ઈ). પ્રમાણે અ ને બદલે ફ કરવી, અને (૩). પ્રમાણે અભ્યાસના સ્વરને દીર્ઘ કરવો એ નીચેના ધાતુઓમાં થતા નથી:—

કથ, વર્, શરૂ રહ, સ્પૃહ, સૂચ, ધ્વન્, અને પાર; જેમકે કથ-અચક-ધત્, વર્-અવવરત્.

૭. સ્મૃ, દૃ, ત્વર્, પ્રથ્, ઋદ્, સ્ત્, અને સ્પશ્ એટલાના અભ્યાસનો અ કાયમ રહે છે, અને વેદ્, અને ચેદ્ ના અભ્યાસની ફનો વિકલ્પે અ થાય છે; જેમકે અસસ્મરત્, અદદરત્ વગેરે; અને અવવેદત્ અથવા અવિવેદત્ વગેરે.

૮. ગણનાં એ ૩૫ થાય છે અજગણત્ અથવા અજીગણત્.

૯. શ્રિ, ઙ્રુ અને સુ ધાતુઓ મૂળરૂપમાં પણ ત્રીજે પ્રકાર પામે છે, શ્રિ વિકલ્પે પામે છે. ઘે નો (૧૮૭ પૃ ૪ બુઓ) દ્વિર્ભાવ કર્યા પછી આ નો લોપ થાય છે.

આ ઠેકાણે માત્ર દ્વિર્ભાવ કરવાની જરૂર છે.

શ્રિ-શિશ્રી+અત્-અશિશ્રિયત્ ૪૩ પૃ ૨. પ્રમાણે, કેમકે અ એ અવિ-કારક છે; ઘે—અદધત્.

૧૦. સ્થાપયતિ નું અત્તિષ્ઠિપત્, પાયયતિ નું અપીપ્યત્, અને વ્રાપયતિ નું અજિવ્રપત્ અથવા અજિવ્રિપત્ થાય છે.

૧૧. ધાતુનો ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ ક્ત વિકલ્પે કાયમ રહે છે અને દીર્ઘ ક્ત વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

ઘૃત્ત્વ નું પ્રેરક અંગ વર્તય, અય લોપાયો એટલે વર્ત્, પછી ઉપલા નિયમ પ્રમાણે વર્ત્ અથવા ઘૃત્ત્વ થયું; વર્ત્—વવર્ત્—અવવર્તત્ ૨. (ઈં). અને (ઙ). આહિં લાગતા નથી. ઘૃત્ત્વ—વઘૃત્ત્વ—વિઘૃત્ત્વ—૨. (ઈં). પ્રમાણે—વીઘૃત્ત્વ ૨. (ઙ). પ્રમાણે—અવીઘૃત્ત્વ. કૃત્ત્વ નું પ્રેરકઅંગ કીર્તય, અય લુપ્ત થયો એટલે કીર્ત્, પછી ઉપલા નિયમ પ્રમાણે કીર્ત્ અને કૃત્ત્વ અને છેવટે અચીકીર્તત્ અથવા અચીકૃત્ત્વ.

૧૨. લોક, લોચ, શાસ્, શ્લાષ્, બાધ્, સેવ્, વેપ્, ઇજ્, લાષ્, રાષ્, તાવ્, દાશ્, યોધ્, રાજ્, અને બીજા કેટલાક ધાતુઓ ઉપાન્ત્ય સ્વરને હ્રસ્વ કરતા નથી; જેમકે અલુલોકત્ અને અતતાયત્.

૧૩. હ્રે અને સ્વપ્ નો પ્રેરક અઘતનભૂતકાળ કરતી વેળાએ તેમને હ્રુ અને સુપ્ હોય અને શ્ચિ વિકલ્પે શ્ચ હોય એમ ગણવું; જેમકે અજૂહવત્ અથવા અજુહાવત્, પ. નિયમ પ્રમાણે અસુપુપત્, અશ્ચશવત્ અથવા અશિશ્ચયત્.

૧૪. આ પ્રકાર ઉભયપદી છે.

હ ‘હરયું’ પ્રેરક.

પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.
૧ લો. પુ.	અજીહરમ્	અજીહરાવ	અજીહરામ
૨ જો. ,,	અજીહરઃ	અજીહરતમ્	અજીહરત
૩ જો. ,,	અજીહરત્	અજીહરતામ્	અજીહરન્

આત્મનેપદ.

૧ લો. પુ.	અજીહરે	અજીહરાવહિ	અજીહરામહિ
૨ જો. ,,	અજીહરથાઃ	અજીહરેથામ્	અજીહરધ્વમ્
૩ જો. ,,	અજીહરત	અજીહરેતામ્	અજીહરન્ત

ક્ષાશીં ગન્તુકામઃ શ્રીનગરાન્નિરગાત્પણ્ડિતઃ સહ પરિવારેણ ।

ભગો અર્યમા સવિતા પુરંધિર્મહ્યં ત્વાદુર્ગાર્હપત્યાય દેવાઃ ।

તસ્મિન્ગુર્વનુચરે ગૃહં પ્રવિષ્ઠે યૂયં કિમધુનોદસ્થાત । ગુરુરયમિતિ મત્વા ।

અસ્મિન્નિર્જને વને નષ્ટમશ્વમિયન્તં કાલમન્વિષ્યન્નપિ ન સમાસદમ્ ।

ઇદમાન્નફલં વૃક્ષાદપત્તત્ । યદિ રોચતે ગૃહીત્વા સ્વાદસ્વ ।

હે ગઢ્ઢે યદીદૃશેભ્યઃ પાપેભ્યો મામુદ્દીધરસ્તતઃ સત્યમનાથશરણમસિ
વિષ્ણુપદપદ્મજોદ્ભવાસિ ।

પ્રાતરારમ્ય પશ્ચસપ્તતિં વૃક્ષાનસિચામ ।

વત્સસ્ય મરણેન તદ્વિષયકાઃ સર્વે મનોરથા મેઽધ્વસન્ ।

ક્રીડાર્થમુપવનમગમતાં દંપતી તયોર્નિવૃત્તયોરાત્મનઃ કરુણવાર્તા કથય ।

ઇયં બાલિકા દુઃખવાર્તા શ્રુત્વામુહત્ । આશ્વાસયૈનામુદકેન ચ સિન્ધુ ।

ઇમં ગ્રામમાગચ્છન્તૌ ભવન્નિર્દિષ્ટે ગહને વને નાનાપક્ષિગણસમાકુલં
મહાવટવૃક્ષં તમદર્શાવ ।

ઉપાધ્યાયો દેવાનપૂજદધુનાતિથયો યથેષ્ટં મુજ્જતામ્ ।

અસ્મિન્મણ્ડપે સમાહૃતાન્ત્રાહ્મણાનહમજગણમ્ । પશ્ચ શતાનિ તેષાં
વર્તન્તે । એતેભ્યોઽધુના દક્ષિણાં દાતુમારભસ્વ ।

મચ્ચિન્તિતા સરણિર્વરીયસેઽધિકારિણે નારુચદતઃ સ તાં નિરા-
સ્થન્નવીનાં ચ સ્વયં કલ્પિતાં પ્રાવીવૃત્તત્ ।

કિં યૂયમવોચત પુનરપિ કથયત નાહમવહિતોઽભૂવમ્ ।

પ્રાતિષ્ઠિપત્સ બોધાર્થં કુમ્ભકર્ણસ્ય રાક્ષસાન્ ॥

રાઘવસ્યામુષઃ કાન્તામાતૈરુક્તો ન ચાર્પિપઃ ॥

મુષ્ટિનાદદરત્તસ્ય મૂર્ધાનં મારુતાત્મજઃ ॥

મુક્ત્વા નિઃશ્રીકમપ્યઞ્જં મરાલી ન ગતાન્યતઃ ।

ભ્રમરાલી ત્વગાદ્વેગાદિદં સદસદન્તરમ્ ॥

૧. અમે સોમ પીધો છે (પા) અને અમર થયા છિયે (મૂ).

૨. દેવદત્તે આ સુનાને તોળ્યું છે (તૂલ), તેનાં ઘરેણાં કર.

૩. કલિંગના રાજાએ પાટલિપુત્રને ઘેરો ઘાલ્યો છે (રુદ્ધ), પણ તેના
ઘણા સિપાઈઓ હારમાંથી છૂટા પડ્યા છે (અંશ) અને લૂટ ખોળે છે.

૪. અષ્ટાવક્ર આર ગાઉ દૂર જગ્યાએથી આવીને (વર્તમાન કૃ. વા-
પરો) થાકી ગયો છે (શ્રમ); એને ખોરાક અને પાણી આપો.

૫. ભૂતના હોવાપણા વિષે મારો વિચાર મૂળવગરનો છે એવી તે
મારી ખાતરી કરી શક્યો નથી (શક).

૬. તે પ્રધાને વાજબી રીતે દેશ ઉપર અમલ ચલાવ્યો છે (શાસ). તેને અધા લોકો આહિ છે.

૭. ખોએલી ચોપડી ગોવિન્દે આખો દિવસ ખોળી, પણ તે તેને જડી નથી (અધિ+ગમ્, સમ્+આ+સદ્).

૮. યૂપ કરવાને અમે પદાશના ઝાડની ડાળી કાપી નાખી છે (છિદ્).

૯. હજી તમે તમારા હાથ ધોયા નથી (ક્ષલ્)?

૧૦. મેં મારાં છોકરાંને ગરમ પાણીએ નવરાવ્યાં છે (જ્ઞા).

૧૧. મેં કહ્યું (વચ્) તે પ્રમાણે હજી તે પાણી તપાવ્યું નથી (તપ)?

૧૨. ઘરનો માલીક મરી ગયાથી તેઓએ ઘર પાડી નંખાવ્યું છે.

(ઉદ્+સદ્ અથવા નશ્) અને તેનાં લુગડાં બાળી નંખાવ્યાં છે (દહ).

શીખડકોશ ૨૨.

અનાથ પુ. સ્ત્રી. ન. લાચાર, ધણી-
વગરનું, આશ્રયહીન.

અનુચર પુ. ચાકર, નોકર.

અન્ન ન. કમળ.

અવહિત ('અવ+ધાનો ભૂ. કૃ.)ધ્યાન
રાખેલું, સાવધ.

અષ્ટાવક્ર પુ. પુરુષનું નામ છે.

અસ ૪ ગ. નિરુજોડે, રદકરવું, કાઢી
નાંખવું.

આસ પુ. મિત્ર, હિત ધંધળાર.

આલી સ્ત્રી. ઓળ, પંક્તિ.

ઈ નિરુજોડે, નિકળવું.

કરુણ પુ. સ્ત્રી. ન. શોકકારક.

કલ્પિત ક્રૂપ નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ.,
ચોળેલું, બનાવેલું.

કુમ્ભકર્ણ પુ. રાવણના એક લાઈનું
નામ છે.

ગન્તુકામ પુ. સ્ત્રી. ન. જવાનું ધં-
ધળાર.

ગાર્હપત્ય પુ. ગૃહસ્થ હમેશાં જે પવિત્ર
અગ્નિ રાખે છે તે અગ્નિનું નામ
છે, ગૃહકૃત્ય.

તદ્વિષયક પુ. સ્ત્રી. ન. તેને લગતું.
તાચુ ૧ ગ. આ. ફેલાવવું.

દીપ્ ૪ ગ. આ. પ્રકાશવું, દીપવું.
ધે ૧ ગ. પ. ધાવવું, પીવું.

ધ્ ડહ્ જોડે, ખેંચી કાઢવું, ઉદ્ધાર
કરવો.

ધ્વન્ ૧ ગ. પ. અવાજ કરવો.

નવીન પુ. સ્ત્રી. ન. નવું.

પરિવાર પુ. ચાકરમાણસનું ટોળું.

પલાશ પુ. એક જાતનું ઝાડ છે.

પુરંધિ પુ. એક દેવતાનું નામ છે.

બોધ પુ. જગાડવું તે.

મગ પુ. એક દેવતાનું નામ છે.

અંશ ૧ ગ. આ., અને ૪ ગ. પ.
પડવું.

મજ્જિમ પુ. માંડવો (લશ વગેરે ઉત્સવ પ્રસંગે કીધેલો).

મનોરથ પુ. ધન્યા.

મરાલી સ્ત્રી. રાજહંસી.

મારુતાત્મજ પુ. વાયુપુત્ર, હનુમાન, મારુતિ.

મૃગ ૧૦ ગ. આ. શોધવું, ખોળવું.

રહ ૧૦ ગ. છોડી દેવું.

વટવૃક્ષ પુ. વડનું ઝાડ.

વર ૧૦ ગ. વરવું, પસંદ કરવું.

વૃત્ત પ્ર જોડે (પ્રેરકમાં) દાખલ કરવું, પ્રવર્તાવવું.

શર ૧૦ ગ. ઠગવું, છેતરવું.

સદ્ સમ્+આ જોડે, મેળવવું, મળવું, જડવું.

સમાકુલપુ. સ્ત્રી. ન. રોકાયલું, પૂર્ણ.

સરણિ-ળી સ્ત્રી. રસ્તો, વસ્તુઓની રચના અથવા ગોઠવણી.

સચિત્ર પુ. સૂર્ય.

સૂચ ૧૦ ગ. સૂચવવું.

સ્વામિન્ પુ. માલીક, ધણી.

અમર અમૃત મૃતો ભૂ. કૃ. અ જોડે, અમર પુ. સ્ત્રી. ન.

ખાતરી કરવી ફ પ્રતિ જોડે (પ્રેરક), પ્રતીતિ કૃ.

ચાહવું સ્તિહ ૪ ગ., તેને ચાહે છે તસ્મિન્સ્તિહતિ.

ભૂત પ્રેત પુ., વૈતાલ પુ., પિશાચ પુ.

મૂળવગરનું નિર્મૂલ પુ. સ્ત્રી. ન.

લૂટ લોપ્ત્ર ન., લુપ્તન ન.

વાળખી રીતે ધર્મેણ, ન્યાયેન.

વિચાર શ્રદ્ધા સ્ત્રી., વિશ્વાસ.

હજીપણ અદ્યાપિ અ.

હાર (લશ્કરની હાર, સેનાની રચના) વ્યૂહ પુ.

હોવાપણું માવ પુ., અસ્તિત્વ ન.

પાઠ ૨૩.

૧. છટ્ટો પ્રકાર.

૧. ધાતુને અઘતનભૂતકાળનાં છટ્ટા પ્રકારનાં રૂપ આપવાં હોય તો અસ ધાતુને ત્રીજા પ્રકાર પ્રમાણે રૂપ આપી અને અનો લોપ કરી પછી આ રૂપોને થોડોક ફેર કરીને પ્રત્યય ગણવા, તે નીચે પ્રમાણે:—

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો. પુ.	સિષમ્	સિષ્વ	સિષ્મ
૨ જો. ”	સી:	સિષ્ટમ્	સિષ્ટ
૩ જો. ”	સીત્	સિષ્ટામ્	સિષુ:

આ પ્રત્યયો સહેલથી યાદ રાખવાને શિખનારે એમ સમજવું કે તેઓ અસ ધાતુના અસ્તનભૂતકાળનાં રૂપોમાંથી આ કાઢી નાખીને તેને ઠેકાણે સિ વધાર્યાથી થયાં છે, અને સિ આવવાથી તેના પછીના સ્ નો પ્ થાય છે. ત્રીજા પુરુષના અહુવચનમાં સન્ ને બદલે સુસ ગણવો, અને બીજા અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં સિ મૂકવો નહિ.

૨. આકારાન્ત ધાતુઓ*, અને યમ્, રમ્, અને નમ્ ધાતુઓને આ પ્રકાર લાગે છે.

૩. આ પ્રકાર માત્ર પરસ્મૈપદીજ છે.

૨. સાતમો પ્રકાર.

૧. બનો લોપ કરી અસ 'હોતું' ધાતુના બીજા પ્રકારના અઘતનભૂતકાળનાં રૂપો ધાતુમાં ઉમેર્યાથી આ પ્રકાર થાય છે; એટલે સ્માં જ ઉમેરી તેમાં અસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયો ઉમેરવા અને નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ કરવા. આ રૂપોને પ્રત્યયો સમજી ધાતુને લગાડવા.

પરસ્મૈપદ.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	સમ્ સાવ સામ	સિ સાવહિ સામહિ
૨ જો ,,	સઃ સતમ્ સત	સથાઃ સાથામ્ સધ્વમ્
૩ જો ,,	સત્ સતામ્ સન્	સત સાતામ્ સન્ત

૨. આ પ્રકાર ઉભયપદી છે.

૩. જે અનિદ્ધા ધાતુઓને અન્તે શ, ષ, સ્, કે હ હોય અને જેનો ઉપાન્ત્ય સ્વર ઇ, ડ, ક્ર, કે છ હોય તે ધાતુઓનો અઘતનભૂતકાળ આ પ્રમાણે થાય છે.

૪. દશ ધાતુ અપવાદ છે.

૫. સ્પૃશ, સૃશ અને કૃષ ધાતુઓને આ પ્રકાર વિકલ્પે પ્રાપ્ત થાય છે.

૬. દુહ, દિહ, લિહ, અને ગુહનાં આત્મનેપદ અઘતનભૂતકાળનાં ત્રીજા પુરુષનું એકવચન, બીજા પુરુષનાં એકવચન અને અહુવચન, અને પહેલા પુરુષનું દ્વિવચન, આટલાં રૂપો પ્રત્યયોમાંના સ અથવા સાનો લોપ કરીને બાકીના પ્રત્યયના વિલાગો લગાડવાથી વિકલ્પે થાય છે.

* છુ જે અને ઓકારાન્ત ધાતુઓ ૧૩ પાઠમાં ૧૪ કલમમાં કયા પ્રમાણે આકારાન્ત ગણવા.

† ૯૩-૪ પૃષ્ઠ † નોધ જુઓ.

ગ્લૈ પરસ્મૈપદી.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	અગ્લાસિષમ્	અગ્લાસિષ્વ	અગ્લાસિષ્મ
૨ જો ,,	અગ્લાસીઃ	અગ્લાસિષ્ટમ્	અગ્લાસિષ્ટ
૩ જો ,,	અગ્લાસીત્	અગ્લાસિષ્ટામ્	અગ્લાસિષુઃ

લિહ્ પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	અલિક્ષમ્	અલિક્ષાવ	અલિક્ષામ
૨ જો ,,	અલિક્ષઃ	અલિક્ષતમ્	અલિક્ષત
૩ જો ,,	અલિક્ષત્	અલિક્ષતામ્	અલિક્ષન્

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	અલિક્ષિ	અલિક્ષાવહિ, અલિ- હ્વહિ	અલિક્ષામહિ
૨ જો ,,	અલિક્ષથાઃ-અ- લીઢાઃ	અલિક્ષાથામ્	અલિક્ષધ્વમ્- અલીઢમ્
૩ જો ,,	અલિક્ષત-અલીઢ	અલિક્ષાતામ્	અલિક્ષન્ત

અ+લિહ્+સત્-લિહ્-લિઢ્ ૫૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે-લિક્ ૬૦ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે-લિક્
+પત્=લિક્ષત્ માર્ગો ૫૦ ૯૨ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે-અલિક્ષત્. અ+દિહ્+સત્-
દિહ્-દિષ્ ૬૧ પૃ૦ ૫ પ્રમાણે-ધિષ્ ૬૧ પૃ૦ ૭ પ્રમાણે-ધિક્ માર્ગો ૫૦ ૫ પૃ૦ ૧
નોધ પ્રમાણે-ધિક્+પત્ ૭૫૨ પ્રમાણે-અધિક્ષત્. અ+દિશ્+સત્-દિશ્-દિષ્ ૬૪
પૃ૦ ૧ પ્રમાણે-દિક્ ૬૦ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે-દિક્+પત્ ૭૫૨ પ્રમાણે-અદિક્ષત્. અ+
કૃષ્+સત્-કૃષ્-કૃક્ વગેરે ૭૫૨ પ્રમાણે-અકૃક્ષત્. અ+લિહ્+સત્-લિહ્-લિઢ્
વગેરે ૭૫૨ પ્રમાણે અલિક્ષત્, વળી લિહ્+ત્-લિઢ્+ત્ ૫૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે-
લિઢ્+ધ ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે-લિઢ્+ઢ માર્ગો ૫૦ ૨૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે-લીઢ
૫૯ પૃ૦ ૩ પ્રમાણે-અને કાલદર્શક આગમ પૂર્વે મૂક્યો એટલે અલીઢ.

નિત્યકર્માનુષ્ઠાનાયાસ્ત્રાસીસ્તચ્છદ્રાદીન્મા સ્પૃશ્વઃ ।

વેણુધમન્યાગ્નિમધ્માસિષમ્ । તદસ્મિન્પ્રદીપ્તે વહ્વાવાહુતીઃ પ્રાસ્ય ।

મોઃ પુરોહિત ભવદાજ્ઞામનુસૂત્ય વટવેઽહં સાવિત્રીમુપાદિક્ષમ્ । તદ-
ધુનાન્યત્કરણીયં દર્શય ।

વિવાહવિધેરિતિકર્તવ્યતામત્રત્યા બ્રાહ્મણા નાજ્ઞાસિષુરતો માં તત્સં-
પાદનાયાહ્વાન્ ।

અસ્તમયાસીદ્રવિસ્તિમિરેણાવૃતં નમઃ । તત્કિમધ્યાપિ ગાં નાધુક્ષત પયઃ ।
ઋષીવલા ભૂમિમઋક્ષન્પરં ત્વાર્દ્રાસુ સ્થિતેઽપિ સૂર્યે પર્જન્યો ન
વર્ષતિ ।

મા વયં ભ્રાતરઃ પરસ્પરં દ્વિક્ષામેત્યસ્માકં પિતાસન્નમરણો રિક્થસ્ય
સમાનાંશ્ચતુરો ભાગાનકરોત્ ।

મહાકાર્યારમ્ભે દેવો ગુરુજનશ્ચ વન્દિતવ્ય ઇતિ વચનમનુરુધ્ય ગૃહ-
દેવતાં માતરં પિતરમન્યાંશ્ચ વૃદ્ધાન્પ્રાણંસિષ્મ ।

કૂપતઢાગાદિનિર્માણાય મહાન્તો યત્ના યુષ્માભિઃ કૃતાસ્તે કસ્મિન્પર્ય-
વાસાસિષુઃ ।

इदं मधु किं नालिक्षः । रुचिकरमेतत् ।

૧. તે પોતાના દીકરાઓને લેટ્યો (શ્લિષ્) અને છાતીફાટ રડ્યો (રુદ્).

૨. અમે અમારા ઘોડા ઉપર ચઢ્યા છિયે (આ+રુહ્) અને હવે
શત્રુની સામા જઈએ છિયે.

૩. કાલે લાવેલાં કૂલ હવે કરમાઈ ગયાં છે (મલૈ); તેમને નાખી દો
અને નવાં લાવો.

૪. ચન્દ્રકેતુ અને લવે શી રીતે એક બીજા સાથે યુદ્ધ કર્યું અને
રામે તે બેને શાન્ત થવા* કેવી રીતે આજ્ઞા કરી એ અમને કહ્યા
પછી તે બંધ પડ્યો (વિ+રમ્ પ.).

૫. મને કયો અભ્યાસ વધારે સારો પડે, ધર્મશાસ્ત્રનો કે વૈદકનો
એનો હજી મે વિચાર કર્યો નથી (વિ+મૃશ).

૬. તમે એ પૂલ સુંઘ્યું છે (ઘ્રા)? તે ઘણું સુગન્ધિદાર છે.

૭. રાજા ગાદી ઉપર બેઠો છે (ઉપ+વિશ્) અને મન્ત્રીઓ બેઠે
મસલત કરે છે.

૮. અમે આટલી બધી મુદત તમને ઈજા અથવા નુકસાનથી બચાવ્યા (પા) અને તમે હાલ અમારી જોડે દગલબાજ થાઓ છો, આથી વધારે શોકકારક શું હોય ?

૯. જેણે કોઈ દિવસ તમને અણુગમતું કામ કર્યું નથી તેવી માયાળુ ભાર્યાને તમે શા માટે છોડી દીધી (હા) ?

શબ્દકોશ ૨૩.

અનુષ્ઠાન ન. કરવું તે, બળવવું તે.

અસ્ત પુ. સૂર્યનું આથમવું તે.

આર્દ્રા સ્ત્રી. છઠ્ઠું ચન્દ્રનું નક્ષત્ર.

આવૃત્ત આ + વૃ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.

ભરેલું, ઢંકાયેલું.

આસન્નમરણ પુ. સ્ત્રી. ન. (આસન્ન પુ.

સ્ત્રી. ન. પાસેનું, અને મરણ ન.

મોત) જેનું મોત પાસે આવ્યું

હોય તે, ચોક્કે નાખેલું.

આહુતિ સ્ત્રી. યજ્ઞનું બળિદાન.

હૃતિકર્તવ્યતા સ્ત્રી. કંઈ કરવાની રીત.

કરણીય વિધ્યર્થ કૃદન્ત. જે કર-

વાનું હોય તે.

ગૃહદેવતા સ્ત્રી. હુલદેવતા, ઘરનો દેવ.

તિમિર ન. અંધારું.

ધમની સ્ત્રી. ભુંગળી.

નિત્યકર્મન્ ન. નિત્ય કરવાનું ધર્મકાર્ય.

પર્જન્ય પુ. વરસાદ.

પ્રદીપ્ત દીપ્ત 'દીપવું' નો ભૂ. કૃ. પ્ર-

જોડે, ચક્રચક્રિત, પ્રકાશવું.

ભાગ પુ. ભાગ.

રિક્ત ન. માલમિલકત, ધન.

રુચિકર પુ. સ્ત્રી. ન. સ્વાદિષ્ટ.

વન્દિતવ્ય વન્દ્નો વિધ્યર્થ કૃ. નમવા

જોગ.

વૃષ ૧. ગ. પ. વરસવું.

વેણુ પુ. વાસ.

સંપાદન ન. પૂર્ણ કરવું તે, સિદ્ધ

કરવું તે.

સમાન પુ. સ્ત્રી. ન. બરોબરિયું.

સાવિત્રી સ્ત્રી. ઋગ્વેદનો એક પવિત્ર

મન્ત્ર, એને બહુધા ગાયત્રી કહે-

છે, અને સર્વ બ્રાહ્મણ દરરોજ

એનો જપ કરે છે.

સો ૪ ગ. પ. અન્ત આવવો; પરિ-

અવ જોડે, પરિણામ થવો.

ઈજા અનર્થ પુ., પીડા સ્ત્રી., સંકટ ન.

ચન્દ્રકેતુ (રામના ભાઈ લક્ષ્મણનો

પુત્ર) ચન્દ્રકેતુ પુ.

છાતીફાટ પ્રસુક્તકણ્ઠમ્ કિ. વિ. ત-

રીકે વપરાય છે.

દગલબાજ થવું કુહ ૪. ગ. પ.

ધર્મશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર ન.

વધારે શોકકારકે દુઃખતર પુ. સ્ત્રી. ન.

વૈદકશાસ્ત્ર વૈદ્યક ન., આયુર્વેદ પુ.

સામા જવું અભિ+ગમ્.

મુગન્ધિદાર સુરભિ પુ. સ્ત્રી. ન.

પાઠ ૨૪.

ભાગ ૧.

ચોથો અને પાંચમો પ્રકાર.

૧. અદ્યતનભૂતકાળના ઘણા સાધારણ પ્રકાર ચોથો અને પાંચમો છે. જે કોઈ ધાતુને ઉપર કહેલો કોઈપણ પ્રકાર લાગતો નથી તેને ચોથો કે પાંચમો લાગે છે. તેજ પ્રમાણે જે ધાતુને બીજો કોઈ પ્રકાર વિકલ્પે લાગે છે અથવા માત્ર પરસ્મૈપદમાંજ લાગે છે તેનાં બીજાં અથવા આત્મનેપદી રૂપો ચોથા કે પાંચમા પ્રકાર પ્રમાણે થાય છે.

૨. (અ). પાંચમામાં ને ચોથામાં ફેર એટલો છે કે પાંચમામાં પ્રત્યયની પૂર્વે હ આવે છે; માટે પાંચમો પ્રકાર સેદ્ધ ધાતુને અને ચોથો અનિદ્ધ ધાતુને લાગે છે.

(આ). સ્તુ અને સુ અનિદ્ધ છે તોપણ જ્યારે પરસ્મૈપદી હોય ત્યારે પાંચમો પ્રકાર લે છે.

(ઇ). વૃ, સંયોગપૂર્વક ઋકારાન્ત ધાતુઓ, ઋકારાન્ત ધાતુઓ, આટલા ધાતુઓ આત્મનેપદી હોય ત્યારે અને (ઈ) જે ધાતુઓ વેદ હોય તે ધાતુઓ ચોથો અને પાંચમો બન્ને પ્રકાર પામે છે.

(ઉ). ધૂ (પરસ્મૈપદી હોય ત્યારે) અને અજ્ઞ ને પાંચમો પ્રકાર લાગે છે.

૩. સ્તુ અને ક્રમ્ એ ધાતુઓને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે ત્યારે હ આગમ લાગતો નથી, એટલે ચોથા પ્રકાર પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

૪. (અ). અસ 'હોવું'નાં હસ્તનભૂતકાળનાં રૂપો કરી તેમાંથી આ કાઢી નાખવો અને બાકી રહે તેને પ્રત્યય ગણી ધાતુમાં ઉમેરવા.

(આ). ત્રીજા પુરુષનાં બહુવચનમાં સન્ ને બદલે સુઃ પ્રત્યય ગણવો.

(ઇ). જ્યારે પાંચમા પ્રકારમાં પ્રત્યયની પૂર્વે હ મુકાય છે ત્યારે બીજા અને ત્રીજા પુરુષના સ્ નો લોપ થાય છે.

(ઈ). ૯૫ પૃ. ૪ માં આપેલા ધ્વેને ઠેકાણે ઢ્વે કરવાનો નિયમ આ કાળમાં ધ્વમ્ને પણ લાગુ પડે છે.

૧. સ ની પછી અને પૂર્વે અતુનાસિકે કે અંતઃસ્થ સિવાય બીજું કોઈ વ્યંજન આવે તો સ નો લોપ થાય છે; જેમકે અભિદ્+સ્ત=અભિન્ત; અભૈદ્+સ્તામ્=અભૈત્તામ્.

ચોથો પ્રકાર.

પાંચમો પ્રકાર.

પરસ્મૈપદ.

પરસ્મૈપદ.

એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
સમ્	સ્વ	સ્મ	ઇપમ્	ઇષ્વ	ઇષ્મ
સીઃ	સ્તમ્	સ્ત	ઈઃ	ઇષ્ટમ્	ઇષ્ટ
સીત્	સ્તામ્	સુઃ	ઈત્	ઇષ્ટામ્	ઇષ્ટુઃ

આત્મનેપદ.

આત્મનેપદ.

સિ	સ્વહિ	સ્મહિ	ઇષિ	ઇષ્વહિ	ઇષ્મહિ
સ્થાઃ	સાથામ્	ધ્વમ્	ઇષ્ટાઃ	ઇષ્ટાથામ્	ઇષ્વમ્
સ્ત	સાતામ્	સત	ઇષ્ટ	ઇષ્ટાતામ્	ઇષ્ત

પરસ્મૈપદ.

ચોથો પ્રકાર.

૫. ચોથા પ્રકારમાં પરસ્મૈપદી ધાતુના સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે; જેમકે ભિદ્-અભૈત્સીત્.

પાંચમો પ્રકાર.

૬. પાંચમા પ્રકારમાં પરસ્મૈપદી ધાતુના (અ) અન્ત્ય ઇ, ઊ, ઋ અને લ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) ની, (આ) જે ધાતુને છેડે ર કે લ હોય એવા ધાતુઓના અને (ઇ) વદ્ અને વ્રજના ઉપાન્ત્ય અની નિત્યે વૃદ્ધિ થાય છે; જેમકે લ્હ-અલૌ+ઇપમ્=અલાવિષમ્, ચર-અચારિષમ્, ફલ-અફાલિષમ્.

૭. જે ધાતુને પ્રારંભે વ્યંજન હોય અને અન્તે ર કે લ સિવાય બીજું કોઈ વ્યંજન હોય તેવા ધાતુઓનો અ બે ઇંદઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે દીર્ઘ ન હોય તો વિકલ્પે વૃદ્ધિ પામે છે; જેમકે ગદ્-અગદીત્ અથવા અગાદીત્.

૮. અપવાદઃ—હ, સ્, અથવા ય જેને છેડે હોય એવા ધાતુઓ, અને ક્ષણ, શ્વસ, જાગૃ, કર, લગ, હસ, શ્ચિ, અને બીજા કેટલાએક ધાતુઓને વૃદ્ધિ થતી નથી; જેમકે કમ્-અકમીત્.

અ+મૃ+સ્ત ૨૦૪ પૃં ૧૦. (આ) પ્રમાણે સ્વર એમનો એમ રહ્યો
અને ૨૦૪ પૃં ૧૧. પ્રમાણે સનો લોપ થયો એટલે-અમૃત.

લ્હ પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	અલાવિષમ્	અલાવિષ્વ	અલાવિષ્મ
૨ જો ,,	અલાવીઃ	અલાવિષ્ટમ્	અલાવિષ્ટ
૩ જો ,,	અલાવીત્	અલાવિષ્ટામ્	અલાવિષુઃ

અ+લ્હ+ઈત્-લૌ+ઈત્ ૨૦૩ પૃં ૬ (અ) પ્રમાણે-અલાવીત્.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	અલવિષિ	અલવિષ્વહિ	અલવિષ્મહિ
૨ જો ,,	અલવિષ્ટાઃ	અલવિષાથામ્	અલવિષ્વમ્-ઢ્મ્
૩ જો ,,	અલવિષ્ટ	અલવિષાતામ્	અલવિષત

અ+લ્હ+ઈષ્ટ-લ્હ-લો ૨૦૪ પૃં ૧૩ પ્રમાણે-અલવિષ્ટ.

૧. પ્રજ્ઞ અનિટ્ હોવાથી ચોથો પ્રકાર પામે છે;—અ+પ્રજ્ઞ+સીત્-પ્રાજ્ઞ
૨૦૩ પૃં ૫ પ્રમાણે-પ્રાજ્ઞ ૬૪ પૃં ૯ પ્રમાણે-પ્રાક્-૬૦ પૃં ૪. પ્રમાણે-
પ્રાક્+ષીત્ માર્ગોપં ૯૨ પૃં *નોંધ પ્રમાણે-અપ્રાક્ષીત્. દ્વિ. વ. અ+પ્રજ્ઞ
+સ્તામ્-પ્રાજ્ઞ+તામ્ ૨૦૩ પૃં ૧ પ્રમાણે-પ્રાજ્ઞ+તામ્-પ્રાજ્ઞામ્ માર્ગોપં
૨૧ પૃં *નોંધ પ્રમાણે-અપ્રાજ્ઞામ્. અ. વ. અપ્રાક્ષુઃ. ૨. પુ. અપ્રાક્ષીઃ-
અપ્રાજ્ઞમ્-અપ્રાજ્ઞ. ૧. પુ. અપ્રાક્ષમ્-અપ્રાક્ષવ-અપ્રાક્ષમ્.

૨. તૃષ્-એક ૩૫ અતૃષ્ત્ ૧૯૦ પૃં ૪. (આ) પ્રમાણે થાય છે. ૯૫ પૃં
૬. પ્રમાણે ધાતુને જ વિકલ્પે લાગે છે તેથી તેને ચોથો અને પાંચમો અને પ્ર-
કાર લાગે છે. અ+તૃષ્+સીત્-તૃષ્ ૧૧૪ પૃં ૪. પ્રમાણે વિકલ્પે થાય છે-ત્રાપ્
૨૦૩ પૃં ૫. પ્રમાણે-અત્રાપ્સીત્; તૃષ્-તાર્ષ ૨૦૩ પૃં ૫. પ્રમાણે-અત્રાપ્સીત્;
દ્વિ. વ. અત્રાપ્સામ્ અને અત્રાપ્સામ્, કેમકે સનો ૨૦૩ પૃં ૧. પ્રમાણે લોપ
થાય છે. પાંચમા પ્રકારનું ૩૫ અતૃષીત્ થાય છે. એમાં ગુણ ૨૦૪ પૃં
૯. પ્રમાણે થાય છે; દ્વિ. વ. અતૃષીષ્ટામ્ વગેરે. આ પ્રમાણે આ ધાતુનાં
ચાર રૂપો થાય છે. ટૃષનાં રૂપાખ્યાન આજ પ્રમાણે થાય છે.

૩. ત્વજ-અ+ત્વજ+સીત્-ત્વાજ ૨૦૩ પૃં ૫. પ્રમાણે-ત્વાક્-માર્ગોપં ૯૧ પૃં

†નોધ પ્રમાણે-ત્યાક્+ષીત્ માર્ગોપ૦ ૯૨ પૃ૦*નોધ પ્રમાણે-અત્યાક્ષીત્. દ્વિ. વ. અત્યાક્તામ્, આમાં ૨૦૩ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે સ નો લોપ થાય છે.

૪. દહ્-અ+દહ્+સીત્-દાહ્ ૨૦૩ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે-દાઘ્ ૬૧ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે-ધાઘ્ ૬૧ પૃ૦ ૭. પ્રમાણે-ધાક્ માર્ગોપ૦ ૫ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે-અધાક્ષીત્; દ્વિ. વ. અ+ દહ્+સ્તામ્.-અ+દાહ્+સ્તામ્. પહેલાં તો સ લોપાય છે, એટલે અ+દાહ્+તામ્-દાઘ્+તામ્ ૬૧ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે-દાઘ્+ધામ્ ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે-અદાઘ્ધામ્ ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે; ળ. વ. અધાક્ષુ:

૫. વસ-અ+વસ+સીત્-વાસ-વાત્ ૧૧૫ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે-અવાત્સીત્; દ્વિ. વ. અ+વાસ+સ્તામ્ અહિં ૨૦૩ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે સ્તામ્ ના સ નો લોપ કરતાં પહેલાં વસ ના સ નો ત્ કરવો-અવાત્તામ્.

૬. વહ્-અ+વહ્+સીત્-વાહ્-વાઢ્ ૫૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે-વાક્ ૬૦ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે-વાક્+ષીત્-અવાક્ષીત્. દ્વિ. વ. અ+વહ્+સ્તામ્-વાહ્+તામ્-વાઢ્+તામ્-વાઢ્+ધામ્ ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે-વાઢ્+ઢામ્-વાઢામ્ ૫૯ પૃ૦ ૩. પ્રમાણે-અવોઢામ્ ૧૦૬ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે. આવાજ પ્રેરકાર તમ્, ત અને આત્મનેપદ ત, થાસ અને ધ્વમ્ પર છતાં થાય છે.

૭. રુઘ્ ઉભયપદી છે. ૧૯૦ પૃ૦ ૪. (આ). પ્રમાણે એના અઘત-નભૂતકાળનું એક રૂપ અરુઘત્ થાય છે. બીજું રૂપ અ+રુઘ્+સીત્-રૌઘ્ ૨૦૩ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે રૌત્ માર્ગોપ૦ ૫૦ પૃ૦ ૫ *નોધ પ્રમાણે અરૌત્સીત્ દ્વિ. વ, રૌઘ્+સ્તામ્-રૌઘ્+તામ્; સ લોપાયો તેથી-રૌઘ્+ધામ્ ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે-રૌઢ્ધામ્ ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે-અરૌઢ્ધામ્. ળ. વ. અરૌત્સુ: આ. અ+રુઘ્+સ્ત, સ લુપ્ત થયો એટલે રુઘ્+ત-પછી ઉપર પ્રમાણે રુઢ્-અરુઢ્. દ્વિ. વ. અરુત્સાતામ્, ળ. વ. અરુત્સત.

૮. લમ્ આ, -અલમ્ + સ્ત-લમ્+ત-લમ્+ધ-લઘ્-અલઘ્: દ્વિ. વ. અ+ લમ્+સાતામ્-અલપ્સાતામ્ માર્ગોપ૦ ૫ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે.

૯. સ્વલ્-અસ્વાલીત્ ૨૦૩ પૃ૦ ૬. (આ) પ્રમાણે; નદ્-અનદીત્-અનાદીત્ ૨૦૩ પૃ૦ ૭. પ્રમાણે; નન્દ્-અનન્દીત્.

૧૦. સૃજ્ અનિદ્ છે એટલે ૪ થો પ્રકાર લે છે; -અ+સૃજ્+સીત્-સૃજ્ ૧૧૪ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે-સ્રાજ્ ૨૦૩ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે-સ્રાઘ્ ૬૪ પૃ૦ ૯. પ્રમાણે-સ્રાક્ ૬૦ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે-સ્રાક્+ષીત્ માર્ગોપ૦ ૯૨ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે-અસ્રાક્ષીત્.

૧૧. વૃ ઉ. સેદ્ છે તેથી પાંચમો પ્રકાર ગ્રહણ કરે છે; ૫. અવારીત્. આત્મ-નેપદી હોય ત્યારે ૨૦૨ પૃ૦ ૨. (ઙ) પ્રમાણે ચોથો અને પાંચમો બન્ને પ્રકાર

ले छे. अ+वृ+स्त-अ+वृ+त २०४ पृ० ११. प्रभाणे-अवृत; अ+वृ+इष्ट-वर्+
इष्ट २०४ पृ० १३. प्रभाणे-अवरिष्ट; वर्+ईष्ट विकल्पे ११४ पृ० ३. प्र-
भाणे अवरीष्ट.

१२. अधि+इ अनिद छे ओटले योथो प्रकार ले छे; अधि+आ+इ+स्त-
अधि+आ+ए+स्त-अधि+ऐ+स्त-अध्यैष्ट; अथवा अधि+अ+गा+स्त-गी+
स्त ११६ पृ० २. प्रभाणे-अध्यगीष्ट.

दुष्टाञ् शब्दान्मा प्रयुक्ष्महि स्लेच्छाश्च मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।
ओदनं शाकांश्च सूदा अपाक्षुरतोऽधुना सर्वान्ब्राह्मणान्भोजय ।
कनिष्ठं पुत्रमहमब्रवं पुत्रक कुसुमपुरं गत्वा तत्रैकस्मिन्गृहे मया
निक्षिप्तं धनमास्ते तद्गृहाण । सोऽगच्छत् । निवृत्य च मामब्रवी-
त्तात भ्रातरो मे तत्रागत्यास्मभ्यमेतद्धनं पितादादिति वदन्तः
सर्वमेव तदादिषत ।

यत्त्वं सत्यमवादीस्तत्तुभ्यमहमेतद्गवां शतं ददामि ।
त्वमात्मनः पूर्वभार्यामत्याक्षीरन्यां च पर्यणैषीरिति यदश्रौषं तत्किं-
सत्यम् ।

मुग्धाकृतिरतीव प्रियश्चावयोः शिशुरमृतेति शोकविकलोऽहं भार्या
च मे । परं तु किं वृथाशोकेन सत्यमेव तद्यत्कविराह ।
कश्चैकान्तं सुखमुपगतो दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत । ते कवषमैलूषं सोमादनयन्दास्याः
पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति ।

साचिव्ये मामेवान्यान्सर्वाननादृत्य राजाऽयौक्षोदतोऽभियुक्तेन मनसा
मया कार्यमनुष्ठेयम् ।

अस्मिन्क्षेत्रे विपुलं धान्यमवाप्सम् ।

अङ्गीकृतं महत्कार्यं पारयितुमक्षमा वयमुदस्राक्ष्म ।

अखिला मनोरथा मेऽफालिपुरतोऽहं सुखमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषम् ।

किं नाद्याप्यग्निरथमद्राष्ट प्रत्यहं त्रिरनेन मार्गेण स नीयते ।

मुक्तकेशीं मां दृष्ट्वा दुर्योधनस्य भार्या भानुमत्यहसीत्तन्मे दहति देह-
मित्यब्रवीद्भीमं द्रौपदी ।

असमर्थोऽयमर्जुनो धार्तराष्ट्रैः सह योद्धुमतः सङ्ग्रामान्न्यवर्तिष्टेति
जना ब्रूयुः ।

भार्या मे पुत्रमसविष्ट । अतो जातकर्मादिसंस्काराणां संभारान्क-
रोमि ।

अधुनैव सोऽत्रागत्यायं पुरुषः सुविनीतोऽयं दुर्विनीत इति बहु प्रा-
लापीत् । मैवं पुनः प्रलपीदित्येकदा तं भृशं ताडय ।

अस्माभिराज्ञप्तः पौराणिकः पुराणकथाः कथयितुमारब्ध तदेहि
श्रोतुम् ।

परिचारकं मे दन्दशूकोऽदाङ्गीतत्त्वरस्व भिषजं गत्वौषधमानय ।
इयन्तं कालमुद्यमं कुर्वन्नपि सुखं नालप्सि तस्मान्नियतिर्वलीयसी ।
महता प्रयत्नेन तेन संचितं धनमहृथास्तस्मात्पापोऽसि गर्हणीयच-
रितोऽसि ।

तेऽभ्यगुर्भवन् तस्य सुप्तं चैक्षिषताथ तम् ॥

अवोचत्कुम्भकर्णस्तं वयं मन्त्रेऽभ्यधाम यत् ।

न त्वं सर्वं तदश्रौषीः फलं तस्येदमागमत् ॥

प्राज्ञवाक्यान्यवामंस्था मूर्खवाक्येष्ववास्थिताः ।

अध्यगीष्टाश्च शास्त्राणि प्रत्यपत्था हितं न च ॥

मूर्खास्त्वामववञ्चन्त ये विग्रहमचीकरन् ।

अभाणीन्माल्यवान्युक्तमक्षंस्थास्त्वं न तन्मदात् ॥

ततोऽक्रन्दीदृशग्रीवस्तमाशिश्वसदिन्द्रजित् ।

निरयासीच्च संक्रुद्धः प्रार्चिचच्च स्वयंभुवम् ॥

सोऽलब्ध ब्रह्मणः शस्त्रं स्यन्दनं च जयावहम् ॥

प्रोदपाति नभस्तेन स च प्रापि महागिरिः ।

यस्मिन्नज्वालिषू रात्रौ महौषध्यः सहस्रशः ॥

एतंह वा ऐन्द्रं महाभिपेकं वासिष्ठः सात्यहव्योऽत्यरातये जानंतपये
प्रोवाच । तस्माद्वत्यरातिर्जानंतपिरराजा* सन्विद्यया समन्तं सर्वतः

*समासने अन्ते आवेला डेटलाड शब्दोभां अन्त्य वर्णुभां ने डेरक्षर थाय छे
ते अ अथवा अन् पूर्वपद छेय अथा तत्पुरुष समासभां ओटले नञ् तत्पुरुषभां
थता नथी.

૧૦. અંગ્રેજોએ આગેવાન ક્રીતુરીઓને મારી નાખ્યા છે (વધ) અને દેશને પાછો વશ કીધો છે (પુનર્રજિ).

૧૧. તેના નિરંતર ઘેર એસી રહેવાથી અને કંઈ પણ કામ નહિ કરવાથી ગરીબાઈ અને ઘણા દુઃખકારક રોગો નીપજ્યા છે (જન્ અથવા નિસપદ્).

૧૨. જે ઘરેણાં મેં તમને કરવાનાં કહ્યાં હતાં તે તમે કર્યાં છે (કૃ) ? જે તમે કર્યાં હોય તો મને બતલાવો.

૧૩. રાજના મોજણીદારોએ હજી જમીન માપી નથી (મા).

૧૪. હવે આ કાગળો કશાં કામના નથી, માટે તે બધા અમે ફાડી નાખ્યા છે (દૃ).

૧૫. તેણે ઓસડ વાટયું છે (હુદ્), વાસણ ખાલી કર્યું છે (રિચ), તેમાં તે (ઓસડનો) ભુકો નાખ્યો છે (નિ+ક્ષિપ), પાણી *રેડયું છે, અને તે દેવતા ઉપર મૂક્યું છે.

૧૬. ગોવિન્દની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ છે (તૃપ્) અને હવે તે સુખી છે.

૧૭. તેણે સંસાર તજ્યો છે (પરિ+ત્યજ) અને હવે સંન્યાસી થયો છે (પરિ+વ્રજ).

૧૮. તેઓએ કાલે જે ધન આપ્યું તે હજી અમે અંગીકાર કીધું નથી (પ્રતિ+ગ્રહ).

૧૯. તેઓએ પોતાના રાજને ઇમાનદારીથી સેવ્યો છે (સેવ).

૨૦. વેપારીઓએ બજારમાંથી સઘળું રૂ ખરીદ્યું છે (પરિ+ક્રી) અને તે વિલાયત મોકલી દીધું છે (પ્ર+હિ).

૨૧. વાંદરાઓએ ઘરનું છાપરું ભાંગી નાખ્યું છે (મજ્).

૨૨. તે ભાઈઓએ ઘરડાઓની મીલકત વહેંચી લીધી છે (વિ+મજ).

૨૩. મેં લોકોનાં સઘળાં મેહેણાં શાન્ત રીતે સહન કર્યાં છે (સહ) અને અખંડ રાજ ચલાવવાનો બુદ્ધિમો વેઠ્યો છે (વહ).

૨૪. તે એ રાજાઓએ લડાઈને માટે પોતાનાં લશ્કરો સજ્જ કર્યાં છે (સમ્+નહ).

*જલેન પૃ અથવા સિચ્ નિ જોડે, વાપરે. નિ પછી સિચ્ આવે ત્યારે સિચ્ થાય છે.

ભાગ ૨.

આશીર્વાદાથ.

૧. આ અર્થના પરસ્મૈપદ પ્રત્યય હસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયોની પૂર્વે યાસ લગાડ્યાથી થાય છે. ત્રીજા પુરુષનું બહુવચન યાસુઃ છે, અને ત્રીજા અને બીજા પુરુષના એકવચનના પ્રત્યય ત્ અને સ્ની પૂર્વે યાસ ના સ્નો લોપ થાય છે.

૨. આત્મનેપદ વિધ્યર્થ પ્રત્યયની અને તેમાં ત્ અને થ્ આવે છે તેની પૂર્વે સ્ ઉમેરવો. આ પ્રમાણે જે પ્રત્યય થાય તે આત્મનેપદ આશીર્વાદાર્થ પ્રત્યય સમજવા. ષીઘ્રમ્નું ૯૫ પૃં ૪માં કહેલી હકીકત હોય ત્યારે ષીઘ્રમ્ થાય છે.

૩. પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો અવિકારક છે અને આત્મનેપદ પ્રત્યયો વિકારક છે.

પરસ્મૈપદી રૂપો વિષેના નિયમો.

૪. ૧૫ પાઠમાં ભાગ ૨ માંના ૨. (અ). (આ). (ઇ). (ઉ). (ઊ). અને (એ) નિયમો અહિં પણ લાગુ પડે છે.

૫. ૧૨૧ પૃં ૨. (ઈ). કલમમાં કહેલા ધાતુઓના અન્ય સ્વરનો ણ થાય છે.

૬ બીજા આકારાન્ત ધાતુઓના આની પૂર્વે સંયુક્તવ્યંજન આવે તો તેના આનો વિકલ્પે ણ થાય છે; જેમકે ગ્લૈ ધાતુ ઉપરથી ગ્લેયાત્-ગ્લાયાત્, ગ્લેયાસ્તામ્-ગ્લાયાસ્તામ્ વગેરે.

આત્મનેપદી રૂપો.

૭. સેઢ ધાતુની પછી પ્રત્યય પૂર્વે ઙ્ મૂકવામાં આવે છે અને વેદ ધાતુઓ પછી વિકલ્પે ઙ્ મુકાય છે.

૮. દીર્ઘ ઋકારાન્ત ધાતુ, જે (હસ્વ) ઋની પૂર્વે સંયુક્તવ્યંજન આવે તો (હસ્વ) ઋકારાન્ત ધાતુઓ અને ઋ વિકલ્પે ઙ્ લે છે; જેમકે ઋ ઉપરથી વરિષીઘ્, ઋષીઘ્ (નીચેની કલમ જુઓ), અને સ્ત્ર ઉપરથી સ્તરિષીઘ્, સ્ત્રીષીઘ્.

૯. જ્યારે પ્રત્યયની પૂર્વે ઙ્ આવતો નથી ત્યારે અન્ય ઋ અથવા ઋનો, અથવાં ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થતો નથી: જેમકે હ ઉપરથી હ્વીઘ્, સ્ત્ર ઉપરથી સ્તરિષીઘ્, સ્ત્રીષીઘ્, અને મુચ્ તું મુક્ષીઘ્.

૧૦. ગણકાર્યરહિત કાળ અને અર્થનાં કર્મણિ અથવા ભાવે રૂપો કરવાને માટે તયાર કરેલા અંગને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લગાડવાનો સામાન્ય નિયમ આ કાળમાં પણ લાગુ પડે છે. વળી ૧૨૧ પૃં ૩. કલમ પણ આ અર્થમાં લાગુ પડે છે.

ક.

પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	અ. વ.
૧ લો પુ.	ક્રિયાસમ્	ક્રિયાસ્વ	ક્રિયાસ્મ
૨ જો ,,	ક્રિયાઃ	ક્રિયાસ્તમ્	ક્રિયાસ્ત
૩ જો ,,	ક્રિયાત્	ક્રિયાસ્તામ્	ક્રિયાસુઃ

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	કૃષીય	કૃષીવહિ	કૃષીમહિ
૨ જો ,,	કૃષીષ્ટાઃ	કૃષીયાસ્થામ્	કૃષીદ્વમ્
૩ જો ,,	કૃષીષ્ટ	કૃષીયાસ્તામ્	કૃષીરન્

(અ). પ્રત્યેકને લાગુ પડતા નિયમો આપી નીચેનાં રૂપો સમજાવો:—
દિશ્યાત્, દિક્ષીષ્ટ, રુધ્યાત્, રુત્સીષ્ટ, ઉચ્યાત્, સ્મર્યાત્, સ્તર્યાત્, નીયાત્, નેષીષ્ટ, દેયાત્, દાસીષ્ટ, ઘાક્ષીષ્ટ, ગાહિષીષ્ટ, ગ્રેયાત્, ગ્રાયાત્, તીર્યાત્, પૂર્યાત્, ડહ્યાત્, વક્ષીષ્ટ, મોદિષીષ્ટ, ધુક્ષીષ્ટ, દુહ્યાત્.

(આ). નીચેના ધાતુઓનાં આશીર્વાદાર્થ રૂપો આપો.—

હ, હ્રૂ, વપ, યજ, સહ, નહ, રુહ, લિહ, વન્ધ, ગલૈ, હા, મિદ્, મૂ, વૃત્, રુચ્, દુ, લ્, સો, સ્તુ, રુ, શાસ.

પાઠ ૨૫.

ધ્વજાદર્શક રૂપ.

૧. (અ). ૧૧. પાઠમાં અને ૧૮૨ પૃં ૩ કલમમાં આપેલા સામાન્ય નિયમો પ્રમાણે ધાતુ દ્વિર્ભાવ પામે છે અને પછી તેને સ પ્રત્યય લાગે છે. ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં સ માં અ ઉમેરાય છે.

(આ). અભ્યાસમાં અ ને બદલે હ થાય છે.

૨. ધાતુ સેદ છે કે અનિદ છે તે ઉપર નજર રાખી સ ની પહેલાં હ મૂકવી કે ન મૂકવી, પરંતુ નીચેના અપવાદ ધ્યાનમાં રાખવા.

(અ). ગ્રહ, ગુહ, અને જે ધાતુને છેડે (હસ્વ કે દીર્ઘ) ૩ વર્ણ હોય તેને હ લાગતી નથી; જેમકે જિષ્ટક્ષતિ, બ્રૂમૂષતિ.

(આ). દૃ આ., ઘ આ., કૃ, ગૃ, આટલા છટ્ટા ગણના ધાતુઓ, અને ત્મિ, પૂ આ., અજ્, પ્રચ્છ, ક્ર અને અશ એઓને હ લાગે છે; જેમકે પિષ્ટચ્છિષતિ, દિધરિષતિ વગેરે.

(ઇ). ક્ર અથવા ઇવ્ અન્તે હોય એવા ધાતુઓ, અને વૃ, દમ્ભ, શ્રિ, યુ, ષ્ટ અને જપ્ ને હ વિકલ્પે લાગે છે; જેમકે દિવ્*ઉપરથી દુદ્યૂષતિ અથવા દિદેવિષતિ; શ્રિ ઉપરથી શિશ્રીષતિ, અથવા શિશ્રયિષતિ વગેરે.

૩. નીચેના અપવાદ ધ્યાનમાં રાખી ગુણ વિષેના સામાન્ય નિયમો ધાતુને લગાડવા:—

(અ). ધાતુમાં જે સ વધે છે તેની પૂર્વે હ ન આવે તો હ, ૩, ક્ર (ત્રણે હસ્વ કે દીર્ઘ) જે ધાતુને અન્તે અથવા ઉપાન્તે આવ્યા હોય એવા ધાતુઓના સ્વર ગુણ પામતા નથી; જેમકે બ્રૂમૂષતિ, નિનીષતિ.

(આ). રુદ્, વિદ્ અને મુષ ગુણ પામતા નથી; જે સ ની પૂર્વે હ આગમ આવે તો જે ધાતુને ઉપાન્તે (હસ્વ) હ કે ૩ હોય અને આદિએ કોઈ પણ વ્યંજન હોય અને અન્તે ચ્ કે વ્ સિવાય વ્યંજન હોય તે ધાતુ વિકલ્પે ગુણ પામે છે; જેમકે રુદિષતિ, મુમુદિષતે અથવા મુમોદિષતે વગેરે.

૪. જ્યારે સ ની પૂર્વે હ લાગતી નથી ત્યારે સ્વરાન્ત ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે; જેમકે જિ ‘હતયું’ ઉપરથી જિગીષતિ. હન્ નો પણ અ લંભાય છે.

૫. (અ). ગ્રહ, સ્વપ્ અને પ્રચ્છ ના ર્ અને વ્ નો ક્ર અને ૩ થાય છે; જેમકે સુષુપ્સતિ (૧૦૫ પૃ ૬ જુઓ).

(આ). અભ્યાસમાં ઘુત્ ના ચ્ નો હ થાય છે.

(ઇ). નીચેના ધાતુના સ્વરને બદલે હ થાય છે, અને ધાતુ દ્વિર્ભાવ પામતા નથી:—

મિ, મી, મા, દા, ધા, અને દા, ધા, એવાં રૂપ ધરનાર ખીજ ધાતુઓ, રમ્, લમ્, શક્, પત્, પદ્. આ ધાતુઓ મધ્યે જેઓને અન્તે સ્વર છે તેઓમાં ત્ વધારાય છે.

(ઇ). આપ્ નું ઇચ્છાદર્શકે રૂપ રૂપ્સતિ થાય છે, અને જપ્ નાં જીપ્સતિ અને જિજ્ઞપયિષતિ થાય છે.

(ઉ). દમ્ નાં ત્રણ રૂપ થાય છે, ધિપ્સતિ, ધીપ્સતિ, દિદમ્ભિષતિ. તન્ન*નાં તિતાંસતિ, તિતંસતિ, અને તિતનિષતિ થાય છે; અને પત્ નાં પિત્સતિ અને પિપતિષતિ થાય છે.

(ઊ). પૂ આ. નું પિપવિષતે અને યુ નું ઇ લે છે ત્યારે યિયવિષતિ થાય છે.

(એ). ઋ નું અરિષિષતિ થાય છે, અને પ્રતિ ઉપસર્ગપૂર્વકે ઇ નો બ્યારે ‘ ખાતરી કરવી ’ અર્થ હોય ત્યારે પ્રતીષિષતિ થાય છે. ઇ ‘ જવું ’ ના અર્થમાં ગમ્ આદેશ લે છે.

(એ). અભ્યાસની પછી જિ ના જ નો ગ થાય છે, હિ અને હન્ના હ નો ઘ અને ચિ ના ચ નો વિકલ્પે ક થાય છે.

૬. પ્રેરકનાં અથવા દશમા ગણનાં અંગ ઉપરથી ઇચ્છાદર્શકે રૂપ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે થાય છે.

૭. ૧૯૨ પૃ ૪ કલમ પ્રેરકનાં અને દશમા ગણના ધાતુનાં અંગ ઉપરથી ઇચ્છાદર્શકે રૂપ કરતી વખતે લાગુ પડે છે.

૮. (અ). મૂળધાતુને જે પદ (પરસ્મૈપદ, આત્મનેપદ, કે ઉભયપદ) લાગે છે તેજ તે ધાતુનાં ઇચ્છાદર્શકે રૂપને લાગે છે.

(આ). જ્ઞા, જ્ઞ, સ્મ અને દૃશનાં ઇચ્છાદર્શકે રૂપો આત્મનેપદી છે.

ક્ર+સ-કૃ ૪. પ્રમાણે કેમકે ૨. પ્રમાણે સને ઇ લાગતી નથી-કીર્ ૨ પૃ ૦ ૮. પ્રમાણે, કેમકે ક્રનો ૩. (અ). પ્રમાણે ગુણ થતો નથી-ચિકીર્ ૧ (અ). પ્રમાણે-પછી સ નો ષ થયો અને ૧. પ્રમાણે તેને અ લગાડ્યો એટલે ચિકીર્ષતિ રૂપ સિદ્ધ થયું.

મૃ ધાતુ ૮. (અ). પ્રમાણે પરસ્મૈપદી છે. મૃ+સ-મૃ-મૂર-મુમૂર-મુમૂર્ષતિ.

મૂ+સ-બુમૂ ૧. (અ). પ્રમાણે-બુમૂષતિ એમાંના સ ને ૨. (અ). પ્રમાણે ઇ આવતી નથી અને ક ૩. (અ). પ્રમાણે ગુણ પામતો નથી.

ગ્રહ+સ-જગ્રહ-જિગ્રહ+સ કેમકે સની પૂર્વે ૨. (અ). પ્રમાણે ઇ આગમ આવતો નથી-જિગૃહ ૫. (અ). પ્રમાણે-જિગૃહ-જિષ્ટહ-જિષ્ટ્-જિષ્ટ્ક+સતિ-જિષ્ટ્ક્ષતિ.

* તન્ન અને પત્ આ સ પ્રલય પર છતાં વિકલ્પે સેદ્ એટલે વેદ છે.

દ્યુત+સ-દિદ્યુત્ ૫. (આ). પ્રમાણે-દિદ્યોત્ અથવા દિદ્યુત્ ૩. (આ). પ્રમાણે. સ્ ની પૂર્વે ૬ આગમ ૨. પ્રમાણે આવ્યો અને ૮. (અ). પ્રમાણે આત્મનેપદ પ્રત્યય લાગ્યા એટલે દિદ્યોતિષતે અથવા દિદ્યુતિષતે.

ભિદ્+સ-વિભિદ્ ૧. (અ). પ્રમાણે; ૩. (અ). પ્રમાણે ગુણ થતો નથી એટલે વિભિત્સતિ.

૯. (અ). ધૃચ્છાદર્શક ધાતુનાં રૂપને (અંગને) ૩ લગાડ્યાથી ‘ધૃચ્છ-નાર’ દર્શક નામ અને છે. આ ક્રિયાવાચક નામો બીજી વિભક્તિનું નામ (કર્મ તરીકે) લે છે; જેમકે ચિકીર્ષુઃ કટમ્.

(આ). આ વધારવાથી ભાવવાચક નામ અને છે; જેમકે જિજ્ઞાસા ‘જાણવાની ધૃચ્છા’.

પ્રારિપ્સિતસ્ય ગ્રન્થસ્યાવિવ્રપરિસમાપ્તય ઇષ્ટદેવતાં સ્તૌતિ ।
સ્વયંવરકાલે સીતાં લિપ્સવો રાવણાદયો બહવો રાજાનો વિદેહાજ્ઞ-
મુઃ । કિં તુ રુદ્રધનુર્નમયિતુમશક્તાઃ સર્વે મન્નાશા બભૂવુઃ ।
અભિતાપસંપદમથોષ્ણરુચિર્નિજતેજસામસહમાન ઇવ ।
પયસિ પ્રપિત્સુરપરામ્બુનિધેરધિરોદુમસ્તગિરિમભ્યપતત્ ॥
બ્રહ્મતત્ત્વં જિજ્ઞાસમાનઃ કશ્ચિદાચાર્યમુપેત્યાધ્યાપય મો બ્રહ્મેત્યુવાચ ।
તસ્યાં સભાયામેવ દુર્યોધનં ગદાઘાતેન જિહ્વાંસુર્ભીમસેનો યુધિષ્ઠિરેણ
નિવારિતઃ ।

યિયક્ષમાણેનાહૂતઃ પાર્થેનાથ દ્વિષન્મુરમ્ ।
અભિચૈદ્યં પ્રતિષ્ઠાસુરાસીત્કાર્યદ્વયાકુલઃ ॥
પ્રાસાદતલમારુક્ષુઃ સોપાનપદ્મિષુ પદં નિધત્તે ।
યૂરોપીયવૈભવં દિદૃક્ષમાણાઃ પ્રતિસંવત્સરં કતિચિદ્ધરતલ્લખ્ણીયા અહ્ન-
મૂમ્યાદિદેશાનગ્નિનૌકાભિર્ગચ્છન્તિ ।
બ્રાહ્મણો બુભૂષુ રાજર્ષિર્વિશ્વામિત્ર ડગ્રં તપશ્ચક્રે ।
પ્રભૂતવર્ષણાદસ્યા નદ્યાઃ કૂલં પિપતિષતિ । તદસ્મિન્મા પદં નિધેહિ ।
સૂર્યવંશસંભવાનાં રાજાં યશો જિગાસુઃ કાલિદાસ આહ ।
ક સૂર્યપ્રભવો વંશઃ ક ચાલ્પવિષયા મતિઃ ।
તિતીર્પુર્દુસ્તરં મોહાદુહુપેનાસ્મિ સાગરમ્ ॥

મૂરિ ધનમાદિત્સુના બલેનાનુગમ્યમાનઃ શરદારમ્ભે દિગન્તાજિગીષૂ
રઘુરયોધ્યાયાઃ પ્રતસ્થે ।

બદુમુપનિનીપુરાચાર્યઃ સ્વાધિકારસિદ્ધયે કૃચ્છ્રત્રયં કુર્યાત્ ।
રાજગૃહં પ્રવિવિશ્ચુર્કષિકુમારકો હઠાન્નિઃસારિતો દુર્વિનીતૈર્દ્વારપાલૈઃ ।
આત્મનઃ કૌશલં દિદર્શયિષન્ત્યજ્ઞના મહાન્તં કાલમનૃત્યત્ ।

અર્થયન્તે દ્વિજન્માનસ્તસ્માદર્થં વિચક્ષ્વઃ ।

અર્થાપયત્યસૌ સમ્યગ્ દુર્બુદ્ધં વૈદિકં વચઃ ॥

૧. તે હુતરો મરવામાં છે* (મૃ); એને છેડો મા.

૨. તે ઝાડની ડાળી વાળવાને ઇચ્છાતુર હોવાથી (પ્રેરકભેદી
નમ્) તેણે પોતાનો હાથ ઉગામ્યો.

૩. ઘણું સખત તોફાન થઈ આવ્યું, સૂર્ય દેખાઈ શકે નહિ એવો
થયો, અને પવન બધાં ઝાડને મૂળથી ઉખેડવા ઇચ્છતો હોય (હ્ર્ +
મૂલ) અને બધાં ઘરનો નાશ કરવા ઇચ્છતો હોય (મજ્ઞ) એવું
દેખાયું.

૪. વિશ્વામિત્રે હજાર વરસ લગણુ તપ કર્યો, અને ત્યાંસુધીમાં તેનું
બંધું કાઠું બ્રહ્મના તન્માત્ર તત્ત્વથી દીપતું તેજસ્વી થયું, અને તે પોતાના
અસાધારણ [ચમત્કારિક] તેજથી બધી સૃષ્ટિને બાળી નાખવાની
તૈયારીમાં હોય (વહ્) એવો દેખાયો.

૫. પોતાનાં સગાં પોતાની સાથે લડવાને તૈયાર (યુધ્) બેઠીને
તેનો ચહેરો પ્રીકો પડ્યો.

૬. આ છોકરું ઉંઘાકાળું થયું છે (સ્વપ્); એને ઘોડીઆમાં મૂકો
અને હિંડોળી ઉંઘાડો.

૭. એક માણસ આરણે ઉભો છે તે ઘણી અગત્યની બાબતો વિષે
તમારી સાથે વાત કરવા ઇચ્છે છે (વચ્).

૮. જેને સંસારના બન્ધથી મુક્ત થવું હોય (મુચ્) તેણે તત્ત્વ
જાણનાર પાસે જવું, બ્રહ્મ ઓળખવો, અને તેને વિષે ચિન્તન કરવું.

૯. પુનર્વિવાહની રૂઠિ જે દાખલ કરવા ઇચ્છતો હોય (પ્ર + વૃત્
પ્રેરકભેદ) તેણે એકદમ કામે વળગવું; તકરાર કરવાનો વખત ગયો છે.

* જે જડા અક્ષરમાં લખેલા છે તેને ઠેકાણે ઇચ્છાદર્શક રૂપ વાપરવું.

૧૦. તે લડાઈમાં એક સિપાઈ હતો અને તે ઘાયલ થવાથી ઘણી તીક્ષ્ણ તરસથી [પાણી પીવાની ઇચ્છાથી] (પા) પીડાયો.

૧૧. ધૃષ્ટકેતુ એક ઋષિને ભૂલથી શત્રુ સમજીને તરવારથી મારવા જતો હતો (પ્રત્યહ) એવામાં મેં તેનો હાથ પકડી લીધો.

૧૨. ગંગાના પવિત્ર પાણીમાં નાહવાની ઇચ્છા રાખતો (સ્ના) અને ત્યાં એ વરસ સાંખ્યદર્શનનું અધ્યયન કરવાને રહેવા ઇચ્છતો (નિવસ) હું કાશી ગયો.

૧૩. કૂલ ચુંટવાની ઇચ્છા રાખતી (અવ+ચિ) એ છોકરીઓ વાડીમાં ગેઈ.

૧૪. દુતીઆ સરજવાને ઇચ્છાતુર (સૃજ) સ્વયંભૂ દેવ જે પાણીએ આખા અવકાશને ઢાંકી મૂક્યું હતું તેની સપાટી ઉપર દેખાયો.

૧૫. જે પોપટને આજે સવારે પાંજરામાં ઘાલ્યો હતો તે બીડી જવાની તૈયારીમાં છે (હી અથવા ઉદ્+પત્).

શબ્દકોશ ૨૫.

અધિકાર પુ. કોઈ પણ ધર્મક્રિયા કરવાને યોગ્યતા.	અસ્તગિરિ પુ. પશ્ચિમનો પર્વત જેના ઉપર સૂર્ય, ચન્દ્ર, અને તારા આથમે છે એવું કલ્પેલું છે તે.
અપરામ્બુનિધિ પુ. (અપર બીજો એટલે પશ્ચિમનો, અને અમ્બુનિધિ સમુદ્ર) પશ્ચિમ સમુદ્ર.	આચાર્ય પુ. વિદ્યાર્થીને જનોઈ પહે. રાવી વેદ શિખવે તે ધર્મગુરુ.
અમિચૈદમ્ ક્રિ. વિ. (ચૈદ પુ. ચેદિ-નો રાજા અને કૃષ્ણનો શત્રુ, એ શબ્દ ઉપરથી) ચૈદ તરફ.	આજ્ઞા સ્ત્રી. ઉમેદ.
અમિતાપ પુ. ઘણોજ બળતો તાપ.	ઇષ્ટદેવતા સ્ત્રી. ઇષ્ટદેવ, આરાધ્ય દેવતા, રક્ષણ કરનાર દેવ.
અર્થ ૧૦ ગ. આ. યાચવું.	ઝગ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. સખત, તીક્ષ્ણ.
અર્થાપય નામધાતું. ઉ. સ્પષ્ટ કરી સમજાવવું.	ઝુપ પુ. ન. ત્રાપો, કોટીઉં.
મલ્પવિષયા સ્ત્રી. ટુંકા વિષયવાળી, ટુંકી.	ઝળ્લુચિ પુ. સૂર્ય.
અવિમ્ન પુ. સ્ત્રી. ન. વિમ્નરહિત, ઇન્દ્ર વગરનું.	કત્તિચિત્ત સર્વેં કેટલાએક.
	કાર્યદ્વયાકુલ પુ. સ્ત્રી. ન. એકજ વખતે એ વસ્તુઓ કરવાની હોવાથી વ્યય થએલો.
	કૂલ ન. કિનારો.

કુચ્છત્રય ન. (કુચ્છ ન. પ્રાયશ્ચિત્ત અ-
નેત્રય ત્રણ) ત્રણ પ્રાયશ્ચિત્ત.
ગ્રહસમ્ જોડે, સંયત્ કરવો, ભેગું કરવું.
દિગન્ત પુ. દિશાઓનો છેડો, બધી
દિશાના દેશ.

દુર્બદ્ધ પુ. સ્ત્રી. ન. સમજવું કઠણ
પડે એવું, ગૂઢ.

દ્વારપાલ પુ. દરવાન, દ્વારરક્ષક.
ની ડપ જોડે, જનોઈ દેવું; ઉપન-
યન કરવું.

પક્લિ સ્ત્રી. હાર, લીટી.

પત્ અભિ જોડે, કોઈની તરફ ફેરવું.

પરિસમાપ્તિ સ્ત્રી. છેડો, સંપૂર્ણત્વ.

પ્રચ્છન્દ પુ. સ્ત્રી. ન. બળતું, ઉગ્ર.

વલ ન. સૈન્ય.

મમ્ મમ્મ 'નાશ કરવો' નો કર્મણિ
ભૂ. ફું; નાશ પામેલું.

ઉગામવું નમ્ ઉદ્ જોડે, પ્રેરક.

ઘોડીઠિ પ્રેક્ષા સ્ત્રી.

અમત્કારિક અદ્ભુત પુ. સ્ત્રી. ન.

છેડવું તુદ્.

તકરાર વાદવિવાદ પુ.

તત્ત્વ જાણનાર તત્ત્વવિદ્ પુ.

તન્માત્ર તન્માત્ર ન.

તીક્ષ્ણ પ્રબલ પુ. સ્ત્રી. ન., બલીયસ
પુ. સ્ત્રી. ન.

તેજસ્વી દેદીપ્યમાન પુ. સ્ત્રી. ન.,

વિભ્રાજમાન વર્તમાન ફું.

દીપતું ઉત્તેજિત કર્મણિ ભૂ. ફું, ઉદી-
પિત કર્મણિ ભૂ. ફું.

મૂરિ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું.

મુર પુ. વિષ્ણુ અથવા કૃષ્ણના શ-
ત્રુનું નામ છે.

યૂરોપીય પુ. સ્ત્રી. ન. યૂરોપખંડનું.
રુહ્ અધિ જોડે, ચઢવું.

વર્ષણ ન. વરસવું, વરસાદ.

વૃ૧૦ ગ. નિ જોડે, સામા થવું, વારવું.

વૈદિક પુ. સ્ત્રી. ન. વેદનું.

સંભવ પુ. જન્મ.

સાંખ્ય ન. એક દર્શન એટલે શા-
સ્ત્રનું નામ છે.

સિદ્ધિ સ્ત્રી. સંપૂર્ણત્વ.

સૂ (પ્રેરક) નિદ્ જોડે, હાંટી કા-
ઢવું, કાઢી મૂકવું.

સૂર્યવંશ પુ. સૂર્યનું કુળ.

સોપાન ન. દાદર, પગથીયાં.

હઠાત્ કિ. વિ. જોરજુલમથી.

ન દેખાઈ શકે એવું અદૃશ્ય પુ.
સ્ત્રી. ન.

પાંચરૂં પચ્ચર. પુ.

પીડાયું, પીડાયલું આર્ત ભૂ. ફું, અર્દિત
કર્મણિ ભૂ. ફું.

પીકું પાણ્ડુ પુ. સ્ત્રી. ન., વિવર્ણ
પુ. સ્ત્રી. ન.

બન્ધ બન્ધન ન., નિગડ પુ. ન.

રૂઢિ વિધિ પુ., પદ્ધતિ સ્ત્રી.

સખત પ્રચ્છન્દ પુ. સ્ત્રી. ન.

સગું જ્ઞાતિ પુ., બન્ધુ પુ.

હિંડોળવું દોલય નામધાતુ, આન્દો-
લય નામધાતુ.

પાઠ ૨૬.

ધાતુસાધિત શબ્દો.

૧. હેત્વર્થ કૃદન્તનો પ્રત્યય તુમ્ છે. તેની પૂર્વે બે ધાતું સેદ્ હોય તો ઇ મુકાય છે, અનિદ્ હોય તો મુકાતી નથી. અને સેદ્ અને અનિદ્ બે હોય તો તે વિકલ્પે મુકાય છે.

૨. અ. ભૂતકૃદન્તના ત પ્રત્યયને અવિકારક* સમજવો.

એટલે એ પ્રત્યય પૂર્વે ગુણ થતો નથી (૧૫ પૃં ૬ જુઓ) અને ૧૦૮ પૃં ૪. અને ૨ પૃં ૮. જેવા નિયમો લાગુ પડે છે, કૃ-કૃત્, વદ્, ડદિત.

આ. ઇ આગમ માટેનો સામાન્ય નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો. તોપણ એ નિયમના ઘણા અપવાદ છે.

ધ. નીચેના ધાતુ ઇ પામતા નથી:—

(૧) જેને અન્તે ઇ, ડ અને ઋ હોય એવા; જેમકે નુ-નુત્, મૂ-મૂત્, કૃ-કીર્ણ.

(૨) જેઓને ગમે તે કોઈ પણ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે ઇ આવે છે એવા,

ઉદા:—ઇષ-ઇષ્ટ (૧૧૪ પૃં ૨ જુઓ), દમ્મ-દમ્બ (૨૧૬ પૃં ૨. ધ.) સિવ્-સ્યૂતાં (૨૧૬ પૃં ૨. ધ.), મુહ્-મુગ્ધ, મૂઢ (૯૫ પૃં ૬. અને ૧૦૫ પૃં ૧. અ.). ક્રમ્-ક્રાન્ત (૨૨૪ પૃં ૬. અ. અને નીચેની ઐ.) અને બીજા કેટલાએક પણ છે.

ઈ. અન્ત્ય દ્ અને ર ની પછી ત ને અદલે ન આવે છે; જેમકે મિદ્ ઉપરથી મિન્ન, શૃ ઉપરથી શીર્ણ.

ઉ. વળી ધાતુ આકારાન્ત હોય અને તેને આદિએ ય. વ, ર, કે લ વાળું સંયુક્તવ્યંજન હોય તોપણ તનો ન થાય છે, અને વળી બીજા કેટલાએક ધાતુ પછી પણ તનો ન થાય છે.

અપવાદ:—નુદ્, વિદ્ ૭ ગ. ડન્દ્, ત્રૈ, ઘ્રા, અને હ્રી એટલામાં ત ને અદલે ન વિકલ્પે થાય છે; અને ધ્યા, હ્યા અને મદ્ પછી તનો ન થતો નથી.

ઊ. શી, સ્વિદ્ ૧ ગ., મિદ્, ક્વિદ્ અને ઘૃષ્ એટલા બ્યારે ઇ લે છે ત્યારે તેમના સ્વરનો ગુણ થાય છે.

* એટલે અંગમાં ગુણ કે વૃદ્ધિ ન કરાવે એવો પ્રત્યય.

† અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં અલ્પ વૂનો ઝ થાય છે; અને ઝ પૂર્વના અ અથવા આ બેડે મળે ત્યારે બે સ્વરોને ઠેકાણે વૃદ્ધિ અથવા ઐ થાય છે.

એ. યમ્, રમ્, નમ્, ગમ્, હન્, મન્, તન્, ક્ષણ્, ક્ષિણ્, ઋણ્, અને વન્ના અનુનાસિકનો લોપ થાય છે; જેમકે ગમ્ ઉપરથી ગત્, અને તન્ ઉપરથી તત્.

ઐ. આ સિવાયના જે ધાતુઓને છેડે અમ્ અને અન્ હોય તેવા ધાતુઓ જ્યારે હ લેતા નથી ત્યારે તેમનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે; જેમકે ગમ્-ગાન્ત, ક્ષમ્-ક્ષાન્ત, દમ્-દાન્ત (૨૨૪ પૃં ૬. અ. અને ૮૫ પૃં ૬. પ્રમાણે)

ઓ. જ્યારે તેની પૂર્વે હ આવતી નથી ત્યારે ઉપાન્ત્ય અનુનાસિક લોપાય છે; જેમકે રજ્ઞ-રક્ત, અજ્ઞ-અક્ત.

૩. અ. કર્મણિભૂતકૃદન્તને વત્ લગાડ્યાથી કર્તરિભૂતકૃદન્ત થાય છે; જેમકે કૃ ઉપરથી કૃત્તવત્, લભ્ ઉપરથી લબ્ધવત્, કૃત્તવાન્, લબ્ધવાન્ પ્રથમા એ. વ.

આ. આ રૂપનું સ્ત્રીલિંગ હૈ વધાર્યાથી થાય છે; જેમકે કૃત્તવત્તી.

૪. અ. પરોક્ષભૂતકાળના અવિકારક પ્રત્યયોની પૂર્વે (જેવાકે ત્રીજા પુરુષના અહુવચનની પૂર્વે) ધાતુનું જે રૂપ થતું હોય તેને પર-સ્મૈપદી રૂપમાં વસ્ અને આત્મનેપદી રૂપમાં આન લગાડ્યાથી પરોક્ષ-ભૂતકાળનો કર્તરિકૃદન્ત થાય છે.

આ. જ્યારે આ ઉપરનું રૂપ એકસ્વરી હોય અથવા ધાતુને છેડે આ હોય ત્યારે વસ્ ની પૂર્વે હ મૂકવામાં આવે છે; વસ્ ધાતુ પણ હ લે છે; જેમકે દા ઉપરથી દદિવસ્, પત્ ઉપરથી પેતિવસ્, કૃ ઉપરથી ચકૃવસ્-ચક્રાણ, હ ઉપરથી જહ્વસ્-જહ્વાણ.

૫. ગમ્, હન્, વિદ્ ૬ ગ., વિશ્, અને દશ પછી વસ્ વિકલ્પે હ લે છે; જેમકે ગમ્ ઉપરથી જાગ્મિવસ્ ડે *જગન્વસ્.

૬. વસ્ અને આન પર છતાં વન્ઘ્, અજ્ઞ્ વગેરે કેટલાએક ધાતુઓ અનુનાસિકનો લોપ કરે છે, અને દીર્ઘ ઋકારાન્ત ધાતુઓ ગુણ પામતા નથી; જેમકે આજિવસ્, તિતીર્વસ્. પણ પહેલો ફેરફાર પરોક્ષભૂતકાળમાં થતો નથી અને બીજો થાય છે.

૭. જે રૂપ પરોક્ષભૂતકાળના ત્રીજા પુરુષના અહુવચનમાં આવે છે તેજ રૂપને દ્વિતીયાના અહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો પૂર્વે, સ્ત્રીલિંગના હૈ પ્રત્યય પૂર્વે, અને નપુંસકલિંગના પ્રથમા અને દ્વિતીયાના દ્વિવચનના હૈ પ્રત્યય પૂર્વે આ કૃદન્તનું અંગ ગણવું; જેમકે ચિક્રી-

વસ ઉપરથી ચિક્રિયુષા તૃંએ., ચિક્રિયુષી સ્ત્રી., જગન્વસ અથવા જગિવસ ઉપરથી—જગ્મુષા તૃં એ., જગ્મુષી સ્ત્રી.

પણ એ રૂપમાં અમુક ધાતુની બાબતમાં ઈ. માં કહ્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરવા.

પ. સામાન્ય ભવિષ્યકાળનો કૃદન્ત કરવો હોય તો તેનો પુરુષપ્રત્યય કાઢી નાખીને જે રૂપ રહે તેમાં પરસ્મૈપદી રૂપમાં અત્ અને આત્મનેપદી રૂપમાં માન વધારવો. અત્ પર છતાં પૂર્વના અનો લોપ કરવો; જેમકે કરિષ્યત્ ‘કરનાર’, ‘કરવાનો’, કરિષ્યમાણ (કર્તારિ) કરનાર, કરવાનો; (કર્મણિ) કરનાર. દ્રક્ષ્યત્ ‘જેનાર’, ‘જેવાનો’; દ્રક્ષ્યમાણ ‘દેખાવાનું’, ‘દેખાનાર’. સ્યત્ ઉપરથી સ્ત્રીલિંગ સ્યન્તી અથવા સ્યતી થાય છે.

દ. અ. અવ્યયભૂતકૃદન્તના ત્વા પ્રત્યય પૂર્વે સેદ્ ધાતુ પછી હ આવે છે, અને જે સાધારણ સેદ્ ધાતુને અન્તે અમ્ કે અન્ આવે છે તેમની પછી હ વિકલ્પે આવે છે.

આ. એ પ્રત્યય અવિકારક છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે જ્યારે તેની પૂર્વે હ આવે છે ત્યારે સ્વરનો ગુણ થાય છે.

ઇ. ઉપર કહેલા ૨. એ. અને ઐ. ત્વા ની પૂર્વે હ આવે નહિ ત્યારે લાગુ પડે છે.

તન્—તત્ત્વા અથવા તનિત્વા દ. અ. પ્રમાણે અને આ નિયમ પ્રમાણે મન્—મત્ત્વા, શન્—શાન્ત્વા અથવા શમિત્વા વગેરે.

ઈ. અવ્યયભૂતકૃદન્તના ચ પ્રત્યય પર છતાં ચમ્, રમ્, ગમ્ અને નમ્ ધાતુઓના અન્ત્ય અનુનાસિકનો વિકલ્પે લોપ થાય છે અને ઉપલા ૨. એ. કલમમાં આપેલા ધાતુઓમાંના બાકીના ધાતુઓના અનુનાસિકનો નિત્ય લોપ થાય છે.

ઉ. અ. તવ્ય, અનીય, અને ચ એ વિધ્યર્થ (કર્મણિ અથવા ભાવે*) કૃદન્તના પ્રત્યયો છે.

આ. તવ્ય અને અનીય પર છતાં અન્ત્ય સ્વરનો અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

ઇ. જે ધાતુ સેદ્ હોય તો તવ્ય પ્રત્યય પૂર્વે હ આવે છે, અનિદ્ હોય તો નથી આવતી અને વેદ્ હોય તો વિકલ્પે આવે છે.

* ધાતુ સકર્મક હોય તો કૃદન્ત ‘કર્મણિ’ થાય છે અને અકર્મક હોય તો ‘ભાવે’ થાય છે.

ઈ. (૧). ચ પૂર્વે અન્ત્ય અને ઉપાન્ત્ય ઇ અને ડ નો ગુણ થાય છે, અન્ત્ય ઓ નો અવ્ થાય છે, જેમકે કુ-કો-કવ્ય, ની-નેય.

(૨) અન્ત્ય આ નો ણ થાય છે; જેમકે દા ઉપરથી દેય.

(૩) ઋકારાન્ત ધાતુઓના ઋની વૃદ્ધિ થાય છે; જેમકેક ઉપરથી કાર્ય.

૪. ઇ, સ્તુ, વૃ ઉ., દ, જુષ, અને ઋકારોપાન્ત્ય ધાતુઓના સ્વરમાં ચ પૂર્વે ઇંઈ દેરફાર થતો નથી.

હસ્વ સ્વર પછી ચ પૂર્વે ત્ મુકાય છે; જેમકે સ્તુત્ય.

આ નિયમના કેટલાએક અપવાદ છે તે એટલા અધા લિન્ન લિન્ન છે કે અહિં લખી શકાતા નથી.

૮. અ. ધાતુમાં ત્ અને અક વધાર્યાથી જે નામ થાય છે તેનો અર્થ ક્રિયાનો કરનાર થાય છે.

આ. ત્ પહેલાં અન્ત્ય સ્વરનો અને ઉપાન્ત્ય હસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

ઇ. અક પહેલાં અન્ત્ય સ્વર અને ઉપાન્ત્ય અ (મ્ છેડે હોય એવા સેદ્ધ ધાતુના ઉપાન્ત્ય અ સિવાય) વૃદ્ધિ પામે છે, અને બીજા ઉપાન્ત્ય હસ્વ સ્વરો ગુણ પામે છે; જેમકે ની ધાતુ ઉપરથી નેત્ અને નાયક, વચ્ ઉપરથી વક્ત્ અને વાચક, બુધ્ ઉપરથી બોદ્ધ્ અને બોધક, શમ્ ઉપરથી શમક, અને આ પૂર્વક ચમ્ ઉપરથી આચામક થાય છે.

ઈ. આકારાન્ત ધાતુઓમાં અકનું ઉમેરણ કરતાં પહેલાં ચ વધારાય છે, જેમકે સ્થા અને દા ઉપરથી સ્થાયક અને દાયક થાય છે.

ઉ. વૃદ્ધિ કરનારા ધાતુસાધિત પ્રત્યય પૂર્વે હન્ ધાતુના ન્નો ત્ થાય છે; જેમકે ઘાતક (૨૦૫ પૃ. ૧૯ જુઓ.)

ઊ. ત્નું સ્ત્રીવાચક રૂપ ઋ અને અકનું ઇકા અને કોઈ વાર અકા થાય છે.

૯. અ. ધાતુને અન, અ, અને તિ લગાડ્યાથી ભાવવાચક નામ થાય છે.

આ. તિ અવિકારક પ્રત્યય છે. ભૂતકૃદ્ધતની પૂર્વે જે ધાતુઓમાં દેરફાર થાય છે તેજ દેરફાર ઘણું કરીને તેની પૂર્વે થાય છે; જેમકે વચ્-ઉક્તિ, મુચ્-મુક્તિ.

ઈ. અ પૂર્વે કેટલાક ધાતુઓ ગુણ લે છે અને કેટલાક વૃદ્ધિ લે છે, અને

૧૦. તેનું વચન ભરોસા લાયક (વિ+શ્વસ) નથી અને તેનાં કૃત્ય ઠપકાને યોગ્ય (નિન્દ) છે.

૧૧. તે ખવાય (અક્ષ અથવા અભિ+ખવ+હૃ) કે પીવાય (પા) એવી વસ્તુ નથી, ત્યારે આપણે શા માટે તે માગવી ?

૧૨. તેણે ડહાપણની કેટલીક નીશાની દેખાડી તેથી તે હવે કંઈ મૂર્ખ ગણાવવો (મન્) ન જોઈએ.

શબ્દકોશ ૨૬.

અજ પુ. રઘુના દીકરાનું નામ છે.

અત્યાયત ક્રિ. વિ. અથવા વિ. પુ.

સ્ત્રી. ન. ઘણું વેગળું, ઘણું લાંબું.

અધસ ક્રિ. વિ. નીચે.

અનુરૂપ પુ. સ્ત્રી. ન. મળતું, મુજ-

બનું, પ્રમાણેનું.

અશ્વતર પુ. અચ્ચર.

આલ્યા સ્ત્રી. નામ.

ઇન્દુમતી સ્ત્રી. એક સ્ત્રીનું નામ છે.

અપકણ્ઠ ન. ગામ અથવા શહેરની

પાસેની જગ્યા, પાધર, સીમ.

કુમ્ભ પુ. હાથીના કપાળના ભાગ

ઉપરનો ગોળો, ગંડસ્થળ.

કૃ અપ જોડે, ઉપકાર કરવો.

ગમ્ પ્રતિ+અદ્ જોડે, સામું જવું.

ચૈત્રરથ પુ. ગન્ધર્વનો દેશ.

છન્દસ ન. છન્દ.

જઘનાર્ધ ન. (જઘન ન. કેડ. સ્ત્રી-

કટિનો પૂર્વ ભાગ, કોઈ વસ્તુનો

પાછલો ભાગ, અને અર્ધ અડધું)

પાછલો ભાગ.

તમ્ ૪ ગ, પ. હુઃબી થવું.

દીપક પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રકાશમાન કર-
નાર, તેજસ્વી કરનાર.

ધા પુરસ જોડે, કોઈને ગૌર બનાવવો.

નર્મદા સ્ત્રી. નદીનું નામ છે.

પુનરુક્તમૂત પુ. સ્ત્રી. ન. (પુનરુક્ત

ફરીથી કહેલું અથવા ફરીથી ક-

હેલી વાત, અને મૂત થયલું)

ફરીથી કહેલા જેવું.

પ્રત્યગ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. અથવા ક્રિ. વિ.

નવું, તાજું.

પ્રદેશ પુ. મુલક, દેશ.

રોઘસ ન. કિનારો.

લોકાન્તરમ્ ન. (અન્યો લોકઃ લો-

કાન્તરમ્) બીજી દુનીયા.

વચ્ આશિષમ્ જોડે, આશીર્વાદ દેવો.

વન્ય પુ. સ્ત્રી. ન. રાત્રી અથવા

વનનું, વનમાં પેદા થયલું.

વરુણ પુ. સમુદ્રનો દેવતા.

વિદર્ભ પુ. (બ. વ. માં વપરાય છે)

દેશનું નામ છે. હાલ જેવે વ-

રાડ પ્રાન્ત કહે છે તે દેશ.

વિશિષ્ઠ પુ. આણ.

વૃષ્ટિ સ્ત્રી. વરસાદ.

શાપ પુ. શાપ.

શાસ્ આ બેડે, આ. ૨ ગ. ધચ્ચવું,
આશિષ્ દેવી.

સંમોહન ન. એક અદ્ભુત અસ્ત્રનું
નામ છે.

સત્ક્રિયા સ્ત્રી. પરોણાગત, સત્કાર.

સપત્ની સ્ત્રી. સોયક.

સર્વસ્વ ન. (સર્વ સઘળું અને સ્વ ન.)
અધી મીલકત, અધી માલમતા.

સેનાનિવેશ પુ. લશ્કરની ઊવણી.

સૌરાજ્ય ન. સાડે રાજ.

હવ્ય ન. અગ્નિદાન.

ક્રીમતી મહાર્હ પુ. સ્ત્રી. ન.

કેદ કરવું કારાગૃહે નિક્ષિપ.

કૌચ (એક જાતનું પક્ષી છે)
કૌચ પુ.

જરાસંધ (મગધ દેશના એક રા-
જાનું નામ છે) જરાસંધ પુ.

તરેહવાર વિલક્ષણ પુ. સ્ત્રી.

નિષાદ (એક જંગલી જાતનું
અથવા તે જાતના સખસનું
નામ) નિષાદ પુ.

નિશાની ચિહ્ન ન.

પાછું આપવું પ્રતિ+દા.

પ્રદક્ષિણા કરવી પ્રદક્ષિણીકૃ.

મગડર ઉત્સિક્ત કર્મણિ ભૂ. કૃ.,
ઉત્સેકિની સ્ત્રી.

યોગ્ય રીતે ચાલવું સદાચારં પ્રતિ-
પદ્, સદાચારેણ વૃત્.

વારણાવતી (એક જગ્યાનું નામ
છે) વારણાવતી સ્ત્રી.

વિદુર (સંજ્ઞાવાચક નામ છે) વિદુર પુ.

મનોયત્ત મોટે ચૂંટી કાઢેલા પાઠ.

૧ (એતરેયબ્રાહ્મણ-પશ્ચિમ ૭).

હરિશ્ચન્દ્રો હ વૈધસ એકવાકો રાજાઽપુત્ર*આસ । તસ્ય હ શતં જાયા
વમૂવુઃ । તાસુ પુત્રં ન લેમે । તસ્ય હ પર્વતનારદૌ ગૃહ ઋષતુઃ ।
સ હ નારદં પપ્રચ્છ ।

યજ્ઞિવમં પુત્રમિચ્છન્તિ યે વિજાનન્તિ યે ચ ન ।

કિંસ્વિત્પુત્રેણ વિન્દતે તન્મ આચક્ષ્વ નારદ ॥ ઇતિ ।

* અસ્ 'હોવું', એનો પરોક્ષભૂતકાળ. કાવ્યાદિ પુસ્તકોમાં આમૃયુક્ત પરો-
ક્ષભૂતકાળ બનાવવામાં માત્ર સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે.

स एकया ःपृष्टो दशभिः प्रत्युवाच ।
 ऋणमस्मिन्त्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति ।
 पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥
 यावन्तः पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदसि ।
 यावन्तो अप्सु प्राणिनां भूयान्पुत्रे पितुस्ततः ॥
 शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन्बहुलं तमः ॥

* * * * *

अथैनमुवाच वरुणं राजानमुपधाव पुत्रो मे जायतांतेन त्वा यजा
 इति । तथेति । स वरुणं राजानमुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वा
 यजा इति । तथेति । तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम । तं होवाचा-
 जनि ते वै पुत्रो यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै पशुर्निर्दशो
 भवत्यथ स मेध्यो भवति निर्दशो न्वस्त्वथ त्वा यजा इति । तथेति ।
 स ह निर्दश आस । तं होवाच निर्दशो न्वभूद्यजस्व मानेनेति ।
 स होवाच यदा वै पशोर्दन्ता जायन्तेऽथ स मेध्यो भवति दन्ता
 न्वस्य जायन्तामथ त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह दन्ता जज्ञिरे
 तं होवाचाज्ञतः वा अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति । स होवाच
 यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्तेऽथ स मेध्यो भवति दन्ता न्वस्य पद्य-
 न्तामथ त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह दन्ताः पेदिरे । तं होवाचाप-
 त्सत वा अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै पशो
 र्दन्ताः पुनर्जायन्तेऽथ स मेध्यो भवति दन्ता न्वस्य पुनर्जायन्तामथ
 त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह दन्ताः पुनर्जज्ञिरे । तं होवाचाज्ञत
 वा अस्य पुनर्दन्ता यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै क्षत्रियः
 सांनाहुको भवत्यथ स मेध्यो भवति संनाहं नु प्राप्नोत्वथ त्वा यजा
 इति । तथेति । स ह संनाहं प्रापत्तं होवाच संनाहं नु प्राप्नोद्यजस्व
 मानेनेति । स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामन्त्रयामास ततायं वै मह्यं त्वाम-

* आनी पृष्ठा गाथा अ० ले 'श्लो३' श० ६ समन्वो.

† अन्त्य नू अने स वश्ये विकल्पे त् मुकाय छे.

‡ जन् धातुना अद्यतनसूतकाणना त्रीना पुरुषना अहुवचननुं वैदिक ३५.

ददाद्धन्त त्वयाहमिमं यजा इति । स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायार-
ण्यमपातस्थौ । स संवत्सरमरण्ये चचार ।

अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह । तस्य होदरं जज्ञे । तदु ह रोहितः
शुश्राव । सोऽरण्याद्भाममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच ।

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम ।

पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा ॥

चरैवेति । चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह द्वितीयं संवत्सर-
मरण्ये चचार । सोऽरण्याद्भाममेमाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्ये-
त्योवाच ।

पुष्पिण्यौ चरतो जज्ञे भूष्णुरात्मा फलग्रहिः ।

*शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताः ॥

चरैवेति । चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह तृतीयं संवत्सर-
मरण्ये चचार । सोऽरण्याद्भाममेमाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्ये-
त्योवाच ।

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः ॥

चरैवेति । चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह चतुर्थं संवत्सर-
मरण्ये चचार । सोऽरण्याद्भाममेमाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्ये-
त्योवाच ।

कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।

उत्तिष्ठंस्तेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥

चरैवेति । चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह पञ्चमं संवत्सर-
मरण्ये चचार । सोऽरण्याद्भाममेमाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण
पर्येत्योवाच ।

चरन्वै मधु विन्दति चरन्त्स्वादुमुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन् ॥

चरैवेति । चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह षष्ठं संवत्स-

रमरण्ये चचार । सोऽजीगर्त सौयवसिमृषिमशनया परीतमरण्य
उपेयाय । तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः शुनःपुच्छः शुनःशेषः शुनो-
लाङ्गूल इति । तं होवाच ऋषेऽहं ते शतं ददाम्यहमेषामेकेनात्मानं
निष्क्रीणा इति । स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच न न्विममिति नो
एवेममिति कनिष्ठं माता । तौ ह मध्यमे संपादयांचक्रतुः शुनःशेषे ।
तस्य ह शतं दत्त्वा स तमादाय सोऽरण्याद्राममेयाय । स पितरमे-
त्योवाच तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति । स वरुणं राजान-
मुपससारानेन त्वा यजा इति । तथेति भूयान्वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति
वरुण उवाच । तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच । तमेतमभिषे-
चनीये पुरुषं पशुमालेभे ।

तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्मायास्य
उद्गाता । तस्मा उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः । स होवाचाजीगर्तः
सौवयसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं नियोक्ष्यामीति । तस्मा अपरं
शतं ददुस्तं स* निनियोज । तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाप्रीताय
पर्यग्निकृताय विशसितारं न विविदुः । स होवाचाजीगर्तः सौवयसिर्मह्य-
मपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति । तस्मा अपरं शतं ददुः ।
सोऽसिं निःशान एयाय । अथ ह शुनःशेष ईक्षांचक्रेऽमानुषमिव वै मा
विशसिष्यन्ति हन्ताहं देवता उपधावामीति । स प्रजापतिमेव प्रथमं
देवतानामुपससार । तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवो-
पधावेति । सोऽग्निमुपससार । तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवाना-
मीशो तमेवोपधावेति । स सवितारमुपससार । तं सवितोवाच वरु-
णाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसीति तमेवोपधावेति । स वरुणं राजानमु-
पससार । तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं नु
स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति । सोऽग्निं तुष्टाव । तमग्निरुवाच विश्वान्दे-
वान्स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति । स विश्वान्देवान्स्तुष्टाव । तं विश्वेदेवा
ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णु-

* आ धातुना पठेदा अकारान्ते अदले आ ठकाण्डे उपसर्जने द्विर्भाव यथो-
च्यते अम लागे छे.

† वर्तमानकाण. सु. अ. व. नियम प्रमाणे तो अ ३५ ईष्टे यत्तुं लोष्टे.

તમસ્તં નુ સ્તુહ્યથ ત્વોત્સક્ષ્યામ ઇતિ । સ ઇન્દ્રં તુષ્ટાવ । તસ્મા
ઇન્દ્રઃ સ્તૂયમાનઃ પ્રીતો મનસા હિરણ્યરથં દદૌ । તમિન્દ્ર ઉવાચા-
શ્વિનૌ નુ સ્તુહ્યથ ત્વોત્સક્ષ્યામ ઇતિ । સોઽશ્વિનૌ તુષ્ટાવ । તમશ્વિના
ઋચતુરુપસં નુ સ્તુહ્યથ ત્વોત્સક્ષ્યામ ઇતિ । સ ઉપસં તુષ્ટાવ । તસ્ય*
હ સ્મર્ચ્યૃચ્યુક્તાયાં વિપાશો મુમુચે । કનીય એક્ષ્વાકસ્યોદરં ભવતિ ।
ઉત્તમસ્યામેવર્ચ્યુક્તાયાં વિપાશો મુમુચે । અગદ એક્ષ્વાક આસ ।

૨. ત્રયાણાં ધૂર્તાનામ્ ।

કસ્મિંશ્ચિદધિષ્ઠાને મિત્રશર્મા નામ બ્રાહ્મણઃ પ્રતિવસતિ સ્મ ।
સ કદાચિન્માઘમાસે પશુપ્રાર્થનાય ગ્રામાન્તરં ગતઃ । તત્ર તેન કશ્ચિ-
દ્યજમાનો યાચિતઃ । ભો યજમાન આગામિન્યામમાવાસ્યાયાં યક્ષ્યા-
મિ યજ્ઞં તદેહિ મે પશુમેકમ્ । અથ તેન તસ્ય શાસ્ત્રોક્તઃ પીવરતનુઃ
પશુઃ પ્રદત્તઃ । સોઽપિ તં સમર્થમિતશ્ચેતશ્ચ ગચ્છન્તસવલોક્ય સ્કન્ધે
કૃત્વા સત્વરં સ્વપુરાભિમુખઃ પ્રતસ્થે ।

અથ તસ્ય ગચ્છતો માર્ગે ત્રયો ધૂર્તાઃ સંમુખા બભૂવુઃ । તૈશ્ચ
તાદૃશં પીવરતનું પશું સ્કન્ધમારૂઢમવલોક્ય મિથોઽભિહિતમ્ ।
અહો અસ્ય પશોર્ભક્ષણાદ્યતનો હિમપાતો વ્યર્થતાં નીયતે । તદેનં
ચશ્ચયિત્વા પશુમાદાય શીતત્રાણં કુર્મઃ ।

અથ તેષામેકતમો વેષપરિવર્તનં વિધાય સંમુખો ભૂત્વા તમૂચે ।
ભો ભોઃ કિમેવં જનવિરુદ્ધં હાસ્યકાર્યમનુષ્ઠીયતે યદેપ સારમેયોઽપવિ-
ત્રઃ સ્કન્ધારૂઢો નીયતે । તતશ્ચ તેન કોપાભિભૂતૈનાભિહિતમહો કિમ-
ન્ધો ભવાન્યત્પશું સારમેયં પ્રતિપાદયસિ । સોઽબ્રવીદ્રહાન્ કોપસ્ત્વ-
યા ન કાર્યો યથેચ્છં ગમ્યતામિતિ ।

અથ યાવત્કિંચિદધ્વાન્તરં ગચ્છતિ તાવદ્વિતીયો ધૂર્તઃ સંમુખઃ સમુ-
ષેત્ય તમુવાચ । ભો બ્રહ્મન્ કષ્ટં કષ્ટં યદ્યપિ વલ્લભોઽયં તે સારમેયસ્ત-
થાપિ સ્કન્ધમારોપયિતું ન યુજ્યતે । અથાસૌ સકોપમિદમાહ । ભોઃ

* શુનઃશેપે ઉપસ્ય અથવા પ્રાતઃકાળના સ્તવન કરવામાં ગાએલા કીર્તન
બદ્ધ આ શબ્દ મૂકેલો છે.

किमन्धो भवान्यत्पशुं सारमेयं वदसि । सोऽब्रवीद्भगवन् मा कोपं
कुर्वज्ज्ञानान्मयाभिहितम् । त्वमात्मरुचितं समाचरेति ।

अथ यावत्स्तोकं वर्तमान्तरं गच्छति तावत्तृतीयोऽन्यवेषधा-
री धूर्तः संमुखः समुपेत्य तमुवाच । भो अयुक्तमेतद्यत्त्वं सारमेयं
स्कन्धाधिरूढं नयसि तत्त्यज्यतामेष यावदन्यः कश्चिन्न पश्यति ।
अथासौ बहु विमृश्य तं पशुं सारमेयमेव मन्यमानो भयाद्भूमौ प्रक्षि-
प्य स्वगृहमुद्दिश्य पलायितः । ततस्ते त्रयो मिलित्वा तं पशुमादाय
प्रतस्थिरे ।

ब्राह्मणभुजंगमयोः ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः । तस्य च कृषिं
कुर्वतः सदैव निष्फलः कालोऽतिवर्तते । अथैकस्मिन्दिवसे स ब्राह्म-
णो घर्मार्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः । अनतिदूरे बल्मीको-
परि प्रसारितं भीषणं भुजंगं दृष्ट्वासौ चिन्तयामास । नूनमेषा क्षेत्र-
देवता कदाचिदपि न पूजिता तेनेदं मे कृषिकर्म विफलीभवति तदहम-
स्याः पूजामद्य करिष्यामि । इत्यवधार्य कुतोऽपि क्षीरं याचित्वा श-
रावे निक्षिप्य बल्मीकान्तिकमुपगम्योवाच । भोः क्षेत्रपाल मयैता-
वन्तं कालं न ज्ञातं यत्त्वमत्र वससि तेन पूजा न कृता तत्सांप्रतं
क्षमस्वेति । एवमुक्त्वा दुग्धं निवेद्य गृहाभिमुखं प्रायात् ।

अथ प्रातर्यावदागत्य पश्यति तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान् ।
एवं च प्रतिदिनमेकाकी समागत्य तस्मै क्षीरं ददात्येकैकं च दीनारं
गृह्णाति ।

अथैकस्मिन्दिवसे बल्मीके क्षीरनयनाय पुत्रं नियुज्य ब्राह्मणो
ग्रामं जगाम । पुत्रोऽपि क्षीरं तत्र नीत्वा संस्थाप्य च पुनर्गृहं समा-
यातः । दिनान्तरे तत्र गत्वा स दीनारमेकं दृष्ट्वा गृहीत्वा च चिन्ति-
तवान् । नूनं सोऽस्मिन् क्षेत्रे दीनारपूर्णोऽयं बल्मीकस्तदेनं भुजंगं हत्वा सर्वमे-
कवारं ग्रहीष्यामि । एवं संप्रधार्यान्येद्युः क्षीरं दत्वा ब्राह्मणपुत्रेण

सर्पो लगुडेन शिरसि ताडितः स च दैववशादमुक्तजीवितो रोपा-
त्तं ब्राह्मणकुमारं तीव्रविषैर्दशनैस्तथादशद्यथा स सद्यः पञ्चत्व-
मुपागतः ।

अथ पुनरपि ब्राह्मणः प्रत्यूषे क्षीरं गृहीत्वा तत्र गत्वा तारस्वरेण
सर्पमस्तौत् । तदा सर्पो बल्मीकान्तर्लीन एव ब्राह्मणं प्रत्युवाच । त्वं
लोभादत्रागतः पुत्रशोकमपि विहाय । इतः परं तव मम च श्रीतिर्नो-
चिता । तव पुत्रेण यौवनोन्मत्तेनाहं ताडितो मया च स दष्टः कथं
मया लगुडप्रहारो विस्मर्तव्यस्त्वया च पुत्रशोकदुःखं कथं विस्मर्त-
व्यम् । इत्युक्त्वा बहुमूल्यं हीरकमणिं तस्मै दत्त्वा पुनस्त्वया नाग-
न्तव्यमिति कथयित्वा विवरं प्रविष्टः । ब्राह्मणोऽपि मणिं गृहीत्वा
पुत्रबुद्धिं निन्दन्स्वगृहमागतः ।

३. (अर्तृहुरिना नीतिशतकभांथी.)

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ १ ॥

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्

पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।

कदाचिदपि पर्यटञ्जशशिषाणमासादये-

न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ २ ॥

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते

छेत्तुं वज्रमणीञ्जिरीषकुसुमप्रान्तेन संनह्यते ।

माधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते

नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ ३ ॥

स्वायत्तमेकान्तगुणं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः ।

विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ ४ ॥

साहित्यसंगीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ ५ ॥

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ६ ॥

वरं गहनदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ७ ॥

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्पाति यत्सर्वदा-
प्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।

कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥ ८ ॥

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव

हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां

वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ ९ ॥

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।

वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १० ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ११ ॥

सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः
स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो निष्केशलेशं मनः ।

आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखं
तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ संप्राप्यते देहिना ॥ १२ ॥

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् ।

तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ॥ १३ ॥

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ १४ ॥

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकर-

मसन्तो नाभ्यर्ध्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।

विपद्बुधैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधारात्रतमिदम् ॥ १५ ॥

स्वल्पं स्त्रायुवसावशेषमलिनं निर्मासमप्यस्थिकं

श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधाशान्तये ।

सिंहो जम्बुकमङ्गमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं

सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ १६ ॥

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।

श्वा पिण्डस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु

धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ १७ ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ १८ ॥

कुसुमस्तवकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽथवा ॥ १९ ॥

तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्म

सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव

अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २० ॥

दौर्मन्ह्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालना-

द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।

ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-

न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयान्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ २१ ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ २२ ॥

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता-

मम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।

केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति धरणीं गर्जन्ति केचिद्वृथा

यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ २३ ॥

जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं

शूरे निर्धृणता ऋजौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।

तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे

तत्को नाम गुणो भवेत्सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ॥ २४ ॥

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः

सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।

सौजन्यं यदि किं निजैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः

सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ २५ ॥

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।

होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ २६ ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ २७ ॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।

लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ २८ ॥

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता

विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।

भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले-

ष्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ २९ ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं नाप्युपकृतेः ।

अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ३० ॥

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।

आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ ३१ ॥

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते

मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।

स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं सन्मौक्तिकं जायते

प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते ॥ ३२ ॥

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गुणान्ख्यापयन्तः

स्वार्थान्संपादयन्तो विततबहुतरारम्भयत्नाः परार्थे ।

क्षान्त्यैवाक्षेपरुक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूपयन्तः

सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः ॥ ३३ ॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-

र्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ३४ ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन

दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।

विभाति कायः करुणापराणां

परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ ३५ ॥

पापान्निवारयति योजयते हिताय

गुह्यं च गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ।

आपद्गतं न च जहाति ददाति काले

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३६ ॥

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परित्यज्य ये

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।

तेऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निव्रन्ति ये

ये तु व्रन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ३७ ॥

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-

मितश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।

रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥ ३८ ॥

* અપત્ય હોય શોકમગ્ન થયેલી રાણીને કહેલું આ રાજાનું વચન છે.

लानामतिदुर्लभानामपि दातारो भवन्ति । श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिक-
प्रसादान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारमतुलबलपरा-
क्रमं जरासंधं नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा परिणतवया अपि
विभाण्डकमहामुनिमुतस्यर्ष्यशृङ्गस्य प्रसादान्नारायणभुजानिवाप्रति-
हृतानुदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान् । अन्ये च राजर्षयस्त-
पोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वादसुखभाजो बभूवुः । अमोघफला हि
महामुनिजनसेवा । अहमपि खलु कदा समुपारूढगर्भभरालसामापा-
ण्डुरमुखीमासन्नचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रक्ष्यामि । कदा
मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः ।
कदा हारिद्रवसनधारिणी सुतसनाथोत्सङ्गा द्यौरिवोदितरविमण्ड-
ला सवालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वोषधिपिञ्जरज-
टिलकेशो गोरोचनाचित्रितकण्ठसूत्रग्रन्थिरुत्तानशयो दशनशून्यस्मि-
ताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम् । कदा गोरोचनाकपिल-
द्युतिरन्तःपुरिकाकरतलपरंपरासंचार्यमाणमूर्तिरशेषजनाभिनन्दितो
मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः । कदा च
क्षितितलरेणुधूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्ट्या च सह परिभ्र-
मन्भवनाङ्गनम् । कदा केसरिकिशोरक इव संजातजानुचङ्क्रमणार-
म्भः संचरिष्यतीतस्ततः स्फटिकमणिमयभित्त्यन्तरितान्भवनमृगशा-
वकानाजिघृक्षुः । कदान्तःपुरिकानूपुरनिनादसंगतान्गृहकलहंसका-
ननुसरन्कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलाघण्टिकारवानुसारिणीमाया-
सयिष्यति धात्रीम् । कदा मातुश्चरणरागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्त-
करसेन कञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहललोल-
लोचनो मणिकुट्टिमेष्वधोदत्तदृष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः प्रति-
विम्बानि । कदा नरेन्द्रसहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो
भूषणमणिमयूखलेखाकुलीक्रियमाणलोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य ममपुरः
पर्यटिष्यति सभान्तरेषु । इत्येतानि चान्यानि मनोरथशतानि चिन्त-
यतोऽन्तःसंतप्यमानस्य यान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निश-

सनल इवानपलतासमुद्भवः शोकः । शून्यमेव मे प्रतिभाति जगत् ।
 अफलमिवाखिलं पश्यामि जीवितं राज्यं च । अप्रतिविधेये तु विधातरि
 किं करोमि । तन्मुच्यतां देवि शोकानुबन्धः । आधीयतां धैर्ये धर्मे
 च धीः । धर्मपरायणानां हि सदा समीपसंचारिण्यः कल्याणसंपदो
 भवन्ति । एवमभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनैव
 विकचकमलतुल्यमाननमस्याः साश्रुलेखं समार्ज ।

૧—આ ગ્રન્થમાં આવેલા સંસ્કૃત શબ્દોનો સામાન્ય કોશ.

અ.

અકરુણ પુ. સ્ત્રી. ન. (અ અને ક-
રુણા સ્ત્રી.) નિર્દય, દયારહિત.
અર્કિચન પુ. સ્ત્રી. ન. (અ નહિ, અને
ર્કિચન ન. કંઈક) જેની પાસે કંઈ
પણ ન હોય તે, ગરીબ.
અક્ષ પુ. જુગટાના પાસા.
અક્ષજ પુ. સ્ત્રી. ન. પાસે રમવાની
કળા જાણનાર.
અક્ષત્રિય પુ. સ્ત્રી. ન. ક્ષત્રિયવિનાનું.
અક્ષનૈષુણ પુ. સ્ત્રી. ન. પાસા નાખ-
વામાં હોંશીઆર.
અક્ષમ પુ. સ્ત્રી. ન. અશક્ત.
અક્ષમાલા સ્ત્રી. (અક્ષ પુ. એક છોડનું
અને તેના મૂળનું નામ છે, અને
માલા સ્ત્રી. કંઠી, માળા) અક્ષનો
એહેરખો; રુદ્રાક્ષની માળા.
અક્ષરજ્ઞઃ ક્રિ. વિ. અક્ષરે અક્ષર.
અક્ષહૃદય ન. પાસા નાખવાની કળા.
અક્ષિ ન. આંખ.
અક્ષોભ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. ક્ષોભ ન પામે
એવું, ખીલે નહિ એવું, ડગે
નહિ એવું.
અગદ પુ. સ્ત્રી. ન. રોગ વગરનું,
નીરોગ, સ્વસ્થ.

અગસ્ય પુ. ઋષિનું નામ છે.
અગાર ન. ઘર.
અમિતસ પુ. સ્ત્રી. ન. (અમિ અને તસ
તપેલું) દેવતાથી તપેલું.
અમિરથ પુ. આગગાડી.
અમિષ્ટોમ પુ. એક જાતનો યજ્ઞ.
અમિહોત્ર ન. અમિદેવતાને આપે-
લો યજ્ઞ.
અઙ્ક પુ. ખોળો, ઉત્સંગ.
અઙ્કિત પુ. સ્ત્રી. ન. નિન્દિત, દૂ-
ષિત, વખોડાયેલું.
અઙ્ગ ન. અવયવ.
અઙ્ગન ન. આંગણું, જગ્યા.
અઙ્ગાર પુ. ન. અંગારો.
અચિન્ત્ય પુ. સ્ત્રી. ન. અવિચાર્ય, ન
ધારી શકાય એવું.
અજ પુ. રથુના પુત્રનું નામ છે;
પુ. સ્ત્રી. ન. નહિ જન્મેલું.
અજસ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. હમેશનું, નિ-
રન્તરનું.
અજા સ્ત્રી. અકરી.
અજીર્ણ પુ. એક બ્રાહ્મણનું નામ છે.
અજ્ઞ ૭ ગ. પ. તેલ ચોપડવું; વિજોડે
ખુલ્લું કરવું, ઉઘાડું કરવું.
અઙ્ગન ન. કાજળ; મેસ.

અજ્ઞલિ પુ. ખોલો.

અળ ૪ ગ. આ. શ્વાસ લેવો, જીવવું.

અણુ પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું; પુ. નાનો
૨૭૫કણ.

અતિઘોર પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું ભય-
કર અથવા દુર.

અતિનિષ્કરુણ પુ. સ્ત્રી. ન. (અતિ ઘણું,
અતિશે) ઘણું નિર્દય અથવા દુર.

અતિનિષ્ફલ પુ. સ્ત્રી. ન. છેક વ્યર્થ.

અતિપ્રમાદ પુ. મોટી ચૂક, ઘણી ભે-
દીકરાઈ.

અતુલ પુ. સ્ત્રી. ન. અનુપમ.

અત્યર્થમ્ કિ. વિ. ઘણું, અતિશે.

અત્યરાતિ પુ. એક ક્ષત્રિયનું નામ છે.

અત્યાયત્ત કિ. વિ. અથવા પુ. સ્ત્રી.
ન., ઘણું લાંબું, ઘણું દૂર.

અદ્ભુત પુ. સ્ત્રી. ન. આશ્ચર્યકારક.

અદ્યતન પુ. સ્ત્રી. ન. આજનું, આ-
જને લગતું.

અદ્યપ્રમૃત્તિ કિ.વિ. (અદ્ય આજ અને
પ્રમૃત્તિ માંડીને,—થી) આજથી,
અત્યાર પછીથી.

અધમ પુ. સ્ત્રી. ન. નીચ.

અધર સર્વં પુ. સ્ત્રી. ન. નીચલું,
નીચેનું.

અધર્મ પુ. દુષ્કૃત્ય.

અધસ અ. નીચે, તળે.

અધિકાર પુ. જગ્યા, અખતીઆર,
હોદ્દો, કોઈ પણ ધર્મક્રિયા કર-
વાને યોગ્યતા.

અધિજ્યધન્વન્ પુ. જેનું ધનુષ્ ખેંચે-
લું હોય તે.

અધિષ્ઠાન ન. જગ્યા.

અધીર પુ. સ્ત્રી. ન. સાખીત કે ગંભી-
ર મનવગરનું; અદ્ય મનવાળું,
અધીરું.

અધ્વન્ પુ. માર્ગ.

અધ્વર્યુ પુ. અગ્નિદાન તૈયાર કરી દે-
વતામાં હોમવાં એ જેનો ધર્મ
છે એવો યાજ્ઞિક ગોર.

અન્ ૨ ગ. પ. શ્વાસ લેવો; પ્ર જોડે,
શ્વાસ લેવો, જીવવું.

અનહુહ પુ. બળદ.

અનનુષ્ઠાન ન. (અનુષ્ઠાન ન. કરવું, સા-
ધવું) ન કરવું તે, નકીધાની કસૂર.

અનપત્યતા સ્ત્રી. (અપત્ય ન. છોકરું)
વાંઝિયાપણું.

અનપરાધિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. નિરપરાધી,
ખીનતકશીરવાન, નિર્દોષ.

અનય પુ. ડહાપણનો અભાવ.

અનર્હ પુ. સ્ત્રી. ન. અયોગ્ય.

અનલ પુ. અગ્નિ.

અનવેક્ષણ ન. સંભાળ ન લેવી તે.

અનાગસ પુ. સ્ત્રી. ન. નિરપરાધી.

અનાથ પુ. સ્ત્રી. ન. લાચાર, ધણી
વગરનું, આશ્રયહીન.

અનાદ્યનન્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (અનાદિ જે-
નો આરંભ નહિ તે. અને અનન્ત
જેનો છેડો નહિ તે) આરંભ અને
છેડા વિનાનું.

અનારમ્ભ પુ. પ્રારંભ નહિ તે.
 અનાર્જવોપેત પુ. સ્ત્રી. ન. (અન્ન નહિ,
 આર્જવ ન. પ્રામાણિકપણું, ઉપેત
 ઉપ+હનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., યુક્ત)
 પ્રામાણિકપણાવગરનું, અપ્ર-
 માણિક.
 અનિગ્રહ પુ. (નિગ્રહ પુ. કબજે,
 નિયમ) કબજામાં ન રાખવું તે,
 નિરંકુશપણું.
 અનિલ પુ. ધવન.
 અનિદાસ ક્રિ. વિ. વારંવાર, નિરં-
 તર, હમેશાં.
 અનિવર્ણ પુ. સ્ત્રી. ન. બેઠેલું
 નહિ તે.
 અનીક ન. સૈન્ય, સેના.
 અનીકસ્થ પુ. સ્ત્રી. ન. (અનીક
 ન. અને સ્થા રહેવું) લશ્કરમાંનું,
 એક સિપાઈ.
 અનુકમ્પિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. દયાવાન.
 અનુચર પુ. આકર, નોકર.
 અનુલ્લેક પુ. નમ્રતા, ગર્વાલાવ.
 અનુપહત પુ. સ્ત્રી. ન. અવિચ્છિન્ન,
 નિષ્પ્રતિબન્ધ.
 અનુબન્ધ પુ. બીજી રહેવું તે, સા-
 તત્વ, અવિચ્છેદ.
 અનુમરણ ન. (કોઈની) પાછળ
 મરવું, જેમ વિધવા મુએલા
 ધણી પાછળ બળી મરે છે
 તેમ, સતી થવું.
 અનુરાગ પુ. પ્રીતિ, મહેરબાની.

અનુરૂપ પુ. સ્ત્રી. ન. મળતું, મુજ
 બનું, પ્રમાણેનું.
 અનુલેપન ન. મલમ, અંગને લગા-
 ડવાનો મુગન્ધી પદાર્થ.
 અનુવિધેય પુ. સ્ત્રી. ન. અનુસરવું,—
 પ્રમાણે ચાલવું.
 અનુષક્ત (અનુ અને સક્ત સજ્જ નો
 કર્મણિ ભૂ. કૃ.) સાથે રહેલું,
 બેડાયેલું, યુક્ત.
 અનુષ્ઠાન ન. કરવું તે, બજાવવું તે.
 અનુષ્ટેય અનુ+સ્થાનો વિધ્યર્થ કૃ.
 અનૂચ્ય અનુ+વચ્ચનો વિધ્યર્થ કૃ. ભા-
 ણી જવાનું.
 અન્ત પુ. છેડો, નાશ.
 અન્તઃપુરિકા સ્ત્રી. જનાનખાનામાં
 રહેનારી સ્ત્રી, અન્તઃપુરમાંની સ્ત્રી.
 અન્તક પુ. યમરાજ (નાશ કરનાર
 દેવ).
 અન્તગમન ન. અન્તે જવું તે.
 અન્તતઃ ક્રિ. વિ. આખરે, અન્તે.
 અન્તર ન. ફેર.
 અન્તરિત પુ. સ્ત્રી. ન.
 અન્ય સર્વં પુ. સ્ત્રી. ન. ઇતર, બીજું.
 અન્યથા ક્રિ. વિ. એમ નહિ તો,
 બીજી રીતે.
 અન્યેચ્ચુઃ ક્રિ. વિ. બીજે દિવસે.
 અન્વાહ (અનુ+આહ) તે બોલે છે,
 પઢે છે.
 અન્વિત અનુ+ઈ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.
 યુક્ત, સહિત, ભરેલું.

અન્વિવ્યત્ (इष ४ ग. प. नो वर्त-
मान कृ. अनुपूर्वक) શોધતાં-તું.
અપ્ સ્ત્રી. પાણી (अ. व. मां वप-
राय छे).

અપચિત્તિ સ્ત્રી. પૂળ.

અપથ્ય ન. કોઈ પણ પ્રકૃતિ બગાડે
એવી અથવા અવગુણકારક
ચીજ.

અપયશસ ન. અપજશ, અપકીર્તિ.
અપર સર્વં પુ. સ્ત્રી. ન. ળીળું,
અન્ય, ઇતર.

અપરાધસહસ્ર ન. (સહસ્ર ન. હજાર)
હજારો અપરાધો.

અપરામ્બુનિધિ પુ. (અપર ળીળે એ-
ટલે પશ્ચિમ, અને અમ્બુનિધિ સ-
મુદ્ર) પશ્ચિમ સમુદ્ર.

અપવિત્ર પુ. સ્ત્રી. ન. અપવિત્ર, પાપી.
અપેક્ષિત ન. અપ+ईक्ष्નો કર્મણિ ભૂ.
કૃ. જે ઇચ્છેલું હોય તે, ઇચ્છેલું.

અપ્રણય પુ. પ્રેમનો અભાવ, કઠોરતા.
અપ્રતિવિધેય પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપાયર-
હિત, અપ્રતિકાર્ય, દુઃસાધ્ય.

અપ્રતિહત પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રતિબન્ધ-
રહિત, અટકાવાય નહિ એવું.

અપ્રમત્ત પુ. સ્ત્રી ન. (અ અને પ્રમત્ત
એકીકરું) બેશીકરું નહિ તે, સાવચેત.

અપ્રવક્તૃ પુ. જે બોલતો અથવા
શિખવતો નથી.

અબ્જ ન. કમળ.

અબ્દ પુ. વર્ષ.

અમાજન ન. અપાત્ર, નાલાયક, અ-
મુક કાર્યને માટે નિર્મિત નથી તે.

અભિગીત અભિ+ગૈ ૧ ગ. પ. નો
કર્મણિ ભૂ. કૃ., ગાએલું, ગવા-
યલું.

અભિચૈદ્યમ્ ક્રિ. વિ. (ચૈદ્ય પુ. ચેદિ-
નો રાજ એ કૃષ્ણનો શત્રુ હતો)
ચૈદ્યતરફ.

અભિતાપ પુ. ઘણોજ બળતો તાપ.

અભિનવ પુ. સ્ત્રી. ન. નવીન, કોમળ.

અભિમન્યુ પુ. અર્જુનનો પુત્ર.

અભિમુખ પુ. સ્ત્રી. ન. સામું.

અભિયુક્ત પુ. સ્ત્રી. ન. ગુણી, યોગ્ય,
પુણ્યશાળી.

અભિષેચનીય પુ. રાજસૂય યજ્ઞમાં
એક ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેનું
નામ, તે યજ્ઞ કરવાનો દિવસ.

અભિસંધા સ્ત્રી. વચન, નિશ્ચય.

અભિહિત અભિ+ધા નો કર્મણિ ભૂ.
કૃ., બોલાયલું.

અભ્યાગત અભિ+આપૂર્વક ગમ્નો ભૂ.
કૃ., આવેલું; પુ. પરોણો.

અમ્ ૧ ગ. પ. હાલવું.

અમાવાસ્યા સ્ત્રી. અમાસ.

અમિત્ર પુ. શત્રુ.

અમુત્ર ક્રિ. વિ. પરલોકમાં.

અમૃત ન. ઇશ્વરોનું પાન, અમૃત.

અમોઘ પુ. સ્ત્રી. ન. સફળ, ખરું.

અમ્ભસ ન. પાણી.

અમ્મોજિની સ્ત્રી. કમળનો છોડ.

અચ્ ૧. ગ. આ. ઉદ્ જોડે, ઉગવું,
ઉદય થવો.

અચ્ચ ન. લોહું.

અરણ્યવાસ પુ. (અરણ્ય ન. જંગલ,
વન, અને વાસ પુ. રહેઠાણ.)

વનમાંનું રહેઠાણ.

અરિસ્ત્રી સ્ત્રી. દુશ્મનની ખઢરી.

અરુણ પુ. સૂર્યનો સારથિ.

અસ ન. ઘા, જખમ.

અર્ધ્યસત્કાર પુ. (સત્કાર પુ. માન)

અર્ધ્યથી એટલે અતિથિની પૂ-
જા કરવાનાં અથવા તેને માન
આપવાનાં સાહિયથી આપેલું
માન.

અર્થ ૧૦ ગ. આ. વાંચવું; પ્ર જોડે,
અરજ કરવી.

અર્થ પુ. ખરોલાવ, અર્થ, માયનો,
ઘચ્છેલી વસ્તુ.

અર્થસંશય પુ. (સંશય પુ. શક,
ભય) ધનને લગતો ભય.

અર્થોપય નામધાતુ. ઉ. સ્પષ્ટ કરી
સમજાવવું.

અર્થિન્ પુ. ગરજવાન, ભયક.

અર્દ્ ૧ ગ. અને ૧૦ ગ. પીડવું,
દમવું.

અર્ધકોટી સ્ત્રી. (અર્ધ ન. અડધું,
અને કોટિ સ્ત્રી. કરોડ) અડધો
કરોડ અથવા પચાસ લાખ.

અર્ચમન્ પુ. દેવ, દેવલોક, ગત પૂર્વજ.
અર્ચન્ પુ. ઘોડો.

અર્હ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ., ઘ-
ટવું, છાજવું.

અલક્ષ્મી સ્ત્રી. ખોટું નસીબ, દરિદ્રતા.

અલસ પુ. સ્ત્રી. ન. સુસ્ત, મન્દ,
આળસુ.

અભામ પુ. નુકસાન.

અભોમ પુ. લોભનો અભાવ, સંતોષ.

અલ્પ પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું, ઓછું.

અનલ્પ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણા, ઘણું.

અલ્પવિષયા સ્ત્રી. ટુંકા વિષયવાળી,
ટુંકી.

અવજ્ઞાત અવ+જ્ઞાનો કર્મેણિ ભૂ. કૃ.,
ધિક્કારાયલું, અવગણના કરાયલું,
ન મનાયલું.

અવદાત પુ. સ્ત્રી. ન. સુંદર, સજેત,
શ્વેત, સ્વચ્છ, પુણ્યશાળી, સ-
દુણી.

અવર સર્વં પુ. સ્ત્રી. ન. પાછલું
પછીનું, ઊતરતું.

અવલમ્બમાન પુ. સ્ત્રી ન. લટકતું.

અવલેપ પુ. ગર્વ.

અવશ પુ. સ્ત્રી. ન. પરાધીન, પરવશ,
આશ્રયરહિત, અનાશ્રય, લાચાર.

અવશ્યમ્ ક્રિ. વિ. નક્કી, નિશ્ચે.

અવસ્થાન ન. રહેઠાણ.

અવહિત (અવ પૂર્વક ધાનો ભૂ. કૃ.)
ધ્યાન રાખેલું, સાવધ.

અવાચ પુ. સ્ત્રી. ન. દક્ષિણનું.

અવિદ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. વિદ્યરહિત,
ઇજ્ઞાનગરનું.

આલવાલ ન. ઝાડના મૂળની આસ-

પાસ પાણી ભરી મૂકવા માટે
કીધેલું કુંડાળું, ક્યારો.

આલાપ પુ. વાતચીત.

આલી સ્ત્રી. ઓળ. પંક્તિ.

આવિક્ષિત પુ. અવિક્ષિતનો પુત્ર.

આવૃત આ+વૃનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ભ-
રેલું, ઢંકાયેલું.

આશા સ્ત્રી. ઉમેદ.

આશિસ સ્ત્રી. આશીર્વાદ.

આશીવિષ પુ. સર્પ.

આસ ૨ ગ. આ. એસવું, અધિ જોડે,
એસવું; ડપ જોડે, પૂજવું; ઉપા-
સના કરવી; સત્રં જોડે, યજ્ઞસમા-
રંભ કરવો, ઘણા યજ્ઞો અનુક્રમે
કરવા.

આસન્ ન. મો, મુખ.

આસન્નમરણ પુ. સ્ત્રી. ન. (આસન્ન પુ.
સ્ત્રી. ન. પાસેનું અને મરણ ન.
મોત) જેનું મોત પાસે આવ્યું
હોય તે, ચોક્કે નાખેલું.

આસાદ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. મેળવાય તેવું.

આસીન પુ. સ્ત્રી. ન. બેઠેલું, આસનો
વર્તમાન કૃ.

આસ્થાન ન. સભાસ્થાન, સભામ-
ણ્ડપ.

આસ્ય ન. મોઢું, મુખ.

આસ્વાદ પુ. રુચિ.

આહવ પુ. યુદ્ધ, લડાઈ.

આહુતિ સ્ત્રી. યજ્ઞનું અર્પણ.

હ.

હ ૨ ગ. પ. જવું; અભિ જોડે, -તરફ
જવું, અવ જોડે, બાણવું; આ જોડે,
આવવું; હદ્ જોડે, ઉગવું, આભા-
દ થવું, ઉદય થવો; નિર્ જોડે,
નીકળવું; પરિ જોડે, આસપાસ
ફેરો ફરવો; વ્યતિ જોડે, જતા
રહેવું; વિ+અપ જોડે, જીવું પડવું;
શરણમ્ ડપ જોડે, તાબે થવું,
શરણે જવું; સમ્ જોડે, એકઠું
થવું, સાથે આવવું.

હ ૧ ગ. પ. હદ્ જોડે, ઉગવું, ઉદય
થવો.

હ અધિ પૂર્વક ૨ ગ. આ. અભ્યાસ
કરવો, અધ્યયન કરવું.

હક્ષ્વાકુ પુ. સૂર્યવંશી રાજાઓનો
મૂળ પુરુષ.

હચ્છુ પુ. સ્ત્રી. ન. ઇચ્છવું, ઇચ્છનાર.

હતસ્તતઃ ક્રિ. વિ. આમ તેમ, અહીં-
થી તહીંથી.

હતિકર્તવ્યતા સ્ત્રી.કંઈ કરવાની રીત.

હન્દ્રાદિ (હન્દ્ર અને આદિ પ્રારંભ)
જેમાં ઇન્દ્ર મુખ્ય છે તે, ઇન્દ્ર-
વગેરે.

હન્દ્રિય ન. જોર (અંગનું).

હન્દ્રિયસૌષ્ઠવ ન. (હન્દ્રિયન.અવયવ,
અથવા ઇન્દ્રિ અને સૌષ્ઠવ ન.
પ્રુઅસુરતી) રૂપવાળો ઘાટ,
નીરોગ શરીર.

હન્દ્રિયાર્થોપસેવન ન. (હન્દ્રિય ન. ઇ-

ન્દ્રિય, અર્થ પુ. પદાર્થ, ઉપસેવન ન.
આશ્રય કરવો તે, ઉપલોગ) ઇ-
ન્દ્રિય વિષયનો ઉપલોગ કરવો
તે, વિષયીપણું, વિષયલમ્પટ-
પણું.

ઇન્દુમતી સ્ત્રી. એક સ્ત્રીનું નામ છે.
ઇન્ધ્ર ૩ ગ. આ. સળગાવવું, ચે-
તાવવું.

ઇષ્ટ પુ. સ્ત્રી. ન. ઇચ્છેલું આપનાર.
ઇષ્ટદેવતા સ્ત્રી. ઇષ્ટદેવ, આરાધ્ય દે-
વતા, રક્ષણ કરનાર દેવ.

ઈ.

ઈ ૪ ગ. આ. ડહ્ જોડે, ઊગવું,
ઊંચે ઊગવું.

ઈક્ષ પ્રતિ જોડે, જોવું, સંભાળ લેવી.
ઈહ ૨ ગ. આ. અને ૧૦ ગ.
વખાણવું.

ઈદશ પુ. સ્ત્રી. ન. આવું.

ઈર્ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. ડહ્
જોડે, ખોલવું.

ઈશ ૨ ગ. આ. ધણી થવું. રાજ
કરવું.

ઈશ્વર પુ. રાજ.

ઈહ ૧ ગ. આ. ચલ કરવો, તકાવવું.

ઉ.

ઉ અવ્યય.

ઉચ્ચ ૧ ગ. પ. જવું.

ઉગ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. સખત, તીક્ષ્ણ,
આકર્ષ.

ઉગ્રમ્ ક્રિ. વિ. જોરથી, સખત, આ-
કરો, કરડો.

ઉચ્ચૈઃ અ. ક્રિ. વિ. મોટેથી.

ઉજ્જ ૬ ગ. પ. નાખી દેવું, લાગ
કરવો.

ઉહુષ પુ. સ્ત્રી. ન. ત્રાપો, કોટીઉં.

ઉત્તમ પુ. સ્ત્રી. ન. છેલ્લું.

ઉત્તમફલક પુ. સ્ત્રી. ન. (ઉત્તમ પુ.
સ્ત્રી. ન. સુંદર, શ્રેષ્ઠ ફલ ન.
ફળ અનેક પ્રલય) સારા ફળ-
વાળું, સારા પરિણામવાળું.

ઉત્તર સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપરનું,
પછીનું.

ઉત્તરકુરવઃ પુ. અ. વ. હિમાલયની
પેલી મેરના દેશનું નામ છે (ઘ-
ણુંકરીને આર્ય લોકનું અસલ
સંસ્થાન એ હતું).

ઉત્તરા સ્ત્રી. વિરાટ નામના રાજની
પુત્રી.

ઉત્તરીય ન. ઉપલું વસ્ત્ર, ઉપરનો
પોશાક.

ઉત્તાન પુ. સ્ત્રી. ન. ચતું.

ઉત્પથાસ્થિત પુ. સ્ત્રી. ન. (ઉત્પથ
પુ. ખોટો રસ્તો, દોષવાળો માર્ગ
આસ્થિત આનસ્થા નો ભૂ. કૃ. પ્રાપ્ત
થયલું) ખોટો રસ્તો ગયલું.

ઉત્પન્ન પુ. સ્ત્રી. ન. જન્મેલું, ઉપ-
જેલું.

ઉત્પલ ન. કમળ.

ઉત્સન્ન પુ. ખોળો.

ઉત્સૃષ્ટ ઉદ્+સૃજનો કર્મણિ ભૂ. કૃ.,
છોડેલું.

ઉદચ્ પુ. સ્ત્રી. ન. ઉત્તર દિશાનું.
ઉદન્ ન. પાણી.

ઉદર ન. પેટ, જલંદર.

ઉદરંભરિ પુ. સ્ત્રી. ન. (ઉદર ન.
પેટ અને મૃ ભરવું) પોતાનું પેટ
ભરે તે, પેટભરો, એકલપેટું અને
લોભી.

ઉદાર પુ. સ્ત્રી. ન. ઉમદા, મોટા
મનવાળું, ઉદાર.

ઉદુમ્બર પુ. એક આડનું નામ છે.
ન. એ આડનું ફળ.

ઉદ્ગમ પુ. મૂળ, ઉત્પત્તિ, નીકળવું તે.

ઉદ્ગાત્ર પુ. યાજ્ઞિક ગોર, તેનું કામ
એટલુંજ કે સામવેદના મન્ત્ર
ભણવા.

ઉદ્દામવૃત્તિ પુ. સ્ત્રી. ન. ઉદ્ધત સ્વ-
ભાવવાળું, અમર્યાદ, એશુંતમ.

ઉદ્દાલક પુ. પુરુષનું નામ છે.

ઉદ્ધત પુ. સ્ત્રી. ન. ગર્વિષ્ઠ.

ઉદ્ધતમ્ ઉદ્+હન્ નો ભૂ. કૃ. ક્રિ. વિ.
તરીકે વપરાય છે, એકીકરાઈથી,
ઉદ્ધતાઈથી.

ઉદ્ધૂતવિસ્મય પુ. સ્ત્રી. ન. (ઉદ્ધૂત
ઉદ્+મૂ ઉત્પન્ન થવું, નો ભૂ. કૃ.)
જેનામાં અચંબો ઉત્પન્ન થ-
યો છે તે.

ઉદ્યમનૃત્ પુ. સ્ત્રી. ન. ઉદ્યોગી.

ઉન્નતિ સ્ત્રી. ઊંચપણ, મહાત્મતા.

ઉન્માદ પુ. હર્ષ, પ્રકુલિત થવું તે,
વિકાસ.

ઉપકળ્ઠ ન. ગામ અથવા શહેરની
પાસેની જગ્યા, પાધર, સીમ.

ઉપકાર પુ. પરગણુ કામ, બીજનું
ભલું કરવું તે.

ઉપકારિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપકાર કરનાર.

ઉપકૃતિ સ્ત્રી. ઉપકાર.

ઉપચય પુ. ખલનો, સંઘરો અથવા
સંચય કરવો તે.

ઉપચિત્ત ઉપ+ચિ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.,
એકલું કરેલું.

ઉપજનિત ઉપ+જન્ નો પ્રેરક કર્મણિ
ભૂ. કૃ., ઉપજવેલું.

ઉપનાયન } ન. જનોઈની ક્રિયા.
ઉપનયન }

ઉપભોગ પુ. ભોગવવું તે.

ઉપયુક્ત પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપયોગ કી-
ધેલું, વાપરેલું.

ઉપરત પુ. સ્ત્રી. ન. મુએલું, અંધ
થયલું.

ઉપરિ ક્રિ. વિ. ઉપર.

ઉપરિત્તન પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપલું.

ઉપશમ પુ. સંતોષ.

ઉપાકૃત પુ. સ્ત્રી. ન. લાવેલું.

ઉપાયન ન. નજરાણું.

ઉપાલમ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. ઠપકાલાયક,
દોષપાત્ર.

ઉપેત ઉપ+ઈ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., જો-
ડાયલું, યુક્ત.

ઝમ સર્વં બન્ને.

ઝમય સર્વં પુ. સ્ત્રી. ન. એ પ-
ક્ષને લગતું.

ઝર્વી સ્ત્રી. પૃથ્વી.

ઝલ્પી સ્ત્રી. એક નાગકન્યાનું નામ છે.
એ થોડા દિવસ અર્જુનની ભાર્યા
હતી.

ઝશનસ પુ. અસુરોના ગુરુનું નામ છે.

ઝષ્ ૧ ગ. પ. બાળવું.

ઝવસ સ્ત્રી. પ્રાતઃકાળની દેવી, મળસકું.

ઝવ્ણમ્ ક્રિ. વિ. ગરમીથી, ઉનું ઉનું.

ઝવ્ણરુચિ પુ. સૂર્ય.

ઝવ્મન્ પુ. ગરમી.

ઞ.

ઞર્જિત પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું, શ્રેષ્ઠ, બહું,
જાણ.

ઞર્ધ્વ પુ. સ્ત્રી. ન. ઉભું, ઊંચું, ઉપલું.

ઋ.

ઋ ૧ ગ. પ, જવું.

ઋજુ પુ. સ્ત્રી. ન. સાદું, સીધું, સાફ.

ઋણ ન. દેવું, રણ.

ઋત્વિજ્ પુ. યાજ્ઞિક ગોર.

ઋમુક્ષિન્ પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.

એ.

એકમનસ પુ. સ્ત્રી. ન. એકમનનું.

એકરાત્ર ન. એક રાત.

એકાકિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. એકલું, એ-
કાન્તવાસી.

એકાન્ત પુ. સ્ત્રી. ન. એકસરખું.

એકાન્તગુણ પુ. સ્ત્રી. ન. નિશ્ચિત
ગુણવાળું, જેના ગુણ ફરે
નહિ તે.

એકાન્તતઃ ક્રિ. વિ. એક સરખી
રીતે.

એકૈક સર્વં પુ. સ્ત્રી. ન. અછેક, દરેક.

એતાદૃશ પુ. સ્ત્રી. ન. આ તરેહનું,
આવું.

એનસ ન. પાપ.

એ.

એક્ષ્વાક પુ. ઇક્ષ્વાકુનો વંશજ.

એન્દ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. ઇન્દ્રસંબંધી.

એલ્લષ પુ. ઇલૂષાનો પુત્ર.

ઔ.

ઔપધ ન. ઔસડ.

ક.

કક્ષા સ્ત્રી. ઓરડો.

કક્ષ્ણ ન. કાંકણ.

કચ પુ. વાળ.

કટ પુ. સાદડી.

કવ્વ પુ. ઋષિનું નામ છે.

કતિચિત્ સર્વં કેટલાએક.

કનક ન. સુવર્ણ.

કન્યકા સ્ત્રી. દીકરી.

કપાલ પુ. ન. માથું, ઓપરી.

કપિલ પુ. સ્ત્રી. ન. પિળાશ પડતો,
તપખીરીઆ, બદામી.

કમ્ ૧૦ ગ. આ. પ્રીતિ કરવી.

કરણીય ન. જે કામ કરવાનું હોય
તે, કાર્ય, કર્તવ્ય.

કરિન્ પુ. હાથી.

કરુણ પુ. સ્ત્રી. ન. શોકકારક.

કરુણાપર પુ. સ્ત્રી. ન. દયાળુ.

કર્કોટક પુ. સાપનું નામ.

કર્ણ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

કર્મપથ પુ. (કર્મન્ કર્મ અને પથિન્ માર્ગ, રસ્તો) કર્મનો માર્ગ, એટલે મોક્ષ અથવા નિલમ્બ મેળવવાને ધર્મસંબંધી ક્રિયાકર્મ કરવાં તે.

કલત્ર ન. ભાર્યા, સ્ત્રી, પત્ની.

કલહ પુ. કલ્લયો.

કલહંસક પુ. એક જાતનો હંસ.

કલા સ્ત્રી. હુન્નર, કળા.

કલાપ પુ. સમૂહ.

કલિ પુ. કલિયુગ એટલે ચાર યુગનો છેલ્લો અને પાપિષ્ઠ હાલમાં હુનીઆમાં જે યુગ ચાલે છે તે, પાપરૂપી તત્ત્વ.

કલિન્ન પુ. દેશનું નામ છે (ખ. વ. માં વપરાય છે).

કલ્પાન્ત પુ. (કલ્પ પુ. સૃષ્ટિની અવધિ, અને અન્ત પુ. છેડો) સૃષ્ટિની અવધિનો છેડો.

કલ્પિત કૃપ્ નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ-કૃ. કલ્પેલું, યોજેલું, શોધી કાઢેલું.

કવપ પુ. પુરુષનું નામ છે.

કવિતા સ્ત્રી. કવિતા, વિદ્યા.

કષ્ટ પુ. સ્ત્રી. ન. ન. દુઃખિત.

કષ્ટં કષ્ટમ્ કિ. વિ. હાય હાય.

કસ વિ બેડે, ૧ ગ. પ. ખીલવું (ફૂલની માફક), વિકાસવું.

કાકુત્સ્થ પુ. કહુત્સ્થનો વંશજ, રામ.

કાલ્યાણ પુ. એક મોટા વૈયાકરણનું નામ છે.

કાદમ્બરી સ્ત્રી. અપ્સરાનું નામ છે. કાનન ન. વન, અરણ્ય.

કામ પુ. ઇચ્છા.

કામદુહ પુ. સ્ત્રી. ન. કોઈ પણ ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર.

કામપ્રિ પુ. જેની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ છે તે.

કાય પુ. શરીર.

કારય કૃનો પ્રેરક, કંઈ પણ ચીજ કરાવવી.

કાર્તિક્યેકાદશી સ્ત્રી. (કાર્તિકી સ્ત્રી. કાર્તિક મહિનાને લગતી, અને એકાદશી સ્ત્રી. અગીઆરસ) કાર્તિક મહિનાની અગીઆરસ.

કાર્પણ્ય ન. હલકાઈ, લઘુતા, નીચપણું.

કાર્મુક ન. ધનુષ્ય, કામદું. અધિજ્યકાર્મુક પુ. સ્ત્રી. ન. જેનું કામદું ખેંચેલું છે તે.

કાર્ય પુ. સ્ત્રી. ન. કરવાલાયક; ન. કાર્ય, કૃત્ય, કામ.

કાર્યકર પુ. સ્ત્રી. ન. (ખીજાને માટે) કંઈ પણ કામ જે કોઈ કરે તે.

કાર્યદ્વયાકુલ પુ. સ્ત્રી. ન. એકી વ-

ખતે એ કામ કરવાને લીધે ગ-
ભરાયલું.

કાલેય પુ. કેટલાક રાક્ષસોનું નામ છે.

કાવ્ય ન. કવિતા, કવન.

કાશ પુ. ન. એક જાતનું ધોળું ફૂલ.

કાષ્ઠલોષ્ઠસમ પુ. સ્ત્રી. ન. (કાષ્ઠ ન.
લાકડું, લોષ્ઠ પુ. અને ન. માટીનું
ઢેંડું, અને સમ સરખું) લાકડાં
અને માટીનાં ઢેંડાં જેવું.

કાહલ પુ. શબ્દ.

કિંનર પુ. દેવયોનિવિશેષ.

કિંસ્વિત્ કઈ જાતની વસ્તુ? થું?

કિતવ પુ. ઠગ, અપ્રામાણિક માણસ.

કિચત્ પુ. સ્ત્રી. ન. કેટલું.

કિરણ પુ. કિરણ.

કિશોસ્ક પુ. શિશુ, છોકરું (જેમકે
સિંહનું).

કીર્તિ સ્ત્રી. કીર્તિ.

કીર્તિત પરિ જોડે (કૃત ૧૦ ગ. 'કહે-
વું'—પરથી) વર્ણવેલું.

કીર્મીર પુ. એક રાક્ષસનું નામ છે.

કુ (નામની પાછળ મૂકવામાં આવે
છે) ખરાબ, નિન્દિત.

કુકુર ન. કુતરો.

કુટુમ્બક ન. કુટુમ્બ.

કુટ્તિમ પુ. ન. ફરસબંદી; મણિકુટ્તિમ
મણિની ફરસબંદી, સ્ફટિકની ફ-
રસબંદી.

કુઢવ પુ. ધાનનું માપું.

કુણ્ડલ ન. કાનનું આભરણ.

કુણ્ડિનપુર ન. શહેરનું નામ છે,
વિદર્ભ અથવા વરાહની રાજ-
ધાની.

કુતૂહલ ન. આશ્ચર્ય, જિજ્ઞાસા.

કુમારક પુ. કુમાર.

કુમુદ ન. રાત્રે ખીલતું કમળ.

કુમ્મ પુ. હાથીના કપાળના ભાગ
ઉપરનો ગોળો.

કુમ્મકર્ણપુ. રાવણના ભાઈનું નામ છે.

કુરુક્ષેત્ર ન. કૌરવો લડ્યા તે જ-
ગ્યાનું નામ.

કુલ ન. કુળ.

કુલજ પુ. સ્ત્રી. ન. (કુલ ન. કુળ)
અને જ જન્ 'પેદા થવું' ઉપરથી,
કુળમાં જન્મેલું, કુળનું.

કુશ પુ. અને લવ પુ. રામના
દીકરાઓ.

કુસુમપુર ન. શહેરનું નામ છે.

કૂલ ન. કિનારો.

કુ ૮ ગ. ઉ. કરવું, અઙ્ગી જોડે, આ-
શ્રય લેવો, અંગીકાર કરવો; અ-
ધિ જોડે, તાકવું, લાગુ પાડવું, અ-
ધિકૃત તાકીને, એટલે સંબંધ રા-
ખીને, લાગુ પાડીને; અપ+આ
જોડે, દૂર કરવું; અલમ્ જોડે, શણ-
ગારવું; આવિસ જોડે, ખુલ્લું કરવું,
ઉઘાડવું; ઉપ જોડે, ઉપકાર કરવો,
લલું કરવું; તિરસ જોડે, ધિક્કારવું;
નમસ જોડે, નમસ્કાર કરવો, નમન
કરવું, નમવું; નિ જોડે, ઈન્ત કરવી,

અપકાર કરવો; નિસ+આ (નિરા)
 બેડે, નિરાકરણ કરવું, ત્યાગ
 કરવો, છોડી દેવું; પ્રતિ બેડે,
 વેર લેવું, સામા થવું; વશી
 બેડે, વશ કરવું.
 કૃ ૫ ગ. ઉ. મારવું.

કૃચ્છ્રત્રય ન. કૃચ્છ્ર (ન. પ્રાયશ્ચિત્ત
 અને ત્રય ત્રણ) ત્રણ પ્રાયશ્ચિત્ત.
 કૃત્ ૬ ગ. પ. કાપવું.

કૃત્ત [ન. સત્યયુગ, ચાર યુગ-
 કૃત્તયુગ] માનો પહેલો યુગ, જગ-
 તનો પહેલો અને ઉત્તમ કાળ.
 કૃતિકા સ્ત્રી. દત્તક કીધેલી.

કૃતિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. જેનું કાર્ય
 સફળ થયું છે, કૃતકૃત્ય, સાફ,
 ગુણવાળું, સદ્ગુણી.

કૃત્તે અ. લીધે, વાસ્તે.

કૃત્ત્વ પુ. સ્ત્રી. ન. આખું.

કૃપણ પુ. સ્ત્રી. ન. કંઠરી, હલકા
 મનવાળું.

કૃપાનિધિ પુ. (કૃપા સ્ત્રી. દયા, અને
 નિધિ પુ. ભંડાર) દયાનો ભંડાર,
 ઘણો દયાળુ.

કૃપાલ પુ. સ્ત્રી. ન. માયાળુ.

કૃશ પુ. સ્ત્રી. ન. અશક્ત, પાતળું.

કૃષ્ ૧ ગ. પ. ખેંચવું; વિ+પ્ર બેડે,
 નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં આણવું.

કૃષિ સ્ત્રી. ખેતી.

કૃષ્ણ પુ. વિષ્ણુનો આઠમો અવતાર.

કૃષ્ણપક્ષ પુ. અંધારિયું.

કૃષ્ણવર્મન્ પુ. પુરુષનું નામ છે.

કૃષ્ણસાર પુ. હરણ.

કૃષ્ણસાહાય્ય ન. કૃષ્ણની મદદ.

કૃ ૬ ગ. પ. વિખેરવું; વિ બેડે
 પાથરવું.

કૃ ૯ ગ. ઉ. મારવું, નાશ કરવો.

કૃત્ ૧૦ ગ. તારીફ કરવી, વખા-
 ણવું, સ્તુતિ કરવી.

કેયૂર પુ. આબુખંધ, આહુભૂષણ,
 કોણી ઉપર પહેરવાનું ઘરેણું.

કેશ પુ. વાળ.

કેસરિન્ પુ. સિંહ.

કૈતવ ન. ઠગાઈ, કપટ.

કોટિ સ્ત્રી. કરોડ.

કોપ પુ. કોપ, ગુસ્સો.

કોશાગાર ન. તીબેરી, જામદાર-
 ખાનું.

કૌમારક ન. બાળપણ.

ક્રન્દિત ભૂ. કૃ. (નામ તરીકે વ-
 પરાય છે) ન. બૂમ.

ક્રમ્ ૧ ગ. પ. અને ૪ ગ. પ. ચા,

લવું, પગલું ભરવું; આ. લાગુ

થવું, અસર કરવી; અતિ બેડે-

પેલી તરફ ચાલવું અથવા જવું,

બુદ્ધા પડવું, ઓળંગવું, પાર જવું;

આ બેડે, પાસે જવું, ઉપર થઈ

ને ચાલવું, ઊગવું, ઊંચે ઊગવું.

ક્રી ૯ ગ. ઉ. ખરીદવું નિસ બેડે,

ફસવત આપી પોતાનું કરી લેવું.

નિષ્ક્રય આપવો, ખંડણી આપી
છોડવવું; વિ જોડે, વેચવું.

ક્રીડાશૈલ પુ. (ક્રીડા સ્ત્રી. રમત,
ગમત, શૈલ પુ. પર્વત) ગમતને
માટે પર્વત, મોજ કરવાનો પર્વત.
ક્રુધ્ ૪ ગ. પ. ગુસ્સે થવું; અભિ+સમ્
જોડે, ક્રોધવું, ક્રોધ કરવો.

ક્રુશ્ ૧ ગ. પ. વિ જોડે, રડવું,
શોક કરવો.

ક્રમ્ પ. થાકવું, થાકી જવું, પ-
રિશ્રમ પામવો, નરમ પડવું,
ઉદાસીમાં હોવું.

ક્રાન્ત ક્રમ્ નો ભૂ. કૃ. થાકી ગયલું,
લોથ થયલું, નિર્ગત થયલું, કર-
માયલું, ગ્લાનિ પામેલું.

ક્લિદ્ ૪ ગ. પ. ભીના થવું.

ક્લિન્દ્ ૧ ગ. પ. શોક કરવો.

ક્લિશ્ ૯ ગ. પ. દુઃખ દેવું, પીડા
કરવી, પીડવું, રીઝવું.

ક્લીબ પુ. ન. નપુંસક.

ક્લથ્ ૧ ગ. પ. ડબ્ જોડે, ઉકળવું.

ક્ષણ-ક્ષિણ્ ૮ ગ. પ. ઘાયલ થવું.

ક્ષણધ્વંસિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. (ક્ષણ પુ.

પળ અને ધ્વંસિન્ નાશ પામતું)

ક્ષણમાં નાશ પામતું, ક્ષણિક,

ક્ષણભંગુર.

ક્ષણિક્ત્વ ન. ક્ષણભંગુરપાણું.

ક્ષત્ ક્ષણ્ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. ઘાયલ
થયલું.

ક્ષમ્ ૪ ગ. પ. માફ કરવી.

ક્ષમિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. ક્ષમા કરનાર,
સહન કરનાર, ધીરજવાન, ગ-
મખોર.

ક્ષય પુ. નાશ, ઘટારો.

ક્ષિતિ સ્ત્રી. પૃથ્વી, જમીન.

ક્ષિતીશ પુ. (ક્ષિતિ સ્ત્રી. પૃથ્વી)
પૃથ્વીપતિ, રાજા.

ક્ષીર ન. દૂધ.

ક્ષુદ્ ૭ ગ. ઉ. ખાંડવું, ભુકો અ-
થવા ચુરો કરવો.

ક્ષુદ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું, હલકું.

ક્ષુમ્ ૯ ગ. પ. ક્ષોભ પમાડવું, ગ-
ભરાવવું, આકુળવ્યાકુળ કરવું.

ક્ષેત્રદેવતા સ્ત્રી. (ક્ષેત્ર ન. ખેતર
અને દેવતા દેવ) ખેતરપાળ.

ક્ષૈ ૧ ગ. પ. ક્ષય પામવો.

સ્વ.

સ્વ ન. માણસના શરીરના પોલા ભા-
ગ, જેવાકે મોઢું, નાક વગેરે.

સ્વજ્ઞકૃષ્ટ પુ. સ્ત્રી. ન. (સ્વજ્ઞ પુ. ત-
રવાર) જેણે તરવાર ખેંચી છે તે.

સ્વલમુજ્જ પુ. (સ્વલ પુ. દુષ્ટ મુજ્જ
પુ. સાપ) દુષ્ટ સર્પ.

સ્વલ અ. નિશ્ચે.

સ્વાદિર પુ. સ્ત્રી. ન. સ્વાદિર એટલે
ખેરતું.

સ્વિદ્ ૭ ગ. આ. અને ૪ ગ. આ-
અને ૬ ગ. પ. ખિન્ન થવું, ના-
ખુશ થવું, ખોટું લાગવું.

સ્વ્યા ૨ ગ. પ. કહેવું.

ગ.

ગગનમધ્ય પુ. ન. (ગગન ન. આકાશ,
મધ્ય પુ. ન. વચ્ચેનો ભાગ) આકા-
શનો મધ્ય ભાગ.

ગજઘટાશત ન. (ઘટા સ્ત્રી. રચના,
સમૂહ, સમુદાય, શત ન. સો)
હાથીઓની સો હાર, સેંકડો હા-
થીઓ.

ગજપુંગવ પુ. ગજશ્રેષ્ઠ, સારામાં
સારો હાથી.

ગણ્ડકી સ્ત્રી. નદીનું નામ છે; ગણ્ડ-
કીતીર ન. ગણ્ડકીનો કિનારો.

ગણ્ડસ્થલ ન. હાથીનાં લમણાં.

ગતજીવિત પુ. સ્ત્રી. ન. મુએલું.

ગતિ સ્ત્રી. આશ્રય, આસરો, આ-
લવું તે, આલવાની રીતિ.

ગદ્ ૧ ગ. પ. બોલવું.

ગદા સ્ત્રી. ગદા.

ગન્તુકામ પુ. સ્ત્રી. ન. જવાને આતુર.

ગન્ધર્વકન્યા સ્ત્રી. ગન્ધર્વની છોકરી.

ગમીર પુ. સ્ત્રી. ન. ગંભીર.

ગમ્ અભિ જોડે, હુમલો કરવો; પ્રતિ-
ઝડ્ જોડે, તરફ જવું.

ગરુડ પુ. વિષ્ણુદેવનું વાહન.

ગરુડાજ્ઞા સ્ત્રી. સર્પજાતિના શત્રુ
ગરુડનો હુકમ.

ગર્ભ પુ. ગર્ભ.

ગર્ભાષ્ટમ પુ. સ્ત્રી. ન. (ગર્ભ પુ. ગર્ભ
રહેવો તે, અને અષ્ટમ આઠમું)
ગર્ભ રહ્યા પછી આઠમું.

ગર્હ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ., હ.
લકો વિચાર બાંધવો, નિન્દવું.

ગલ પુ. ગળું.

ગલિત ગલનો ભૂ. કૃ. ગળેલું,
પડેલું.

ગહન પુ. સ્ત્રી. ન. દુર્ગમ, ભેદાય
કે પેસાય નહિ એવું; ન. અ-
રણ્ય, ઝાડી.

ગાળ્ડીવ ન. અર્જુનના ધનુષ્યનું
નામ છે.

ગાત્ર ન. અવયવ, શરીર.

ગાધોદક ન. (ગાધ પુ. સ્ત્રી. ન.
છાછર, અને ઉદક ન. પાણી)
છાછર પાણી.

ગાન્ધર્વ પુ. એક પ્રકારની લક્ષ્મી
છે. એ ક્રિયા પ્રમાણે વરકન્યાની
પરસ્પર અનુમતિ થઈ એટલે
લક્ષ થાય, બીજું કશું જોઈએ
નહિ.

ગાર્હપત્ય પુ. ગૃહસ્થ હમેશાં જે પ-
વિત્ર અગ્નિ રાખે છે તે, અ-
ગ્નિનું નામ છે, ગૃહકૃત્ય.

ગિર્ સ્ત્રી. વાણી.

ગુણ પુ. ક્ષયદો.

ગુપ્ ૧ ગ. પ. રક્ષણ કરવું.

ગુપ્તિ સ્ત્રી. ગુપ્તપણું, રક્ષણ.

ગુરુતા સ્ત્રી. મોટાઈ, દબદબો, ભ-
લકો.

ગુર્વી ગુરુ ન. સ્ત્રી. મોટી, મોટા ક-
દવાળી.

ગુલ્મપાલ પુ. (ગુલ્મ પુ. કિલ્લો) કિ-
લ્લાનો રક્ષણ કરનાર.

ગૃહ ૧ ગ. છાનું રાખવું, ગુપ્ત રાખવું.
ગૃહ ૪ ગ. પ. અતિલોભ કરવો,
લલુતા રાખવી.

ગૃહ ૧ ગ. આ. હલકો વિચાર આં-
ધવો, નિન્દવું.

ગૃહદેવતા સ્ત્રી. કુળદેવતા, ઘરની
અથવા કુળની દેવી.

ગૃહમેધિન્ પુ. ગૃહધર્મ પ્રમાણે
વર્તનાર.

ગૃ ૬ ગ. પ. ગળવું; સમ્ જોડે, આ.
વચન આપવું.

ગૃ ૮ ગ. પ. સમ્ જોડે, બોલવું.
ગો પુ. આખલો; સ્ત્રી. ગાય, વાણી,
પૃથ્વી.

ગોચર પુ. વિષય, કઈ પણ પહોચી
શકે એટલી હદ.

ગોમતી સ્ત્રી. નદીનું નામ છે.

ગોરચના સ્ત્રી. એક જાતનું ચક્રચ-
કિત પીળું અનુલેપન.

ગ્રન્થ ૮ ગ. પ. ગુંથવું. એકત્ર કરવું,
રચવું.

ગ્રન્થિ પુ. ગાંઠ.

ગ્રહ (ગૃહ) ૮ ગ. ઉ. લેવું, ગ્રહણ
કરવું અનુ જોડે, અનુગ્રહ કરવો,
મહેરબાની કરવી, નિ જોડે, કબજે
રાખવું; વિ જોડે, લડાઈ કરવી,
વિગ્રહ કરવો; સમ્, એકત્ર કરવું,
સંગ્રહ કરવો.

ગ્રામણી પુ. ગામનો મુખી.

ગ્રાવન્ પુ. પથ્થર.

ગ્લૈ ૧ ગ. પ. થાકી જવું, ગ્લાનિ
પામવી.

ગ્લૌ પુ. ચંદ્ર.

ઘ.

ઘણ્ટિકા સ્ત્રી. નાનો ઘંટ, ઘંટડી.

ઘર્મ પુ. ધામ, ગરમી.

ઘર્મજ પુ. સ્ત્રી. ન. (ઘર્મ પુ. ઉષ્ણતા,
ધામ) ધામ અથવા ગરમીથી

ઉત્પન્ન થયલું.

ઘસ ૧ ગ. પ. ખાવું.

ઘોર પુ. સ્ત્રી. ન. ભયંકર, ભયાનક.

ઘ્રા ૧ ગ. પ. ડપ જોડે, સંઘવું.

ચ.

ચકાસ ૨. ગ. પ. પ્રકાશવું.

ચક્રવદ્ધતિ પુ. સ્ત્રી. ન. (ચક્રવત્ ચક્ર
અથવા પૈડાની માફક) જેની
ગતિ પૈડાની ગતિ જેવી છે તે,
હમેશ ફરવું.

ચક્ષ ૨ ગ. આ. બોલવું; આ જોડે,
કહેવું; વિ+આ જોડે, સમજાવવું.

ચક્ષમણ ન. ફરવું તે.

ચણ્ડકૌશિક પુ. ઋષિનું નામ છે.

ચત્તવાર: સંખ્યાવાચક પ્ર૦ બ. ચાર.

ચન્દન પુ. ન. મુખેડનું લાકડું.

ચન્દનમજ્જરી સ્ત્રી. (ચન્દન પુ. મુ-
ખેડનું ઝાડ, મજ્જરી સ્ત્રી. ચંદુર,
માંજર, ફૂલ અથવા મોર) ચ-

ન્દનના ઝાડનું ડીચકું, ફણગો,
 મોર, ફૂલ વગેરે.
 ચન્દ્રગુપ્ત પુ. રાજનું નામ છે.
 ચદ્રાપીઢ પુ. રાજકુમારનું નામ છે.
 ચમ્ ૧ ગ. પ. ચાટી જવું. પીવું; આ
 જોડે આચમન કરવું (થોડું પાણી
 મોંમાં લઈ ધર્મક્રિયામાં કરવામાં
 આવે છે તેમ પી જવું).
 ચમ્પકપુષ્પરેણુ પુ. (ચમ્પક પુ. એક
 જાતનું સુગંધીદાર ફૂલવાળું ઝાડ,
 ચાંપાનું ઝાડ, રેણુ પુ. પરાગ,
 રજ) ચાંપાના ફૂલની રજ અ-
 થવા ધૂલિ કે પરાગ.
 ચમ્પકવન ન. ચાંપાનાં ઝાડનો સમૂહ.
 ચર્ ૧ ગ. પ. જવું, બહાર ફરવું.
 ચરણરાગ પુ. પગને રંગવા તે, પ-
 ગનો રંગ.
 ચરમ પુ. સ્ત્રી. ન. છેલ્લું.
 ચરિત્ત ચર્ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. આ-
 ચરેલું, કીધેલું.
 ચર્ચિત્ત ચર્ચ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. લેખ
 કીધેલું, ચોપડેલું.
 ચર્મચક્ષુસ ન. (ચર્મન્ ન. ચામડું
 અને ચક્ષુસ ન. આંખ), શારી-
 રિક દૃષ્ટિ (માનસિક દૃષ્ટિ
 નહિ તે).
 ચલ પ્ર+વિ જોડે, દૂર ચાલવું,
 એક કોરે ચાલવું.
 ચાદુ પુ. ન. મધુર લાપણ.
 ચાણક્ય પુ. પુરુષનું નામ છે.

ચાળાલ પુ. ચાણાળ, લંગિયો.
 ચારણસ્તુત પુ. સ્ત્રી. ન. (ચારણ પુ.
 ભાટ) ભાટથી વખાણાયલું.
 ચારુદત્ત પુ. પુરુષનું નામ છે.
 ચારુસર્વાંગી સ્ત્રી. (ચારુ ખુબસુરત.
 સર્વાંગ સઘળાં અવયવ) જેનાં
 સઘળાં અવયવ સુંદર છે એવી સ્ત્રી.
 ચાર્વકી સ્ત્રી. ખુબસુરત સ્ત્રી, અલ-
 બેલી.
 ચિ ૫ ગ. ઉ. એકકું કરવું; ડપ જો-
 ડે, જડા થવું; નિસ જોડે, નિશ્ચય
 કરવો, ઠરાવ કરવો; વિ જોડે, શો-
 ધવું, ખોળવું, ઢૂંડવું, સમ્ જોડે,
 સંગ્રહ કરવો.
 ચિત્ ૧૦ ગ. આ. ચેતન હોવું, ગતિ
 હોવી.
 ચિત્રવન ન. વનનું નામ છે.
 ચિત્રાલાપ પુ. (ચિત્ર જુદી જુદી તરે-
 હની, અને આલાપ પુ. વાતચીત)
 જુદા જુદા વિષયો ઉપર વાત-
 ચીત.
 ચિત્રિત પુ. સ્ત્રી. ન. ચિત્રવિચિત્ર
 કીધેલું, સુશોભિત કરેલું.
 ચિરપ્રવૃત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. લાંબા વખ-
 તથી ચાલતું.
 ચિરાદ્ ક્રિ. વિ. લાંબા કાળ પછી.
 ચૂત પુ. આગ્રવૃક્ષ, આંખાનું ઝાડ;
 ન. આંખાના ઝાડનું ફળ.
 ચૂર્ણ પુ. ન. ભુકો, ચુરણ; ચૂર્ણવત્ ભુ-
 કાના જેવું, ધૂળ જેવું, ધૂળ બરોબર.

ચેત્ અ. જો.

ચેતસ ન. મન, ચિત્ત.

ચૈત્ર પુ. શાલિવાહની હિંદુ વર્ષનો પહેલો માસ, ચૈત્ર.

ચૈત્રરથ પુ. ગન્ધર્વ લોકોનો દેશ.

છ.

છદ્ ૧૦ ગ. પ્ર જોડે, કોઈ પણ ચીજ ઢાંકવી.

છન્દસ ન. છન્દ, વૃત્ત.

છલ ન. છળ, કપટ.

છાદન ન. ઢાંકણ.

છિદ્ ૧૦ ગ. અને ૭ ગ. ઉ. કા-પવું, કાપી નાખવું; ભાગ કરવા.

જ.

જક્ષ ૨ ગ. પ. ખાવું.

જગદાત્મન્ પુ. (જગત્ ન. જગત્, દુનિયા, અને આત્મન્ પુ. આત્મા) જગત્નો આત્મા.

જગન્નાથ પુ. (જગત્ ન. દુનિયા, અને નાથ પુ. ધણી) જગત્નો ધણી, જગત્પતિ, જગન્નાયક, ઇશ્વર.

જગન્નાયક પુ. (જગત્ ન. દુનિયા, નાયક પુ. ધણી, પતિ) જગત્પતિ.

જઘનાર્ધ ન. (જઘન ન. કેડ, સ્ત્રીક-ટિનો પૂર્વ ભાગ, કોઈ પણ વસ્તુનો પાછલો ભાગ, અને અર્ધ અડધું) પાછલો ભાગ.

જઙ્ગા સ્ત્રી. બંધ.

જટા સ્ત્રી. જટા, ગુંથવાયલા વાળનું ગુંડ.

જટિલ પુ. સ્ત્રી. ન. લેપ ડીઘેલું, મિશ્ર ડીઘેલું.

જહ પુ. સ્ત્રી. ન. જીવવગરનું, અચેતન, નિર્જીવ.

જન્ સમ જોડે, જનમવું, આબાદ થવું, થઈ જવું.

જનમેજય પુ. પરીક્ષિતના એક છોકરાનું નામ છે. એ અર્જુનનો પૌત્ર હતો.

જનય જન્ 'ઉત્પન્ન કરવું' પેદાકરવું-નો પ્રેરક; જનયિતુમ્હેત્વર્થ કૃદન્ત.

જનાર્દન પુ. કૃષ્ણનું નામ છે.

જન્તુ પુ. પ્રાણી.

જન્મભાજ પુ. સ્ત્રી. ન. જન્મેલું; પુ. માણસ.

જન્માન્તર ન. (અન્યજન્મ જન્માન્તરમ્) બીજો જન્મ.

જપ્ ૧ ગ. પ. જપવું, ધીમે સાદે બોલવું અથવા પઠવું (મન્ત્રની માફક).

જમ્બુમાલિન્ પુ. રાક્ષસનું નામ છે.

જય પુ. જીત.

જયાવહ પુ. સ્ત્રી. ન. જીત લાવનાર; જય આપનાર.

જાગૃ ૨ ગ. પ. જાગવું.

જાહ્ય ન. જડતા, સુસ્તી, જડપણું.

જાત ન. સમૂહ.

જાતકર્મન્ ન. ઉત્પત્તિકાળનો સંસ્કાર.

જાતવેદસ પુ. અગ્નિ.

જાનંતપિ પુ. જનંતપનો પુત્ર.

જાનુ ન. ઘુંટણ.

જાયા સ્ત્રી. ભાર્યા, પત્ની.

જાહ્નવી સ્ત્રી. ગંગા, જહ્નુપુત્રી.

જીવન ન. હંદગી, આજીવિકા,
ઉપજીવિકા.

જીવનાશા સ્ત્રી. (જીવન ન. જીવવું
તે, હંદગી, આજા સ્ત્રી. ઉમેદ)
જીવવાની ઇચ્છા.

જીવલોક પુ. મૃત્યુલોક, સજીવ
પ્રાણીઓની દુનિયા.

જીવિત ન. હંદગી.

જીવિતલઘૂકૃત પુ. સ્ત્રી. ન. હંદગી-
થી અથવા જીવતા રહેવાથી ના-
મોશી પામેલું અથવા માનબ્રધ
થયલું.

જૃમ્ભ સમ્+જ્ઞ બેડે, ૧ ગ. આ.
ચલ કરવો, સાધવું, સિદ્ધ કરવું.

જૃ ૧, ૪ અને ૯ ગ. પ. અને ૧૦
ગ. ઘરડા થવું, ક્ષીણ થવું, જીર્ણ
થવું, ઘસાઈ જવું.

જૈન પુ. જિનમતને અનુસરનારા,
જૈન લોકમાંનો એક.

જ્ઞા (જા) ૯ ગ. આ. જાણવું; અનુ
બેડે, પરવાનગી આપવી, રબ
આપવી, અભિ બેડે, ઓળખવું.

જ્ઞાનમાર્ગ પુ. (જ્ઞાન ન. જ્ઞાન, માર્ગ
પુ. રસ્તો) મોક્ષ મેળવવા માટે
ઈશ્વરનું જ્ઞાન.

જ્વલ ૧ ગ. પ. બળવું, તપવું,
ધગધગવું.

ત.

તક્ષ ૧ ગ. પ. છોલવું, કાપી નાખવું;
સમ્ બેડે, કકડા કરવા, ઘાયલ
કરવું, શબ્દો વડે વિધવું, નિર્ભ-
ત્સના કરવી.

તટ પુ. સ્ત્રી. ન. કિનારો, કોર.

તત પુ. કોઈ પણ સગાનું (છોકરાનું
કે આપનું) વહાલનું નામ.

તત્ત્વવેદિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. તત્ત્વ અ-
થવા ફિલસુફી જાણનાર.

તદીય પુ. સ્ત્રી. ન. તેને લગતું.

તદ્વત્ કિ. વિ. તેના જેવું, એવીજ
રીતે.

તદ્વિષયક પુ. સ્ત્રી, ન. તેને લગતું.

તન્ ૮ ગ. ઉ. તાણવું, પાથરવું,
પ્રવર્તાવવું, જેમકે યજ્ઞ પ્રવર્તા-
વવો અથવા કરવો; પ્ર બેડે,
ફેલાવવું.

તનય પુ. દીકરો.

તનુ-તન્ સ્ત્રી. શરીર.

તન્તુ પુ. દોરી, તાંતણો.

તન્ત્રી સ્ત્રી. વાદ્યવિશેષ, વીણા.

તન્દ્રય નામધાતુ, અથવા સાધિત
ધાતુ(તન્દ્રા સ્ત્રી. { આળસ, સુસ્તી }
ઉપરથી) આળસુ થવું.

તપ્ ૧ ગ. પ. તપ કરવું.

તપન પુ. જીલમી.

તપોધન પુ. તપ છે ધન જેવું, ઋષિ.

તમ્ ૪ ગ. પ. દુઃખિત થવું.

તરી સ્ત્રી. મછવો.

તર્જ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. આ.
ધમકાવવું, ધમકી આપવી, ઠ-
પકો દેવો, નિર્ભર્ત્સના કરવી.
તાદૃશં પુ. સ્ત્રી. ન. તેના જોવું,
તત્સદૃશ.

તાપ પુ. તાપ, ગરમી.
તાય ૧ ગ. આ. ફેલાવવું.
તાર ન. તીણો સ્વર; પુ. સ્ત્રી. ન. તીણું.
તાવત્કાલમ્ કિ. વિ. તેટલા વખત
સુધી, તત્કાલપર્યન્ત.
તાવદ્ કિ. વિ. તે વખતમાં એ
દરમ્યાનમાં.

તિગ્મ પુ. સ્ત્રી. ન. સખત, તીક્ષ્ણ.
તિથિ સ્ત્રી. મહિનાનો કોઈ પણ
દિવસ.
તિમિર પુ. સ્ત્રી. ન. અંધકાર, અંધારું.
તિર્યચ્ પુ. હલકા વર્ગનું પ્રાણી; પુ.
સ્ત્રી. ન. આડું, બાજુ પડતું, આ-
ડકતરાતું, ત્રાંસું.

તીર્થોદક ન. (તીર્થ ન. નદી જેવી
પવિત્ર વસ્તુ, અને ઉદક ન.
પાણી) પવિત્ર પાણી.

તુસુલ પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રચણ્ડ, ભયં-
કર, ભારે, ખૂબ ઝામેલું.

તુરગ પુ. ઘોડો.

તુરાસાહ પુ. ઇન્દ્રનું નામ.

તૂર્ણમ્ કિ. વિ. ઉતાવળથી.

તૃણરાજફલ ન. (તૃણરાજ પુ. તાડ-
ખજૂરીની જાતનું ઝાડ) તાડખ-
જૂરીની જાતના ઝાડનું ફળ.

તૃષ ૪. ગ. પ. તૃષ થવું, સંતુષ્ટ
થવું.

તૃષ ૪. ગ. પ. તરસ્યા થવું.

તૃષ્ણા સ્ત્રી. તરસ, લોભ.

તૃહ્ ૭ ગ. પ. મારવું, નાશ કરવો.

તૈજસ્વિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રકાશમાન,
તેજદાર, દમ અથવા હોશવાળું.

તોય ન. જળ.

ત્યાગ પુ. દાન.

ત્રય ન. ત્રણનો સમુદાય.

ત્રસ ૧ અને ૪ ગ. પ. ધૂળવું;
ખીવું; સમ્ જોડે, ત્રાસ પામવો.

ત્રાણ ન. રક્ષણ.

ત્રિઃ કિ. વિ. ત્રણવાર.

ત્રિવર્ગ પુ. ત્રણ વસ્તુ એટલે ધર્મ અ-
થવા પુણ્ય, અર્થ એટલે પૈસો,
અને કામ એટલે ઇચ્છા અથવા
ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી તે, એ ત્રણ
વસ્તુનો સમુદાય.

ત્રિવિષ્ટપાસ્થાન ન. (ત્રિવિષ્ટપ ન. સ્વર્ગ,
આસ્થાન ન. સભા) સ્વર્ગીય સભા,
દિવ્ય સભા, દેવોની સભા.

તુદ ૪ અને ૬ ગ. પ. તૂટવું, ભાંગ-
વું, કડાકે દઈ કડકડા થવા.

ત્રેતા સ્ત્રી. ત્રેતાયુગ, ચાર યુગમાંનો
ખીજો યુગ.

ત્રૈલોક્ય ન. ત્રણ લોક.

ત્ર્યમ્બક પુ. રુદ્રનું નામ છે, શિવ,
ત્રિનેત્ર.

ત્વિષ્ સ્ત્રી. તેજ, ઉજેસ, ચળકાટ.

દેહિન્ પુ. શરીરી, માણસ; પુ. સ્ત્રી.
ન. શરીરવાળું.

દૈ ૧ ગ. પ. અવ જોડે, પવિત્ર
કરવું, સાફ કરવું.

દો ૪ ગ. પ. અવ જોડે, કાપવું,
કાપી નાખવું.

દોષ પુ. નિંદા, અદગો.

દોષન્ પુ. આહુ.

દોહનકાલ પુ. (દોહન ન. દોહવું,
કાલ પુ. કાળ) દોહવાનો વખત.

દૌર્બલ્ય ન. નબળાઈ.

દૌર્મિદ્ય ન. દુષ્ટ મસલત, ખોટી
સલાહ.

દ્યુતિ સ્ત્રી. કાન્તિ, વર્ણ.

દ્યુમ્ન ન. પૈસો, વિત્ત.

દ્યો સ્ત્રી. સ્વર્ગ.

દ્રવિણ ન. પૈસો, ધન.

દ્રવ્ય ન પદાર્થ, ચીજ.

દુ ૧ ગ. પ. દોડવું.

દ્રોણ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

દ્વય ન. બે ચીજોનો સમૂહ, જોડું.

દ્વયી સ્ત્રી. બે પ્રકારની.

દ્વાઃસ્થ પુ. સ્ત્રી. ન. દ્વારપાલક.

દ્વાપર પુ. ત્રીજો યુગ, દ્વાપર યુગ.

દ્વાર ન. આરાણું.

દ્વારપાલ પુ. દ્વારરક્ષક.

દ્વિગુણ પુ. સ્ત્રી. ન. બેવડું.

દ્વિજન્મન્ પુ. (દ્વિ બે, જન્મન્ ન.

જન્મ) બે જન્મવાળો, પ્રથમ

ત્રણ વર્ણમાંની ગમે તે વર્ણમાંનો

કોઈ સખસ, બ્રાહ્મણ.

દ્વિજિહ્વ પુ. (જિહ્વા સ્ત્રી. જીભ)
બે જીભવાળો, સાપ.

દ્વિજોત્તમ પુ. બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ.

દ્વિષ્ ૨ ગ. ઉ. ધિક્કારવું, દ્વેષ કરવો.

દ્વિષ્ પુ. શત્રુ.

ધ.

ધનાશા સ્ત્રી. પૈસાની ઇચ્છા.

ધનુર્જ્યા સ્ત્રી. (જ્યા સ્ત્રી. દોરી [કામ-
ઠાની]) ધનુષની દોરી.

ધમની સ્ત્રી. ભુંગળી.

ધરાધિપ પુ. (ધરા સ્ત્રી. પૃથ્વી,
અધિપ પુ. પતિ) પૃથ્વીપતિ, રાજા.

ધરિત્રી સ્ત્રી. પૃથ્વી.

ધર્મદૂષણ પુ. સ્ત્રી. ન. ધર્મને કલંક
લગાડનાર.

ધર્મષટ્ઠાંશભાગ પુ. પુણ્યનો છઠ્ઠો ભાગ.

ધર્મસૂત્રકાર પુ. (ધર્મ પુ. કાયદો, સૂત્ર
ન. સૂત્ર, વચન) કાયદાના વચન
બનાવનાર, ધર્મશાસ્ત્ર લખનાર.

ધા ૩ ગ. ઉ. મૂકવું, ધરવું; અપિ

કે પિ જોડે, બંધ કરવું; અવ જોડે,

ધ્યાન આપવું; નિ જોડે, મૂકવું,

રાખવું; પરિ જોડે, પહેરવું; પુરસ્ક

જોડે, કોઈને ગોર કરવો; વિ

જોડે, કરવું, બળવવું, શાસન

કરવું, નિયમ આંધવો, વિધાન

કરવું (ધર્મશાસ્ત્રમાં થાય છે તેમ);

સમ્ જોડે, સંધિ કરવી, સમાધાન

કરવું, સલાહ કરવી, ચોટાડવું

ધાત્રી સ્ત્રી. ધાવ.

ધામન્ ન. તેજ, પ્રભાવ.
 ધારા સ્ત્રી. ધાર (પાણીની), કોર.
 ધિ ૬ ગ. પ. સમ્ જોડે, સંધિ કરવી.
 ધિક્ અ. ધિક્કારવાયક અવ્યય.
 ધી સ્ત્રી. બુદ્ધિ.
 ધીવર પુ. માછી.
 ધુ કે ધૂ ૫ ગ. ઉ. ધૂળવું.
 ધુર સ્ત્રી. બુસરી, જોત.
 ધૂ ૧ અને ૯ ગ. ઉ. અને ૬ ગ.
 પ. ધૂળવું, હલાવવું.
 ધૂ (ધૂન્) ૧૦ ગ. વિ જોડે, ધુળવવું.
 ધૂપ્ ૧ ગ. પ. તપાવવું.
 ધૂષ પુ. ધૂપ.
 ધૂર્ત પુ. ધુતારો.
 ધૂસર પુ. સ્ત્રી. ન. ઝાંખું, ધૂળના
 રંગ જેવું.
 ધ્ અવ જોડે, ૧૦ ગ. અથવા પ્રેરક,
 યોકસાઈથી બાણવું, નક્કી કરવું.
 ધ્ ઝડ્ જોડે, ઉદ્ધાર કરવો, તારવું.
 ધ્ ૫ ગ. પ. હામ ભીડવી, હોડ
 બકવી, કોઈની સામા છાતી ચ-
 લાવવી.
 ધે ૧ ગ. પ. ધાવવું, સ્તનપાન કરવું.
 ધૈર્યધન પુ. સ્ત્રી. ન. (ધૈર્ય ન. ધીરજ,
 હિમ્મત) ધૈર્ય છે ધન જેવું.
 ધ્મા ૧ ગ. પ. કુંકવું.
 ધ્યૈ ૧ ગ. પ. ધ્યાન ધરવું, ચિન્તન
 કરવું; અન્નુ જોડે, વિચાર કરવો,
 ચિન્તન કરવું.
 ધ્રુવસ્. કિ. વિ. નક્કી.

ધ્વન્ ૧ ગ. પ. શબ્દ કરવો.
 ન.
 નક્ર પુ. મગર.
 નગેન્દ્ર પુ. પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ, હિમાલય-
 નદ્ ૧ ગ. પ. શબ્દ કરવો, ગર્જના
 કરવી, ગાળવું.
 નન્દ અથિ જોડે, અભિનન્દન કરવું,
 સત્કાર કરવો.
 નન્દ પુ. રાજવંશનું નામ છે, એ
 વંશનો સખસ.
 નન્ન પુ. સ્ત્રી. ન. નરમ.
 નરક પુ. નરક, નિરય.
 નર્મદા સ્ત્રી. નદીનું નામ છે.
 નલતુલ્યાકૃતિ પુ. સ્ત્રી. ન. (નલ પુ.
 તુલ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. સરખું, અને
 આકૃતિ સ્ત્રી. આકાર) નળના
 જેવા આકારવાળું.
 નલરૂપધારિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. (નલ, રૂપ
 ન. આકાર, અને ધારિન્ ધારણ
 કરનાર) નળનું રૂપ ધારણ
 કરનાર.
 નલિની સ્ત્રી. કમળનો છોડ.
 નવમી સ્ત્રી. નોમ.
 નવીન પુ. સ્ત્રી. ન. નવું.
 નશ વિ જોડે, નાશ પામવું.
 નશ્વર પુ. સ્ત્રી. ન. નાશવત્.
 નસ સ્ત્રી. નાક.
 નહ્ ૪ ગ. ઉ. સમ્ જોડે, તૈયાર થવું,
 સબળ થવું, કમ્ભર આંધવી.

નાના અ. બ્રુહું બ્રુહું, અનેક પ્રકારનું,
ઘણું.

નારદ પુ. ઋષિનું નામ છે.

નારાયણ પુ. વિષ્ણુનું નામ છે.

નિઃશાન શો (૨ ગ. આ. આર્ષ,
વૈદિક) નો વર્તમાન કૃ. નિસ
જોડે, તીક્ષ્ણ થતું.

નિઃશુક્ર પુ. સ્ત્રી. ન. શક્તિહીન.

નિઃશ્રેયસ ન. મોક્ષ.

નિજ્ઞ ૩ ગ. આ. સ્વચ્છ કરવું; અવ
જોડે, ધોવું.

નિજ પુ. સ્ત્રી. ન. પોતાનું (સગું).

નિજ્ઞ ૨ ગ. આ. પ્ર જોડે, ધોઈ
નાખવું.

નિતરામ્ ક્રિ. અ. અત્યન્ત.

નિત્ય પુ. સ્ત્રી. ન. હમેશનું, નિરન્ત-
રનું.

નિત્યકર્મન્ ન. ધર્મસંબંધી નિત્ય કર્મ.

નિદાઘ પુ. ઉનાળો, ગરમ ઋતુ.

નિઘન ન. મોત, નાશ.

નિનાદ પુ. શબ્દ.

નિન્દિત નિન્દ્ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. નિ-
ન્દાયલું, નિન્દવા યોગ્ય.

નિપદ્યમાન નિપદ્ નો વર્તમાન કૃ.,
સુધી રહેલું.

નિબિઙ્ડ પુ. સ્ત્રી. ન. ફાટ કે ચીર વગ-
રનું, ઘટ, ઘાડું.

નિયતમ્ ક્રિ. વિ. નિશ્ચે.

નિયતિ સ્ત્રી. પ્રારબ્ધ, દૈવ.

નિયોક્ત પુ. આંધનાર, સાંધનાર.

નિયોગિન્ પુ. પ્રધાન, કામદાર.

નિરર્થક પુ. સ્ત્રી. ન. નિરુપયોગી, ન-
કામું, વ્યર્થ, નિષ્ફળ.

નિરન્તરમ્ ક્રિ. વિ. અન્તર વગર,
પાસે પાસે.

નિરભિભવસાર પુ. સ્ત્રી. ન. ઉત્કૃષ્ટતા-
વાળું (એન્દ્રિકૃત કોશ), જ્યાં
અપમાન નથી એવું, માન-
સહિત.

નિરય પુ. નરક.

નિરસ્ત અસ 'નાખવું,' 'ફેંકવું' નો
કર્મણિ ભૂ. કૃ. નિર જોડે, વિખ-
રાયલું.

નિરાહાર પુ. સ્ત્રી. ન. આહારરહિત,
ઉપવાસી.

નિર્ઘ્નતા સ્ત્રી. નિર્દયતા.

નિર્જન પુ. સ્ત્રી. ન. જનરહિત,
એકાંત.

નિર્જર પુ. દેવ.

નિર્દય પુ. સ્ત્રી. ન. દયારહિત, ઘાતકી.

નિર્દશ પુ. સ્ત્રી. ન. દશ દિવસનું
(છોકરું).

નિર્ધન પુ. સ્ત્રી. ન. પૈસાવગરનું, ગરીબ.

નિર્મર પુ. સ્ત્રી. ન. ભરેલું, પૂર્ણ.

નિર્વ્યાજતા સ્ત્રી. સત્ય, ખરાપણું.

નિવર્તન ન. બંધ રહેવું તે, પરેજી
કરવી તે, પરેજી.

નિશ સ્ત્રી. રાત.

નિષધેશ્વર પુ. નિષધ દેશનો રાજા,
નળ.

નિષ્ઠાશૂન્ય પુ. સ્ત્રી. ન. (નિષ્ઠા સ્ત્રી.

સ્થિરતા, શૂન્ય પુ. સ્ત્રી. ન. રહિત)

સ્થિરતારહિત, અસ્થિર.

નિષ્ફલતા સ્ત્રી. નિષ્ફળપણું.

નિસર્ગ પુ. સ્વભાવ.

નીચ જોડે, ઉપનયન ક્રિયા કરવી,
જનોઈ દેવું.

નીચ પુ. સ્ત્રી. ન. નીચું, હલકું, અ-
ધમ, ઉતરતી સ્થિતિનું.

નીચગ પુ. સ્ત્રી. ન. નીચ પુરુષ
પાસે જનાર, નીચ અથવા ઉ-
તરતી સ્થિતિવાળા માણસ પા.
સેનું, નીચી જમીન તરફ વહેતું.

નીચૈઃ ક્રિ. વિ નીચે.

નીતિનિપુણ પુ. સ્ત્રી. ન. (નીતિ સ્ત્રી.

રાજકીય બાબતનું જ્ઞાન, અથવા
વ્યવહારજ્ઞાન, નિપુણ પુ. સ્ત્રી. ન.
ચતુર) રાજનીતિમાં ચતુર, વ્ય-
વહારમાં હોંશીઆર, શાણો.

નુર ગ. પ. વખાણવું.

નુ અ. શંકા કે વિતર્કવાચક અવ્યય.

નૂનમ્ ક્રિ. વિ. નિશ્ચે.

નૂપુર પુ. ટોડો, ઝાંઝર.

નૃપદ્વર પુ. સ્ત્રી. ન. માણસોમાં રહે-
નારું, એક જગ્યાએ સ્થિર રહેલું.

નેમિ સ્ત્રી. પૈડાનો ઘેર.

નૈપુણ્ય ન. ચતુરાઈ.

નૈષધ પુ. નિષધ દેશનો રાજા, નળ.

ન્યાયપ્રવૃત્ત પુ. સ્ત્રી ન. (ન્યાય પુ.

ન્યાય, વાજબીપણું, પ્રવૃત્ત પ્રત્યક્ત

‘આગળ ચાલવું’ નો ભૂ. કૃ.)

જેની વર્તણૂક વાજબી છે તે,
ન્યાયમાર્ગમાં વર્તનાર.

ન્યાયવાદિન પુ. સ્ત્રી. ન. (ન્યાય પુ. વા-
જબી હોય તે) વાજબી બોલનાર.

ન્યાય્ય પુ. સ્ત્રી. ન. વાજબી, ચોખ્ખ,
અદલ, ન્યાયથી દૂર નહિ એવું.

પ.

પક્ષિ સ્ત્રી. હાર, ઓળ.

પદ્મ સંખ્યાવાચક પ્ર૦ અને દ્વિ૦ બ.
વ. પાંચ.

પદ્ ૧ ગ. પ. પડવું, વાંચવું.

પદ્યમાન (પદ્ ‘પડવું,’ ‘વાંચવું’ નો
કર્મણિ વર્તમાન કૃ.) પઢાવું, વં-
ચાવું.

પદ્ ૧ ગ. વખાણવું, પણમાં મૂકવું,
સરતમાં અથવા હોડમાં મૂકવું,
ઘૂત રમવું.

પદ્ અભિ જોડે, (કોઈ પણ પદાર્થે)
તરફ ફેરવું; પદ્-ઉદ્ જોડે, ઝીડવું.

પત્તજ્જવત્ ક્રિ. વિ. પતંગિયાની પેઠે
પતજ્જલિ પુ. મહાભાષ્ય નામના મોટા
વ્યાકરણ ગ્રન્થનો કર્તા.

પત્તન ન. પડવું, સદ્ગુણમાંથી બ્રહ્મ
થવું, ભણતા, નાશ.

પતિ પુ. ધણી, વર.

પતિત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. પાપી, ધર્મભણ.

પથઃ (પથિન્ પુ. રસ્તો તું પ૦ એ.)
રસ્તામાંથી.

પથિન્ પુ. રસ્તો, માર્ગ.

પથ્ય ન. હિતકારક ચીજ.

પદ્ ૪ ગ. આ. ગળવું, પડવું, સ્થા-
નથી ખસવું; પ્રતિ જોડે, જાણવું,
સમજવું, અંગીકાર કરવો, કરવું,
આચરવું, પ્રાપ્ત કરવું; સમ્ જોડે,
થવું, એકંદર મળીને થવું; પ્રતિ
જોડે (પ્રેરકરૂપમાં), વિચારવું,
ધ્યાનમાં લેવું, સિદ્ધ કરવું, આપવું,
સોંપવું; સમ્ જોડે, સોદો કરવો.

પદ્ પુ. પગ.

પદ ન. પગલું.

પદવી સ્ત્રી. રસ્તો માર્ગ.

પદાર્થ પુ. પદાર્થ, ચીજ, વસ્તુ.

પદ્ધતિ સ્ત્રી. રસ્તો, શીરસ્તો, વહીવટ.

પદ્મ ન. દિવસે ખીલતું કમળ.

પદ્મ ૧ ગ. વખાણવું.

પપી પુ. સૂર્ય, રક્ષણ કરનાર.

પર સર્વં પુ. સ્ત્રી. ન. ખીજું, ખીજને
લગતું, ખીજ પક્ષને લગતું.

પર પુ. ન. શ્રેષ્ઠ વસ્તુ, ઈશ્વર.

પરંપરા સ્ત્રી. હાર, ઓળ, શ્રેણિ,

અનુક્રમ.

પરમ્ ઉલયાન્વયી અ. પાણુ, કિંતુ.

પરમેશ્વર પુ. જગત્નો શ્રેષ્ઠ રાજકર્તા,
જગન્નિયન્તા, ઈશ્વર.

પરમેષ્ઠિન્ પુ. બ્રહ્મદેવ.

પરાયણ ન. આસક્તિ, જે પદાર્થ પર
ધ્યાન આપ્યું હોય તે.

પરાર્થવટક પુ. સ્ત્રી. ન. પારકાનું ભણું
કરનાર.

પરાસુ પુ. સ્ત્રી. ન. મુએલું.

પરિક્ષિત્ પુ. અભિમન્યુનો પુત્ર અને
અર્જુનનો પૌત્ર.

પરિચર્યા સ્ત્રી. નોકરી, સેવા, આરા-
ધના.

પરિચારક પુ. સેવક, ખીજમતદાર.

પરિજન પુ. ચાકર, સેવક.

પરિણત પુ. સ્ત્રી. ન. ઘરડું, વૃદ્ધ, જૂનું.

પરિત્યક્ત પરિત્યજનો કર્મણિ ભૂ. કૃ.
તજેલું.

પરિત્યાજ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. પરિત્યજનો
વિધ્યર્થ કૃ. તજવા લાયક.

પરિપન્થિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. કોઈની વચ-
માં આવનાર, હરકત કરનાર;
તત્પરિપન્થિની સ્ત્રી. તેના વચમાં
આવનારી.

પરિપાક પુ. પાકવું, પરિપકવ થવું,
પરિપકવતા.

પરિપ્લુષ્ટ પરિપ્લુષ્ નો ભૂ. કૃ., અળેલું.

પરિબ્રષ્ટ પરિબ્રંશ નો ભૂ. કૃ., છીન-
વી લીધેલું, પડેલું, ભષ્ટ થયેલું.

પરિવર્તન ન. શેરફાર.

પરિવર્તિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. શેરફાર થતું,
ફેરતું, બદલાતું.

પરિવાર પુ. રસાલો, ચાકરનફર.

પરિવૃદ્ધ પુ. ધણી, સ્વામી.

પરિવેષ્ટ પુ. પીરસનાર.

પરિવ્રાજ પુ. સંન્યાસી.

પરિવ્વજ્ઞ પુ. આલિંગન.

પરિસમાપ્તિ સ્ત્રી. છેડો, સિદ્ધતા.

પરીતાપ પુ. દુઃખ પીડા.

પરોપકાર પુ. બહુ કામ, પરગણુ કામ.

પર્જન્ય પુ. વરસાદ.

પર્યશ્ચિત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. જેની પાછળ દેવતા પ્રેરવ્યો હોય તે. અગ્નિદાનને માર્યા પહેલાં તેની પાછળ દેવતા લઈ જાય છે.

પર્યાસમ્ ક્રિ. વિ. બેઈએ એટલું, મન સંતોષ પામે એટલું, ઇચ્છાનુરૂપ.

પર્વત પુ. ઋષિનું નામ છે.

પલાયમાન (પરાનઅય ૧ ગ. આ. 'જવું' નો વર્તમાન કૃ. એ રૂપમાં રા નો લા થયો છે.) દોડતું.

પલાશ પુ. એક જાતનું ઝાડ છે.

પલ્લવ પુ. ન. નાજુક પાંદડું.

પા ૨ ગ. પ. રક્ષણ કરવું.

પાત પુ. પડવું. પતન.

પાતિત (પત્ નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ.કૃ.) પાડેલું.

પાત્ર ન. યોગ્ય પુરુષ (દાન આપવા).

પાન્થ પુ. મુસાફર.

પાપકૃત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (પાપ ન. પાપ, અને કૃત્ત કરનાર) પાપ કરનાર.

પાપહર પુ. સ્ત્રી. ન. પાપ હરણુ કરનાર.

પારયિષ્ણુત્તમ પુ. સ્ત્રી. ન. કશું પાર મૂકવાને ઘણું જ શક્તિમાન.

પારિક્ષિત પરીક્ષિતનો પુત્ર.

પાર્ય પુ. પૃથાનો પુત્ર, પાંડવોનું નામ છે.

પાવક પુ. અગ્નિ.

પાવન પુ. સ્ત્રી. ન. પવિત્ર કરનાર, પવિત્ર, સ્વચ્છ.

પાશ પુ. બળ.

પિઞ્જર પુ. ન. કંકુ.

પિણ્ડદ પુ. સ્ત્રી. ન. પિણ્ડ આપનાર.

પિણ્ડાલક્તક પુ. રાતો રંગ, અળતો.

પિનાકિન્ પુ. શિવનું નામ છે.

પિશુન પુ. સ્ત્રી. ન. દુષ્ટબુદ્ધિવાળું.

પિશુનતા સ્ત્રી. દુષ્ટ બુદ્ધિ.

પિષ્ ૭ ગ. પ. દળવું.

પીઢાકર પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખ દેનાર.

પીચૂપ ન. અમૃત.

પુંસ પુ. પુરુષ.

પુણ્ડરીક પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે; ન. કમળનું ફેલ.

પુણ્યકૃત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (પુણ્ય ન. ધર્મ-કૃત્ત, અને કૃ કરવું) પુણ્યશાળી, પુણ્યવાન.

પુણ્યપુરુષ પુ. પવિત્ર અથવા સદ્ગુણી માણસ.

પુનરુક્તમૃત પુ. સ્ત્રી. ન. (પુનરુક્ત ફરી બોલેલું, અને મૃત થયેલું) ફરી બોલ્યા જેવું.

પુનર્મૂ સ્ત્રી. ફરીથી પરણેલી વિધવા, જે વિધવાએ પુનર્વિવાહ ડી-ધેલો હોય તે.

પુર સ્ત્રી. શહેર.

પુરંધિ પુ. એક દેવતાનું નામ છે.

પુરદ્વાર ન. શહેરનો દરવાજો.

પુરસ્તાત્ કિ. વિ. આગળ, મોં
 આગળ.
 પુરોધસ પુ. કુળગોર.
 પુરોહિત પુ. કુળગોર, ઉપાધ્યાય.
 પુષ્ ૯ ગ. પ. પોષણ કરવું.
 પુષ્કર પુ. સંસાવાચક નામ છે.
 પુષ્ટિ સ્ત્રી. પોષણ.
 પુષ્પમિત્ર પુ. રાજનું નામ છે.
 પુષ્પસ્રજ સ્ત્રી. (પુષ્પ ન. અને સ્રજ
 સ્ત્રી.હાર)કૂલનો હાર,કૂલની માળા.
 પુષ્પિણી સ્ત્રી. પુષ્પયુક્ત.
 પૂ ૯ ગ. ઉ. પાવન કરવું.
 પૂર્ણ પૃ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ભરેલું.
 પૂર્ણપાત્ર ન. માંગલિક પ્રસંગે આકરને
 અને બીજાને આપેલી અખ-
 શીસ.
 પૂર્વ સર્વં પુ. સ્ત્રી. ન. આગલું, પૂર્વ
 દિશાનું.
 પૂર્વરાત્ર પુ. (પૂર્વ આગલી, રાત્રિ સ્ત્રી.
 રાત) પહેલી રાત, રાતનો પૂર્વ
 ભાગ.
 પૂર્વાહ્ન પુ. દિવસનો પહેલો ભાગ.
 પૃ અથવા પૃ ૩ ગ. પ. ભરવું.
 પૃષ્ ૧. ગ. અને ૭ ગ. પ., ૨ ગ.
 આ., અને ૧૦ ગ. સમ્ જોડે,
 સમાગમ કરવો, સંબંધ રાખવો.
 પૃત્ સ્ત્રી. સેના.
 પૃથગ્જન પુ. હલકો માણસ, સામાન્ય
 મનુષ્ય.
 પૃથુ પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું.

પૃ ૯. ગ. પ. ભરવું.
 પૌરાણિક પુ. પુરાણ વાંચનાર તથા
 સમજવનાર, પુરાણી.
 પૌરુષ ન. પુરુષત્વ, પંરાક્રમ.
 પૌર્ણમાસી સ્ત્રી. પુનેમ.
 પ્રકૃતિ સ્ત્રી. પ્રજા, પ્રધાનમણ્ડળ,
 સ્વભાવ.
 પ્રકૃષ્ટ પુ. સ્ત્રી. ન. ઉત્કૃષ્ટ, મોટું.
 પ્રચન્ડ પુ. સ્ત્રી. ન. ગરમ, ઉગ્ર,
 તીક્ષ્ણ.
 પ્રચાર પુ. પ્રસરવું તે, પ્રસાર.
 પ્રચ્યુત્ત ચ્યુ 'પડવું' નો ભૂ., કૃ. પ્ર જોડે.
 પ્રજાપતિ પુ. બ્રહ્મદેવ.
 પ્રજાપશુકામ (પ્રજા સ્ત્રી.સન્તતિ,પશુ
 પુ. ઢોર, અને કામ પુ. ઇચ્છા)
 સન્તતિ અને ઢોરની ઇચ્છા
 કરનાર.
 પ્રજાપીઢનજ પુ. સ્ત્રી. નં. (પ્રજાસ્ત્રી.
 રૈયત, પીઢન ન. જીલમ, અને જ
 જન્ ઉપરથી, ઉત્પન્ન થતું.) રૈયત
 ઉપર જીલમ કરવાથી ઉત્પન્ન થતું.
 પ્રણિહિત પ્ર+નિ જોડે ધા નો કર્મણિ
 ભૂ.કૃ. મૂકેલું;સમ્યક્પ્રણિહિત સારી
 રીતે વ્યવસ્થિત કરેલું, સારી રીતે
 નિયમમાં રાખેલું.
 પ્રતાપનિધિ પુ. (પ્રતાપ પુ. ગરમી)
 ગરમીનો ભંડાર.
 પ્રતિકાર } પુ. ઉપાય, પીડા દૂર કર-
 પ્રતીકાર } વાનો ઉપાય,
 પ્રતિનિવિષ્ટ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણા દિવસનું
 અથવા જૂનું, સુધરે નહિ એવું,

આપમતિયું, સ્વેચ્છાચારી, હઠી-
લું, જીદી.

પ્રતિપક્ષ પુ. શત્રુ.

પ્રતિબિંબ ન. પ્રતિમા, આરસીમાં પડે
છે તેવો પડછાયો.

પ્રતિષિદ્ધ પ્રતિ+સિધ્ નો કર્મણિ ભૂ.કૃ.
મના કીધેલું.

પ્રતિહારી સ્ત્રી. દ્વારપાલિકા.

પ્રત્યગ્ર પુ. સ્ત્રી. ન. અથવા કિ. વિ.
તાબું, નવું.

પ્રત્યક્ષ પુ. સ્ત્રી. ન. પશ્ચિમનું.

પ્રત્યહમ્ અ. (પ્રતિ દરેક, અહન્ ન.
દિવસ.) દરરોજ.

પ્રત્યુજીવન ન. ફરીથી જીવતું કરવું.

પ્રત્યુત્પન્નમતિ પુ. સ્ત્રી. ન. (પ્રત્યુત્પન્ન
પ્રતિ+ઉદ્સાથે પદ્મો ભૂ.કૃ.,)
હાજરજવાની, સમયસ્પૃત્તિવાળું,
ચાલાક, તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળું.

પ્રત્યૂષ પુ. પરોડ, સવાર.

પ્રદીપ પ્ર+દીપ્ પ્રકાશવું નો ભૂ.કૃ.,
ચક્રચકિત, પ્રકાશતું.

પ્રદેશ પુ. પ્રાન્ત, મુલક.

પ્રદ્યુમ્ન પુ. કામદેવ.

પ્રધી પુ. સ્ત્રી. ન. કુશાગ્રબુદ્ધિવાળું,
તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળું.

પ્રપન્ન પુ. સ્ત્રી. ન. (પ્ર+પદ્ નો ભૂ.
કૃ.) શરણે થયલું.

પ્રમવિત્ત પુ. પ્રભુ.

પ્રમાત પુ. સ્ત્રી. ન. (પ્ર+મા નો
ભૂ.કૃ.) (અંધારાના રૂપમાં) જતું

રહેલું અને (અજવાળાના રૂ-
પમાં) દેખાયલું. ન. સવાર
પ્રાતઃકાળ.

પ્રમાત્ત પુ. પરાક્રમ, મોટાઈ.

પ્રમતિ પુ. એક માણસનું નામ છે.

પ્રમદ્વરા સ્ત્રી. એક સ્ત્રીનું નામ છે.

પ્રમાદ પુ. ભૂલ, ચૂક.

પ્રયાણ ન. ગમન, ટૂંચ.

પ્રયુક્ત પ્ર+યુજ નો કર્મણિ ભૂ.કૃ.,
વાપરેલું.

પ્રવાસિન્ પુ. મુસાફર, પ્રવાસ કરનાર.

પ્રવૃત્યુપલબ્ધિ સ્ત્રી. (પ્રવૃત્તિ સ્ત્રી. ખબર
અને ઉપલબ્ધિ મેળવવું તે) ખબર
ર મેળવવી તે, ખબર અંતરની
પ્રાપ્તિ.

પ્રવ્રજિત પ્ર+વ્રજ નો ભૂ.કૃ., દેશનિ-
કાલ કરેલો, સંન્યાસી થયેલો.

પ્રસન્ન પ્ર+સદ્ નો ભૂ.કૃ., ખુશ થય-
લું, સંતુષ્ટ, અનુકૂલ.

પ્રસવ પુ. પાક, ફળ અથવા ઉત્પન્ન
થયેલો પદાર્થ.

પ્રાગલ્ભ્ય ન. બહાદુરી.

પ્રાચ પુ. સ્ત્રી. ન. પૂર્વ દિશાનું.

પ્રાણ પુ. (અ.વ.માં વપરાય છે)
પ્રાણ, જીવ.

પ્રાણાઘાત પુ. પ્રાણનો નાશ.

પ્રાદુસ કિ. વિ. અથવા શબ્દયોગી
અ. (ક્રિયાપદ સાથે વપરાય છે)
દેખીતું, ઉઘાડું.

પ્રાન્ત પુ. કોર, કિનારો.

પ્રાપિતવત્ પ્ર+આપ નો પ્રેરક કર્તારિ
ભૂ. કૃ., પમાડનાર, આપનાર.
પ્રાસકાલ પુ. સ્ત્રી. ન. (પ્રાસ પ્ર+આપ
નો ભૂ. કૃ., પ્રાપ્ત થયલું, આવેલું,
અને કાલ પુ. સમય) જેનો સ-
મય આવેલો છે તે, પ્રસંગને યોગ્ય.
પ્રાયસ અ. ઘણું કરીને, સામાન્ય રીતે.
પ્રાર્થના સ્ત્રી. માગવું તે,
પ્રિયદર્શન પુ. સ્ત્રી. ન. જેને જોઈને
પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય એવું, મનો-
હર દેખાવવાળું.
પ્રિયશર્મન્ પુ. એક ગ્રાહ્યણનું નામ
છે.
પ્રિયસંવાસ પુ. (સંવાસ પુ. સાથે રહેવું)
પરસ્પર પ્રીતિ રાખનાર પુરુષોનું
સાથે રહેવું.
પ્રી ૯ ગ. ઉ. પ્રીતિ કરવી, ખૂશ કરવું.
પ્રીત પ્રી નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ખૂશ
થયલું.
પ્લવંગમ પુ. વાનર.
પુષ્ ૧ અને ૯ ગ. પ. ખાળવું.
પ્સા ૨ ગ. પ. ખાવું.
ફ.
ફળ ૧ ગ. પ. જવું.
ફલ ૧ ગ. પ. ફળવું, સફળ થવું.
ફલગ્રહિ પુ. સ્ત્રી. ન. ફળ લેનાર,
અથવા જેને એકાદ ફલથી નશે
મળ્યો હોય તે.
ફલમૂલાદિ પુ. સ્ત્રી. ન. (મૂલ મૂળ)
ફળ, મૂળ, અને બીજી ચીજો.

ફૂત્કાર પુ. ડસકાં ભરવાં તે.
વ.
વહુ પુ. છોકરો.
વત અ. આશ્ચર્ય, જેદ વગેરે
સૂચવે છે.
વન્ધ ૯ ગ. પ. આંધવું, ચોટાડવું.
જડવું.
વન્ધન ન. કબજો, કેદ.
વલ ન. સૈન્ય.
વહિરુપાધિ પુ. (રૂપાધિ પુ. ધર્મ, વિ-
શેષ ગુણ, આસપાસની અથવા
વીટલાયલી બાજતો) બાહ્ય ગુ-
ણો, બાહ્ય હેતુ.
વહિસ અ. બહાર.
વહુ કિ. વિ. ઘણું.
વહુવિધ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણા પ્રકારનું.
વાળજાલ ન. (જાલ ન. સમૂહ) બા-
ણનો સમૂહ.
વાળપથ પુ. (પથિન્ પુ. માર્ગ, રસ્તો)
બાણનો માર્ગ, જ્યાંસુધી બાણ
પહોચે ત્યાંસુધીની જગ્યા, બા-
ણમર્યાદા.
વાળવૃષ્ટિ સ્ત્રી. (વૃષ્ટિ સ્ત્રી. વરસાદ)
બાણનો વરસાદ.
વાલાતપ પુ. સવારનો તડકો.
વાલિકા સ્ત્રી. છોકરી.
વાળ્પ પુ. ન. આંસુ.
વાહુક પુ. નળે સારથિનું રૂપ ધા-
રણ કર્યું હતું ત્યારનું નળનું
નામ.

વિમીષણ પુ. રાવણનો લાઈ અને
રામનો મળતીઓ.

બુદ્ધિલક્ષણ ન. (બુદ્ધિ સ્ત્રી. બુદ્ધિ, અ-
કુલ, લક્ષણ ન. ચિહ્ન) બુદ્ધિનું ચિહ્ન.

બુમુક્ષિત પુ. સ્ત્રી. ન. ભુખ્યું.

બૃહદ્રથ પુ. મગધનો રાજા, એ જરા-
સંધનો આપ હતો.

બોધ પુ. જાગવું તે.

બ્રહ્મન્ ન. સૃષ્ટિનું ઈશ્વરી કારણ અને
તત્ત્વ; પુ. એક યાત્રીય ગોર,
એનું કામ યજ્ઞ ઉપર સામાન્ય
દેખરેખ રાખવાનું છે.

બ્રહ્મવર્ચસિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. વેદથી પ્રકાશ-
માન, વૈદિક ક્રિયાના આચરણથી
પ્રાપ્ત થતું તેજ જેનામાં હોય તે.

બ્રહ્માદિ પુ. (બ્રહ્મન્ પુ. અને આદિ
પ્રારંભ) બ્રહ્મા વગેરે દેવો.

બ્રાહ્મ પુ. બ્રાહ્મણોમાં ગ્યાલતું અમુક
પ્રકારનું લક્ષ.

ઋ ૨ ગ. ઉ. બોલવું.

મ.

મક્તિમાર્ગ પુ (મક્તિ સ્ત્રી. પ્રીતિ,
લાવ, નિષ્ઠા, અને માર્ગ પુ. રસ્તો)
મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઈશ્વરની લક્ષિતિ
અથવા પ્રીતિ.

મગ પુ. એક દેવનું નામ છે,
ભાગ્ય, ઉદય.

મગ્ન મન્જ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.,
ભાગેલું, નાશ થયલું, નાસી ગયલું
(રણમાંથી).

મજ્ઞ ૧ ગ. ઉ. લેવું, આશ્રય લેવો;
વિ જોડે, વિભાગ કરવા; સમ્ +
વિ જોડે, ભાગ આપવો,
આપવું.

મન્જ ૭ ગ. પ. નાશ કરવો, ભાગવું.
મટ પુ. યોદ્ધો.

મળ્ ૧ ગ. પ. બોલવું.

મયાક્રાન્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (આક્રાન્ત જા+
ક્રમ્ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. પકડી પ-
ડાયલું, વશ કરાયલું) લયથી
વશ થયલું.

મવ પુ. દુનિયા, સંસાર.

મવન ન. ઘર.

મવિતવ્યતા સ્ત્રી. દૈવ, પ્રારબ્ધ.

મા ૨ ગ. પ. ભાસવું. લાગવું, દેખા-
વવું, પ્રકાશવું.

માગ પુ. ભાગ.

માગધેય ન. નસીબ.

માગ્યયોગ પુ. (માગ્ય ન. નસીબ,
સારું નસીબ, યોગ, પુ. પ્રાપ્તિ)
સારા નસીબનો યોગ.

માજ્ઞ ૧૦ ગ. સમ્+વિ જોડે, ભાગ
આપવો, આપવું.

માનુ પુ. સૂર્ય.

માનુમતી સ્ત્રી. ધૃતરાષ્ટ્રના મોટા
દીકરા દુર્યોધનની સ્ત્રી.

માર્ગવ પુ. ઋષિનું નામ છે.

માવ પુ. પદાર્થ.

માષ્ ૧ ગ. આ. પ્રતિ જોડે, જવાબ
દેવો.

ભાગ્યકૃત પુ. લાખ્ય એટલે વિવરણ
અન્યનો અનાવનાર, વિવરણ
કરનાર, ટીકાકાર.

ભાસ્કર પુ. સૂર્ય.

ભિત્તિ સ્ત્રી. ભીંત, દીવાલ.

ભિદ્ ૭ ગ. ઉ. ફાડવું.

ભિન્ન પુ. સ્ત્રી. ન. જુદું.

મી ૩ ગ. પ. ખીવું.

મીષણ પુ. સ્ત્રી. ન. ભયંકર.

મુક્તિ સ્ત્રી. કબજે, ઉપભોગ.

મુજ ૭ ગ. પ. ભોગવવું; આ. ખાવું
ભોજન કરવું.

મુજંગમ-મુજગ પુ. સાપ, નાગ.

મૂ સ્ત્રી. પૃથ્વી.

મૂ અભિ જોડે, અભિભવ કરવો,
હરાવવું; પરિ જોડે, ધિક્કારવું,
પરિભવ અથવા અવગણના કરવી.

મૂતસમાગમ પુ. પ્રાણીઓનું સાથે
આવવું.

મૂરિ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું.

મૂળ્ણ પુ. સ્ત્રી. ન. થનારું.

મૃ ૩ ગ. ઉ. ભરણપોષણ કરવું,
લઈ જવું.

મૃશ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું, પુષ્કળ, જામરું.

મેક પુ. દેડકો.

મોગકરી સ્ત્રી. ભોગ ઉત્પન્ન કરનારી.

મોગતૃણા સ્ત્રી. (મોગ પુ. સાંસારિક
સુખનો ઉપભોગ, તૃણા સ્ત્રી.
તરસ) સાંસારિક સુખ ભોગ-
વવાની ઇચ્છા.

મંશ ૧ ગ. આ. અને ૪ ગ. પ.
પડવું.

મમ્ ૧ અને ૪ ગ. પ. ભમવું, ફરવું.

મસ્જ ૬ ગ. ઉ. સેકવું, ભુંજવું,
ખાળવું.

મ્રાજ ૧ ગ. આ. પ્રકાશવું.

મ્રાશ ૧ ગ. આ. પ્રકાશવું.

મ્રૂ સ્ત્રી. આંખનાં ભવાં.

મ્લાશ ૧ ગ. આ. પ્રકાશવું.

મ.

મઘવન્ પુ. ધન્દનું નામ છે.

મઙ્ગલ ન. કલ્યાણ, ઉદય, પવિત્ર
વસ્તુ, શુભકારક ચીજ.

મઙ્ગલકાલ પુ. (મઙ્ગલ ન. અને કાલ
વખત) શુભસમય.

મઙ્ગલપ્રદીપ પુ. શુભ દીપ, માંગલિક
દીવો.

મજ્ઞુ પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રિય, મધુર.

મળ્ડન ન. અલંકાર, ભૂષણ.

મળ્ડપ પુ. માંગલિક પ્રસંગે ઉભો
કીધેલો માંડવો, માંડવો.

મળ્ડલ ન. વર્તુળ, ગોળ.

મત ન. અભિપ્રાય, સલાહ, ઉપદેશ.

મથિન્ પુ. રવૈ.

મદર્થે ક્રિ. વિ. મારે માટે.

મઘ ન. દારૂ.

મધુપર્ક પુ. આવેલા અતિથિને મધ,
દહીં વગેરેનું અર્પણ.

મધુરમ્ ક્રિ. વિ. મધુર રીતે, મીઠી
રીતે, મધુરાધથી.

મધુલિહ પુ. માળી.
 મધ્યમ પુ. સ્ત્રી. ન. વચ્ચું; ન. કમ્મર.
 મધ્યાહ્ન પુ. (મધ્ય વચ્ચો, અને અહન
 ન. દિવસ) અપોર.
 મનુ અવ જોડે, અવગણના કરવી.
 મનસ્વિનુ પુ. સ્ત્રી. ન. બુદ્ધિમાન.
 મનુજ પુ. માણસ.
 મનુજન્મનુ પુ. (મનુ પુ. મનુષ્યના મૂળ
 પુરુષોમાંનો એક) મનુથી ઉત્પન્ન
 થયલો, મનુષ્ય.
 મનોરથ પુ. ઇચ્છા.
 મન્ત્ર ૧૦ ગ. આ. ગુપ્ત વિચાર કર-
 વો, મસલત કરવી.
 મન્ત્રાક્ષર ન. મન્ત્ર અથવા વૈદિક ક-
 વિતાનો બોલ.
 મન્થ ૬ ગ. પ. દોવું, વલોવવું.
 મન્દતા સ્ત્રી. મન્દપણું, સુસ્તી, કર-
 માયલી સ્થિતિ.
 મન્દભાગ્યતા સ્ત્રી. (મન્દ જડ, ભાગ્ય
 નસીબ, મન્દભાગ્ય કમનસીબવાન)
 કમનસીબ, દુર્દૈવ.
 મય પુ. એક શિલ્પીનું નામ છે.
 મયૂલ પુ. કિરણ.
 મરાલી સ્ત્રી. હંસી.
 મરુત પુ. દેવ.
 મરુત પુ. એક રાજાનું નામ છે.
 મરુતુત પુ. પવનનો પુત્ર, મારુતિ,
 હનુમાન.
 મર્યાદા સ્ત્રી. હદ.
 મસ્જ ૬ ગ. પ. ડૂબવું, ખૂડવું.

મસ્તક પુ. ન. માથું.
 મહત્ ન. તેજ, મોટાઈ.
 મહત્ત્વ ન. તેજ, મોટાઈ, પ્રભાવ.
 મહાજ પુ. મોટો બકરો.
 મહાજવ પુ, સ્ત્રી. ન. (મહત્ મોટા,
 અને જવ પુ. વેગ) મોટા વેગ-
 વાળું.
 મહાનુભાવ પુ. સ્ત્રી. ન. હુલીન.
 મહાભિષેક પુ. (મહત્ પુ. સ્ત્રી. ન.
 મોટું અને અભિષેક પુ. પાણી
 છાંટવું, જેમકે રાજા ગાદી પર બેસે
 ત્યારે તેના માથા પર પાણી છાંટે
 છે તેમ) મોટો રાજ્યાભિષેક.
 મહારાજ પુ. મોટો રાજા.
 મહાર્હ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણી યોગ્યતા
 અથવા કિમ્મતવાળું.
 મહાર્હશયનોચિત્ત પુ સ્ત્રી. ન. (મહાર્હ,
 શયન ન. પથારી, યચિત્ત પુ. સ્ત્રી.
 ન. યોગ્ય, ટેવાયલું) કીમતી પ-
 થારી પર શયન કરવાને ટેવાયલું.
 મહાશ્વેતા સ્ત્રી. એક ગન્ધર્વની છોક-
 રીનું નામ છે.
 મહોક્ષ પુ. (ડક્ષનુ પુ. આખલો)
 મોટો આખલો, મોટો બળદ.
 મહોદધિ પુ. મોટો સમુદ્ર.
 મહોપકારિનુ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું ઉપ-
 કારી, ઘણું આભારી.
 મા ૩ ગ. આ. માપવું.
 માન પુ. માન, સ્વાભિમાન, મગ-
 ઝૂળી, ગર્વિષ્ટપણું.

માનવ પુ. માણસ.

માનવરાક્ષસ પુ. મનુષ્યરૂપી રાક્ષસ.

માનુષ્યક ન. મનુષ્યજાતિ.

માનોજ્ઞતિ સ્ત્રી. (માન પુ. આખરૂ)

માનની મોટાઈ, ઘણું માન, પ્રૌઢ
સ્વમાન.

મામક પુ. સ્ત્રી. ન. માંડ.

માયા સ્ત્રી. ઇન્દ્રજાળ, જાદુવિદ્યા,
ફસાવવાની યુક્તિ.

મારુત પુ. પવન.

મારુતાત્મજ પુ મરુતનો પુત્ર, મારુતિ,
હનૂમાન.

માલાકાર પુ. માળી.

માલિન્ય ન. અંધારૂં, મલિનપણું,
મેલાસ.

માલ્યવત્ પુ. રાક્ષસનું નામ છે. એ
રાવણનો માતામહ હતો.

માંસ } ન. માંસ.

માસ પુ. મહિનો.

મિથઃ ક્રિ. વિ. પરસ્પર, સાથે.

મિથુન ન. જોડું, યુગ્મ.

મિથ્યા અ. ક્રિ. વિ. ક્ષોગટ.

મી ૯ ગ. ઉ. નાશ કરવો.

મુકુટજ્યોત્સ્નાજલ ન.(મુકુટન.મુગટ)
મુગટના પ્રકાશરૂપી પાણી.

મુક્તકેશી સ્ત્રી. ગુંચવાયલા વાળ-
વાળી.

મુક્તા સ્ત્રી. } મોતી.
મૌક્તિક ન. }

મુખરતા સ્ત્રી. વાચાળપણું.

મુખોચ્છાસગન્ધપુ. (ઉચ્છાસ પુ. શ્વાસ
લેવો તે, ગન્ધ પુ. સુવાસ, પીમળ)
મુખના શ્વાસની મુગન્ધ.

મુગ્ધાકૃતિ પુ.સ્ત્રી. ન. રમણીય આ-
કૃતિવાળું.

મુર પુ. વિષણુ અથવા કૃષ્ણના શ-
ત્રુનું નામ છે.

મુષ ૯ ગ. પ. ચોરવું.

મુહ પ્ર જોડે, મૂર્છા પામવી, મોહ
પામવો.

મૂકભાવ પુ. મુંગાપણું.

મૂર્ચ્છ ૧ ગ. પ. મૂર્છા પામવી.

મૂર્ધન પુ. માથું.

મૂલ ૧. મૂળ, પાયો.

મૂષક પુ. ઉંદર; મૂષકરાજ પુ. ઉં-
દરોનો રાજા.

મૃગ ૧૦ ગ. આ. શોધવું, ખોળવું.

મૃગતૃણિકા સ્ત્રી. મૃગજાળ.

મૃગયા સ્ત્રી. શિકાર.

મૃગાનુસારિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. મૃગની
પાછળ જનારૂં.

મૃજ ૨ ગ. પ. અને ૧૦ ગ., લોહ-
વું, માળવું, લૂછી નાખવું, સાફ
કરવું; પ્ર જોડે, સાફ કરવું; સમ
જોડે, વાળવું.

મૃણાલ પુ.ન.કમળના છોડનો ઢાંડો.

મૃદ્ ૯ ગ.પ.ખાંડવું, ચૂરેચૂરા કરવા.

મૃપા અ. ક્ષોગટ.

મેઘલા સ્ત્રી. કમરપટો.

મેઘ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. બળિદાન કરવા
યોગ્ય અથવા બળિદાન કરવા
નીમેલું.

મેનકા સ્ત્રી. એક અપ્સરાનું નામ છે.
મૈથિલી સ્ત્રી. મિથિલા દેશના રાજ-
ની પુત્રી, સીતા.

મોહ પુ. મૂર્ખાઈ, મોહ.

મૌન ન. મુંગાપણું.

મૌર્ખ્ય ન. મૂર્ખાઈ.

મ્ના ૧ ગ. પ. મનન કરવું, વારંવાર
કહેવું; સમ્ + આ બેડે, વારંવાર
કહેવું, પરંપરાથી ચાલતી રીત
પ્રમાણે પઠન કરવું, નિયમ કરવો,
શાસ્ત્ર કરવું.

મ્લેચ્છ પુ. મલેછ.

મ્લૈ ૧ ગ. પ. થાકી જવું, શ્વાનિ
પામવી.

ય.

યજમાન પુ. યજ્ઞ કરનાર.

યજ્ઞ પુ. જગન, યજ્ઞ, યાગ.

યજ્ઞક્રતુ પુ. યજ્ઞસંબંધી કૃત્યનો ભાગ.

યજ્ઞમણ્ડપ પુ. યજ્ઞ કરવા તૈયાર
કરેલો માંડવો.

યજ્ઞવર્મન્ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

યજ્ઞિય પુ. સ્ત્રી. ન. યજ્ઞસંબંધી.

યત્ સમ્ બેડે, પ્રયત્ન કરવો.

યત્કૃતે અ. જેને માટે, જેને લીધે.

યત્નતઃ ક્રિ. વિ. યત્નથી.

યથાવિધિ ક્રિ. વિ. ધર્મશાસ્ત્રમાં
કહેલા નિયમ પ્રમાણે.

યથેષ્ટમ્ ક્રિ. વિ. ઇચ્છાને અનુસ-
રીને, યથાકામ, યથેચ્છ, મન
સંતોષે તેવી રીતે, મનમાન્યું.

યમ્ ૧ ગ. પ. કબજામાં રાખવું.

યમ પુ. જમ રાજ, અન્તક.

યમુના સ્ત્રી. જમના નદી.

યમી પુ. માર્ગ.

યસ ૪ ગ. પ. યત્ન કરવો, કોશીશ
કરવી; ય બેડે.

યા ૨ ગ. પ. જવું; વિ+નિસ બેડે,
જતા રહેવું.

યાવજ્જીવેન ક્રિ. વિ. જીવે ત્યાંસુધી,
જીવનપર્યન્ત.

યાવદ્ ક્રિ. વિ. જ્યાંસુધી.

યુ ૨ ગ. પ. બેડવું.

યુગ પુ. ન. બેડું, વાસોયુગ ન.
લુગડાંનો બેડો.

યુગ પુ. જુસરી, બેત.

યુગાન્તર ન. (યુગ કાળ, કૃત, ત્રેતા,
ધૃત્યાદિ, અન્તર બીજે) બીજે

યુગ અથવા કાળ.

યુજ ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. બેડવું;
નિ બેડે, નીમવું.

યુજ ૭ ગ. ઉ. બેડવું, અન્તુ બેડે, સવા-
લ પૂછવો; ઉદ્ બેડે, કોશીશ કરવી,
ઉઘોગ કરવો; નિ બેડે, નીમવું.

યુજ ૪ ગ. આ. મનોવૃત્તિ વશ કરવી,
કબજામાં રાખવી.

યુજ વિ બેડે (કર્મણિ પ્રયોગમાં),
બુદ્ધાં પડવું, વિયોગ થવો.

લોકત્રયપતિ પુ. (ત્રય ન. ત્રણ વસ્તુનો સમૂહ, પતિ પુ. ધણી) ત્રણ લોક, એટલે પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને પાતાળનો નાથ.

લોકવાદ પુ. લોકોની નિન્દા.

લોકાન્તરમ્ ન. (અન્યો લોકઃ લોકાન્તરમ્) બીજી દુનિયા.

લોકાપવાદ પુ. લોકોએ કીધેલી નિન્દા, દુષ્ટીર્તિ.

લોચન ન. આંખ, નેત્ર.

લોમન્ ન. વાળ.

લોમશ પુ. ઋષિનું નામ છે.

લોલ પુ. સ્ત્રી. ન. ચંચળ, ચપળ, અસ્થિર.

લોહબન્ધ પુ. (લોહ પુ. ન. લોહું, બન્ધ પુ. બેડી) લોહાની બેડી.

વ.

વજ્રાઃ પુ. (બ. વ, માં વપરાય છે) એક દેશનું અથવા તે દેશના લોકોનું નામ છે.

વચ્ આશિષમ્ બેડે, આશીર્વાદ દેવો. વચ્ પ્રતિબેડે, જવાબ દેવો, પ્રત્યુત્તર દેવો, પ્રતિવચન આપવું.

વજ્ર પુ. ન. વજ્રર, ઘણો કઠણ પથ્થર વજ્ર ૧૦ ગ. આ. ઠગવું.

વટવૃક્ષ પુ. વડનું ઝાડ.

વટવાનલ પુ. વડવાણિ, એ સમુદ્રમાં રહે છે એમ કહેવું છે.

વણિગ્જન પુ. (વણિજ પુ. વાણીઓ) વેપારીઓ.

વત્સતરી સ્ત્રી. વાછરડી.

વત્સા સ્ત્રી. વહાલી, છોકરી.

વધક્રમ પુ. મારવાની રીત.

વધસ્તમ્મ પુ. (વધ મારવું, અને સ્તમ્મ પુ. થાંભલો) ફાંસી દેવાનું લાકડું.

વન્ ૮ ગ. આ. માગવું.

વન્દિતવ્ય વન્દનો વિધ્યર્થ કૃ., નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય.

વન્ચ પુ, સ્ત્રી. ન. વનમાં ઉપજેલું, વનમાં રહેલું.

વપ્ ૧ ગ. ઉ. કાતરવું, કાપવું, વાવવું; નિરૂ બેડે, બળિદાન આપવું, આપવું, અર્પણ કરવું.

વપુસ ન. શરીર.

વસ્ ૧ ગ. પ. વમન કરવું, ઉલટી થવી.

વર ૧૦ ગ. પસંદ કરવું.

વરુણ પુ. પાણી અથવા સમુદ્રનો દેવ, જલદેવ.

વર્મન્ ન. બખતર, કવચ.

વર્ષણ ન. વરસવું તે, વૃષ્ટિ.

વર્ષામૂ પુ. દેડકો.

વલ્ ૧ ગ. આ, ઠાંકવું.

વલ્મીક પુ. ન. કીડીઓએ રહેવાને માટે કીધેલી ટેકરી.

વશ ૨ ગ. પ. ધચ્છવું, પ્રકાશવું.

વષટ્કાર પુ. અગ્નિમાં બળિદાન નાખતી વખતે વૌષટ્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ; એને એક દેવતા ગણે છે.

વસ ૨ ગ. આ. પહેરેવું; નિ બેડે પ્રેરક, પોશાક પહેરેવો, પહેરવું.

વસન ન. કપડું, લુગડું.

વસન્તસેનાઘાતક પુ. (વસન્તસેનાસ્ત્રી.

સ્ત્રીનું નામ છે, અને ઘાતક નાશ

કરનાર) વસન્તસેનાનો મારનાર.

વસા સ્ત્રી. ચરણી.

વસુધા સ્ત્રી. પૃથ્વી.

વસ્તુજાત ન. (વસ્તુન. અને જાત ન.

સમૂહ) વસ્તુનો સમૂહ.

વહ્ ૧ ગ. ઉ. આ બેડે, લાવવું.

વહ્નિ પુ. અગ્નિ.

વા ૨ ગ. પ. વાવું.

વાચ્યતા સ્ત્રી. નિન્દતા, કપકો દેવા

લાયકપણું.

વાપય વાનો પ્રેરક ભેદ, નિદ્ર બેડે,

હોલવવું, યુગવવું.

વારંવારમ્ ક્રિ. વિ. વારેવારે.

વારિદ પુ. મેઘ, જલદ (પાણી આ-

પનાર), વાદળું.

વાલિપુત્ર પુ. વાલિનો છોકરો, વા-

નરોમાં મુખ્ય.

વાલ્મીકિ પુ. ઋષિનું નામ છે.

વાસર પુ. ન. દિવસ, વાર.

વાસવ પુ. ઇન્દ્ર દેવ.

વાસિષ્ઠ પુ. વસિષ્ઠનો વંશજ.

વિકચ પુ. સ્ત્રી. ન. ખીલેલું, પ્રકુ-

ક્ષિત, વકાસેલું.

વિક્રાન્ત પુ. સ્ત્રી. ન. પરાક્રમી, શૌ-

ર્યમાન.

વિચાર્યમાણ (વિ પૂર્વક ચર્ચ 'જવું' નો પ્રે-

રક કર્મણિ વર્તમાન કૃ.) વિચારાતું.

વિચિત્ર પુ. સ્ત્રી ન. અદ્ભુત, નવાઈ
બેવું.

વિચ્છ ૧ ગ. પ. જવું, પાસે જવું.

વિજ ૧ ગ. આ. અને ૭ ગ. પ. ડૂં

બેડે, કાપવું, ખીવું, કંટાળવું.

વિજ ૩ ગ. ઉ. બ્રુહું પાડવું, ભિન્ન

કરવું; વિ બેડે.

વિહમ્બ ૧૦ગ. મચડવું, મશ્કરી કરવી.

વિત્તવત્ પુ. સ્ત્રી. ન. પૈસાવાળું.

વિતૃષ્ણ પુ. સ્ત્રી. ન. (વિ વિના,

અને તૃષ્ણા સ્ત્રી. ધચ્છા, તરસ)

ધચ્છારહિત, નિરિચ્છ.

વિદ્ ૨ ગ. પ. જાણવું.

વિદ્ ૨ ગ. આ. દલીલ કરવી,

તકરાર કરવી.

વિદ્ પ્રેરક નિ બેડે, આપવા માંડવું,

અર્પણ કરવું, ખબર કરવી.

વિદર્ભ પુ. (ખ. વ. માં વપરાય છે)

દેશનું નામ છે, વરાડ પ્રાન્ત.

વિદેશગમન ન. (વિદેશ પુ. પરદેશ)

પરદેશ જવું તે.

વિદેહ પુ. દેશનું નામ છે (ખ. વ. માં

વપરાય છે).

વિદ્ધ વ્યવ્ નો કર્મણિભૂ. કૃ. વિધેલું,

ધાયલ થયલું.

વિદ્યા સ્ત્રી. વિદ્યા.

વિદ્વસ વિદ્ 'જાણવું' નો વર્તમાન

કૃ. જાણતું, જાણનાર.

વિદ્વિષ્ પુ. શત્રુ.

વિધાતૃ પુ. સરજનહાર, સૃષ્ટિકર્તા,

બ્રહ્મદેવ, દેવ.

વિનષ્ટ વિ + નશ નો ભૂ. કૃ. નાશ
પામેલું.

વિપાશ પુ. બન્ધન, પાશ.

વિપિન ન. વન.

વિપ્ર પુ. બ્રાહ્મણ.

વિબુધ પુ. દેવ.

વિમઙ્ગ પુ. નાશ.

વિમાળક પુ. ઋષિનું નામ છે.

વિમૂત્તિ સ્ત્રી. સંપત્તિ, ઉદય, પ્રભાવ,
મહત્વ.

વિમતિતા સ્ત્રી. બુદ્ધિનો અભાવ.

વિમુક્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (જેનું મોં ફેરવેલું છે
તે) આડા મુખવાળો, પ્રતિકૂલ.

વિરહિત પુ. સ્ત્રી. ન. જુદું પાડેલું.

વિરોધ પુ. સામાપણું, ઉલટાપણું;
અવિરોધ પુ. મળતાપણું.

વિલસિત ન. ક્ષીણ, ખેલ, વિલાસ.

વિલુપ્ત વિ + લુપ્ત નો ભૂ. કૃ., નાશ
પામેલું.

વિવાહવિધિ પુ. (વિવાહ લગ્ન, અને
વિધિ પુ. ક્રિયા) લગ્નક્રિયા.

વિવિધ પુ. સ્ત્રી. ન. જુદા જુદા
પ્રકારનું.

વિશ્વ સમ્ + આ જોડે, પ્રવેશ કરવો,
દાખલ થવું.

વિશ્વ પુ. હિંદુઓના ચાર વર્ણો (બ્રા-
હ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર)
માં ત્રીજી વર્ણ, સ્ત્રી. રૈયત,
લોકો.

વિશસિત્ત પુ. કતલ કરનાર.

વિશિષ્ઠ પુ. બાણ.

વિશિષ્ટ પુ. સ્ત્રી, ન. આબરુદાર
(પુરુષો).

વિશ્રુત પુ. સ્ત્રી. ન. વિ+શ્રુનો કર્મણિ
ભૂ. કૃ. વખણાયેલું, પ્રખ્યાત.

વિશ્વતઃ ક્રિ. વિ. સર્વ દિશાએ.

વિશ્વનાથ પુ. જગન્નાથ, ઈશ્વર.

વિશ્વપા પુ. સર્વનો રક્ષક, ઈશ્વર.

વિશ્વવાહ પુ. જગત્નો રક્ષક અથવા
આશ્રય.

વિશ્વસનીયતા સ્ત્રી. વિશ્વાસ ઉત્પન્ન
કરે એવી શક્તિ.

વિશ્વસૃજ પુ. સૃષ્ટિ, બ્રહ્મદેવ.

વિશ્વાવસુ પુ. ગન્ધર્વનું નામ છે.

વિશ્વેદેવાઃ પુ. (અ.વ. માં વપરાય છે)
સર્વે દેવો.

વિષ્ ૩ ગ. ઉ. ચારે તરફ ફરી વ-
ળવું, ઘેરી લેવું.

વિષય પુ. ઇન્દ્રિય સુખ આપનાર
પદાર્થો.

વિષાણ પુ. ન. શીંગડું.

વિષ્ટપહારિન્ પુ. દેવ પુરુષોને સુખ
આપનાર, વિષ્ણુ.

વિષ્ણુશર્મન્ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

વિસ્તરતઃ ક્રિ. વિ. વિસ્તારથી, તપ-
સીલવાર.

વિસ્તાર પુ. ફેલાવો.

વિસ્મય પુ. અચંખો, આશ્ચર્ય.

વિહત પુ. સ્ત્રી. ન વિદ્ધિત, જેમાં
અડચણ આવેલી એવું.

વિહાય (વિ પૂર્વક હા 'ત્યાગ કરવો'નો અવ્યય ભૂ. કૃ.) ત્યાગ કરીને, તજીને.

વિહિત વિ+ધા નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું, ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું, શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ.

વિહીન પુ. સ્ત્રી. ન. વિનાનું, વિરહિત. વિહ્વલ પુ. સ્ત્રી. ન. ગલરાયલું, બેભાનું થયલું, પીડિત.

વીરરસ પુ. યુદ્ધોત્સાહ, શૃંગારાદિ નવ રસમાંનો એક.

વીરવરૂથિની સ્ત્રી. (વરૂથિની સ્ત્રી. લ-શકર સેના) વીરોની અથવા યોદ્ધાઓની સેના.

વુવૂર્ણ પુ. સ્ત્રી. ન. વરવાને ઇચ્છનાર.

વૃ પ. ગ. ઉ. ઢાંકવું; અપ+આ બોડે, ઉઘાડવું; આ બોડે, કબજામાં રાખવું, દાખવું; વિ બોડે, સમજાવવું, વિવરણ કરવું; સમૂ બોડે, બંધ કરવું
વૃ ૧૦ ગ. નિ બોડે, સામા થવું, પ્રતિબંધ કરવો, કોઈપણ આઅતતની વિરુદ્ધ અથવા તે ન કરવા સમજાવવું.

વૃક્ષમૂલ ન. (વૃક્ષ પુ. ઝાડ, અને મૂલ ન. મૂળીક) ઝાડનું મૂળ.

વૃજ ૧ અને ૭ ગ. પ., ૨ ગ. આ. અને ૧૦ ગ. દૂર રહેવું.

વૃજિન પુ. દુષ્ટ મનુષ્ય.

વૃત્ અતિ બોડે, જતા રહેવું; આ બોડે, વિંટલાવું, પાછા ફરવું.

વૃત્ પ્ર બોડે (પ્રેરકલેદમાં) પ્રવર્તાવવું, દાખલ કરવું, આલતું કરવું.

વૃત્ત ન. બનાવ.

વૃત્તાન્ત પુ. બનાવ, હેવાલ, ઇતિહાસ. વૃત્તાન્તશ્રવણ ન. (વૃત્તાન્ત, શ્રવણ ન. સાંભળવું તે) ઇતિહાસ અથવા બનેલી વાત સાંભળવી તે.

વૃત્તિ સ્ત્રી. આજીવિકા, ગુજરાન.

વૃત્તહન્ પુ. વૃત્તનો મારનાર, ઇન્દ્ર.

વૃથા ક્રિ. વિ. શેગટ, બર્થ.

વૃદ્ધ પુ. સ્ત્રી. ન. ઘરડું.

વૃદ્ધિ સ્ત્રી. ઉદય.

વૃશ્ચિક પુ. વિષ્ણુ.

વૃષ ૧ ગ. પ. વરસાવવું, વૃષ્ટિ કરવી, રેડવું, ધાર પાડવી.

વૃષલ પુ. શૂદ્ર, પાપી, વહી ગયલું માણસ.

વૃષ્ટિ સ્ત્રી. વરસાદ.

વૃ ૯ ગ. ઉ. વરવું, પસંદ કરવું.

વેગ પુ. ઝડપ, વેગ, ગતિ.

વેણિ-વેણિ સ્ત્રી. ગુંથેલા વાળ, કબરી.

વેણુ સ્ત્રી. વાસ.

વેદના સ્ત્રી. દુઃખ, પીડા.

વેશ { પુ. પોશાક.

વૈ અ. પાદપૂરણાર્થક.

વૈકલ્પ્ય ન. વેદના, પીડા.

વૈદગ્ધ્ય ન. ચતુરાઈ.

વૈદિક પુ. સ્ત્રી. ન. વેદસંબંધી.

વૈધસ પુ. વેધસનો પુત્ર.

વૈયાકરણ પુ. વ્યાકરણ જ્ઞાણનાર.

વૈષમ્ય ન. સંકટ, વિપત્તિ.
 વ્યક્ત વિ+અજ્ઞનો ભૂ. કૃ., ખુલ્લું,
 સ્પષ્ટ, ઉઘાડું.
 વ્યતિરેક પુ. ખાતલ મૂકવું તે, અભાવ.
 વ્યથિત વ્યથનો ભૂ. કૃ. પીડિત.
 વ્યથ ૪ ગ. પ. ભોકવું, વિંધવું, ઘા-
 યલ કરવું.
 વ્યય પુ. ખરચ.
 વ્યાકરણ ન. વ્યાકરણ.
 વ્યાધિત પુ. સ્ત્રી. ન. માદું, રોગી.
 વ્યાલ પુ. ગાંડો હાથથી.
 વ્યાસ પુ. મહાભારતનો પ્રસિદ્ધ રચ-
 નાર, ઋષિનું નામ છે.
 વ્રતરુચિ પુ. સ્ત્રી. ન. જેને વ્રત અ-
 થવા નિયમો આચરવાની હોંસ
 હોય તે.
 વ્રશ્ચ ૬ ગ. પ. કાપવું, કાપણી કરવી,
 ફાડવું.
 વ્રીહા સ્ત્રી. લબ્બ, શરમ.
 શ.
 શંસ આ બેડે, ૧ ગ. આ. આશા
 રાખવી, ઉમેદ રાખવી.
 શક્ ૫ ગ. પ. શકવું. શક્તિમાન થવું.
 શકટ પુ. ન. ગાડું.
 શકન્ ન. છાણ.
 શકુન્તલા સ્ત્રી. દુષ્યન્ત રાજની સ્ત્રી.
 શક્ય પુ. સ્ત્રી. ન. બની શકે એવું.
 શક્ર પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.
 શક્રજિત્ પુ. શકે અથવા ઇન્દ્રનો
 હતનાર, રાવણનો પુત્ર.

શક્ષ્મા પુ. શંખ વગાડનાર.
 શદ્ ૧૦ ગ. પ. ઠગવું.
 શચીપતિ પુ. શચી એટલે ઇન્દ્રાણીનો
 ધણી, ઇન્દ્ર.
 શતાયુસ પુ. સ્ત્રી. ન. સો વર્ષ અ-
 વનાર.
 શત્રુત્તસ ક્રિ. વિ. શત્રુથી.
 શદ્ ૧ ગ. નાશ પામવું, ક્ષીણ થવું.
 શનૈઃ ક્રિ. વિ. ધીમે ધીમે.
 શપ્ ૧ ગ. ઉ. શાપ દેવો; શસ્ત્ર
 અવ્યય ભૂ. કૃ.
 શબ્દ પુ. અવાજ, શબ્દ.
 શમ્ અ. સુખ, કલ્યાણ.
 શરણાર્થિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. આશ્રય
 શોધનાર.
 શરમણ્ડપ પુ. ન. બાણોનો બનાવેલો
 માંડવો.
 શરાવ પુ. એક જાતનું વાસણ છે,
 પાત્રવિશેષ.
 શરીરિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. શરીરવાળું;
 પુ. મનુષ્ય. દેહધારી.
 શર્વરીશ પુ. (શર્વરી સ્ત્રી. રાત્રી)
 રાત્રીનો સ્વામી, ચન્દ્ર.
 શશ પુ. સસલું.
 શશાઙ્ક પુ. ચન્દ્ર.
 શશ્વત્ ક્રિ. વિ. હમેશા.
 શસ ૧ ગ. પ. વિં બેડે, મારવું,
 નાશ કરવો.
 શસ્ત્રવિદ્યા (શસ્ત્ર અને વિદ્યા) લડા-
 ઇની વિદ્યા.

નિષ્કાંત પુ. (નિષ્ક, સંપાત પુ.

નિષ્કાંત નો સ્વરૂપદાર.

નિષ્કાંત ન. સર્વ પ્રકારના હથી-
સર.

નિષ્કાંત પુ. નાક, લાજપાલો.

નિષ્કાંત પુ. ક્રૂર, શાપ.

નિષ્કાંત પુ. પશુનું અન્યું.

નિષ્કાંત ગ. પ. રાજ કરવું, નિયમમાં
રહેવું, શિક્ષણ આપવું.

નિષ્કાંતનિષેધ પુ. (જાણ ન. ધર્મશા-
સ્ત્ર અને પ્રતિષેધ પુ. અટકાવ)
ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલો પ્રતિ-
બંધ.

નિષ્કિન્ન પુ. મોર.

નિષ્કિન્ન ન. માથું.

નિષ્કિન્ન ન. પુષ્પવિશેષ.

નિષ્કાસંઘાત પુ. પૃથ્વરનો ઢગલો.

નિષ્કાંત ગ. પ. પૃથ્વર કરવું; વિ જો-
ડે, તપસીલવાર કહેવું, વિશેષ
કહેવું.

શી ૨ ગ. આ. સુધી રહેવું, ઉંઘવું;

જાતિ જોડે, અઢિયાતા થવું,

પાછળ પાડવું, છૂતવું.

શીત પુ. સ્ત્રી. ન. થંડું.

શીતત્રાણ ન. ટાઢથી રક્ષણ.

શીતલ પુ. સ્ત્રી. ન. થંડું.

શીલ ન. સુસ્વભાવ.

શુક્તિ સ્ત્રી. મોતીની છીપ.

શુચિ પુ. સ્ત્રી. ન. પવિત્ર.

શુનઃપુચ્છ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

શુનઃશેષ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

શુનોલાઙ્ગુલ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

શુલ્ક પુ. ન. કન્યાના માથાપને જે
પૈસા આપેલા હોય તે (અસલ તે
પૈસા કન્યાની કિંમત તરીકે આ-
પવામાં આવતા હતા).

શુશ્રૂષા સ્ત્રી. સેવા.

શુષ્મિણ પુ. સ્ત્રી. ન. શક્તિમાન.

શૂન્ય પુ. ન. ખાલી, રહિત.

શૂન્યમુખી સ્ત્રી. સુના મોંવાળી, ફીકા
મોંવાળી, અંખવાળી પડેલી.

શૂલિન્ પુ. શિવનું નામ છે.

શૂઙ્ગ ન. શીંગડું.

શૂ વિ જોડે, કરમાવું (કર્મણિ પ્રયોગમાં).

શેષ પુ. ન. બાકીનું, બીજા બધા.

શૈલ્ય પુ. રાજનું નામ છે.

શોકવિકલ પુ. સ્ત્રી. ન. શોકથી
વિહ્વલ, શોકપીડિત.

શ્યામ પુ. સ્ત્રી ન. કાળું, નીલ.

શ્રમ પુ. થાક.

શ્રા ૨ ગ. પ. રાંધવું.

શ્રાન્ત શ્રમનો બૂ. કૃ. બાકી રાંધવા.

શ્રાવણ પુ. શ્રાવણ ગહિનો.

શ્રી ૧ ગ. ઉ. જા જોડે, લળવાનું.

આશ્રય લેવો, રામ જોડે, આશ્રય
લેવો, આધાર રાખવો.

શ્રી ૬ ગ. ઉ. રાંધવું.

શ્રી સ્ત્રી. ધન, લક્ષ્મી.

શ્રીહરિ પુ. ત્રિશુલેશ્વરનું નામ છે

શ્રુ (શૃ) ૫ ગ. ૫. રાંધવાનું.

શ્રુતિમનોહર પુ. સ્ત્રી. ન. (શ્રુતિ સ્ત્રી.

કર્ણુ, કાન, અને મનોહર પુ. સ્ત્રી.

ન. રમણીય) કર્ણુને રમણીય.

શ્રેણિ-ળી સ્ત્રી. હાર.

શ્રેમન્ પુ. શોભા.

શ્રોત્ર ન. કાન.

શ્રોત્રદ્વય ન. બે કાન.

શ્વઃકાર્ય ન. આવતી કાલનું કર્તવ્ય.

શ્વન્ પુ. હુતરો.

શ્વસ્ ૨ ગ. પ. શ્વાસ લેવો; નિ જોડે,

શ્વાસ લેવો; વિ જોડે, વિશ્વાસ રા-

ખવો; સમ્ + આ જોડે, દિલાસો

આપવો, ઘેર્ય ધરવું.

શ્વાપદ પુ. ભક્ષ્ય પશુ, પશુ.

સ.

સંખ્યાતીત પુ. સ્ત્રી. ન. (સંખ્યા સ્ત્રી.

સંખ્યા, અતીત પુ. સ્ત્રી. ન. બહાર

ગયલું) સંખ્યા બહાર ગયલું, અ-

સંખ્ય.

સંગત સમ્ + ગમ્ નો ભૂ. કૃ., એકઠું

થયલું.

સંગ્રામ પુ. યુદ્ધ.

સંજય પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

સંતુષ્ટ સમ્ + તુષ્ નો ભૂ. કૃ. ખૂશ

થયલું, સંતોષ પામેલું.

સંદેહ પુ. શક.

સંધ્યા સ્ત્રી. સાંજ, ઝળવાંઝલું, સંધ્યા-

કાળ (વહાણે અને સાંજે ઝળવાં-

ઝળાં વખતે અને અપોરે બ્રાહ્મ-

ણો ઈશ્વરપ્રાર્થના [સંધ્યા] કરે છે.)

સંનાહ પુ. કવચ.

સંપર્ક પુ. સંબંધ.

સંપાદન ન. મેળવવું તે.

સંપ્રદાય પુ. રિવાજ, પરંપરાથી

ચાલતી રીત, શિરસ્તો.

સંભવ પુ. સંભવ, બની શકે એવી

સ્થિતિ, શક્યતા.

સંભાવિત સમ્ + ભૂ નો પ્રેરક કર્મણિ

ભૂ. કૃ. ધારેલું, બની શકે એવું

ધારેલું.

સંભ્રમવિધિ પુ. પરોણાગત, પરોણો

આવે ત્યારે તેને આદરસત્કાર

કરવાનો ગભરાટ.

સંમોહન ન. એક અદ્ભુત શસ્ત્રનું

નામ છે.

સંયમ પુ. કબજો.

સંયમિન્ પુ. જેણે ઇદ્રિયો વશ કરી

છે એવો સાધુ પુરુષ, યતિ.

સંવત્સર પુ. વર્ષ.

સંવર્ત પુ. ગોરનું નામ છે.

સંવર્તક પુ. સમુદ્રમાં રહેનાર એક

અગ્નિનું નામ છે.

સંવાસ પુ. એકત્ર રહેવું, સોબત.

સંસર્ગમુક્તિ સ્ત્રી. સંસર્ગ અથવા

સંબંધ છોડી દેવો તે.

સંસાર પુ. દુનિયા, પ્રપંચ.

સંસારસુખ ન. (સંસાર પુ. સંસાર,

દુનીઆની સ્થિતિ, સુખ, ન. સુખ,

ઉપભોગ) સંસારનો ઉપભોગ,

દુનિયાની સ્થિતિનું સુખ.

સંસૃતિગર્તા સ્ત્રી. (સંસૃતિ સ્ત્રી. હુ-
નીઆ, સંસાર, ગર્તા સ્ત્રી. ખાડો)
સંસારરૂપી ખાડો.
સંસ્મર્તવ્ય પુ. સ્ત્રી. ન. યાદ રાખ-
વા લાયક.
સકલ પુ. સ્ત્રી. ન. અધું, સર્વે.
સકાશ પુ. સમીપ.
સક્રોધ પુ. સ્ત્રી. ન. ક્રોધમાં આવેલું.
સલિ પુ. મિત્ર.
સજ્ઞ પુ. સાંસારિક પદાર્થોમાં આસ-
ક્ત રહેવું તે, સંબંધ.
સચ્ચરણવ્રત ન. (વ્રત ન. વરત) સદા-
ચરણરૂપી નિયમ.
સજ્ઞ ૧ ગ. પ. વળવું; વિ+જતિ
જોડે [વ્યતિષજ્ઞ] એકત્ર કરવું.
સત્કૃતિ સ્ત્રી. સાંઈ કૃત્ય, પુણ્યકૃતિ.
સત્તમ પુ. સ્ત્રી. ન. શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ.
સત્ત્વાનુરૂપ પુ. સ્ત્રી. ન. પોતાની
શક્તિ અથવા મોટાઈને યોગ્ય.
સત્પુરુષ પુ. સારો પુરુષ.
સત્ર યજ્ઞનો સમારંભ; સત્રભૂમિ
સ્ત્રી. યજ્ઞભૂમિ.
સત્સંગતિ સ્ત્રી. સદુણીની સોબત.
સદ્ (સીદ્) ૧ ગ. પ. એસવું; આ
જોડે, પાસે જવું; પ્ર જોડે, પ્રસન્ન
થવું; સમ્+આ જોડે, મેળવવું,
જડવું.
સદ્ પ્ર જોડે (પ્રેરક લેદમાં) ખૂશ
કરવું, પ્રસન્ન કરવું.
સદસત્ પુ. સ્ત્રી. ન. સાંઈ અને નહાં.

સદાચાર પુ. (સત્ પુ. ન. સાંઈ
આચાર પુ. આચરણ, વર્તન)
સદાચરણ, સદ્વર્તન; પુ. સ્ત્રી.
ન. સારી ચાલવાળું.
સદ્યઃ ક્રિ. વિ. તરતજ, તત્કાળ,
હાલમાં.
સનાથ પુ. સ્ત્રી. ન. યુક્ત, વ્યાપ્ત,
રક્ષિત.
સપત્ની સ્ત્રી. સોયક.
સભાસદ્ પુ. સભામાં એસનાર,
સભાસદ.
સમક્રિય પુ. સ્ત્રી. ન. (સમ અરોબર
અને ક્રિયા સ્ત્રી. કરવું તે) જેનું
વર્તન સરખું છે તે; સરખી કર-
ણીવાળો, નિષ્પક્ષપાત.
સમન્તમ્ ક્રિ. વિ. આસપાસ.
સમન્તાત્ ક્રિ. વિ. આસપાસ.
સમન્તકમ્ ક્રિ. વિ. મન્તસહિત,
મન્ત પઢીને.
સમસ્ત પુ. સ્ત્રી. ન. અધું.
સમાકુલ પુ. સ્ત્રી. ન. વ્યાપ્ત, પૂર્ણ.
સમાગમ પુ. સોબત, સહવાસ.
સમાન પુ. સ્ત્રી. ન. સરખું.
સમારોપિત સમ્+આ+રૂઢ નો પ્રેરક.
કર્મણિ ભૂ. કૃ. મૂકેલું.
સમિધ્ સ્ત્રી. ઉડુંબર જેવા કોઈ પણ
પવિત્ર ઝાડની હોમાગ્નિમાં ના-
ખવાની નાની ડાળીઓ.
સમીહિત પુ. સ્ત્રી. ન. અને ન. ધ-
ચ્છેલું, ધચ્છેલી વસ્તુ.

સમુદયમ પુ. ઉદ્યોગ.

સમુપારુઢ પુ. સ્ત્રી. ન. વધેલું.

સમુપાહત (સમ્+અપ+આ બેડેહન્ નો
કર્મણિ ભૂ. કૃ.) એકંદું થયેલું.

સમ્યક્ ક્રિ. વિ. શુદ્ધ રીતે, સારી રીતે.

સમ્યચ પુ. સ્ત્રી. ન. સાફ.

સમ્રાજ પુ. મોટો રાજા, સાર્વભૌમ.

સરણિણી સ્ત્રી. માર્ગ, રીતિ, વ્ય-
વસ્થા.

સરમા સ્ત્રી. દેવશક્તીનું નામ છે,
દેવોની કુતરીનું નામ છે.

સરસ્વતી સ્ત્રી. નદીનું નામ છે.

સર્વતઃ ક્રિ. વિ. દરેક દિશાએ.

સર્વભૂતાનિ ન. ૩૦ અને દ્વિં ૭. વ.
અધી હયાત ચીજો, સર્વ પદાર્થો.

સર્વવિદ્ પુ. સ્ત્રી. ન. સઘળું જાણનાર.

સર્વસ્વ ન. (સર્વ સઘળું, અને સ્વ ન.)
સઘળું વિત્ત, સઘળી સંપત્તિ.

સર્વાભિપ્રેતહેતુ પુ. અભિપ્રેત અભિ+
પ્ર+હનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ધર્યેલું)

સર્વે ધર્યેલી ચીજોનું કારણ.

સલિલ ન. પાણી.

સવિત્ર પુ. સૂર્ય.

સવિસ્મય પુ. સ્ત્રી. ન. વિસ્મયયુક્ત,
સાશ્ચર્ય.

સશોક પુ. સ્ત્રી. ન. (સ સાથે શોક
પુ. શોક) શોકયુક્ત, દુઃખપીડિત.

સસૈનિક પુ. સ્ત્રી. ન. સિપાઈ સાથે.

સસ્જ ૬ ગ. પ. તૈયાર થવું, સજ્જ
થવું.

સહ્ ઉદ્બોધે, શક્તિમાન્ થવું, લાયક
થવું, યોગ્ય થવું. સરખા હોય
એમ લાગવું.

સહસ્ર ન હજાર.

સહસ્રધા ક્રિ. વિ. હજાર રીતે, હ-
જારો કકડા.

સહસ્રશઃ ક્રિ. વિ. હજારો.

સહાય પુ. મદદગાર, સોબતી.

સહિષ્ઠ પુ. સ્ત્રી. ન. વિલક્ષણ શ-
ક્તિમાન્.

સાંખ્ય ન. સાંખ્યશાસ્ત્ર.

સાંનાહુક પુ. સ્ત્રી. ન. જેણે કવચ
પહેરેલું છે તે.

સાક્ષાત્ ક્રિ. વિ. પ્રત્યક્ષ.

સાગર પુ. સમુદ્ર.

સાચિવ્ય ન. પ્રધાનપણું.

સાત્યહવ્ય પુ. ગોરનું નામ છે.

સાધ્ પ ગ. પ. સાધવું, મેળવવું.
સિદ્ધ કરવું.

સાધારણ પુ. સ્ત્રી. ન. સાધારણ. મ-
ધ્યમ પંક્તિનું.

સાધુ ક્રિ. વિ. સારી રીતે.

સાધુવૃત્ત પુ. સ્ત્રી. ન. (સાધુ પુ. સ્ત્રી.
ન. સારી, વૃત્ત ન. વર્તણૂક) સારી
વર્તણૂકવાળું.

સામાન્ય પુ. સ્ત્રી. ન. સાધારણ.

સામિધેનિ સ્ત્રી. યજ્ઞનો અગ્નિ સળગા-
વતી વખતે ઓલવામાં આવ-
તો મન્ત.

સાયમ્ અ. સાંજે.

સાર પુ. શક્તિ, મુખ્ય અંશ.
 સારમેય પુ. સરમાનો પુત્ર, કુતરો.
 સાર્ધમ્ અ. સાથે (તૃતીયાને યોગે
 વપરાય છે.)
 સાર્વભૌમ પુ. સ્ત્રી. ન. સર્વપૃથ્વી-
 નો (રાજા).
 સાવધાન પુ. સ્ત્રી. ન. (સ અને અવધાન
 ન. ધ્યાન) અવહિત, સાવધ.
 સાવિત્રી સ્ત્રી. ઋગ્વેદનો પવિત્ર મન્ત્ર
 જેને સામાન્ય રીતે ગાયત્રી કહે
 છે, અને જે દરરોજ બધા બ્રા-
 હ્મણો લાળે છે તે.
 સાશ્વર્ચર્ચ પુ. સ્ત્રી. ન. (બહુગ્રીહિ
 સમાસ) અદ્ભુત વર્તણૂકવાળું.
 સાહાય્ય ન. મૈત્રી, મદદ.
 સાહિત્ય ન. અક્ષરવિદ્યા, નિબંધ.
 સિકતા સ્ત્રી. રેતી.
 સિદ્ધિ સ્ત્રી. સંપાદન કરવું તે, કાર્ય-
 સાધન કરવું તે.
 સિષ્ ૧ ગ. પ. શાસન કરવું, માં-
 ગદ્યકારક થવું.
 સુ ૫ ગ. ઉ. સોમવેદીનો રસ કાઢવો.
 સુ ૧ ગ. પ. અને ૨ ગ. પ. પ્ર જોડે,
 પ્રસવ કરવો, જન્મ આપવો.
 સુ (શબ્દોની પૂર્વે મૂકવામાં આવે છે.)
 સાં, શોભન, સુધુ.
 સુગ્રીવ પુ. વાનરોમાં મુખ્ય વાનરનું
 નામ છે, એ રામનો મદદગાર
 હતો.
 સુત્યાદિન ન. સોમયજ્ઞમાં જે દિવસે

સોમવેદીનો રસ પીએછે તે દિ-
 વસ.
 સુધાસ્યન્દિન પુ. સ્ત્રી. ન. (સુધા સ્ત્રી.
 અમૃત) જેમાંથી અમૃત ટપકે તે.
 સુમદ્રા સ્ત્રી, અર્જુનની પત્ની
 સુમિશ્ર ન. અન્નની પુષ્કળતા, પુ-
 ષ્કળ અન્ન.
 સુરભિ પુ. સ્ત્રી. ન. સુગન્ધયુક્ત.
 સુરાલય પુ. (સુર પુ. દેવ, આલય
 પુ. સ્થાન) દેવોનું સ્થાન, સ્વર્ગ.
 સુવર્ણશત ન. (સુવર્ણ પુ. સોનાનો
 સિક્કો, અને શત ન. સો) સોના-
 ના સો સિક્કા.
 સુવિનીત પુ. સ્ત્રી. ન. નમ્ર.
 સુહૃદયતમ પુ. સ્ત્રી. ન. જીવજન,
 પ્યારામાં પ્યારો.
 સૂ ૨ ગ. આ. પ્રસવ કરવો; પ્ર જોડે,
 જન્મ આપવો.
 સૂ ૪ ગ. આ. પ્ર જોડે, પ્રસવવું,
 ઉત્પન્ન કરવું.
 સૂ ૬ ગ. પ. પ્રેરણા કરવી, આગળ
 હડસેલવું.
 સૂક્તિ સ્ત્રી. (સુ સારી ઉક્તિ સ્ત્રી.
 વાણી) સારી વાણી, સાં, ભાષ-
 ã, શુદ્ધ વિવરણ.
 સૂચ ૧૦ ગ. પ. સૂચવવું.
 સૂત પુ. સારથિ.
 સૂતૃત પુ. સ્ત્રી. ન. મધુર, પ્રિય,
 સત્યપ્રિય.
 સૂર્યવંશ પુ. સૂર્યનો વંશ.

હિંસ ૧ અને ૭ ગ. પ. અને ૧૦
ગ. મારવું. હિંસા કરવી, નાશ
કરવો.

હિંસ પુ. સ્ત્રી. ન. ખૂની, માંસ
ખાનાર, માંસાહારી.

હિમપાત પુ. ઘરફ, હિમ, થંડી.

હિમાચલ પુ. હિમાલય પર્વત.

હિરણ્યક ગિંદરનું નામ છે.

હીન પુ. સ્ત્રી. ન. રહિત.

હીરકમણિ પુ. હીરો.

હુ ૩ ગ. પ. હોમ કરવો.

હુ ઉપ+આ જોડે, ૧ ગ. ઉ. આણવું,
લેવું.

હૃદયમર્મચિદ્ પુ. સ્ત્રી. ન. (હૃદય ન.
હૃદયું, મર્મન્ ન. મર્મસ્થાન, અને
ચિદ્ કાપવું) હૃદયના મર્મસ્થાનને
કાપનાર.

હે અ. સંજોધનનો અર્થ બતાવનાર,
અહો, રે.

હેતુ પુ. કારણ.

હોતુ પુ. જેનું કામ મન્ત્ર લાણવાનું
છે એવો યાજ્ઞિક ગોર.

હુ ૨. ગ. આ. છુપાવવું; અપ અ-
થવા નિ જોડે.

હ્રસ્વ પુ. સ્ત્રી. ન. લઘુ, ટુંકું.

હ્રી ૩ ગ. પ. શરમાવું, લાજવું.

અ.

અખંડ અવિરતમ્ ક્રિ. વિ.
 અગત્યતા ગુરુત્વ ન., મહત્ત્વ ન.
 અગત્યતાનું કામ ગુરુકાર્ય ન.
 અંગદેશ અથવા અંગલોકો અજ્ઞા:
 (અ. વ. માં વપરાય છે).
 અજ (એક પુરુષનું નામ છે) અજ
 પુ.
 અજવાળિયું પખવાડિયું (આન્દ્ર-
 માસનું) શુક્લપક્ષ પુ.
 અડકતું લગ્ન પુ. સ્ત્રી. ન.
 અતિમુકતવેલો અતિમુક્તલતા સ્ત્રી.
 અથાગ અગાધ પુ. સ્ત્રી. ન.
 અન્ન અન્ન ન.
 અપવાસનો દહાડો ઉપવાસદિન ન.
 (ઉપવાસ પુ. અપવાસ, અને દિન
 ન. દિવસ).
 અમર અમૃત મૃ નો ભૂ. કૃ. અ જોડે,
 અમર પુ. સ્ત્રી. ન.
 અર્થ અર્થ પુ.
 અર્થ વગરનું અયુક્ત ભૂ. કૃ., અનુપપન્ન
 ભૂ. કૃ.
 અવણ્ય અનિર્વચનીય પુ. સ્ત્રી. ન.,
 અનિર્વર્ણનીય પુ. સ્ત્રી. ન., કિમ્+
 અપિ પુ. સ્ત્રી. ન.
 અવિચારથી રમસાત્, મોહાત્ ક્રિ. વિ.
 અવિવેક વ્યભિચાર પુ.
 અસલ અગ્રે અગ્રનું સં. એ. વ., આદૌ
 આદિનું સં. એ. વ.

આ.

આગેવાન ક્ષીતુરીપ્રધાનરાજદ્રોહિનુ. પુ.
 આઘે ધડેલાયકુંદૂરોત્સારિત, ઉત્સારિત
 સ્તનું પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ. ઉદ્ જોડે.
 આડે રસ્તે ઉત્પથમ્ ક્રિ. વિ.
 આંધળું અન્ધ પુ. સ્ત્રી. ન.
 આપ સાહેબ મગવાન્ અથવા મવાન્
 પ્ર. એ. વ.
 આખડદાર વિશિષ્ટ; આખડદાર કુ-
 ળનું અમિજનવત્ પુ. સ્ત્રી. ન. કુલીન
 પુ. સ્ત્રી. ન.
 આવવું તે આગમન ન., આગમ પુ.
 આશીર્વાદ આશિષ્ સ્ત્રી.
 આશ્રય વગરનું અનાથ પુ. સ્ત્રી. ન.,
 અનાશ્રય પુ. સ્ત્રી. ન.
 આસરો લીધેલી જગ્યા આશ્રયસ્થાન ન.
 આસો (મહિનાનું નામ છે) આ-
 શ્વિન પુ.
 આળસુ અલસ પુ. સ્ત્રી. ન., તન્દ્રિલ
 પુ. સ્ત્રી. ન.
 ઇ.
 ઇક્ષ્વાકુઓ (રામના કુળના રાજા-
 ઓ) ઇક્ષ્વાકુ પુ. (અ. વ. માં
 વપરાય છે).
 ઇચ્છા કાઢ્યા સ્ત્રી., કામ પુ.
 ઇળ અનર્થ પુ., પીડા સ્ત્રી., સંકટ ન.
 ઇન્દ્રજીત (રાવણનો પુત્ર) ઇન્દ્ર-
 જિત પુ.
 ઇમાનદારીથી ભક્ત્યા, નિષ્ઠ્યા.

ઉ.

ઉગામયું નમ્ ઉદ્ જોડે પ્રેરક.

ઉછેરયું સમ્+વર્ધય (વૃધ્ નો પ્રેરક

ભેદ), પોષણ અથવા ભરણ કૃ.

ઉજડ નિર્જન પુ. સ્ત્રી. ન.

ઉચ્ચ પુ. સ્ત્રી. ન.

ઉતાવળથી સસંભ્રમમ્ ક્રિ. વિ.

ઉપર, તરફ પ્રતિ (એને યોગે નામને ક્રિ. વિ. લાગે છે).

ઉપાય ઉપાય પુ., અભ્યુપાય પુ.

ઋ.

ઋગ્વેદ (વેદનું નામ છે) ઋગ્વેદ પુ.

એ.

એકદમ સહસા ક્રિ. વિ.

એકબીજા સાથે અઠડાવયું તે પરસ્પરસંઘટન ન.

ઓ.

ઓળંગવું ક્રમ ૧ ગ. અને ૪ ગ. પ. આ જોડે.

ઓસડ ઔષધ ન., ઔષધિ સ્ત્રી.

(ઓસડમાં કામ આવે એવી વનસ્પતિ, સામાન્ય રીતે વનસ્પતિ).

ઈ.

ઈઈ જાતનું કીટૃશ પુ. સ્ત્રી. ન.

ઈઠોર પરુષ પુ. સ્ત્રી. ન., (શબ્દો)

પરુષાક્ષર પુ. સ્ત્રી. ન.

ઈંડી હાર પુ.

ઈઠરી કદર્ય પુ.

ઈઠી નહિ ન કદા., નૈવ અ., ન કહિં-ચિત્ અ.

કપટયુક્ત જુગાર ન., કપટચૂત (કપટ ન. છળ, અને ચૂત ન. જુગારું)

કમંડળ કમળડલ પુ.

કમ્ભર મચ્ચ ન.

કમાવું અર્જ ૧ ગ. પ.

કલિન્ગદેશ અથવા કલિન્ગના

લોકો કલિન્ગઃ (ખ. વ. માં. વપ-રાય છે.)

કહેતું અભિદધાન અભિ+ધા નો વર્તમાન કૃ.

કહેવું અભિ+ધા; કહેવાતું અભિહિત.

કાગળ પત્રક ન.

કાપવું તે છેદ પુ.

કામ કાર્ય ન., ફલ ન., એ હેતુ પારપાડવાને ફલાવાસયે.

કાર્તવીર્ય (એક રાજાનું નામ છે.

એને પરશુરામે માર્યો હતો) કાર્તવીર્ય પુ.

કારણ કે ચત્તઃ અ., હિ અ.

કાવતરું કપટપ્રબન્ધ પુ.

કિમતી મહાર્હ પુ. સ્ત્રી. ન.

કિલ્લો ટુર્ગ પુ.

કુમારસંભવ (કાલિદાસના કાન્યનું નામ છે) કુમારસંભવ પુ.

કુળ કુલ ન.

કૃપાશીળ સ્તિગ્ધ (સ્તિહ નો ભૂ.કૃ.)

સસ્ત્રેહ પુ. સ્ત્રી. ન., કૃપાશીલ પુ.

સ્ત્રી. ન.

કૃષ્ણની એન કૃષ્ણા સ્ત્રી.

કેટલીવાર કતિકૃત્વઃ અ.

કેદ કરવું કારાગૃહે નિક્ષિપ.
 કેળવણી અધ્યયન ન., વિનયન ન.
 કેડેથી (દશરથની એક પત્નીનું
 નામ છે) કૈકેયી સ્ત્રી.
 કોઈ કોઈ પ્રસંગે કાલે કાલે.
 કોઈ કોઈ વાર કદાચિત.
 કોવાડી પરશુ પુ.
 કૂર નૃસંસ પુ. સ્ત્રી. ન.
 કોધાયમાન થયલું ક્રુદ્ધ (ક્રુધ નો
 ભૂ. કૃ.)
 કૌત્ય (એક જાતનું પ્રક્ષી છે) કૌચ્ચ પુ.
 કૌસલ્યા (દશરથની એક પત્નીનું
 નામ છે) કૌસલ્યા સ્ત્રી.
 ક્ષય પામેલું ધ્વસ્તં ધ્વંસ નો ભૂ. કૃ.
 ડલ્હિન, ડલ્હિનો કર્મણિ ભૂ. કૃ.
 ઞ.
 ખાઈ કુલ્યા સ્ત્રી.
 ખાતરી કરવી હ પ્રતિ જોડે (પ્રેરક)
 પ્રતીતિ કૃ.
 ખારીલું અમર્ષણ પુ. સ્ત્રી. ન.
 ખુંચવી લેવું, છીનવી લેવું હ ૧ ગ.
 અપ જોડે.
 ખંચાયલું ત્રિલોભિત વિ+લુપ્તનો કર્-
 મણિ ભૂ. કૃ.
 ખેતીવાડીના કામ માટે કૃષિહેતો; કૃ-
 ષિકર્મણે.
 ખોટું પ્રતિકૂલ પુ. સ્ત્રી. ન.
 ખોવાયલું નષ્ટ ભૂ. કૃ.

ગઈરાત ગતા રાત્રિ સ્ત્રી.
 ગણાયલું અભિમત કર્મણિ ભૂ. કૃ., પ્ર-
 સિદ્ધ ભૂ. કૃ., પરિકીર્તિત કર્મણિ
 ભૂ. કૃ., પરિગણિત કર્મણિ ભૂ. કૃ.
 ગરીબાઈ દારિદ્ર્ય ન., દુર્ગતિ સ્ત્રી.
 ગર્વ કરનાર ઉદ્ધત ભૂ. કૃ.
 ગર્વિષ્ટ અવલિસ ભૂ. કૃ.
 ગાધિ (રાજાનું નામ છે) ગાધિ પુ.
 ગુલામગીરી દાસ્ય ન.
 ગોર ઉપાધ્યાય પુ., પુરોહિત પુ.
 ઘ.
 ઘડો કુમ્ભ પુ.
 ઘણું મૃશમ્ કિ. વિ.
 ઘણુંખડે પ્રાયેણ અ. કિ. વિ., પ્રાયઃ
 અ. કિ. વિ.
 ઘરડાઓનું પિતૃપૈતામહ પુ. સ્ત્રી. ન.
 ઘોડીઉં પ્રેક્ષા સ્ત્રી.
 ચ.
 ચન્દ્રકેતુ (રામના ભાઈ લક્ષ્મણનો
 પુત્ર) ચન્દ્રકેતુ પુ.
 ચમત્કારિક અદ્ભુત પુ. સ્ત્રી. ન.
 ચાહવું સ્તિહ ૪ ગ.; તેને ચાહે છે ત-
 સ્મિન્નિહ્યતિ.
 ચોમાસું વર્ષા (અ. વ. માં વપરાય છે).
 છ.
 છાતી વક્ષસ ન.
 છાતીફાટ પ્રમુક્તકળમ્ કિ. વિ. તરીકે
 વપરાય છે.

છાપડું છદિસ ન., પટલ ન.,
 છેડવું તુદ્ ૬ ગ. પ.
 છેતરવું અતિ+સમ્+ધા, વિ+પ્ર+લભ્,
 વજ્ર ૧૦ ગ. આ.
 છેલ્લું ચરમ પુ. સ્ત્રી. ન.
 છેવટ ઉદર્કપુ., અવસાન ન., પરિણામ
 પુ.
 છેવટે ઉદર્કે વગેરે.
 છોડી મુકવવામાં આવેલું મુક્ત કર્મણિ
 ભૂ. કૃ. મુચ્ ઉપરથી.

જ.

જગ્યા (હોદ્દો) પદ ન.
 જડ મૂળથી કાપી નાખવું, મૂલ ૧૦
 ગ. જડ્ જોડે, ઝનમૂલયિતુમ્ હેત્વર્થ
 કૃ.
 જતિ વાનપ્રસ્થ પુ., યતિ પુ.
 જનાવર પશુ પુ.
 જમદગ્નિ (ઋષિનું નામ છે) જમદગ્નિ
 પુ.
 જમીન ભૂમિ સ્ત્રી.
 જરાસંધ (મગધ દેશના એક રા-
 જાનું નામ છે) જરાસંધ પુ.
 જરૂર હોવી રૂક્ષ ૧ ગ. આ. અપ
 જોડે.
 જળકણ કણ પુ., સીકર પુ.
 જાડી સ્થૂલ પુ, સ્ત્રી. ન., વિપુલ પુ.
 સ્ત્રી. ન.
 જાતે સ્વયમ્ અ.
 જાત્રા યાત્રા સ્ત્રી.
 જાળ જાલ ન.

જીતનાર વિજિગીષુ પુ.
 જીવતી જીવન્તી જીવનો કર્તારિ વર્ત-
 માન કૃ. સ્ત્રી., સજીવા સ્ત્રી. (જીવ
 પુ. હંદગી., અને સ[સહ ને
 ઠેકાણે] અ. સાથે).
 જીહું મિત્ર કર્મણિ ભૂ. કૃ. મિદ્
 ઉપરથી.
 જીહું જીહું વિવિધ પુ. સ્ત્રી. ન.
 જોડાયેલું નિયુક્ત કર્મણિ ભૂ. કૃ., ધુરિ
 નિયુક્ત:.

જેત શિલા સ્ત્રી.

જ્યારે જ્યારે યદા યદા—તદા તદા.

ઝ.

ઝુંટવાયેલું આક્ષિપ્ત કર્મણિભૂ. આ
 [ઉપ.] +ક્ષિપ્ પરથી.

ટ.

ટીકાકાર ટીકાકાર પુ., ટીકાકૃત્ પુ.
 ટેક સ્વામિમાન પુ.

ઠ.

ઠપકો દેવો મર્ત્સ ૧૦ ગ. નિર્ જોડે,
 દિશ્ ૬ ગ. પ્રતિ+આ જોડે.

ડ.

ડાખળી (ફૂલનું મૂળ) બન્ધન ન.
 ડાળી શાખા સ્ત્રી.
 ડેડું કરવું આનરદ્ ૧ ગ.

ત.

તકરાર વાદવિવાદ પુ.
 તત્ત્વ જાણનાર તત્ત્વવિદ્ પુ.
 તનમાત્ર તન્માત્ર ન.

પોલું કરવું ઉદ્+સ્વનૃ+ત્વનિતુમ્ હેતવ-
ર્થ કૃ.

પ્રકૃતિનિર્ગમ્ય, પ્રકૃતિસ્ત્રી. સ્વભાવપુ.

પ્રદક્ષિણા કરવી પ્રદક્ષિણી કૃ.

પ્રવાહ સ્રોતસ ન.

પ્રસ્થવણ(પર્વતનું નામ છે)પ્રસ્થવણ પુ.

પ્રારંભ અગ્ર ન., આદિ પુ.

પ્રીતિ પ્રીતિ સ્ત્રી., અનુરાગ પુ.

૬.

ફરજ ધર્મ પુ.

ફરમાવું આ+દિશ્ ૬ ગ.

ફીકું પાણ્ડુ પુ. સ્ત્રી. ન., વિવર્ણપુ. સ્ત્રી. ન.

ખ.

ખજાર પળ્યવીથિકા સ્ત્રી., આપણ પુ.

ખંધ બન્ધન ન., નિગડ પુ. ન.

ખબ્રુવાહન (પાણ્ડવ અર્જુનનો

છોકરો) બહુવાહન પુ.

ખાંધવું નિરુ+મા ૩ ગ., બન્ધ્ ૯ ગ.

ખાખત વિષય પુ.

ખૂમ પાડવી રૂ ૨ ગ., કન્દ્ ૧ ગ. પ.

બ્રહ્મહત્યા બ્રહ્મહત્યા સ્ત્રી.

બ્રાહ્મણરાજ બ્રાહ્મણરાજ પુ.

ભ.

ભકિત ભક્તિ સ્ત્રી., દેવનિષ્ઠા સ્ત્રી.

ભણવું પદ ૧ ગ. પ.

ભમરો અમર પુ.

ભીનું આર્દ્ર પુ. સ્ત્રી. ન.

ભુકો ક્ષોદ્ પુ., ચૂર્ણ પુ.

ભૂત પ્રેત પુ., વેતાલ પુ., પિશાચપુ.

ભૃગુ (ઋષિનું નામ છે) ઋગુ પુ.

મ.

મગધ (અમુક દેશ અથવા ભાંના

લોકનું નામ) મગધા: પુ. (ભ. વ.

માં વપરાય છે.)

મગરર ઉત્તિસ્ત કર્મણિ ભૂ. કૃ.,

ઉત્તેકિની સ્ત્રી.

મતલબ કાર્ય ન.

મથુરા (જગ્યાનું નામ) મથુરા સ્ત્રી.

મદદ સાહાય્ય. ન.

મરણિયા થઈને પ્રસહ્ય અ. કિ. વિ.,

આત્મનિરપેક્ષમ્ કિ. વિ., સાહસેન(તુ

વિ.) કિ. વિ. તરીકે વપરાયલું છે.

મરાયું હત કર્મણિ ભૂ. કૃ.

મલેછ, મ્લેચ્છ યવન પુ., સ્લેચ્છપુ.

મહાભારત (પાણ્ડુ અને ધૃતરાષ્ટ્રના

પુત્રો વચ્ચેનું યુદ્ધ જેમાં વર્ણવેલું

છે તે વીરરસ કાવ્યનું નામ છે)

મહાભારત ન.

મહેન્દ્ર (એક પર્વત અને તેની પાસે-

સેના દેશનું નામ છે) મહેન્દ્ર પુ.

મળેલું(જેવીકે સલા) મિલિત ભૂ. કૃ.

માગેલું પ્રાર્થિત વ્ર+અર્થ નો કર્મણિ

ભૂ. કૃ.

માણસને અયોગ્ય માનવાનર્હ પુ. સ્ત્રી.

ન., નિરનુકોશ કર્મ.

માત્ર કેવલમ્ કિ. વિ.

માહું રુણ પુ. સ્ત્રી. ન.

માર્યો (પીડાયલો) અભિભૂત અભિ+મૂ-
નો ઈર્મણિ ભૂ. કૃ., પર્યાકુલ પુ.
સ્ત્રી. ન., આકુલ પુ. સ્ત્રી. ન.
માલમ પડયું અથવા માલમ પ-
ડેલું ઉપલબ્ધ ઈર્મણિ ભૂ. કૃ., સમ-
ધિગત ઈર્મણિ ભૂ. કૃ.

મીલકત રિક્ત ન., વિત્ત ન.
મુખ્ય શહેર રાજધાની સ્ત્રી.
મુલક વિષય પુ.
મુશ્કેલી અસૌકર્ય ન., કષ્ટ ન.
મૂળ મૂલ ન.
મૂળ વગરનું નિર્મૂલ પુ. સ્ત્રી. ન.
મૂળ વિચાર તત્ત્વ ન., નય પુ.
મહેણું ઉપાલમ્ભ પુ.
મહેનત કરવી પરિશ્રમ ક્ર ૮ ગ. ઉ.
મેળવવું અર્જ ૧ ગ. અને ૧૦ ગ.
ઉપ જોડે.

મેળાપ આગમન ન.
મોજણીદાર મૂમાપક પુ.
મોટેથી ઉચ્ચે: અ.
મોત વધ પુ.
મોઠે લાણું પદ્ ૧. ગ. પ.
મૌર્ય વંશ અથવા મૌર્યવંશનો કોઈ
પણ પુરુષ મૌર્ય પુ.
મંત્રી મંત્રિન્ પુ., ધીસચિવ પુ.

ય.

યજુર્વેદ (વેદનું નામ છે) યજુર્વેદ પુ.
યજ્ઞદત્ત યજ્ઞદત્ત પુ.
યોગ્ય રીતે ચાલવું સદાચારં પ્રતિપદ્,
સદાચારેણ વૃત્ત.

૨.

રખવાલ વિનાનું અરક્ષિત ઈર્મણિ કૃ.
રઘુવંશ (કાલિદાસના કાવ્યનું નામ
છે) રઘુવંશ પુ.

રવે મન્થનદળ પુ. (મન્થનન. વલો-
વનું, અને દળ પુ. હાથો), મન્થન
પુ.

રસ રસ પુ.

રહેવું સ્થા; રહું સ્થિત ભૂ. કૃ.

રાજકીય વિદ્યા નીતિશાસ્ત્ર ન.

રાજગૃહ (મગધ દેશમાં એક શહે-
રનું નામ છે) રાજગૃહ ન.

રાજધાની રાજધાની સ્ત્રી.

રાજનો અધિકારી રાજપુરુષ પુ.

રાજ્ય ચલાવવાનો જુમ્મો રાજ્યધુરા
સ્ત્રી.

રીઝવવું તે (રાજ્યે પ્રબલને) અનુ-
રક્ષન ન.

૩ તૂલ પુ., પિચ્છ પુ.

૩કિમણી (કૃષ્ણની વહુ) રુક્મિણી
સ્ત્રી.

૩ઠિ વિધિ પુ., પદ્ધતિ સ્ત્રી.

૩અ૩ (કોઈની) સમક્ષમ્ કિ. વિ.,
પ્રત્યક્ષમ્ કિ. વિ.

રેણુકા (જમદગ્નિની વહુ અને પર-
શુરામની મા) રેણુકા સ્ત્રી.

રોગ વ્યાધિ પુ.

૯.

લઘ્નિ ગૃહીત્વા ગ્રહનો અવ્યય રૂપ કૃ.
લડવા યુદ્ધાય, યુદ્ધે, યોદ્ધુમ્.
લંબાઈ આયામ પુ.
લડાઈનું સ્થાન રણભૂમિ સ્ત્રી.
લાત લત્તા સ્ત્રી.; લાત મારે છે લત્ત-
યા પ્રહરતિ.
લૂટ લોપ્ત્ર ન., લુપ્તન ન.
લોભ લોભ પુ.
લોહી શોણિત ન.

૧૦.

વચન વચન ન., વક્તિ સ્ત્રી.
વચ્ચો પ્રદેશ અન્તર ન., અન્તરાલન.
વંદોળીઓ ચક્રવાત પુ., જ્ઞાન્નાવાત.
વધારે શોકકારક દુઃખતર પુ. સ્ત્રી. ન.
વંશજ વંશ્ય પુ. સ્ત્રી. ન., કુલજ પુ.
સ્ત્રી. ન., વંશજ પુ. સ્ત્રી. ન.
વાછરડો વત્સ પુ.
વાળખી યુક્ત યુજનો ભૂ.કૃ., ડચિત
પુ. સ્ત્રી. ન.
વાળખી રીતે ધર્મેણ, ન્યાયેન.
વારણાવતી વારણાવતી સ્ત્રી. (એક
જગ્યાનું નામ છે).
વારંવાર અનિશમ્ ક્રિ. વિ.
વાળ્યું નામિત નમ્નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ.
કૃ.; રામે ધનુષ્ વાળ્યું માટે રામેણ
ધનુષિ નામિતે.
વિચાર શ્રદ્ધા સ્ત્રી., વિશ્વાસ પુ., સંકલ્પ
પુ., બુદ્ધિ સ્ત્રી.
વિદુર (સંજ્ઞાવાચક નામ છે) વિદુર પુ.

વિદ્યા વિદ્યા સ્ત્રી.

વિરાટ (રાજનું નામ છે) વિરાટ પુ.
વિશ્રામમહેલ વિશ્રામગ્રાસાદ પુ.
વૃત્ર (ઇન્દ્રનો શત્રુ) વૃત્ર પુ.
વેણુ વચસ ન., વચન ન.
વેપારી વણિજ પુ.
વૈદ મિપજ પુ., વૈદ્ય પુ.
વૈદકશાસ્ત્ર વૈદ્યક ન., આયુર્વેદ પુ.
વ્રજની બધરીઓ વ્રજાજ્ઞનાઃ સ્ત્રી.
પ્ર૦ બ. વ.

૨૧.

શક્તિ પ્રભાવ પુ.
શમી (એક જાતનું ઝાડ છે) શમી સ્ત્રી.
શરીર શરીર ન., દેહ પુ.
શરીરનો આકાર તનુ સ્ત્રી., વપુષ
ન., આકૃતિ સ્ત્રી.
શિક્ષક અધ્યાપક પુ. સ્ત્રી. ન.
શિક્ષા દણ્ડ પુ.
શરપણ પ્રતાપ પુ., પરાક્રમ પુ.
શેત્રંજી કુથ પુ.
શેરી રથ્યા સ્ત્રી.
શ્યાપર્ણુ (શ્યાપર્ણુ નામના ગોરોના
કુળનો એક શબ્દ) શ્યાપર્ણ પુ.
શ્રેષ્ઠ રાજસત્તા સામ્રાજ્ય ન., પારમે-
ષ્ઠ્ય ન.

૨૨.

સખત પ્રચળ પુ. સ્ત્રી. ન.
સગર (રાજનું નામ) સગર પુ.
સગું વન્ધુ પુ., વન્ધુજન પુ., જ્ઞાતિ પુ.
સંખ્યા સંખ્યા સ્ત્રી.

સત્ય ક્રત ન.

સત્યભામા (કૃષ્ણની એક સ્ત્રીનું
નામ છે) સત્યભામા સ્ત્રી.

સંતુષ્ટ રાખવું અનુ+રજ્જ્નો પ્રેરક
લેદ.

સંધ્યાપૂજન સંધ્યાવન્દન ન.

સભાસમાજપુ., પરિષદ્ સ્ત્રી., સમાસ્ત્રી.

સમન્ત દૂરદર્શિન્ પુ. સ્ત્રી. ન. ચતુર
પુ. સ્ત્રી ન.

સમીપવર્તી સંનિહિત સમ્+નિ+ધાનો
કર્મણિ ભૂ. કૃ.

સંબંધ રાખતું સંગત ભૂ. કૃ. સંગચ્છ-
માન વર્તમાન કૃ.

સરદાર ચમૂપતિ પુ., સેનાપતિ પુ.
સરયૂ (અયોધ્યા પાસેની નદી)

સરયૂ સ્ત્રી.

સર્ગ સર્ગ પુ.

સસરો શ્વસુર પુ.

સાકેત (શહેરનું નામ છે) સાકેત ન.

સાયો પરમેશ્વર, સાયો સત્યસ્વરૂપ
પુ. સ્ત્રી. ન. પરમેશ્વર પરમાત્મન પુ.

સાધારણ સાધારણ પુ. સ્ત્રી. ન., સા-
માન્ય પુ. સ્ત્રી. ન.

સામર્થ્ય પ્રભાવ પુ.

સામવેદ (વેદનું નામ છે) સામવેદ પુ.

સામળું શ્યામ પુ. સ્ત્રી. ન.

સામા જવું અમિ+ગમ્.

સારી વાલનું સુચરિત પુ. સ્ત્રી. ન.

સાર્ સમીચીન પુ. સ્ત્રી. ન., નિપુણ પુ.
સ્ત્રી. ન.

શિવાય ક્રતે અ.

શુખ સુખ ન.

શુગન્ધિદાર સુરભિ પુ. સ્ત્રી. ન.

શુદેવ (સંજ્ઞાવાચક નામ છે) શુદેવ પુ.

સૂત્ર સૂત્ર ન.

સહેલાઈ સૌકર્ય ન.

સો સો ગતશઃ અ.

સૌષઘન (રાબનું નામ છે) સૌષઘન
પુ.

હ.

હલ પાણુ અઘાપિ અ.

હલકાર્ધ લઘુતા સ્ત્રી,

હાથકડું અઙ્ગદ પુ.

હાલ સંપ્રતિ ક્રિ. વિ. અ.

હાલચાલ વ્યાપાર પુ.

હાર (લશ્કરની હાર, સેનાની રચના)
વ્યૂહ પુ.

હાંકી મૂકવું હુદ્ ૧૦ ગ. પ્ર જોડે.

હિંડોળનું દોલચ નામ ધાતુ, આન્દોલચ
નામ ધાતુ.

હુમલો કરવો અમિ+દ ૧ ગ. પ.

હેતુ પ્રયોજન ન., હેશ પુ.

હેમાંગદ (રાબનું નામ છે) હેમાંગદ પુ.

હોદો અધિકાર પુ.

હોવાપણું ભાવ પુ., અસ્તિત્વ ન.

હોંશીઆર ચતુર પુ. સ્ત્રી. ન.,

કુશલ પુ. સ્ત્રી. ન.

સમાપ્તોઽયં ગ્રન્થઃ ।

શુભં મૂયાદધ્યેતુરધ્યાપકસ્ય ચ ।

10
A

10

10

10
10
10

10

10